

SHARQ MASH'ALI

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
ilmiy-uslubiy, ma'rifiy jurnali

1
2024

Ilmiy-uslubiy,
ma'naviy-ma'rifiy jurnal.
Ta'sischi:
O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim fan va innovatsiyalar vazirligi
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
1992-yildan chiqa boshlagan
Jumal O'zbekiston Respublikasi
Toshkent shahar matbuot va axborot boshqamasi
ro'yxatidan qayta o'tgan
(№ 02-0055 26-sentyabr 2014-yil)

Bosh muharrir:

G. RIXSIYEVA (prof., f.f.n.)

Tahrir hay'ati:

D. SAYFULLAYEV (prof., t.f.d.)

(bosh muharrir o'rinbosari)

X. ALIMOVA (prof., f.f.d.) (mas'ul kotib)

A. MANNONOV (prof., f.f.d.)

Q. SODIQOV (prof., f.f.d.)

R. XODJAYEVA (prof., f.f.d.)

SH. SHOMUSAROV (prof., f.f.d.)

Q. OMONOV (prof., f.f.d.)

U. MUHIBOVA (prof., f.f.d.)

D. MUHIDDINOVA (f.f.d.)

X. HAMIDOV (f.f. bo'yicha PhD)

B. ABDUHALIMOV (prof., t.f.d.)

A. XODJAYEV (prof., t.f.d.)

M. IS'HOQOV (prof., t.f.d.)

X. FAYZIYEV (dos., t.f.n.)

D.XODJIMURATOVA (t.f. bo'yicha PhD)

SH. YOVQOCHEV (prof., s.f.d.)

N. ABDULLAYEV (dos., s.f.d.)

A. VAHOBOV (prof., i.f.d.)

R. ABDULLAYEV (prof., i.f.d.)

I. MAVLANOV (prof., i.f.d.)

R. BAHODIROV (prof., fal.f.d.)

E. IZZETOVA (prof., fal.f.d.)

A. SHONAZAROVA (AQSHning
Kolumbiya univ. prof.)

G. GLIZON (AQSHning New
Mexico univ. prof.)

ONO MASAKI (Yaponiyaning
Tsukuba univ. prof.)

LI DJI IN (Koreya Respublikasining
Xankuk chet tillar univ. prof.)

V. MESAMED (Isroilning
Quddus univ. prof.)

A. GURER (Turkiyaning
Anqara univ. prof.)

A. VOROBYEV (Rossiya Fanlar
akademiyasi, Sharqshunoslik
instituti katta ilmiy xodimi)

G. AVDA (Misr Arab Respublikasining
Xelvon univ. prof.)

A. TOHIR (Misr Arab Respublikasining
"Al-Hivar" siyosiy tadqiqotlar markazi
direktori)

S. KURAYM (f.f. bo'yicha PhD)

H. BAYDEMIR (Turkiyaning
Otaturk univ. prof.)

SHARQ MASH'ALI

ISSN 2181-2071

MUNDARIJA № 1, 2024-yil

Adabiyotshunoslik

Imomnazarov M. Dahoning tug'ilishi.....	3
Raxmonov A. Abu Yusufning "Kitob al-xaroj" asarida xalq farovonligi g'oyasiining aks etishi .	5
Xubbaliyeva M. Xitoylik sayyoh Shyuan Zangning "Buyuk Tan sayohatnomasi" asari va "Sin tan shu" manbasining o'ziga xos jihatlari.....	16
Saydganiyeva G. Navoiyxonlik va Navoiy ijodiy an'analarining Qo'qon adabiy muhiti rivojidadagi o'rni.	23
Abdullayeva D. G'ada as-samman va Zulfiya Qurolboy qizi hikoyalarida portret va nutqiy xarakteristika	32
Ahmedov A. To'tinoma asarining Buxorodagi nusxalari va ularning kodikologik qiyosiy tahlili	39

Tilshunoslik va tarjimashunoslik

Kurbanova G. Amin Maalufning "Samarqand yoxud zulmatda yo'qolgan ziyoni izlab..." asarida ifodalangan sharq ayollari obrazining tarjimada qayta yaratilishi.....	48
Kadirova X. "O'tkan kunlar" hamda "Anna Karenina" asarlarining iks-femik birliklar tarjimasi muammolari.....	58
Hakimova B. Tilshunoslikda "Konsept" birligi va uning o'rganilishi	68

Manbashunoslik va tarixshunoslik

Asloniy M.Reza Kamoliddin Behzodning Temuriylar davri miniatyurasi va Eron rassomchiligi rivojidadagi hissasi.....	76
Polvonov J. Mustamlaka davrida Xiva xonligida xonga murojaatning cheklanishi	82
Xayrullayeva I. Hindiston mamlakati xotin-qizlar ta'limi evolutsiyasi	91
Abdullayev J. Turkiy davlatlar tashkilotining paydo bo'lishi va istiqbollari	100
Abirov V. O'zbek xalqi etnik tarixiga oid tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlari va ilmiy natijalari.....	109

Nashrga tayyorlovchilar: J. ISMOILOV, A. ZIYODOV L. HAMDAMZODA, H. SULAYMONOVA Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi tomonidan filologiya va tarix yo'nalishi bo'yicha ilmiy maqolalar chop etiladigan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan. Jurnal original-maket asosida bosildi. Sharq mash'ali, 2024 yil 1-son. e-mail: nashriyot@tsuos.uz web-site: www.tsuos.uz Bosishga ruxsat etildi 30.03.2024. Bichimi 84x108 1/16 Shartli b.t. 13,5 100 nusxada bosildi. Buyurtma № Bahosi kelishilgan narxda. Toshkent, Amir Temur ko'chasi, 20. Muallif fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farqlanishi mumkin. © Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2024 yil	Xalqaro munosabatlar va siyosat	Sadibaqosev H. Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida xitoyning o'rni.....121 Джумаева Г. Эволюция санкций и санкционной политики: краткий генезис .129 Muydinov D. Yevropaga migratsiya va qochoqlar oqimi: mintaqa davlatlarining migratsiya siyosati..... 136 Soipov B. Birlashgan arab amirliklarining ichki va tashqi siyosatida din omili 145 Mamadjonov A. Turkiya tashqi siyosatining konseptual huquqiy asoslari va zamonaviy jihatlar 155 Mirg'iyosov M. Xitoy Xalq Respublikasi transport sohasida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar tahlili.....163 Nurimbetov R Shanxay hamkorlik tashkilotining evolyutsiyasi: asosiy bosqichlari va institutsional rivojlanish xususiyatlari 169 Eshankulov A. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi parlamentlararo hamkorligining o'ziga xosligi.....177 Bo'ronov S., Nazarova F. Hozirgi davrda Turkiya tashqi siyosati: mintaqaviy davlatdan global davlat sari.....187
	Ilmiy axborot	Korayem S.M. Ali-Shir Nava'i and his literary heritage: (A study on his influence and contribution to world civilization) 194 Yuldasheva X. Roja al Soniy ijodida ayollar mavzusi 205 Hasaniy M. Maxdum Vosiliy fondi va undagi "Xamsa"ning qo'lyozma nusxasi 209
	Tarjima	To'xliyev B. Ajdodlardan kelgan o'gitlar 211

DAHONING TUG'ILISHI**IMOMNAZAROV MUHAMMADJON***Professor, filologiya fanlari doktori, TDSHU*

Daholar qanday dunyoga keladi? Aslida har bir inson bemisldir. Faqat uning barcha imkoniyatlari yuzaga chiqishi uchun muayyan qulay shart-sharoitlar shakllanishi talab etiladi. Masalan, kichik bir turkiy elat sifatida shakllangan qirg'iz xalqi vakili bo'lgan Chingiz Aytmatov jahon miqyosida ulug' adib sifatida tanilishi uchun qanday shart-sharoitlar mavjud bo'lganligidan bugungi kunda ko'pchilikning xabari bor.

Alisher Navoiydek buyuk turkiyzabon shoirning yorug' dunyoda yuz ko'rsatishi, ma'naviy shakllanishi ham o'z-o'zidan bo'lgan emas. Biz agar ulug' shoirning o'zi e'tirof etgan ustozlarini eslab o'tadigan bo'lsak, turkiy tilida ijod qilgan ikki buyuk shaxs – Nasimiy va Lutfiy tilga olinadi, qolganlari fors mumtoz adabiyotining daho namoyandalari – Firdavsiy, Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiy. Bulardan ham birinchisiga unchalik urg'u berilmaydi. Vaholanki, "Shohnoma"ning o'sha davrda ham ulus orasida shuhrati kam emas edi. Faqat Firdavsiy asari X asr mevasi bo'lib, musulmon mintaqasi ma'naviy kamolotining ushbu tarixiy voqelikka muvofiq holatini aks ettirar edi. Navoiy ijodi esa undan 5 asr keyingi Xuroson o'lkasidagi ma'naviy vaziyat aks sadosi sifatida yuz ko'rsatdi. Orada o'tgan 500 yillik ma'naviy takomil jarayonini chuqur tahlil qilmay turib, daho shoirning ulug' ustozlari yaratgan ma'naviy xazinani butun salmog'i bilan tahlil tarozusiga tashlamay turib, o'zbekning bosh ma'naviy murabbiysi qoldirgan cho'ng brilliant qoyaning haqiqiy qadrini to'g'ri baholab bo'ladimi?

Alisher Navoiy Nizomiy, Amir Xusrav, Jomiyilar izidan borib "Xamsa" yaratdi. Ammo shu bilan cheklanib qolgani yo'q. Tilga olingan allomalar e'tiboridan deyarli chetda qolgan Farididdin Attor va Jaloliddin Rumiylarning butkul o'ziga xos tasavvufiy yo'nalishi ham shoir ijodida o'zining yorqin ifodasini ko'rsata oldi. Bu hodisa daho ijodkorning qamrovi qay darajada bo'lganligining yana bir dalilidir. Biz bugungi kunda bu yo'nalishlardan qay birini qay darajada anglab yeta oldik.

Mana bugun yana buyuk alloma ijodkorning dunyoga kelgan kunini bayram qilmoqdamiz. Bayram dasturxoniga har kim topganini olib kelib to'kmoqda. Har yili shu pallada barcha "navoiyshunos" bo'lib ketadi. Ammo bayram ertasiga hamma uy-uyiga tarqab, kundalik yumushlariga sho'ng'iydi. Hatto Alisher Navoiy nomidagi ilmiy-tadqiqot instituti xodimlarining aksariyati ham yubiley o'tgach, o'y-xayoli navbatdagi turmush tashvishlariga qaratiladi. Albatta, har bir insonning, u ilmiy xodim yoki tadqiqotchi bo'lishidan qat'iy nazar o'z maishiy g'am-tashvishlari, shaxsiy, oilaviy mayda yoki yirikroq muammolari yo'q emas. Lekin Alisher Navoiydek o'zbekning shuhratini jahon miqyosiga olib chiqa olgan beqiyos siymoni biz – avlodlar - biror daqiqa yodimizdan chiqarishga, bunday faromushlikka haqqimiz bormi?

Bugungi kunda o'zbek adabiyotshunoslari Navoiygacha yashab o'zbek tilida ijod etgan shoir va yozuvchilarni yaxshi bilishadi. Chunki o'zbek tili va adabiyotidan mutaxassis tayyorlovchi oliy o'quv dargohlarida o'zbek tilida yaratilgan barcha badiiy ijod namunalari haqida mukammal ma'lumot beriladi hamda ushbu namunalar bilan batafsil tanishtiriladi. Albatta, ulug' o'zbek shoiri haqida gapirilganda uning o'zi ustozlari sifatida e'tirof etgan Nizomiy va Dehlaviylar haqida ham eslab o'tiladi. Lekin ularning fors tilida yaratgan qomusiy asarlarini asliyatda o'qib-o'rganish o'zbek tili va adabiyoti mutaxassislari uchun birmuncha og'irlik qiladi. Attor va Rumiylarga xos yo'nalish xususida esa endi-endi atak-chechak qadamlar harakati unda-bunda ko'zga tashlanmoqda. Buning ustiga shoir o'ziga ustoz sanagan bunday ulug' allomalarning qoldirgan adabiy meroslari mazmuni haqida mukammal tasavvur hosil qilish uchun ular yashagan davr, ijtimoiy-tarixiy va adabiy muhit haqida ham to'laqonli va chuqur bilim talab qilinadi. Navoiy davrida esa nafaqat shoirning o'zi, balki uning zamondosh-yurtdoshlari uchun ham bu sohada muammo bo'lgan emas. Chunki XV asrda Xurosonda ham fors, ham turkiy tilli yaxlit madaniy-ma'naviy muhit hanuz barhayot edi.

Alisher Navoiy ijodiy merosi o'zida X-XV asrlar umummintaq ma'naviy muhitini to'laqonli aks ettirishi bilan bizni, ya'ni oxirgi 500 yil mobaynida turli xonliklar va amirliklarga parchalanib ketgan va natijada butkul begona ma'naviy-madaniy muhit egalariga to'liq qaram holatiga tushib qolgan bugungi o'zbek millatini asl o'zligiga qaytarish quvvatiga ega bo'lgan buyuk ma'naviy javohir sifatida o'ta qadrlidir. Ammo uni to'liq anglab yetish va dildan mukammal his qilish uchun ushbu daho ijodkorning bunday darajaga ko'tarilishi asosida qanday omillar yashirin ekanligini tasavvur qila oladigan darajada bilimga ega bo'lishimiz nihoyatda muhim.

To'g'risini aytish kerak, biz o'zbeklar, agar alohida mutaxassislarni hisobga olmasak, arab tilidagi musulmon mintaq adabiyotini chuqur bilaman, deyishimiz qiyin. Menimcha, o'tmish avlodlarning ham, agar to'liq madrasa savodiga ega bo'lmasa, bu sohadagi bilimlari o'ziga yarasha bo'lgan. Ammo ajdodlarimizning turkiy va forsiy adabiy merosga bo'lgan mehlari boshqacha. Shu sababli to'xalqimiz begona qavmlar asoratiga tushguncha bu sohada jiddiy muammo bo'lmagan. Faqat so'nggi asr – qaramlik davri - bizni o'zligimizdan begona qilishda katta "yutuqlar"ga erishdi. Mana endigina yurt mustaqilligi tufayli o'zligimizga to'liq qaytishning keng ufqlari yuz ko'rsata boshladi. Faqat shuni ta'kidlab o'tish zarurki, imkoniyat yaxshi narsa, ammo agar undan unumli foydalanishga dilda haqiqiy ishtiyoq va og'ir yukni yelkaga olib, uni manziliga yetkazishga yetarli hafsala va quvvat bo'lsagina, bu imkoniyat voqelikka aylanishi mumkin. Biz – bugungi kun o'rta bo'g'in vakillari – yoshlikdan shakllangan beg'amlik, befarqlikdan to'liq qutuldik, deb ayta olamizmi? Millat ma'naviyatini yuksaltirish yo'lidagi g'ayrat-shijoatimiz qay darajada?

Bugungi kunda bir tomonda alohida O'zbek tili va adabiyoti universiteti mavjud. Alisher Navoiy nomidagi ilmiy-tadqiqot instituti xodimlari ham bekor o'tirganlari yo'q. Ikkinchi tomonda Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti ham borgan sari faollashib bormoqda. Ammo masalaning bir muhim jihati shunda-ki, har ikki tarafning o'ziga xos yetakchi yo'nalishlari mavjud. Bu yo'nalishlarda sobiq Sho'rolar davridan "meros" qolgan tamoyillar to'liq yengib o'tilgan deb ayta olmaymiz. Shu ma'nodaki, sharqshunoslik sohasi Toshkentda – O'zbekiston respublikasi poytaxtida faoliyat yuritgani bilan Moskva va Petrograddagi o'quv

yurtlari qatorida sobiq Sho'rolar davlati strategik maqsadlari yo'lidan ortiqcha chetga chiqqa olmas edi. Ikkinchi taraf, ya'ni o'zbek tili va adabiyotini o'rganishga qaratilgan soha esa o'z tor yo'nalishi doirasidan chetga chiqishi unchalik rag'batlantirilishi lozim topilmasligi ham ayon edi. Bu tamoyillarning ta'siri to hanuzgacha ma'lum darajada sezilishini inkor qilib bo'lmaydi.

Asosiy masalaga qaytamiz. Menimcha, Alisher Navoiy nomidagi o'quv yurti yoki ilmiy-tadqiqot markazi emas, balki bevosita "Navoiy instituti" tashkil qilinishi va bu dargohda Alisher Navoiy dahosining shakllanishi va yuksalishi uchun asos bo'lgan barcha jihatlar batafsil tadqiq etilishi kerak. Shundagina biz dahoning tug'ilishi yoki, aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, daholar qanday dunyoga keladi, degan o'ta muhim savolga balki jo'yali javob topish imkoniga ega bo'larmiz. Agar shunga erisha olsak, O'zbekistonning kelajagi, darhaqiqat, buyuk bo'lishi shubhasiz.

ABU YUSUFNING "KITOB AL-XAROJ" ASARIDA XALQ FAROVONLIGI G'OYASIINING AKS ETISHI

RAXMONOV ABDUQAHHOR

Dotsent, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),.TTA Termiz filiali
ORCID ID: 0009-0006-6265-6453

Annotatsiya. *Abu Yusuf VIII asrning so'nggi choragida yashagan islom olamidagi eng muhim shaxslardan biridir. U islom ilm-fani ravnaqiga ulkan hissa qo'shgan mutafakkir bo'lib, fiqh ilmi maktablariidan biri bo'lgan hanafiylik mazhabining taraqqiy etishida uning xizmatlari katta hisoblanadi. Maqolada Abu Yusufning ilmiy merosi, uning el-ulus osoyishtaligi, fuqarolarning moddiy va ma'naviy hayoti yo'lidagi ulkan sa'y-harakatlari keltirib o'tilgan. Ayniqsa Abu Yusufning soliq tizimini ishlab chiqishi, soliq turlarini birma-bir aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda bayon etishi keyingi boshqaruv tizimida islom mamlakatlariga katta ko'mak berdi.*

Abu Yusuf yashagan davr islom olamida Ummaviylar va ilk Abbosiylar boshqaruvi davri hisoblanadi. Xalifalikda notinchliklar bo'lsa-da, biroq islomiy bilimlar muhiti saqlanib qolgan edi. Abu Yusuf ijodi o'z davrining siyosiy, diniy, ilmiy, ijtimoiy va iqtisodiy muhiti mahsulidir. Shunga ko'ra uning qarashlari aks ettirilgan fikrlar, muammo va takliflar uning ilmiy metodologiyasini aks ettiradi. Chunki uning hayotligida hali bir qancha sahobalar va tobe'inlarning mavjudligi ularning izidan yetishib chiqayotgan ulamolar uchun ilmlarni saqlab qolish imkoniyatini bergan. Mana shunday ulamolardan biri Abu Hanifa bo'lib, Abu Yusuf bu olimning eng yaxshi shogirdi hisoblanadi.

Islom dunyosidagi ulkan allomalardan biri bo'lmish Yoqub Abu Yusuf o'zining ijtimoiy-falsafiy qarashlari orqali ilm-fan va madaniyat rivojiga katta hissa qo'shdi. Avvalo shuni aytib o'tish kerakki, Abu Yusufning soliq tizimi ishlab chiqishida ijtimoiy-siyosiy vaziyat katta rol o'ynagan. Chunki, Arabistonda feodal munosabatlariga o'tish yagona davlat tashkil etishi islom dinining vujudga kelishi bilan birga yuz berganligi tahlil etilgan.

Ilk o'rta asrlarda islom olimlari tomonidan yozilgan ijtimoiy-iqtisodiy masalalarga oid eng muhim asarlardan biri Yoqub Abu Yusufning "Kitob al-xaroj" asari hisoblanadi. Abu Yusufning bu asarida

jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari keng yoritilgan. Asarda iqtisodiy faoliyat ijtimoiy farovon hayot qurishning muhim yo'nalishi ekanligi ta'kidlanadi.

Abu Yusuf qarashlari yaxshilab o'rganilsa, uning asl maqsadi xalq farovonligini oshirish ekanligini ko'rish mumkin. U jamiyat farovonligini oshirish uchun ba'zi ijtimoiy-iqtisodiy yondoshuvlarni ishlab chiqdi. Soliq tizimi, imtiyozlar, davlat-shaxs munosabatlari, adolatli sud tartibi kabi masalalar jamiyat farovonligi uchun qaratilganligi ochib berilgan.

Tayanch so'z va iboralar. Abu Yusuf, xalifa Umar (r.a), xalq faorovonligi, "Kitob al-xaroj" asari, zakot, jiz'ya, farovon davlat g'oyasi.

Аннотация. Абу Юсуф – одна из важнейших фигур исламского мира, жившая в последней четверти VIII века. Это мыслитель, внесший большой вклад в развитие исламской науки, и его вклад в развитие ханафитского мазхаба, одной из школ юриспруденции, считается великим. В статье упоминается личность Абу Юсуфа и его научное наследие, в частности, его большие усилия по обеспечению национального мира, материальной и духовной жизни граждан. Особенно разработка Абу Юсуфом налоговой системы, описание видов налогов на основе поочередных точных расчетов очень помогли исламским странам в последующей системе управления.

Период, в котором жил Абу Юсуф, считается периодом правления Умави и раннего правления Аббасидов в исламском мире. Хотя в халифате были смуты, атмосфера исламских знаний сохранялась. Абу Юсуф является продуктом политической, религиозной, научной, социальной и экономической среды своего времени. Соответственно, мысли, проблемы и предложения, отражающие его взгляды, отражают его научную методологию. Потому что наличие при его жизни ряда соратников и подчиненных давало возможность сохранить знания для учёных, выросших по их стопам. Одним из таких учёных является Абу Ханифа, а Абу Юсуф считается лучшим учеником этого учёного.

Якуб Абу Юсуф, один из крупнейших ученых исламского мира, своими социально-философскими взглядами внес большой вклад в развитие науки и культуры. Прежде всего следует отметить, что большую роль в развитии налоговой системы Абу Юсуфа сыграла общественно-политическая ситуация. Потому что анализируется, что переход к феодальным отношениям в Аравии произошел вместе с созданием единого государства с возникновением ислама.

Одним из важнейших трудов по социально-экономическим вопросам, написанных исламскими учеными в эпоху раннего средневековья, является «Китаб аль-Харадж» Якуба Абу Юсуфа. В этом произведении Абу Юсуфа широко освещены социально-экономические отношения в обществе. В работе подчеркивается, что экономическая деятельность является важным направлением построения социально благополучной жизни.

Если внимательно изучить взгляды Абу Юсуфа, можно увидеть, что его настоящая цель – повышение благосостояния народа. Он разработал некоторые социально-экономические подходы к повышению благосостояния общества. Выявлено, что такие вопросы, как налоговая система, льготы, государственно-частные отношения, справедливый судебный процесс, направлены на благосостояние общества.

Опорные слова и выражения. Абу Юсуф, халиф Умар (ра), благосостояние народа, «Китаб аль-харадж», закят, джизья, идея процветающего государства.

Abstract. Abu Yusuf is one of the most important figures in the Islamic world who lived in the last quarter of the 8th century. He is a thinker who made a great contribution to the development of Islamic science, and his contributions to the development of the Hanafi madhhab, one of the schools of jurisprudence, are considered great. The article mentions the personality of Abu Yusuf and his scientific heritage, in particular, his great efforts for national peace, material and spiritual life of citizens. Especially Abu Yusuf's development of the tax system, the description of the types of taxes based on one by one accurate calculations, greatly helped the Islamic countries in the subsequent management system.

The period in which Abu Yusuf lived is considered the period of Ummavi and early Abbasid rule in the Islamic world. Although there were disturbances in the caliphate, the atmosphere of Islamic knowledge was

preserved. Abu Yusuf is a product of the political, religious, scientific, social and economic environment of his time. Accordingly, the thoughts, problems and proposals that reflect his views reflect his scientific methodology. Because the presence of a number of companions and subordinates during his lifetime gave the opportunity to preserve knowledge for the scholars who were growing up in their footsteps. One such scholar is Abu Hanifa, and Abu Yusuf is considered the best student of this scholar.

Yakub Abu Yusuf, one of the great scholars of the Islamic world, made a great contribution to the development of science and culture through his socio-philosophical views. First of all, it should be mentioned that the socio-political situation played a big role in the development of Abu Yusuf's tax system. Because it is analyzed that the transition to feudal relations in Arabia occurred together with the establishment of a single state with the emergence of Islam.

One of the most important works on socio-economic issues written by Islamic scholars in the early Middle Ages is Yaqub Abu Yusuf's "Kitab al-kharaj". In this work of Abu Yusuf, socio-economic relations in the society are widely covered. It is emphasized in the work that economic activity is an important direction of building a socially prosperous life.

If Abu Yusuf's views are carefully studied, it can be seen that his real goal is to increase the welfare of the people. He developed some socio-economic approaches to improve the welfare of society. It is revealed that issues such as the tax system, benefits, state-individual relations, fair judicial procedure are aimed at the welfare of the society.

Keywords. Abu Yusuf, caliph Umar (r.a), people's well-being, "Kitab al-kharaj", zakat, jizya, the idea of a prosperous state.

Kirish. Islom mutafakkirlari o'z qarashlarida jamiyatning moddiy va ma'naviy farovonligini bir butun shaklda qarashga intilishgan. Islom davlatida aholiga g'amxo'rlik qilish faqat moddiy farovonlikkagina qaratilgan bo'lmay, u ma'naviy yetuklikni ham o'z ichiga qamrab olgandir.

Ilk o'rta asrlar islom sxolastikasining yetuk mutafakkirlaridan biri Yoqub Abu Yusuf "Kitob al-xaroj" asarida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar masalasiga jiddiy e'tibor qaratib, davlat moliyasining shakllanishida soliq tizimining o'rni muhim ekanligini isbotlab berdi. Bunda farovon jamiyat barpo etish uchun zarur bo'lgan islohotlar: soliq yig'ishda adolatlilik, teng huquqlilik, qulaylik va boshqalarga alohida to'xtalib o'tilgan. Iqtisodchi olim Adam Smit Abu Yusufdan to'qqiz asr keyin shunga o'xshash "solliq qonuniyat"larini muhokama qilgan.

Abu Yusuf iqtisodiy farovon bo'lgan davrda yashagan bo'lsa-da, o'zining ulkan bilimi va aql-idroki tufayli mamlakatning barcha muhim siyosiy, iqtisodiy va ma'muriy masalalarida xalifaning yaqin maslahatchisi hisoblangan. Xalifa Horun ar-Rashid o'z hukmronligi davrida shariatga muvofiq jamiyatni adolatli boshqarishga intildi. U mamlakatni farovon qilish, kengayib borayotgan davlat xarajatlarini to'g'ri taqsimlash va iqtisodiy foyda ko'rish bo'yicha batafsil ma'lumotga ega bo'lishni xohlardi.

Abu Yusuf "Kitob al-xaroj" asarida quyidagi masalalarga ham to'xtalib o'tgan: a) urush va tinchlik davrida davlatning harakatlari, b) harbiy qonun-qoidalar, s) hukmdor va davlat amaldorlarining jamiyat farovonligi uchun mas'ulligi, d) fuqarolarning burch va majburiyatlari.

Abu Yusufning tahliliy dalillarini yoki uning muayyan mavzulardagi sharhlarini chuqur o'rganish hamda uning mamlakat moliyaviy tizimini shakllantirishdagi xizmatlarini isbotlash uchun uning qarashlarini kengroq o'rganish lozim. Abu Yusuf rivojlangan solliq tizimini ishlab chiqish orqali mamlakat qudratini ta'minlash mumkinligini anglab yetdi.

Abu Yusufning "Kitob al-xaroj" asari xalifa Horun ar-Rashid bergan masalalarga javoban yozgan kitobi bo'lib, unda xalifalikda amalda bo'lgan ko'p sonli solliqlar tahlili, solliqqa oid tartibotlar va unga amal qilinishi asosida uning mamlakat iqtisodiy hayotidagi o'rni tadqiq etilgan.

Shunday qilib, Abu Yusuf “Kitob al-xaroj” asarida soliq olinishining tartibini, uning qay shaklda olinishini, soliq olishning turlarini, musulmon va nomusulmonlarga nisbatan munosabatning qanday bo‘lishi kerakligini, davlat boshqaruvida podshohning boshqaruvi qay yo‘sinda olib borilishi va boshqa ko‘plab muhim masalalarni yoritib o‘tgan.

Islomda shariat tomonidan tasdiqlangan soliqlar zakot, ushr, xums, xiroj va jizya hisoblanadi. Ushbu soliq shakllari orasida zakot eng yaxshi ma’lum bo‘lgani edi.

Xalqning farovonligini ta’minlash uchun islom davlati, ijtimoiy daromadlarni butun fuqaro orasida adolatli bo‘lish kabi muhim burchini ijro etishi shart. Ayniqsa bu masala, kambag‘al va muhtoj, kam himoyalangan aholi orasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Fiqhda zakot - aholining boy tabaqasi tomonidan muhtojlar foydasiga ma’lum miqdorda pul to‘lash majburiyati edi. Musulmon soliq huquqi normalariga ko‘ra, davlat yig‘ilgan zakotni jamiyatning nochor tabaqasi foydasiga qayta taqsimlashda vositachi sifatida harakat qiladi, deb hisoblangan.

Zakot islomning vujudga kelishi bilan qonun tusiga kirdi. Chunki u faqatgina soliq bo‘libgina qolmay, islomning besh ustuni bo‘lmish imyon, namoz, ro‘za, hajlar bilan bir qatorda farz amal sifatida e’tirof etilgan. Shu sababdan musulmonlar unga katta e’tibor qaratdilar¹.

Shuningdek, etimologik jihatdan poklanish, rivojlanish, baraka va foyda ma’nolarini anglatadigan zakot kishilar hayotini farovon qilish va Allohning marhamatiga ega bo‘lish deb tushunishga olib kelgan. Xususan, Qur’oni Karimda bu haqida keltiriladi². Boshqa tomondan, zakot³ soliq sifatida islom davlatida yashaydigan musulmonlar uchun majburiy to‘lovni nazarda tutardi.

Zakotning eng muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu soliq turi davlat xarajatlari uchun emas, balki Arab xalifaligining kambag‘al aholisi foydasiga undiriladi edi. Bu soliqning ijtimoiy ahamiyati nihoyatda yuqori bo‘lgan. Zakot xalifalikdagi boylar va kambag‘allar o‘rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etib, mintaqadagi o‘zga dinga e’tiqod qiluvchilarni arab davlatiga nisbatan qiziqishini oshirdi va arablarning nisbatan ziddiyatsiz kengayishiga hissa qo‘shdi⁴.

Abu Yusuf zakot solig‘i asoslari va miqdorini belgilashda Qur’oni Karim va sunnatga muvofiq bo‘lgan shariat qoidalariga e’tibor qaratadi. Uning “Kitob al-xaroj” asarida zakot⁵ olinishi lozim bo‘lgan chorva mollar miqdori belgilab o‘tilgan. Abu Yusuf shunday deydi: “Sen mendan, ey e’tiqodli amir, tuya, sigir, kichik shoxli mol, otlardan sadaqot (zakot) uchun qancha miqdorda va qay tarzda soliq yig‘ish kerakligi haqida so‘ragan eding. Sen muhtojlar foydasiga soliq yig‘uvchi kishiga shunday farmon etki, ey e’tiqodli amir, u kimlar soliq to‘lashi kerak va ehtiyoji bo‘lgan kimlarga soliqdan berish kerakligini bilsin hamda bu jarayon Rasulillohning sunnati va undan keyingi xalifalarning tajribasiga tayangan holda amalga oshirilishi lozim. Bilginki, sunnatga to‘g‘ri amal qilinsa, u uchun ajr-mukofotga sazovor bo‘ladi va bu sunnat bilan boshqarilayotgan xalq tomonidan ma’qullanadi. Shu bilan birga, kimki sunnatga muvofiq ish tutmasa, bu uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga oladi. Buning oqibatida hukumatning obro‘sizligi shuncha ortadi. Senga Payg‘ambarimiz hadislaridan keltirib Allohga duo qilib so‘raymanki, zimmangizga

¹ Abdullah Wahib Allami. Principilizing Islamic zakat as a system of taxation. A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. College of Business, Arts and Social Sciences Brunel University, London. 2015. - P.11.

² Qur’oni Karim. Tarjima va izohlar muallifi Shayh Abdulaziz Mansur. – Toshkent: 2007. - B.103. (Tavba surasi 103 oyat), – B. 272. (Rum surasi 39 oyat).

³ Muhammad (s.a.v) davrida (622-632) chorvadorlardan davlat foydasiga olinadigan soliq – goho “sadaqa” (صدقة), goho “zakot” (زكاة) deb atalib, bu atamalar ilk islom davrida sinonim so‘zlar sifatida qo‘llanildi.

⁴ Васильев Л.С. История Востока: в 2 т. – М.: Высшая школа., 1994. – С. 495.

⁵ Abu Yusufning “Kitob al-xaroj” asarida “zakot” atamasi “sadaqotlar” deb keltirilgan.

yuklatilgan vazifani Payg'ambar sunnatiga rioya qilgan holda, boshqaruv va hatti-harakatlarni amalga oshirishda madadkor bo'lsin va bu bilan ajr-mukofotga sazovor qilsin"¹.

Abu Yusuf soliqqa tortishda adolat tamoyillariga qat'iy amal qiladi. Adolatlilik, soliq kitoblarida belgilanganidek, foyda olish uchun tatbiq etilmasligi kerak. Soliqni olishdan maqsad, soliq to'lovchilarga davlat tomonidan yaxshi sharoitlarni yaratish va hayot faoliyatini yaxshilashni ta'minlashdir. Abu Yusuf davlat boylarga, kambag'allarga, qashshoqlarga soliq miqdoridan qat'iy nazar bir xil xizmat ko'rsatilishi shartligini ta'kidlaydi. Shuningdek, yahudiylar, nasroniylar va zardo'shtiylar butun islom davlati hududida musulmonlar bilan birgalikda yashar edilar. Ular o'zga din vakillari bo'lishiga qaramasdan davlat har bir fuqaroni himoya qilgan. Ular zimmiylar deb atalgan². Zimmiylar islom davlati himoyasi ostida yashaganliklari uchun jizya to'lashi kerak bo'lgan.

Ba'zi islom ulamolari jizyani jon solig'i deb ta'riflashgan. Mohiyatan olib qaraganda, jizya islom davlatida yashaydigan g'ayridin kishilarning hukumat ularni himoya qilganliklari uchun to'lashgan. Abu Yusuf g'ayridinlar tomonidan to'lanadigan jizyani hukumat tomonidan ta'minlangan xavfsizlik va himoya uchun qaytarish sifatida qarash lozimligini tushuntiradi³.

Albatta, g'ayridinlar uchun jizyaning qonuniylashtirilishi ularni islomni qabul qilishga jalb qilishning bir usuli edi. Agar u musulmon bo'lsa faqat zakot to'lardi. Agar ular o'z e'tiqodlariga sodiq qolsalar, demak, ular qo'shimcha soliq, jizya to'lashlari kerak edi.

Jizyaning miqdori zimmiyning iqtisodiy holatini hisobga olgan holda o'rnatilgan:

1. Boy g'ayridinlar yiliga kamida 48 dirham to'lashlari kerak edi.
2. O'rta tabaqali g'ayridinlar yiliga kamida 24 dirham to'lashlari kerak edi.
3. Kambag'al g'ayridinlar yiliga 12 dirham to'lashga majbur edi⁴.

Jizya solig'i kambag'al, so'qir, hech bir ishga ega bo'lmagan, yordamga muhtoj og'ir kasalmand, ishsiz bo'lgan juda qari kishi, aqli noqis kishilardan olinmagan. Lekin agar kishi jizya to'lash imkoniga ega bo'lsa, aytaylik mol-mulki bo'lsa, unda u ko'r bo'lsa ham to'lagan. Monastirlardagi monarxlarga nisbatan ham shunday munosabat bildirilgan. Agar jizya to'lash imkoni bo'lsa, unda u to'lagan, agar boylardan yordam oladigan bo'lsa, unda u to'lamagan. Biroq, agar g'ayridin kishi yil oxirida islomni qabul qilsa u jizyadan ozod etilgan. Jizya boshqaruvida Abu Yusuf muloyimlikni alohida ta'kidlaydi. Musulmon bo'lmaganlar ozchilikni tashkil etganligi sababli, qozi va davlat ishlarini yurituvchi jamiyatda ijtimoiy tenglik va totuvlikni ta'minlash uchun ushbu fikrlarning muhimligini ta'kidlagan.

Arab xalifaligi kengayib borar ekan islomdagi ijtimoiy-iqtisodiy qarashlar ham o'zgara boshladi. Xalifa Umar (r.a)ning boshqaruvidagi eng katta yangiliklardan biri uning ishlab chiqarish omili sifatida yerga egalik qilishga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. Uning davrida Iroq va Suriya hududlari zabt etilgach shariat qoidalariga ko'ra qo'lga kiritilgan o'ljalar askarlar o'rtasida taqsimlanishi kerak edi. Biroq Umar (r.a) bunday qilmadi. U yerlarni davlat tasarrufiga o'tkazish va uni asl egalari soliq to'lash evaziga qaytarib berish hamda ushbu soliqdan islom qo'shiniga maosh berish tartibini joriy etdi. Umar (r.a) o'ljalarni ikki turga ajratdi: ko'chmas mulk va ko'chma mulk. Ko'chma mulklar uchun Quro'ni Karim qoidalariga qo'llanilishi kerak edi, ya'ni beshdan biri davlatga

¹ Абу Юсуф Якуб б. Ибрахим ал-Куфи. *Китаб ал-Харадж (Муслманское налогообложение)*. / Пер. с арабского и комментарии А. Э. Шмидта. Супракомментари и к переводу А. С. Боголюбова. Подготовка к изданию, вступит статья и указатели А. А. Хисматулина. - Санкт Петербург. 2001. – С.132.

² Zimma - (arabcha – musulmon himoyasidagi aholi) o'rta asr arab xalifaligidagi musulmon bo'lmagan xalqlardir.

³ Misri A., Muhsin Abdul Manan. Historical development of tax during the early Islamic period: Jazyah and Kharaj // Jurnal Al-Tamaddun, Bil. 14 (2), 2019. – P. 3.

⁴ Majid Khadduri. *Peace and War in the Law of Islam*. London: Edinburgh University Press. - P.193.

va qolgan qismlari jangchilarga taqsimlandi¹. Biroq ko'chmas mulklar, xususan yerlar davlat mulkiga aylantirildi. Davlat bu yerlarni xiroj solig'i to'lash sharti bilan avvalgi egalari qo'lida qoldirdi. Umar (r.a) tomonidan bunday siyosatning yoqlanishi bir qator sabablarga bog'liq:

1. Bosib olingan yerni musulmon askarlariga taqsimlab berish islom jamiyatini feodalistik jamiyatga aylantirishi, natijada mulkiy tafovutni vujudga keltirishi mumkin edi. Bunda Umar (r.a) o'ljalarni taqsimlashni faqat boylar orasida amalga oshirilib qolmasligiga e'tiborni qaratdi.

2. Keyingi avlod uchun ijtimoiy ta'minot tizimini asrab qolish ham maqsad qilingan. Chunki Umar (r.a) aytganki: "Agar hamma yerlarni islom askarlariga taqsimlasam, unda Iroq va Suriyaning yangi avlodlari uchun nima qoladi?"

3. Bosib olingan hududlarni mudofaa qilish va yangi harbiy urushlarni davom ettirish uchun doimiy moliyaviy manbaga ehtiyoj bo'lgan. Agar yer mulkdorlar qo'lga tarqatilsa, ular yerga xiroj solig'ini to'laganlar. Yig'ilgan soliq tushumlaridan askarlarga mablag' ajratilgan.

Shunday qilib, xalifa Umar (r.a) davridan boshlab bosib olingan yer jangchilarining to'liq mulkiga o'tkazilmasdan, yerni shaxsiy mulk sifatida qoldirib, ularga xiroj to'lash lozim qilib qo'yildi.

Abu Yusuf fath qilingan hududlarni saqlab qolish va ular bilan bog'liq muammolar hukmdorning asosiy tashvishi bo'lgan davrda yashagan. Abu Yusufning qarashlari uning o'sha paytdagi yer solig'i bilan bog'liq bo'lgan dolzarb muammoni aks ettiradi. Yer solig'i soliqning eng qadimgi va keng qo'llaniladigan shakli hisoblanadi. Qadimgi davr, o'rta asrlar va hozirgi davrlarda ham biz barcha jamiyatlarda daromadning asosiy manbalaridan bir sifatida yer solig'ini uchratamiz.

Xalifa Umar (r.a) soliq yig'ishda Sosoniylar rejimini saqlab qolishni ma'qul ko'rdi. Bu tizim misaha² deb nomlangan. Abu Yusuf bu tizimni zukkolik bilan o'rganib chiqdi va uning kamchiliklarini aniqladi.

Abu Yusuf "Kitob al-xaroj" asarida xiroj solig'ining yangi usulini joriy etgan. Abu Yusufgacha bo'lgan davrda bosib olingan yerlarni soliqa tortish Umar (r.a) joriy etgan tartib bo'yicha amalga oshirilgan. Abu Yusuf Umar (r.a) hukmidan chetga chiqib, o'z risolasida yerning hajmidan emas, balki yetishtirilgan hosilni taqsimlashga asoslanadigan soliq usulini – muqosama³ ni taklif etdi.

Abu Yusufning asarida shuni ko'rishimiz mumkinki, u davlat siyosatini himoya qilgan va xalifalikda olib borilayotgan siyosat xuddi u aytganidek deb hisoblagan. Biroq ko'pgina tarixiy materiallardan ma'lumki, barcha arab xalifalari ham u aytgani kabi ish yuritmagan. Biroq unutmazlik lozimki, Abu Yusuf arablarning o'zga yurtlarni qurol kuchi bilan zo'rlab bosib olingan va tortib olingan yerlarning statusini emas, balki undan keyingi xuddi shu yerlardan olinadigan soliqlar va ularning qay tariqa olinishi lozimligi yoritib o'tgan.

U soliqlarni naqd pul yoki natura shaklida yig'ishni taklif qiladi. Shuningdek bu tizimga ko'ra narxlar o'zgarishi davlat daromadlariga zarar yetkazmasligini va dehqonlar daromadini kamaytirmasligini ta'kidlaydi. Chunki yangi tizimga ko'ra soliq egalik qilinadigan yerlarning umumiy maydonidan qat'i nazar, hosilning umumiy miqdoriga qarab hisoblab chiqiladi. Bu yer bilan yaxshi ishlay olmaydigan dehqonlar uchun yengillik bo'ldi. Bundan tashqari u dehqonlarni o'zlashtirilmagan va qarovsiz yerlardan foydalanishga va yangi tizim asosida qo'shimcha daromad olishga ishontirdi. Abu Yusuf yangi tizim davlatning soliqdan tushadigan daromadlari ko'payishini ta'kidladi. Shuning uchun u davlat dehqonlarga yaxshi sharoit yaratish uchun yangi kanallar qazishi, eski kanallar suv yo'llarini tozalashi va zaruriy ishlarni amalga oshirishi lozimligini qat'iy tavsiya qildi. Abu Yusufning bu boradagi qarashlarini mulohaza qilar ekanmiz, u soliq manbai sifatida yerni emas, balki yerdan olinadigan

¹ Sabahiddin Azmi. Abu Yusuf's contribution to the theory of public finance. Dissertation submitted of the degree of master of philosophy in economics. India. 1995. – P.44.

² Misaha – yerlarning hajmidan kelib chiqib o'rnatilgan soliq tizimi.

³ Muqosama – dehqonlar tomonidan yetishtirilgan hosilning miqdoridan kelib taqsimlash tizimi.

daromadni afzal ko'rgan. Ushbu masala iqtisodchilar o'rtasida har doim muhokamali mavzu bo'lib kelgan. Ular qaysi biri samaraliroq; mol-mulkni soliqqa tortishmi yoki mulkdan tushadigan daromadnimi, deya muhokama qiladilar. Abu Yusufning bu boradagi qarashlarini o'rganib shuni aytishimiz mumkinki, u soliq manbai sifatida mulkdan tushadigan daromadni tanlagan.

Abu Yusufning ijtimoiy-iqtisodiy qarashlarini tahlil etar ekanmiz, shuni ta'kidlash zarurki, birinchidan, biz o'rganayotgan davr ilk o'rta asrlar davri hisoblanadi, ikkinchidan, iqtisodiy hodisalarning ko'lamini ijtimoiy hayotdan yuqori emas edi, ayniqsa natural xo'jalik hukm surardi. Boshqa tomondan Abu Yusuf davrida qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish rivojlangan bo'lib, uning maqsadi, mahsulot yetishtirish va uni to'g'ri, adolatli taqsimlash borasidagi yondoshuvga asoslanganini ta'kidlab o'tish zarur.

Aholi farovonligini oshirish va uning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish bosh vazifalardan biri bo'lgan. Abu Yusufning fikricha, davlat aholi farovonligini ta'minlashda quyidagi vazifalarni bajarishi lozim:

- davlat odamlarning yashash ehtiyojlarini qondirishi va ularning manfaatlarini himoya qilishi kerak. Shuningdek, Abu Yusufga ko'ra, davlat barcha o'z fuqarolarini ijtimoiy himoyaga olishi va ularning asosiy ehtiyojlarini ta'minlashi zarur. "Kitob al-xaroj" asarining kirish qismida xalifaga bu mavzuda zulmning oldini olish va davlat manfaatlarini himoya qilish uchun daromad yig'ishda zaruriy harakatlarni qilishi uchun bu kitobni yozganini ta'kidlagan. Uning aytishicha, zakot solig'i "kambag'al va kam ta'minlanganlarni eng zarur narsalar bilan ta'minlashga sarflanishi kerak". Shuningdek, barcha insonlar, hattoki mahbuslar ham oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshpana bilan ta'minlanishi kerakligini ta'kidlaydi¹.

- Abu Yusuf davlatning o'z fuqarolarni himoya qilishi uchun harbiy qudratni oshirish va uni qo'llab-quvvatlash uchun davlat yetarli iqtisodiy kuchga ega bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi. U fuqarolardan yig'ilgan soliqlarni qo'shinlarga ish haqi sifatida sarflash va shu bilan harbiy yurishlarni olib borish, xalifalik yerlarini dushmanlar tomonidan bosib olinishiga qarshi xavfsizlikni ta'minlash kerakligini ta'kidlaydi².

- Abu Yusuf ichki xavfsizlikni ta'minlash yuzasidan shuni aytadiki, jamiyatning har bir a'zosini adolatsizlik va zulmdan himoya qilish, zamonaviy tilda aytganda jamiyatda adolat va qonun ustunligini ta'minlash davlatning asosiy funktsiyalaridan biridir³. U musulmon qonunchiligini qat'iyat bilan amalga oshirishga katta ahamiyat beradi. U insonlarni zulm va adolatsizlik qilmaslikdan ogohlantiradi. Shuningdek, u rahbarlarga nizoli vaziyatlarda qozi kabi adolatli bo'lishni maslahat berdi.

- Abu Yusufga ko'ra ijtimoiy ta'minotda davlatning muhim vazifasi nafaqa va in'omlarni to'g'ri berishdir. Ushbu in'omlar "Islom uchun foydali ish qilgan, islomning dushmanlariga qarshi qudratini oshiradigan hamda hukmdor musulmonlar uchun foydali deb biladigan har qanday ish qilganlarga" beriladi⁴. Urushlarda halok bo'lgan askarlarning ayollari va farzandlariga doimiy ravishda bunday in'omlar berib turilgan. Ayniqsa, xalifa Umarning bu boradagi ishlarini amaliyotda qo'llab-quvvatlash bo'ladi.

- Abu Yusuf, samarali va halol boshqaruv tizimi bo'yicha juda ko'p qayg'uradi. Uning so'zlariga ko'ra, zulmsiz, ammo qat'iy va kuchli, biroq yumshoqlik bilan boshqariladigan samarali fuqarolik tizimi zarur. U "aholiga zulmsiz, adolatli va halol munosabatda bo'lish mamlakat taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatadi va bu soliqlardan tushadigan daromadni ko'paytiradi, zulm va insofsizlik esa uni barbod

¹ Абу Юсуф Якуб б. Ибрахим ал-Куфи. *Китаб ал-Харадж (Муслъманское налогообложение)* / Пер. с арабского и комментарии А. Э. Шмидта. Супракомментарии к переводу А. С. Боголюбова. Подготовка к изданию, вступит. статья и указатели А. А. Хисматулина. - Санкт Петербург. 2001. – С.187.

² Musgrave R.A., Musgrave P.B. *Public Finance in Theory and Practice*. - Singapore: McGraw Hill. 1987. -P.3-6.

³ Bastable C.F. *Public Finance*. - New York: Macmillan. 1903. -P.74.

⁴ Sabahiddin Azmi. *Abu Yusuf's contribution to the theory of public finance*. Dissertation submitted of the degree of master of philosophy in economics. India. 1995. -P. 36.

qiladi”, deydi¹. Soliq to’lovchilar manfaatlarini himoya qilish va davlat daromadlarini oshirish uchun avvalo, soliq to’lovchilarga ortiqcha zulm qilmasdan soliqlarni undirishni, shuningdek, soliq yig’uvchilar tomonidan soliq to’lovchilarga nisbatan qo’pol muomalani qat’iyan qoralash va buni jinoiy harakat sifatida qabul qilish, turli vazifalarga halol va ishonchli rahbarlarni tayinlashni taklif qildi.

- Abu Yusufning ta’kidlashicha, davlat mahsulot yetishtirish samaradorligini oshirish va natijada davlat daromadini ko’paytirishga olib keladigan ijtimoiy mahsulotlarni ishlab chiqarishga harakat qilishi kerak. U qishloq xo’jaligi sohasi bilan shug’ullanganligi sababli, u "yerning hosildorligi va davlat daromadini oshirish uchun eski kanallarni tozalash, yangisini qazish va to’g’onlarni qurishni hukmdor zimmasiga yuklaydi. U ijtimoiy mahsulotlarni ko’paytirishda kuzatiladigan turli toshqinlar va tabiat hodisalari zararini oldini olish uchun daryo bo’yida to’g’onlar va dambalar qurish kabi xarajatlarni davlat tomonidan amalga oshirish orqali ijtimoiy mahsulotlarni ta’minlash mumkinligini ta’kidlaydi. U har qanday nosozlik qishloq xo’jaligiga zarar yetkazishini va soliqlardan tushadigan daromadning kamayishiga olib kelishini ta’kidlaydi”². Shunday qilib, u yerning hosildorligini oshirish va iqtisodiyotning o’sishi uchun davlat odamlarga infratuzilma inshootlarini taqdim etishi kerakligini ta’kidlaydi. Bundan tashqari, Abu Yusuf ko’priklar va ko’tarmalar qurish, kanallar qazish va boshqa davlat mablag’laridan foydalanib bajariladigan uzoq muddatli loyihalarni samarali amalga oshirish bo’yicha aniq amaliy takliflarni oldinga surgan³.

Abu Yusufning davlat haqidagi qarashlarini zamonaviy iqtisod nazariyasida "farovonlik davlati" tushunchasi bilan taqqoslasa bo’ladi⁴. Bugungi kun olimlari "farovonlik davlati" kontseptsiyasi zamonaviy siyosiy-iqtisodiy holatga tegishli deb hisoblashadi. Biroq, davlatning iqtisodiy hayotdagi roli haqidagi qarashlariga e’tibor qaratsak, davlat farovonligi uchun juda keng qamrovli kontseptsiyani maqsad qilganini ko’rishimiz mumkin.

Abu Yusuf o’sha davrda muhim bo’lgan savofi⁵ - o’zlashtirilmagan yerlarga e’tibor qaratdi. Bunday yerlarga quyidagilar kirgan: Sosoniylar shohi va uning oilasining yerlari, egasi urushda o’ldirilgan, biroq merosxo’ri bo’lmagan yerlar, dushman yurtiga qochib ketganlarning yerlari, suv osti yerlari, pochta aloqasi binolari va hech kimga tegishli bo’lmagan, biroq ishlov berilsa foydalanish mumkin bo’lgan yerlar.

Bunday yer biror kishiga tortiq etilsa, u qati’a deb atalgan. Abu Yusuf davlat hukmdori kishilarni islom dini yo’lidagi xizmatlarini qadrlash uchun savofi yerlar bilan mukofotlashga haqli ekanligini ta’kidlagan.

Abu Yusuf bu yerni tarqatishdan maqsad kishilarni hukmdordan roziligini ko’rsatish va unga berilgan yerdan samarali foydalanishni kafolatlash deb hisoblaydi. U yerga egalik qilishda barqarorlikni ta’minlashni va hukmdorlarning ushbu hukmlarni o’zgartirishga bo’lgan erkinligini cheklash maqsadida, yerni berish to’g’risidagi hukmni undan keyingi hukmdor boshqa bekor qilmasligi kerakligini ta’kidlagan. Yerni qaytarib olish mumkin emas edi, biroq, qati’a olgan shaxs

¹ Abu Yusuf. Kitab al-Kharaj. - Beirut: Dar al -Marifah. 1979. - P.131.

² Абу Юсуф Якуб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж (Мусульманское налогообложение) / Пер. с арабского и комментарии А. Э. Шмидта. Супракомментарии к переводу А. С. Боголюбова. Подготовка к изданию, вступит. статья и указатели А. А. Хисматулина. - Санкт Петербург. 2001. – С.241.

³ Sabahiddin Azmi. Abu Yusuf’s contribution to the theory of public finance. Dissertation submitted of the degree of master of philosophy in economics. India. 1995. - P. 37.

⁴ “Farovon davlat” konsepsiyasi ikkinchi jahon urushidan keyin keng qo’llanila boshlandi. Unga ko’ra, jamiyat o’zining har bir a’zosining kun kechirishi uchun zarur bo’lgan narsalarning eng kam miqdorini yaratadi, davlat siyosati iqtisodiy barqarorlikni ta’minlashga va ijtimoiy bo’hronlarning oldini olishga qaratilmog’i kerak. Chunki davlat zamonaviy iqtisodiyot sharoitida o’z fuqarosining kambag’al bo’lib, yordamga muhtoj bo’lib qolishidan mutlaqo manfaatdor emas.

⁵ Savofi – ekin yetishtirsa bo’ladigan, ammo turli sabablarga ko’ra o’zlashtirilmagan egasiz va davlat yerlari.

yerni sotish yoki meros qilib o'tkazish huquqiga ega bo'lgan. Bu fikrni tasdiqlash uchun Abu Yusuf, agar yer qaytarib olinadigan bo'lsa, demak, bu birovni mulkini o'g'irlagan va o'g'irlangan mulkni boshqasiga berishga o'xshaydi, deb aytib o'tadi.

Abu Yusuf o'z kitobida mamlakatda turli huquq va imtiyozlarga bir necha bor to'xtalib o'tgan. Masalan, Kitob ahlining diniy bayramlarini o'tkazish, cherkovlar, ibodatxonalar va monastirlarni qurish, muqaddas kitoblari bo'lmagan odamlar, o'g'irlik va axloqiy jinoyatlar, xoinlik va josuslik kabi tadbirlar. Ushbu masalalarning barchasi soliqqa tortish yoki davlat moliyasi bilan bog'liq bo'lmagan bo'lsa-da, ular Abu Yusufning ta'kidlashicha, davlatning huquqiy asoslari uchun juda muhimdir. Demak, Abu Yusufning "Kitob al-xaroj" asari faqat "yer solig'i" bilan bog'liq masalalarga emas, balki jamiyat hayotini tartibga soladigan boshqa jihatlarga ham bag'ishlangan.

Abu Yusuf yerlarni ijaraga berishga e'tibor bergan, xususan, o'zlashtirilmagan joylarni ijara asosida tiklashga alohida to'xtalgan. Bu masalada Abu Yusufning qarashlari Hijozdagi fiqh ulamolarning fikrlaridan farq qilgan.

Abu Yusuf o'zaro sheriklik orqali ijaralarga ruxsat beradi. Sheriklikda kimdir o'z mablag'i bilan, kimdir o'z mehnati va tajribasi bilan sherikka aylanadi. Ular o'zaro sheriklik bitimini tuzishlari lozim bo'ladi. Olinadigan foyda, garchi hali qancha bo'lishi noma'lum bo'lsa ham, foyda va zararni teng taqsimlashga asoslanadi. Bunday sheriklik bitimi fiqh ulamolari tomonidan qabul qilingan. Abu Yusufning fikriga ko'ra, unumsiz yerlar, bog'lar va boshqa daraxtzorlarni ijaraga berish sheriklikka o'xshaydi. Abu Yusuf ijara shartnomalarining turli shakllarini aytib o'tadi, unda sheriklar o'rtasidagi munosabatlar va ulardan undiriladigan soliq miqdori bayon qilingan. Uning tasnifidan ko'rinib turibdiki, Abu Yusuf ijara ko'lamini kengaytirish orqali ba'zi holatlarga ruxsat bergan. U sheriklar o'rtasida bitim tuzishdan oldin shartnoma shartlari bo'yicha aniq bo'lishi kerak degan prinsipdan voz kechmagan holda jamiyat manfaatlarini ham hisobga olish kerakligiga e'tibor bergan.

Abu Yusuf o'z e'tiborini o'zlashtirilmagan yerlarni tiklashga qaratgan. Uning fikriga ko'ra bunday turdagi yerlarning egasi davlatdir. U hukmdorga bunday yerlarni o'zlashtiradigan va rivojlantiradigan kishiga mulk sifatida berishni taklif qildi. Bunday yerlar iqto' deb ataladi. Abu Yusuf bunday turdagi yerlarni o'zlashtirish odamlarning hayotini yaxshilaydi va davlat iqtisodiyotini rivojlantiradi, deydi.

Abu Yusuf barcha musulmonlar katta daryolarga sherik ekanliklarini ta'kidlaydi. Ular daryolar suvidan o'zlari va hayvonlari ichishi uchun, dala va bog'larni sug'orish uchun har qanday cheklov-larsiz foydalanishlari mumkin, deb hisoblaydi. Shuningdek, u boshqalarga zarar yetkazmasligi sharti bilan, shaxsiy foydalanish uchun yangi kanallarni ochish mumkinligini ta'kidlaydi, agar ushbu yangi kanallar uylarga va ekinlarga zarar yetkazadigan bo'lsa, hukumat buning oldini olishi kerak. Shunga ko'ra, Abu Yusuf jamoat yerlaridan foydalanishda salbiy tashqi tomonlarga e'tibor qaratadi. Masalan, agar suv tegirmonlari katta daryolarda ruxsat etilsa-da, biroq ular kemalarning o'tishiga to'sqinlik qilsa, ular hukumat tomonidan olib tashlanishi kerak. Agarda biror kishiga tegishli yerda buloqlar, quduq va suv o'zani bo'lsa, undan ichimlik suvi iste'moli uchun to'sqinlik qilishga yo'l qo'yilmaydi. Shuningdek, uni ichimlik suvi uchun sotishga haqli emas. Biroq, u sug'orish maqsadiga to'sqinlik qilishga haqlidir. Agar suv egasining ehtiyojidan ortiqcha bo'lsa, Abu Yusuf uning egasi undan ortiqchasini sug'orish maqsadida boshqalarga berishga majburdir, degan fikrda. U Payg'ambarimiz (s.a.v) ning quyidagi so'zlarini keltiradi: "Suvni o'zingizning ehtiyojlaringiz uchun ishlatgandan so'ng, yaqin atrofigizdan boshlab, qo'shnilaringizga oqizib tushiring". Abu Yusufning ortiqcha suv haqidagi g'oyalari uning xalq farovonligi uchun qayg'urishini ko'rsatadi. U tabiiy resurslar hamma uchun ochiq va erkin bo'lishi kerakligini, ular ma'lum bir shaxslar

tomonidan chegaralanilmasligini ta'kidlaydi. Ushbu qoida islom davlati fuqarolari uchun zarur va muhim bo'lgan yashash vositalarini ta'minlashga qaratilgan sa'y-harakatlarni anglatadi¹.

Abu Yusuf qishloq xo'jaligi sharoitlarini yaxshilashda davlat tomonidan olib boriladigan jamoatchilik ishlarining ahamiyatini yoritib o'tadi. Davlat kanallarni qazish, ko'priklar qurish va yo'llarni to'g'rilashi kerak. Bu ishlov berilmagan yerlar maydonini kamaytirishga, ishlov berilgan yerlarning unumdorligini oshirishga va natijada soliq tushumini ko'paytirishga yordam beradi. Shuning uchun u jamoat ishlari davlatning asosiy vazifalaridan biri ekanligini ta'kidladi, chunki bular yer egalari zimmasiga tushadigan katta xarajatlardan xalos etadi.

U mamlakat taraqqiy etishi uchun ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmani rivojlantirish zarurligini ta'kidlaydi, shuningdek u ko'priklar qurish, kanallarni qazish kabi ishlarni amalga oshirishda davlat bunday xarajatlarni qanday qoplashi bo'yicha taklif beradi. Buning uchun adolatli va samarali soliq tizimini joriy etish zarurligini ta'kidlaydi. Uning ta'kidlashicha, davlatning asosiy daromadi ekin yerlaridan olinadigan soliqlarga bog'liq, shunga ko'ra yangi soliq tizimi ko'proq maydonlarga ekin ekishga undaydi. U o'z xalqining ehtiyojlarini qondirish va ularning har tomonlama yaxshi yashashi bo'yicha hukmdorga bir qator takliflarni bayon qildi. Shuningdek, u soliqqa tortishda adolat va tenglik zarurligini ta'kidladi. Uning so'zlariga ko'ra, hukmdor davlat pullarini ishonchli tarzda saqlashi va uning sarflanishi uchun javobgar bo'lishi kerak.

Abu Yusuf davlat masalalarini o'rganishda hukmdorni davlatning iqtisodiy majburiyatlari amalga oshirish zarurligiga e'tiborni qaratadi. Shuningdek, u hukmdor odamlarning umumiy farovonligi va iqtisodiyotni rivojlantirish uchun qanday ishlashi kerakligini aytib o'tadi. U davlatni hukmdorning qo'lidagi Allohning in'omi deb biladi. "Alloh sizga topshirgan narsaga ehtiyot bo'ling va sizga ishonib topshirilgan hukmlarni bajaring". Musulmon davlatining farovonligi uchun u shunday ta'kidladi: "Hukmdor xalq farovonligi uchun javobgardir va u ular uchun hamma narsani qilishi kerak"². Xalifa Horun al-Rashidga yozgan risolasida u odamlarning farovonligini ta'minlash va ularni qiyinchiliklardan xalos qilish musulmon davlatining asosiy maqsadi deb ta'kidlagan. Shuningdek, u barcha a'zolarining farovonligini ta'minlaydigan va xalqning umumiy farovonligi va obodligini oshiradigan bunday siyosat zarurligini yozadi. U shunday deydi: "bu kitob xalifaga uni o'rganish va unga amal qilish uchun yozilgan bo'lib, uning qo'l ostidagilarga zulm qilmaslik va ularning manfaatlarni himoya qilish uchun mo'ljallangan"³.

Abu Yusuf tomonidan davlatning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati va majburiyatlari haqidagi qarashlari boshqa manbalarda uchramaydi. Biz uni u yozgan asarlari orasidagina topishimiz mumkin. Avvalo, davlatga daromad keltiradigan manbalar, sarf-xarajatlar, boshqaruv siyosatiga oid qarashlarni batafsil bayon qilishdan oldin, uning iqtisodiy hayotdagi davlatning o'rni haqidagi fikrlarini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Abu Yusuf o'z risolasida davlatning asosiy maqsad va vazifalari haqida batafsil to'xtalgan. Uning ta'kidlashicha, hukmdor o'z xalqining manfaatlarini himoya qiladigan ishlarni amalga oshirishga majbur. Shuningdek, hukmdor aholi ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni ularga yetkazib berish va iqtisodiyotning rivojlanishi uchun kerakli tadoriklarni amalga oshirish uchun javobgardir. Uning asarida davlatning maqsadlari quyidagicha aks ettirilgan:

1. Aholining asosiy ehtiyojlarini ta'minlash.
2. Dinni himoya qilish va Allohning kalomining ustunligini ta'minlash.

¹ Nasrulloh Ali Munif. Critical analysis of Abu Yusuf thought: The role of government in Islamic economic. Vol.7, Juni 2019. – P.20.

² Abu Yusuf. Kitab al-Kharaj. - Beirut: Dar al -Marifah. 1979. - P.119.

³ Abu Yusuf. Kitab al-Kharaj. - Beirut: Dar al -Marifah. 1979. - P.119.

3. Halol va adolatli boshqaruv tizimni o'rnatish.
4. Iqtisodiyotni har tomonlama rivojlantirish.
5. Xalqning umumiy farovonligini ta'minlash¹.

Abu Yusuf tomonidan keltirib o'tilgan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga oid fikrlar juda katta ahamiyatga ega. Chunki bu asar islom iqtisodiyoti bo'yicha yozilgan ilk asar sifatida ilk musulmon olimining tafakkuri haqida tushunchaga ega bo'lish imkonini beradi. Ayniqsa davlat moliyasi va boshqaruv tizimi bo'yicha keng qamrovli ma'lumotlarni o'zida jamlaganligi, xalq farovonligini oshirish borasidagi muhim manba ekanligi uning bugungi kundagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Jahon ilm-fani, ma'naviy merosi rivojiga ulkan hissa qo'shgan Abu Yusufning ilmiy faoliyati va ijtimoiy-falsafiy g'oyalari mamlakatimizda Yangi O'zbekistonni "ijtimoiy davlat" tamoyili asosida barpo etish, inson salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun teng imkoniyatlar, munosib hayot kechirishga zarur sharoitlar yaratishga oid keng islohotlarni amalga oshirishda munosib hissa qo'shadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абу Юсуф Якуб б. Ибрахим ал-Куфи. Китаб ал-Харадж (Мусульманское налогообложение) / Пер. с арабского и комментарии А. Э. Шмидта. Супракомментарии к переводу А. С. Боголюбова. Подготовка к изданию, вступит.статья и указатели А. А. Хисматулина. - Санкт Петербург. 2001.
2. Доктор Мустафо Шакъа. Буюк имом Абу Ҳанифа Нўъмон. – Самарқанд, “Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти”. 2019.
3. Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги. Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёти, 2002.
4. Қодиров М. Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг фалсафий тафаккури. –Тошкент: ТДШИ нашриёти. 2009.
5. Васильев Л.С. История Востока: в 2 т. – М.: Высшая школа., 1994.
6. Abu Yusuf. Kitab al-Kharaj. - Beirut: Dar al –Marifah. 1979.
7. Musgrave R.A., Musgrave P.B. Public Finance in Theory and Practice. - Singapore: McGraw Hill. 1987.
8. Hendri H.A. The Rationalization of Abu Yusuf Economic Thought (An Analysis of the Islamic Public Finances) // Journal of Islamic banking and finance. Volume 35, Issue 4, December 2018.
9. Nasrulloh Ali Munif. Critical analysis of Abu Yusuf thought: The role of government in Islamic economic. Vol.7, Juni 2019.
10. Sabahiddin Azmi. Abu Yusuf's contribution to the theory of public finance. Dissertation submitted of the degree of master of philosophy in economics. India. 1995.
11. Misri A., Muhsin Abdul Manan. Historical development of tax during the early Islamic period: Jazyah and Kharaj // Jurnal Al-Tamaddun, Bil. 14 (2), 2019.
12. Abdullah Wahib Allami. Principlizing Islamic zakat as a system of taxation. A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. College of Business, Arts and Social Sciences Brunel University, London. 2015

¹ Sabahiddin Azmi. Abu Yusuf's contribution to the theory of public finance. Dissertation submitted of the degree of master of philosophy in economics. India. 1995. –P.36.

XITOYLIK SAYYOH SHYUAN ZANGNING “BUYUK TAN SAYOHATNOMASI” ASARI VA “SIN TAN SHU” MANBASINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

XUBBALIYEVA MAXPURAT

Tayanch doktorant, TDSHU

Annotatsiya. Ushbu maqolada 627-yilda Hindistonga buddizm dinini o‘rganish maqsadida safarga otlangan xitoylik sayyoh Shyuan Zangning Markaziy Osiyoga tashrifi chog‘ida yurtimiz tarixiga oid ma‘lumotlar qayd etilgan “Buyuk Tan sayohatnomasi” asari haqida so‘z boradi. Sayyoh Markaziy Osiyo orqali Hindistonga boradi va safar davomida o‘zi guvoh bo‘lgan voqea- hodisalarni, bir nechta davlatlarning geografik joylashuvini, mintaqamizning o‘rta asrlardagi aholisi, etnografiyasi, kundalik turmush tarzini yorituvchi qimmatli ma‘lumotlarni sayohatnomasiga yozib boradi. Markaziy Osiyodagi bir qancha davlatlar va ularga olib boruvchi yo‘llarning masofasi sayohatnomada aniq ko‘rsatiladi hamda Markaziy Osiyo tarixiga oid toponomik ma‘lumotlar ketma-ketlikda beriladi.

Xitoylik sayyoh Shyuan Zang Sharqiy Turkistonning g‘arbiy hududlaridan yo‘lga chiqib, hozirgi Qozog‘iston, Qirg‘iziston Respublikalariga qarashli hududlarga va yurtimizga tashrif buyurishi hamda bu vaqtdagi taassurotlari aks ettiriladi. Sayohatnomada berilgan joy nomlarining hozirgi kundagi joylashuvi va nomlari aniqlandi. Shu bilan birga, maqolada xitoylik tarixchi Ouyun Syuning “Sin Tan shu” asari va Shyuan Zangning “Buyuk Tan sayohatnomasi” asaridagi o‘xshash va bir birini inkor etuvchi ma‘lumotlar o‘rganilgan. Bu borada olib borilgan o‘zbek, rus va xitoylik tarixchilarning ilmiy tadqiqot ishlaridan xulosalar keltirilgan. Maqolada ikki muhim manbadagi ma‘lumotlar berilgan va tadqiq qilingan.

Tayanch so‘z va iboralar: Shyuan Zang, “Buyuk Tan sayohatnomasi”, Sharqiy Turkiston, “Sin Tan Shu”, G‘arbiy mamlakatlar, buddizm, Suye, Mingbuloq, Issiqko‘l, Muzart, Shi gou, Pomir tog‘lari, Hindiston.

Аннотация. В данной статье говорится о произведении «Путешествие в Западный край во времена Великой Тан», в котором зафиксированы сведения об истории нашей страны во время посещения Средней Азии китайского путешественника Сюань Цзана, отправившегося в Индию для изучения буддизма в 627 году. Путешественник едет в Индию через Среднюю Азию и записывает в свою путевую книгу события, свидетелем которых он стал во время путешествия, географическое положение ряда стран, население нашего региона, этнографию и повседневную жизнь в средних веках. В путеводителе четко указаны расстояния нескольких стран Средней Азии и дороги, ведущие к ним, а также последовательно даны топонимические сведения по истории Средней Азии. Китайский путешественник Сюань Цзан, выехав из западных районов Восточного Туркестана, побывал на территориях, современного Казахстана и Кыргызстана, и посетил нашу страну, а также описал свои впечатления за это время. Определены современное местоположение и названия топонимов, приведенных в путеводителе. В то же время в статье рассматриваются сходные и противоречивые сведения в «Синь Тан Шу» китайского историка Оуян Сюя и «Путешествие в Западный край во времена Великой Тан» Сюань Цзана. По этому поводу представлены выводы из научных исследований узбекских, российских и китайских историков. В статье представлена и исследована информация из двух важных источников.

Ключевые слова. Сюань Занг, «Путешествие Великого Тана», Восточный Туркестан, «Син Тан Шу», страны Запада, буддизм, Суй, Мингбулок, Иссык-Куль, Музарт, Ши гоу, горы Памира, Индия;

Annotation: This article is dedicated to the book “The Great Tan’s Travelogue” which recounts the historical journey of the Chinese traveler Xuan Zang to Central Asia in 627 AD, as he embarked on a travelling to India to study Buddhism. Throughout his travels, Xuan Zang meticulously documented the events he witnessed, the

geographical locations of various countries, as well as the ethnography and daily life of the medieval inhabitants of the region. The travelogue provides detailed accounts of the distances and routes to several Central Asian countries, offering valuable topographical insights into the history of the region. Xuan Zang's extensive journey encompassed territories that now belong to the Republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, offering unique perspectives and impressions of the places he visited. Furthermore, this article delves into comparative analyses of the accounts provided in Xuan Zang's "The Great Tan's Travelogue" and the Chinese historian Ouyang Xiu's "Xin Tan Shu," presenting findings from scholarly works by Uzbek, Russian, and Chinese historians. This study sheds light on the rich historical and geographical information preserved in these pivotal sources.

Keywords: Xuan Zang, The Great Tan's Travelogue, Central Asia, Xin Tan Shu, Buddhism, Suye, Mingbulak, Issyk-Kul, Muzart, Shi Gou, Pamir Mountains, India.

Kirish. Markaziy Osiyo va Xitoy o'rtasidagi aloqalar qadimgi davrlarga borib taqaladi. Xitoyda Tan sulolasining hokimiyatga kelishi o'rtadagi munosabatlarni jadal rivojlanishiga olib keldi. Tan sulolasi Markaziy Osiyo va Xitoy aloqalari tarixidagi eng muhim va taniqli sulolalaridan biri hisoblanadi. Savdo va elchilik munosabatlarida sezilarli darajada mustahkamlandi. O'z navbatida bu ijtimoiy-madaniy almashinuvlarni kuchaytirdi. Xitoy manbalarida ushbu jarayonlarning aks ettirilishi fikrimizning yoqin isbotidir. Tan davridagi aksariyat manbalarda nafaqat Markaziy Osiyo va Xitoy o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy aloqalar balki, bu ikki davlatning geografik joylashuv o'rti, yashash shart sharoitlari haqida so'z boradi. Biroq Xitoy tilidagi manbalarining aksariyatida karvon yo'llari bo'ylab joylashish ketma-ketligi hech qanday tarzda tasvirlanmagan va shuning uchun ularning nisbiyligini aniqlash ko'pincha qiyin va hatto imkonsizdir. Bu borada Shyuan Zangning "Buyuk Tan sayohatnomasi" (xitoy tilida 大唐西域记 "Da Tang Xi Yu Ji") asari qimmatlidir.

Maqsad va vazifalar. Tadqiqotning maqsadi sifatida Xitoy manbalarida Markaziy Osiyo tarixiga oid ma'lumotlarni tadqiq etish belgilangan. Qadimgi Xitoy manbalarida yurtimizga kelgan bir nechta xitoylik sayyoh va budda rohiblarining xotiralarida madaniy aloqalar, savdo-sotiq munosabatlari, qadimiy shaharlar, ijtimoiy hayot to'g'risidagi ma'lumotlar aks ettirilgan. Tadqiqot davomida sayohatnomalarda Markaziy Osiyoning ijtimoiy – siyosiy va madaniy hayotiga oid ma'lumotlarni chuqur tahlil etish kabi vazifalar belgilangan.

Tadqiqot usullari. Tadqiqotni amalga oshirishda uslubiy jihatdan, qiyosiy tahlil xususiyatiga ega mantiqiy-tarixiy, tizimlashtirish usullariga tayanildi. Tarixiy-qiyosiy tahlillardan so'ng ular asosida umumlashtirilgan xulolasalarga kelingan.

Natijalar va mulohazalar. Xitoylik sayyoh Shyuan Zang 629-645 yillarda Hindistonga sayohat qiladi. U Sharqiy Turkiston va Jung'oriyaning shimoli-g'arbiy yerlaridan, Markaziy Osiyodan (shimoli-sharqdan uning markazi orqali janubgacha Afg'onistonning shimoliy chegaralarigacha) o'tib, u yerdan Hindistonga borishi kerak bo'ladi. Shyuan Zang to'liq ma'noda sayohatchi emas, balki ziyoratchi edi. Lekin u buyuk geograf ham edi. Hindistonga ketayotib, u o'zining eslatmalarida o'nlab davlatlarni tasvirlab beradi. Shu bilan birga, ularning har biri u yoki bu karvon yo'liga bog'langan guruhlariga bo'lib tasvirlab berdi. U har bir berilgan guruhning holatini ma'lum yo'l bo'ylab birin-ketin joylashish ketma-ketligida aks ettiradi. Va u o'z-o'zidan fizik-geografik obyektlarga qiziqmasa ham, har bir yo'lda ularning eng muhimlarini eslatib o'tdi. Tan sulolasi davrida Shyuan Zang¹ o'zining 629-yilda boshlangan Hindistonga sayohati davomida G'arbiy mamlakatlar, Markaziy Osiyo haqida bir necha ma'lumotlar yozib qoldiradi.

¹ Xalq orasida Tang Sing ya'ni Tan sulolasi davridagi rohib deb ham ataladi. Rus olimlari tomonidan "Сюань-цзан" shaklida ham uchraydi. Xitoyshunos olim A.Xodjayevning ilmiy asarlarida esa "Shyuan Zang" tarzida berilib muallif ham shu tarzda yozilishini qo'llab quvvatlaydi. Chunki xitoy tilida bu nom "玄奘" - Xuánzàng shaklida keladi. Shu sababli o'zbek tilida "Shyuan Zang" deb ifodalanishi to'g'ri hisoblanadi.

Sayyoh Shyuan Zang aynan buddizm dinini chuqur o'rganish maqsadida Hindistonga yo'l oladi. Oqsudan Toshkentgacha bo'lgan yo'nalish ya'ni sharqdan g'arbga qarab 600 li (345,6 km.), janubdan shimolga qarab 300 (172,8 km.) li, bosh shahar aylanasi ko'ra 5-6 (3,4 km.) li masofaga harakatlangan Shyuan Zang yeri, ob-havosi, mahalliy xalqning fe'l-atvori, urf – odatlari, tillari Kucha (Kuche yoki Kuchar) ¹ davlatinikiga o'xshashligi haqida yozib qoldiradi. Bu yerlarda ajoyib navli paxta va jun mahsulotlari ishlab chiqarilganligi va ular qo'shni davlatlarda yuqori baholanganini qayd etadi. Shimoldan g'arbga qarab, 300 (172,8 km.) li yurganda toshli sahroni kesib o'tishadi. Muzli tog'lar Sunlindan (Pomir tog'i) dan shimolga qarab oqadi deb o'z xotiralarida yozib qoldiradi. Tog'lar bo'ylab 40 (23 km.) li dan ko'proq yurgandan so'ng katta tiniq ko'lga kelishdi. Shyuan Zang ko'lni havorang deb ta'riflaydi va Jexay-Issiqko'l yoki Syanxay – tuzli ko'l deb ataydi. Uning aylanasi 1000 (576 km.) lidan oshiqroq, u sharqdan g'arbga qarab kengroq, janubdan shimolga qarab torroq joylashgan bo'lib, hamma tarafidan tog' bilan o'ralgan. Suvning rangi havorang ko'k, tami achchiq – sho'r, katta to'lqinlar hisobsiz bo'lib, qirg'oqlarga urilib turadi. Bu yerda ko'p baliqlar oziqlanadi. Biroq juda qo'rqinchli ko'ringani bois, baliqlar ko'p bo'lishiga qaramasdan bu joyda hech kim baliq ovlashni xohlamasdi. Shimoldan g'arbga qarab 500 (288 km.) li yurganlaridan so'ng Suve daryosi bo'yidagi shaharga kirib kelishadi. Bu shahar aylanasi 5-6 li ni tashkil etadi. Shu o'rinda xitoyshunos olim A.Xodjayevning fikrlarini e'tiborga olsak, olim Suve shahrini tarixiy Tarozga va hozirgi To'qmoq shahrining o'rnida joylashganligini ta'kidlaydi².

Suve shahridan Keshaniya podsholigigacha (Kesh, Shahrisabz)³ bo'lgan shahar Suli⁴ deb nomlangan. Uning aholisi ham shu nom bilan atalgan. Aholining kiyimlari asosan ichki qismi yupqa jun matolardan, tashqi qismi esa qalin po'stindan iborat bo'lgan. Pastki qism kiyimlar tor va kalta ko'rinishda bo'lgan.

Sochlarini qirib olib, peshonalarini ipak bog'ichlar bilan o'rab olishgan. Suve shahridan 400 (230,4) li g'arbga yurganda Syansyuanga yetib kelishdi. Maydoni 200 (115,2 km².) li ni tashkil qiladi. Janub tomondan qorli tog'lar qolgan uch tomoni cho'ldan iborat. Yerlari nam, o'rmonlari qalin, bahorda xilma-xil gullar ochiladi. Bu yerda ko'plab ko'llar mavjudligi uchun "Ming kalit", "Mingbuloq"⁵ (Qozog'iston Respublikasi Turkiston viloyatidagi qishloq) nomini olgan. Tuszyue⁶ xoqoni har yili jaziramadan saqlanish uchun keladi.

1.Rasm

*Shyuan Zangning sayohat yo'li*⁷

¹ Taklamakon sahrosining shimoliy chekkasida, Buyuk Ipak yo'lining shimoliy yo'li orqali Qorashar va g'arbdan Aksu oralig'ida joylashgan qadimgi buddizm davlati. Hozirgi Xitoyning Shinjon-Uyg'ur avtonom viloyatining Aksu tumanidagi voha.

² А.Ходжаев. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т., 2007. – Б.163

³Б.Г.Гафуров.Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. 2-е изд. – М., 1972. – С.121

⁴So'g'diylarning qadimiy nomlanishi.

⁵Байпаков, К.М. Западно-тюркский и Тюркешский каганат: тюрки и согдийцы, степь и город / К.М.Байпаков // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2009. – С.105

⁶ Turk atamasi. Tuzyue -qadimgi talaffuzda tiek, tiekle, tienglieng, tietle, tu-kvet deb o'qilgan. А.Ходжаев. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т., 2007. – Б.170

⁷ Xaritada jigarrangda berilgan marshrut Hindistonga borish yo'nalishi, siyohrangdagisi esa Xitoyga qaytish marshruti ko'rsatilgan. Manba. Роман "Путешествие на запад" и подлинная история Танского монаха // <https://anashina.com/roman-puteshestvie-na-zapad-i-podlinnaya-istoriya-tanskogo-monaxa/>

Ushbu hududda kiyiklar ko'p bo'lib, odamlarga juda o'rgangan. Ular odamlardan qo'rqmaydi va qochmaydi. Biroq ularni ovlashga ruxsat berilmagan. Kim o'ldirsa jazolangan. Shuning uchun kiyiklar podasi himoya qilingan. Syansyuandan g'arbga qarab 140-150 li yurilsa Da-lo-si shahriga kelishdi. Shahar aylanasi 8-9 li. U yerda savdogarlar va so'g'dlar aralash istiqomat qilishadi. Yeri va ob-havosi xuddi Suye shahri kabi. Taxminan bu shahardan 10 li janubga yurilsa, shaharcha bor. Bu odamlar o'nta xonlikdan iborat. Ular hech qachon asir tushishmagan. Ularning tili, urf-odatları, qonunlari xitoyliklarnikiga o'xshagan. Janubiy g'arbga qarab 200 (115,2 km.) li yurilsa, Oq daryo (xitoycha Bay-shuy) dagi shaharga keladi. Rus tarixchilaridan N.V.Aleksandrova rohibni bu joy borasida shahar bo'yidagi daryoni nazarda tutganligini ta'kidlaydi. Hamda Oq daryoni Aris¹ daryosining irmog'i deb hisoblaydi.

Da-lo-siga nisbatan yer va ob-havosi ancha yaxshi deya ta'riflanadi. Shu yerdan janubi g'arbga qarab 200 (115,2 km.) li yurib, Gun-yuy shahriga keladi. Gun-yuy shahrini rus tarixchisi N.V.Aleksandrova Orxun bitiklaridagi Kangyuy² ga mos kelishi mumkin degan fikrni ta'kidlaydi.

Ouyan Syu "Sin Tan Shu" asari uchun G'arbiy mamlakatlar haqidagi asarini yozish jarayonida, elchilardan olingan ma'lumotlarga qo'shimcha ravishda, Shyuan Zangning eslatmalaridan aniq foydalanagan. Shyuan Zang ta'riflarining ketma-ketligini va sulolaviy tarix ma'lumotlariga tayangan holda, VI asr oxiri VII asr boshlarida Markaziy Osiyoning g'arbiy qismidagi davlatlarning nisbiy holatini ko'rsatishga harakat qilamiz.

Yuqorida ta'kidlanganidek, sulola tarixidan farqli o'laroq, Shyuan Zang davlatlarning mahalliy nomlarini beradi. Sayohatnomani tarjima qilish jarayonida olimlar bir qator hollarda ularni eski xitoy tilidagi yoki Tan davridagi nomlari bilan aniqlashga harakat qilganlar.

Rus tarixchilaridan yana biri Л.А.Боровкова "Запад Центральной Азии во II в. до н.э. VII в.н.э." asarida Shyuan Zangning sayohat yo'nalishini Tan sulolasi tarixini yorituvchi ikki muhim manba ya'ni "Tan sulolasining yangi tarixi" va "Tan sulolasining eski tarixi" manbalari asosida taqqoslaydi. Manzilgohlarning joylashishi va nomlarini ham tadqiq qiladi. Sujidan (Kuchi) g'arbda 600 li (316 km) "Buyuk Tan (davridagi) G'arbiy mamlakatlar xotiralari" va "Tan sulolasi yangi tarixi" da sobiq Gumo deb aniqlangan Balujia davlati ko'rsatilgan. "Xan shu" (漢書 - Xan sulolasi tarixi³) ga ko'ra, Guitsidan Gumogacha 670 li (268 km) bor edi. Xan va Vey davrlaridagi masofa ko'rsatkichi bo'lgan "li" o'lchamlari o'rtasidagi uzunlikdagi farqni unutmaylik. Suy va Tan davrida, Yan Kuanning fikriga ko'ra, "li" ning uzunligi Kechki Vey davridagi o'lchov bilan teng bo'lib qolgan. Sayohatnomaga ko'ra, Balujia qadimgi Gumoning g'arbiy qismida joylashgan. Shyuan Zangning Balujia poytaxtiga kirishi dargumon, chunki bu uning yo'lini uzaytirib yuborardi. Va sharqiy yerlaridan u, ehtimol, hozirgi Yakkaariq hududidan, shimoliy-g'arbiy sayohatini davom ettirdi, bu esa uni Issiqko'lga olib keldi.

"Xan shu" ga ko'ra, Vensudan shimolga, poytaxt Usungacha boradigan yo'l Sharqiy Turkistondan Tekes va Ili vodiylariga eng qisqa yo'l sifatida faqat Muzart dovoni orqali o'tishi mumkin bo'lgan yo'l ma'lum edi. Shyuan Zang yozishicha: "Shimoli-g'arbda, 300 li/157 km dan keyin biz Shiszi daryosidan o'tib, Linshanga (Muz tog'i) yaqinlashdik. Muz tog'i haqida sayohatnomaning 12-bobida uchraydi. Bu

¹ Qozog'iston janubidagi daryo

² Talas daryosi va Chu daryosining quyi oqimi o'rtasidagi hududni egallaydi, janubda Shosh viloyatiga va shimolda Sirdaryoning quyi qismigacha bo'lgan hudud.

³ Xanshu (漢書 - Xan sulolasi tarixi) Xan sulolasining miloddan avvalgi 206 – milodiy 25 yillardagi tarixi aks ettirilgan asar. Asar Xitoy tarixchisi Ban Byo tomonidan boshlanib uning o'g'li Ban Gu, keyinchalik esa qizi Ban Chjao tomonidan yozilgan bo'lib, Xan sulolasiga oid qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Sunlin (Pomir) tog'larining shimoliy chegarasi"¹. Avvalo, VII asr boshidagi xitoyliklarning g'oyalariga ko'ra, Sunlin aslida shimolda Xon Tengri tog' tutashgan joyidan boshlanganini ta'kidlashimiz mumkin. Xaritaga ko'ra, Yakaariqdan Muzart dovonigacha bo'lgan masofa taxminan 120 km bo'lib, balandligi 3564 m bo'lgan dovon orqali VII asr boshidagi 157 km yo'l masofasiga to'liq mos keladi. Keyingi yo'lni tasvirlab, Shyuan Zang shunday deydi: "400 li tog'larni bosib o'tib, biz aylanasi 1000 li, sharqdan g'arbga cho'zilgan va janubdan shimolga toraygan Dasingchiga (Chjexay yoki Syanxay deb ham ataladi) yetib keldik. To'rt tomondan tog'lar bilan o'ralgan".² Bu Issiqko'l ekanligiga hech kim shubha qilmaydi. Biroq, Shyuan Zangning unga qanday kelganligi haqida turli xil fikrlar mavjud. Ba'zilar u Muzartning Bedel dovoni (4284 m) orqali o'tganiga ishonishadi. XXR ning zamonaviy olimi Chjou Lyankuan o'zining "Buyuk Tan davrining G'arbiy hududi to'g'risidagi eslatmalarga oid tarixiy-geografik tadqiqotlar tavsifi" fundamental asarida ushbu fikrlarning barchasini keltirib, ularning hech biriga qo'shilmagan va Shyuan Zang boshqa dovon - Qoraqir orqali va undan keyin Issiqko'lning sharqiy qirg'og'idagi hozirgi Tup qishlog'iga o'tganligini isbotlashga harakat qildi.

Birinchidan, Issiqko'lga olib boradigan bunday marshrut noma'lum.

Ikkinchidan, nima uchun Shyuan Zang yo'lni bitta pastki dovondan emas, balki, ikkita, hattoki juda baland bo'lgan yo'llarni tanlagani, ikkinchi yo'lni esa belgilamagan.

Uchinchidan, nega u Hindistonga bo'lgan olis safarni oson bo'lmasligini oldindan bilib, asrlar davomida bosib o'tilgan yo'lni emas, balki uzoq va mashaqqatli yo'lni tanlagan? Negaki, Muzartdan (3564 m) balandroq bo'lgan (4284 m) Bedel dovonigacha hozirgi Oqsuvdan 200 km kartografik masofa bo'lib, bu Lingshangacha bo'lgan qadimgi yo'l masofasidan ham ko'proqdir.³

Suye shahrida turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar yashaganligi sababli, u katta karvon yo'lida joylashgani aniqlangan. Ammo Shyuan Zang ko'rsatgan masofaga asosan uni Issiqko'ldan uzoqroq joyda izlash noto'g'ri bo'ladi, bu ko'rsatmalar faqat ko'l yaqinidagi Chu daryosigacha bo'lgan masofaga to'g'ri keladi. Keyinchalik sayohatnomada biz shuni o'qishimiz mumkin: "Suye shahridan g'arbda 400 li dan keyin ular Mingbuloqqa yetib kelishdi. Mingbuloqning janubiy tomonida qorli tog'lar, qolgan uch tomonida tekislik bor. Daryolar yerni sug'oradi..."

Qirg'iz tizmasining shimoliy etaklarida Baytiq tizmalararo pastligi joylashgan, zamonaviy yo'riqnomada aytilishicha, "siz o'zingizni o'zga tabiat qo'ynida ekanday his qilasiz". Bu yerda yoz va qish ancha mo'tadil, havo toza va shaffofdir". Mingbuloqdan 73-78 km g'arbda, Shyuan Zang yozganidek, Dalosi shahri joylashgan bo'lib, unda "barcha davlatlarning savdogarlari va chet elliklar birgalikda yashagan". Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, Dalosi katta karvon yo'lida joylashgan. Dalosidan 200 li/105 km janubi-g'arbda, Shyuan Zang ma'lumotlariga ko'ra, Bayshuychen joylashgan. Yo'lning sharqida Qirg'iz tizmasidan oqib o'tuvchi Chu daryosining irmog'i va Oqsuv daryosi (turkcha "oq suv") bo'lgan, ular bo'ylab ikkita aholi punkti joylashgan. Demak, Bayshuychen shahri shu daryoga yaqin hududda (Talas shahrining janubi-g'arbidagi boshqa daryo yaqinida emas) joylashgan deb ishonishga asos bor. Shyuan Zang tomonidan ko'rsatilgan Dalosigacha bo'lgan masofa Talas yaqinidagi g'arbiy tomonda joylashgan Oq daryoni (Aksu, Baysyuy) izlashga imkon bermaydi.

¹ "Sin Tan shu"da shunday deyilgan: Balujiadan 300 li g'arbda. Shubhasiz, bunday ko'rsatkich bitta iyeroglifning yo'qolishi natijasidir, chunki agar Balujia poytaxti Aksu shahrida bo'lsa, unda uning g'arbida hech qanday dovon yo'q, 157 li yo'l masofasi, taxminan 120 km.

² "Sin Tan shu"da Linshandan Datsingchigacha bo'lgan 400 li yo'l o'tkazib yuborilgan/ko'rsatilmagan. "Shiji" dan keyin Suyega boradigan 500 li masofalik yo'l ko'rsatiladi (221/1, 6233-bet).

³ Боровкова. Л.А. Запад Центральной Азии во II в. до н.э. VII в.н.э. – М.:Наука, 1989. – С.132

Bayshuychen shahridan 200 li/105 km janubi-g'arbda, Shyuan Zang ma'lumotlariga ko'ra, Gongyu shahri, janubda esa 50 li/26 km masofada Nuchijian joylashgan.¹ Sulola tarixida bu joylar haqida boshqa ma'lumotlar keltirilmagan.

Ammo Nuchijyandan g'arbda 220 li / 115 km masofada ko'rsatilgan Chjeshi davlati "Bey shi" va "Sin Tan shu" sulolalari tarixida Shi (tosh) nomi bilan ma'lum bo'lib, o'sha davr voqealari tavsifida qayd etilgan bo'lib alohida e'tiborga loyiq.

Uning Toshkentdagi joylashuvi umumiy tarzda qabul qilingan. Xitoycha Shi-gou (Tosh davlat), Toshkent ya'ni Tosh shahar nomining qadimgi arab va qadimiy turkiy tillar bilan ham, Toshkent shahlining hozirgi nomi – Shosh, Choch bilan ham mos kelishiga asoslanadi.

Shyuan Zang sayohatnomasida va "Sin Tan shu" da Chjeshidan (Shi) 1000 li janubi-sharqda joylashgan Farg'onadagi qadimgi Davan bilan tenglashtirilgan Buxan davlati ko'rsatilgan. Shi davlatining birinchi tavsifi "Bei Shi" da paydo bo'lgan, u yerda ham Yueshashui daryosi bilan bog'langan. Bu Ouyang Syu Shining ikkinchi tavsifida "Bei Shi" materiallariga tayanganligini ko'rsatadi. "Bei shi" da Buxan (Farg'ona) davlati Shining janubidan 600 li masofada ko'rsatilgan va Buxan tavsifida Shi undan 500 li shimoli-g'arbda, Buxanning o'zi esa Shule shahridan 1000 li g'arbda va Suduyshan mamlakatidan 500 li sharqda va Guachjoudan (Dunhuan) 5500 li g'arb tomonda joylashganligi aytiladi. Shule va Guachjoudan Buxangacha bo'lgan masofalar uning poytaxti hali ham O'sh shahri hududida joylashganligini ko'rsatadi.

So'ngra Shyuan Zang Sirdaryo, Samarqand va Buxoroga keladi. Shyuan Zangni Buxorodan janub tomonga yurib, ikki tomoni baland qoyatosh oralig'idagi yo'ldan o'tadi va bu joyni "Temenguan" ya'ni "Temir darvoza" deb ataydi².

Shu bilan birga, Shyuan Zang Temir darvozaga olib boradigan yo'l juda baland, qiyin tog'lar bo'ylab VII asrdagi yo'l masofasining 300 li / 157 km ekanligini yozadi. Samarqanddan Bansuntog' tizmasidagi Derbent dovonigacha bo'lgan yo'l tog'lardan o'tmaydi, balki dengiz sathidan atigi 1000 metr balandlikda joylashgan tepalik hududdan o'tadi. Boysuntog' tizmasining o'zi esa maysa va archalar bilan qoplangan. Yo'l ko'plab daryo va soylarni kesib o'tadi. Demak, bu yo'lni suv va o't kam bo'lgan baland va tik tog'lar orasidagi yo'l deb aytish mutlaqo noto'g'ri.

Shyuan Zang tasvirlagan Temir darvozaga olib boradigan yo'lning geografik xususiyatlari bilan Samarqanddan Derbentgacha bo'lgan yo'nalish o'rtasidagi tafovutni yaqqol ko'rish mumkin. Tahlil qilingan ma'lumotlarga ko'ra, Samojian/Kangning egaligi hozirgi So'g'd viloyatida joylashganligi sababli, ikkinchi janubga ketadigan karvon yo'li ko'rib chiqiladigan bo'lsa, u chindan ham ketma-ket joylashgan uchta baland tizma – Turkiston, Zarafshon va Hisorni kesib o'tadi. Kamida 100 km uzunlikdagi yo'l baland tog'lardan o'tadi, u yerda suv va o't kam. Temir darvozalardan janubda, Shyuan Zangning yuqoridagi tavsifiga ko'ra, bir vaqtlar bu yerda mavjud bo'lgan davlat hududida tashkil topgan 27 ta Tuxolo viloyatlari joylashgan. Shyuan Zang ularning barchasini karvon yo'llari bo'yicha ketma-ketlikda tavsiflab beradi. Temir darvozani tark etgandan so'ng, u birinchi bo'lib Fochuhe daryosining quyi oqimida joylashgan Dami shahrini ko'rsatgan. Ammo, bu uning Tuxolo yerlarining umumiy tavsifida Fochuhe daryosi tuxolo yerlarining o'rtasidan oqib o'tgani haqida xabar berilgan, ammo keyin daryo birdan shimolga ko'chib qolgan. Shunga o'xshash faktlarni ko'rishimiz mumkinki, qadimgi xitoyliklar o'zlari kesib o'tgan yoki oddiygina ma'lumot olgan daryo o'zanlarining yo'nalishini bilmay, ularni chalkashtirib, turli daryolarni

¹ Muallif bu asarida yevropalik tadqiqotchilarga ishora qilib, ularning nomini aytmay, Bayshuychenni aynan shu tarzda mahalliyashtiradi.

² Ходжаев А.. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т., 2007. – Б.164

bir xil nom bilan atashgan. Shunday qilib, Shyuan Zang bu yerdagi Surxondaryoni o'ziga ma'lum bo'lgan va Tuxolo hududining o'rtasidan o'tuvchi Fochuhe daryosi bilan adashtirgan.¹

Shyuan Zang Balxga qadar bir necha davlatlardan o'tib boradi. Balx orqali Hindiqush tog'lariga yetib boradi. Hindiqush tog'laridan so'ng Kobulga yetib boradi. Sharq tomonga 600 li yurilganidan so'ng, Shimoliy Hindistonga yetib boradi. Hindistonga yo'lga chiqqan Shyuan Zang Markaziy Osiyo hududi orqali yurib, bu yerlardagi juda ko'p davlarning joylashuvi, yashash shart-sharoitlari haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qiladigan bo'lsak, Shyuan Zangning sayohati va uning "Buyuk Tan sayohatnomasi" asarining o'rganilishi Markaziy Osiyo tarixiga oid juda ko'plab tarixiy va geografik ma'lumotlarning yoritilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Tan davriga oid boshqa manbalar Shyuan Zangning sayohati kabi geografik va toponomik ma'lumotlarni aniq aks ettirmaydi. Quyidagi omillar sayohatnomaning o'rganilish ahamiyatini oshiradi:

Birinchidan, Xitoyning ushbu mintaqa davlatlari bilan xalqaro aloqalari tarixini haqiqiy o'rganish faqat ularning joylashuvi tarixiy-geografik jihatdan aniqlangandan keyingina boshlanishi mumkin;

Ikkinchidan, sulolalar tarixida alohida davlatlarning tavsifi deyarli yo'q. "Sin Tan shu" da Ouyan Syu ular haqidagi ma'lumotlarni qandaydir tarzda bog'lashga harakat qiladi, ammo unda aniq tushunish deyarli qiyin. Jumladan, Hisor tizmasidan janubda joylashgan hududlarning siyosiy xaritasi haqidagi qimmatli ma'lumotlarni esa faqat Shyuan Zangning sayohatnomasigina taqdim etadi.

Uchinchidan, Shyuan Zang sayohatnomasida o'zi guvohi bo'lgan voqea-hodisalar va yurgan yo'llarining marshrutini ifodalaydi. Xususan, Shitsin poytaxti haqidagi ma'lumotlarga e'tibor qaratamiz. Shyuan Zang shahar haqida quyidagilarni yozadi: Bu yerda ko'p miqdorda no'xat va bug'doy yetishtiriladi; boshqa don mahsulotlari esa kam bo'lgan. Vanch vodiysi qadimdan Pomirning don ombori sifatida tanilgan, shuning uchun, aftidan, bug'doy yetishtirish bu yerda qadimdan boshlangan. Shu sababli, "Sin Tan Shu" (Tan sulolasining yangi tarixi) dagi odamlar bu yerda faqat savdogarlarni talon-taroj qilish bilan shug'ullanadilar, degan xabar haqiqatga to'g'ri kelmaydi.

Sayohatnoma Tan sulolasi tarixiga oid "Sin Tan shu" kabi manbalar bilan qiyoslanganda o'zining ustunlik jihatlari bilan ajralib turadi. Markaziy Osiyodagi ba'zi davlatlarning joylashuv o'rni, joy nomlarining aniq qayd etilishi kabi xususiyatlari bilan sayohatnoma mintaqamizning o'rta asrlardagi tarixini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ходжаев А.Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т., 2007. – 280 б.
2. Байпаков К.М. Западно-тюркский и Тюркешский каганаті: тюрки и согдийці, степь и город / К.М.Байпаков // Известия НАН РК. Серия общественніх наук. – 2009. – С.105-146
3. Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии во II в. до н.э. VII в.н.э. – М.:Наука, 1989. – 175 с.
4. Гафуров Б.Г..Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. 2-е изд. – М., 1972. – 425 с.

¹.Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии во II в. до н.э. VII в.н.э. – М.:Наука, 1989. – С.145

NAVOIYXONLIK VA NAVOIY IJODIY AN'ANALARINING QO'QON ADABIY MUHITI RIVOJIDAGI O'RNI

SAYDGANIYEVA GULBAHOR

Tadqiqotchi, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi

Annotatsiya. Maqolada XX asr ikkinchi yarmi – XXI asr boshlari Qo'qon adabiy muhitiga oid manbalar asosidagi tahlillar berilgan. Shu davrdagi an'analarning bugungi kungacha davom etib kelayotganligi masalasi yoritilgan. Qo'qon adabiy muhitining o'ziga xos bir qirasi bo'lgan navoiyxonlik kechalari va Navoiy an'analarning bardavomligiga doir mulohazalar bayon qilingan. Mumtoz adabiyot ang'analariga ergashib yozilgan Qo'qon shoirlarining muxammaslarini tadqiq etishda qiyosiy-tipologik metoddan foydalanildi. Navoiyxonlik Qo'qon adabiy muhitini tadqiq qilishda o'ziga xos adabiy va madaniy-ma'rifiy manba sifatida xizmat qilishi mumkin ekanligi aniqlandi. Shuningdek, Qo'qon adabiy muhitida mumtoz adabiyot an'analarning barhayotligi va bardavomligi, Qo'qon adabiy muhitining o'ziga xos jihatini belgilovchi xususiyatlardan biriga aylanganligi ilmiy xulosa sifatida berildi. Ushbu adabiy muhitning o'zbek adabiyoti rivojidagi o'rni ko'rsatildi.

Tayanch so'z va iboralar: Qo'qon adabiy muhiti, navoiyxonlik, mumtoz adabiyot, muxammas, an'ana, adabiy meros, badiiy matn, mustaqillik davri adabiyoti.

Аннотация. В статье проводится анализ источников, относящихся к Кокандской литературной среде второй половины XX – начала XXI вв. Освещён вопрос продолжения традиций той эпохи до настоящего времени. Изложены мнения о продолжительности традиций **навоихонлик** – навоиских чтений, обсуждение и аналитика поэзии Алишера Навои, создание стихотворений в стиле, подобном Навои, современными поэтами. В анализе мухаммасов – поэтических подражательных пятистиший, написанных в традиционном стиле классической узбекской литературы, был использован сравнительно-типологический метод. Определено, что **навоихонлик** может служить своеобразным литературным, культурно-просветительским источником в изучении Кокандской литературной среды. Вместе с этим, живучесть и продолжительность классических традиционных поэтических форм Кокандской литературной среды показывают её перерождение в новую эпоху. Показана роль данной литературной среды в развитии узбекской литературы.

Ключевые слова и выражения: Кокандская литературная среда, навоихонлик, классическая литература, мухаммас, традиция, художественный текст, литература эпохи независимости.

Abstract. The article analyzes sources related to the Kokand literary environment of the second half of the 20th century through the beginning of the 21st century. The issue of continuing the traditions of that era into the present day is discussed. Opinions are presented on the endurance of the Navoikhonlik traditions—Navoi readings, the discussion and analysis of Alisher Navoi's poetry, and the creation of poems in a style reminiscent of Navoi by modern poets. In the analysis of mukhammas—imitative five-line poems written in the traditional style of classical Uzbek literature—a comparative typological method was applied. It was determined that Navoikhonlik can serve as a distinctive literary, cultural, and educational resource for studying the Kokand literary environment. Additionally, the vitality and persistence of classical poetic forms in this literary environment demonstrate the transformation of its iconic features in the modern era. The role of this literary environment in the development of Uzbek literature is highlighted.

Key words and phrases: Kokand literary environment, Navoikhonlik, classical literature, mukhammas, tradition, literary text, literature of the independence era.

Adabiy-madaniy merosni o'rganishda davrga hamnafas holda tadqiqotlar olib borish, milliy adabiyotimizdagi turli regionlar adabiy muhitini yetarlicha o'rganish, ularning dunyo tamadduniga

qo'shadigan hissasini ko'rsatib berish bugunning dolzarb vazifalaridandir. Dunyoda uzoq asrlar davomida insoniyat tarixida muhim jihatlari bilan yorqin iz qoldirib kelgan hududlar qatorida Xo'qandi latif ham ziyolilari, so'zga zukko insonlari, adabiyoti, hunarmandlari, urf-odatlar, madaniyat va san'at darg'alari bilan ajralib turadi. Bu adabiy muhitdan XIX asr boshlaridan bugungi kunga qadar 400 ga yaqin shoirlar yetishib chiqqan¹.

O'zbek adabiyotshunosligida "Qo'qon adabiy muhiti" deganda, asosan XX asr boshlarigacha bo'lgan davrga e'tibor qaratib kelingan. 1920 yilgacha bo'lgan ikki asr oralig'ida Qo'qonda juda ko'p shoirlar yetishib chiqdi va mumtoz adabiyotimizni boyitdi. O'tgan asr adabiyotshunosligi esa XX asr adabiyotini o'rganish bo'yicha asosiy e'tiborni markaz – Toshkentda shakllangan adabiy muhitga qaratgan va zamonaviy Qo'qon adabiy muhiti bir qadar e'tibordan chetda qolib kelgan edi. O'tgan asrning 2-yarmida Qo'qonda adabiy muhitning o'ziga xos xususiyatlari namoyon bo'ldi, biroq bu hodisalar yetarlicha o'rganilmagan. Masalan, mumtoz janrlar, aruzning bardavomligi, yangi janr va uslublarning qo'llanishi, rus va o'zbek tillaridagi zullisonayn adabiy muhit borligi hodisalari respublikamizning boshqa hududlarida ko'zga kam tashlanadi. O'tgan asrda Qo'qon shahrida Yozuvchilar uyushmasi Qo'qon bo'limi² va viloyat Adabiyot muzeyi tashkil etilishining o'zi adabiy muhit kuchli ekaniga dalolatdir. Bugungi adabiy jarayon ijodkorlari salmoqli asarlarini taqdim etmoqdalar, adabiyot maydoniga yangi nomlarning kirib kelayotgani ham kuzatilmoqda. Bu jihatlari o'z tadqiqini kutib turibdi.

Ushbu maqolada Qo'qon adabiy muhitining o'ziga xos bir qirradi bo'lgan navoiyxonlik kechalari va navoiy an'analarining bardavomligi jihatidan mulohazalarni o'rta tashladik va ushbu adabiy muhitning o'zbek adabiyoti rivojida tutgan o'rini ko'rsatib berishni maqsad qildik.

Maqola yozish jarayonida qiyosiy-tipologik, tavsifiy va matn tahlili kabi metodlardan foydalanildi. Jumladan, mumtoz adabiyot ang'analariga ergashib yozilgan Qo'qon shoirlarining muxammaslarini tadqiq etishda qiyosiy-tipologik usuldan foydalanildi, chunki asar mohiyati, shoirlar mahorati aynan mana shu usul bilan ko'rinadi. Tavsif va matn tahlili ham, albatta, maqsadni bayon etishda qo'l keladi. Badiiy matn sinchkovlik bilan tahlil qilishni, har bir so'z ostidagi tagma'nolarni, obrazlar tashigan poetik ma'nolarni yuzaga chiqarishni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, yuqoridagi usullar asosida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Shunisi muhim va qiziqki, Qo'qon adabiy muhiti XIX asr boshidan paydo bo'lib, hozirga qadar o'zbek adabiyoti uchun ham nom sifatida, ham adabiy jarayonning bir bo'lagi sifatida o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda. Sababi, ayni muhitda she'r va shoirlar ikki asrdan beri mavjud. Balki mazkur muhit hamma davrlarda ham muttasil bir xil yuqori darajada o'zligini namoyon etmagandir. Ammo, asosiysi, uning mavjudligi va yashovchanligida. Ayni muhitdagi adiblar va ularning ijod namunalari devon, tazkira va bayozlardan XX asr boshigacha o'rin olib keldi. XIX asr oxiri – XX asr boshlaridan mahalliy matbuotda ham ijod namunalari chop etila boshladi. Saroylarda rivojlangan Qo'qon adabiy muhiti she'rxonlik, turli

¹ K'kon shaxridagi Adabiyot muzeyi xodimlari, adabiyotshunos olimlar Ahamdjon Madaminov, Abdullatif Turdialievlar bilan suhbat cho'gida aniqqlangan. 2017 yil yanvar oyida A.Turdialievdan e'zib olingan suhbatlar audioformatda mavjud.

² Uyo'shma K'kon b'limi 1933 yilda birinchi marta, 1990 yilda yangidan tashkil etilgan. 1990 yilda tashkil etilgan uyo'shma ham u'z hisob raqami, muxriga e'ga b'lgan. Muxr va hisob raqam nusxalari mavjud. Akademik A.Qa'omov va f.f.nomzodi, Sharif Rizo xae'ti va ijodi tadqiqotchisi A.Olim(1931-2020)dan olingan intervyular (23.04.2017 va 30.04.2017 da e'zib olingan) E'zuvchilar uyo'smasi b'limi dastlab K'konda 1933 yilda tashkil etilib, Adham Ra'amat rais etib tayinlangani aytiladi. A.Qa'omov arxivida saqlanae'tgan "Yangi Far'ona" gazetasining 1939 yildagi sonida berilgan "Muxim bildiri'sh" e'yloni "K'kon e'zuvchilar soveti" nomidan berilgan. Qarang: Imomnazarov M. Akademik Azizxon Qa'omov maktabi. – Toshkent: Mumtoz s'z, 2010. – B.184.

adabiy yig'inlar, navoiyxonlik, bedilxonlik kabi davralarga ko'chdi. Hozirda ham Qo'qon shahrida navoiyxonlik davralari uyushtirib turiladi.

Aslida, adabiy muhitni ushlab turuvchi turli minbarlar mavjud bo'ladi. Masalan, "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasi uzoq vaqt davomida zamonaviy o'zbek adabiyoti va adabiyotshunosligi uchun bosh minbar bo'lib kelmoqda. U barometr kabi butun O'zbekistondagi adabiy jarayonni ko'rsatib turadi. "Qo'qon adabiy muhiti" tushunchasi hozirda torayib, ko'proq regional Qo'qon shahri va uning atroflarini bildirsa-da, o'z vaqtida u Qo'qon xonligi territoriyasidagi adabiy muhitni anglatgan. Qo'qon adabiy muhiti an'analari kuchli bo'lgan va ular O'zbekiston mustaqilligi davrida yangidan jonlana boshladi, balki yangidan tug'ila boshladi. Qo'qon shahrida "Qo'qon adabiy muhiti" gazetasining 2022-yili tashkil etilishi (birinchi soni 2022-yil, 27-sentyabr kuni chop etildi), aynan Qo'qonda nashr etila boshlagani mantiqiy va ilmiy asosga ega¹.

Buyuk ipak yo'lida joylashgan yirik savdo shaharlari iqtisodiy jihatdan rivojlangan bo'libgina qolmay, madaniy jihatdan ham bemisl darajada rivoj topishini Qo'qon shahri misolida ko'rish mumkin. Tarixan shoir-yozuvchilar, san'atkorlar yurti bo'lgan bu maskanda aholi o'rtasida ixtiyoriy ravishda navoiyxonlik, bedilxonlik, fuzuliyxonlik kechalari o'tkazib kelingan. Bunday navoiyxonlik kechalari ham shaharning qadimiy an'analaridan hisoblanadi. Ushbu kechalarga kasbi, ilmi, jamiyatdagi toifasidan qat'iy nazar, she'r ilmini, san'atini sevgan, so'z sehriga oshiqalar yig'ilganlar, Navoiy baytlarini sharhlab, ulardagi ma'nolarni tuymoqdan olam-olam zavq olganlar.

Mahallalarda o'tkaziladigan navoiyxonliklar o'zining qadim tarixiga ega bo'lib, bu haqda yoshi ulug' insonlar o'z xotiralarida doimo so'zlab kelganlar, ya'ni Qo'qonda oilalarda qo'ni-qo'shni, qarindoshlar ixtiyoriy ravishda yig'ilishib, Navoiy, Bedil, Mashrab, Huvaydo asarlarini o'qib, sharhlaganlar, masnaviyxonliklar o'tkazganlar. Bu an'ana ayollar o'rtasida ham o'tkazib kelingani aytiladi. Tuzum o'zgarishi, ya'ni sovet hukumatining iqtidorga kelishi bilan hayot tarzi ham o'zgarib, bunday navoiyxonliklar ancha kamayib ketadi. Adabiyotshunos olim Lutfulla Zohidovning xotirlashicha, navoiyxonlik yig'inlarida turli kasb egalari to'planishgan. Ularning ichida L.Zohidovning sinfdoshlari ham bor bo'lgan va kasbi bo'yicha g'isht teruvchi va qassobchilik bilan shug'ullanuvchi kishilar ham navoiyxonlik kechalarida ishtirok etib, Navoiyni tahlil qilganlar².

Shunisi e'tiborga molikki, mahallalarda o'tkaziladigan navoiyxonlik kechalari o'tmishda qolib ketmasdan, faqat Qo'qon shahridagina bizning kunlarimizgacha ham davom etib kelmoqda. Jumladan, shahardagi 17-mahallada navoiyxonlik kechalari o'tkazilib turgan. Sovet hokimiyati parchalangach, Mustaqillikka yaqin ana shunday kechalar yana tiklana boshlaydi. Qo'qonda Navoiyxonlik kechalari yangidan uyushtirilganiga salkam 30 yil to'ldi. Birinchi marta Qo'qon shahrining "Hojibek guzari" mahallasida "Hojibek" madrasasida kasbi haydovchi bo'lgan navoiyxon inson Ibrohimjon Saydullayev tomonidan navoiyxonlik tashkillangan ("Hojibek" madrasasi 1803 yili Hojibek ismli shaxs tomonidan qurilib bitkazilgan. Hojibek Qo'qon xoni amir Umarxonning otasi Norbo'taxonning ukalari bo'lgan. Tarixdan ma'lumki, Hojibekni amir Olimxon qatl qildirgan ekan. Mavlaviy Yo'ldosh, Muqimiy kabi insonlar shu madrasada ibodat qilganlar. Zavqiy, Muqimiy, G'aribiy domla kabi ma'rifat sohiblari shu mahallada yashaganlar. Hamza Hakimzoda Niyoziy birinchi jadid maktabini shu binoda ochganligi ma'lum).

Asta-sekin davra kengayib, unga taniqli olimlar ham qatnasha boshlaydilar. Toshkentdan O'zbekiston Milliy universitetidan adabiyotshunos olimlar, Andijon Davlat universitetidan tarix fanlari doktori, professor Sayfiddin Jalilov (1927-2021), Farg'ona davlat universitetidan olimlar, Qo'qon davlat

¹ Ўзбек журналистикаси тарихи бўйича энг мукаммал тадқиқотлардан бири ф.ф.н. Бойбўта Дўстқораев (1941-2021) томонидан ёзилган. Қаранг: Дўстқораев Б. Ўзбек журналистикаси тарихи. Тошкент, 2009.

² Л.Зохидов билан 1999 йил Кўконда ўтказилган суҳбат асосидаги ф.ф.д. Афтондил Эркинов маълумоти.

pedagogika institutidan navoiyshunos olim, filologiya fanlari nomzodi Lutfullaxon Zohidov(1930–2015), u kishining akasi Sa’dullaxon Zohidov(1922–2008), adabiyotshunos, filologiya fanlari nomzodi Abdullatif Turdialiyevar kelib qatnashib turardilar. Tevarak-atrof tumanlardan ham ko’ngilli ishtiyoqmandlar kelib davraga qo’shib, ancha katta anjuman tashkillanardi.

Hozirda o’n besh kunda bir marta Navoiy ixlosmandlari yig’ilishib, an’anani davom ettirmoqdalar. Ibrohimjon hoji Saydullayev va boshqa olimlar Navoiyning “Debocha”, “Vaqqiya” asarlarini tabdil qilib, nasriy bayonlarini tuzganlar. Sho’ro davrida Navoiy va Boyqaro munosabatlari haqida noto’g’ri shakllanib qolgan ayrim qarashlarni bartaraf etuvchi tarixiy manbalar yig’ilib, alohida kitob sifatida chop qilishga tayyorlangan. Umuman, Navoiy ijodining noto’g’ri talqinlari o’rniga uni yangidan sharhlash ishlari olib borilmoqda. Hozirgi kunda Qo’qon shahri bo’yicha, O’zbekiston bo’yicha faqat shu mahallada (navoiyxonlik o’tkaziladigan ushbu guzar shahardagi to’rtta mahallaning o’rtasida joylashgan bo’lib, shu to’rt mahallaga ham ilm, ma’naviyat nurini ulashadi) navoiyxonlik kechalari o’tkazib kelinadi. Ushbu unikal hodisa natijasi, oqibatida mahalladagi yoshlar orasida ham Navoiy ijodiga qiziqish kuchaygan, shuningdek jamiyat ma’naviy hayotida muhim ahamiyatga ega bo’lgan kitoblar dunyo yuzini ko’rmoqda. Ushbu anjumanlar natijasida “Mahbub ul-qulub” asarining tabdili, “Ibratli hikoyatlar va xislatli hikmatlar” (navoiyshunos olimlarning maqolalari jamlangan), “Navoiy hikmatlari” (“Xamsa”dagi temuriy shahzodalarga nasihatlar jamlangan) kitoblari nashr qilindi¹.

2006-yili folklorshunos olim, filologiya fanlari nomzodi Abdimurod Tilavov tashabbusi bilan Qo’qon shahrida o’tkazilgan mana shunday navoiyxonlik anjumani videoga yozib olingan. Mazkur anjuman 2006-yili O’zbekiston televideniyesi orqali ham namoyish etilgan². Unda O’zbekiston fanlar akademiyasi akademigi Alibek Rustamov (1931-2013), filologiya fanlari nomzodi Omonilla Madayev (1942-2019), Sa’dullaxon Zohidovlar ham ishtirok etganlar.

Bu hodisa biz ko’rib o’tayotgan davr Qo’qon adabiy muhiti rivojida muhim o’rin tutadi. Zamonaviy she’riyat bilan yonma-yon o’zbek mumtoz adabiyotidagi an’anaviy janrlar va yo’nalishda she’rlar yozish va navoiyxonlikning bir vaqtning o’zida yashab qolishi o’ziga xos adabiy va madaniy fenomen sifatida baholanishi mumkin. Navoiyxonlik yig’inlarining to bugungi kungacha davom etib kelishi Qo’qon adabiy muhiti an’analar hozirda ham qaysidir darajada yashab kelayotganligini ko’rsatadi.

Navoiyxonlik kechalarining o’tkazilishi natijasi o’laroq Mustaqillikdan keyin Qo’qon adabiy muhitida mumtoz adabiyot an’analariga bir qadar qiziqishning kuchayishi kuzatiladi. Bu hodisa adabiy tur va janrlar rivojida, mavzu va obrazlar tizimida ko’zga tashlanadi. Mustaqillikdan so’ng mumtoz adabiyot an’analarini davom ettirish respublikaning boshqa hududlarida ham ko’zga tashlanadi, biroq Qo’qonda ushbu an’ana kuchliroq namoyon bo’ldi. Bunga, albatta, navoiyxonlik kechalari ta’sir ko’rsatdi.

Adabiy turlar doimiy taraqqiyotda bo’lar ekan, bunga muvofiq janrlar sistemasi ham doimiy ravishda yangilanib turadi. O’tgan asr o’zbek adabiyotida, ayniqsa, bu jihatdan juda katta o’zgarishlar yuzaga keldi. Klassik janrlar o’mini G’arb adabiyoti ta’sirida kirib kelgan shakllar egallay boshladi. Nazmga ham, nasrga ham Yevropa adabiyoti janrlarining kirib kelishi, dramaturgiyaning paydo bo’lishi adabiy tushunchalarni o’zgartirdi, yangi adabiy an’analar paydo bo’ldi. Biroq bu mumtoz adabiyot janrlarining batamom yo’qolib ketishi hisobiga yuz bergan emas.

Mustaqillikka erishish, tuzumning, davrning o’zgarishi adabiyotga yangi ohanglar olib kirishi bilan birga, ma’lum bir darajada mumtoz adabiyot an’analarini, janrlarini ham qaytardi. Jumladan, muxammas janrining qayta tug’ilishini, uning juda ko’p namunalarini mustaqillik davrida ijod qilgan atoqli

¹Навоийхонлик кечалари ҳақида маълумотларни ёзишда 2022 йил, 20 июль кунги И.Сайдуллаев, А.Турдалиевлар билан видеосўхбатдан манба сифатида фойдаланилди. Веб-манзил: <https://www.youtube.com/watch?v=E37evhZumQQ>.

²Мазкур видеоёзуви Абдимурод Тилавов 2006 йили Афтондил Эркиновга тақдим қилган.

shoirlarimiz ijodida uchratishimiz mumkin. Ushbu janrning bardavomligi asosan Qo‘qon adabiy muhiti shoirlari ijodida ko‘zga tashlanadi. Umarxon (Amiriy) davridan to hozirgi kungacha shoirlar ijodida bu janrning go‘zal namunalari yaratildi. XX asrning o‘rtalarida mumtoz she‘riyat janrlarining tarixga aylanish xavfi tug‘ilganda ham Qo‘qon adabiy muhiti shoirlari ijodida asosiy janrlar davom ettirib kelindi.

Mustaqillik davrida esa mumtoz adabiyotning ko‘p janrlari, jumladan, muxammas mustaqillik davri she‘riyatida lirikadan mustahkam o‘rin olgan janr sifatida namoyon bo‘ldi. O‘zlarini Navoiyning izdoshlari hisoblagan Qo‘qon adabiy muhiti vakillaridan Aziziy (bu shoir akademik Azizxon Qayumov bo‘lib, 1940-yillarda Qo‘qon adabiy muhiti jarayonida faol bo‘lgan), Komil Jo‘ra, Habibullo Said G‘ani, Anvar Yunus kabi shoirlar ijodida mumtoz adabiyot namoyandalaridan Alisher Navoiy, Fuzuliy va boshqa ko‘plab shoirlar g‘azallarga taxmislar va muxammaslar uchraydi.

Biz ijodini o‘rgangan Qo‘qon adabiy muhiti vakillaridan eng ko‘p muxammaslar yozgan shoir Aziz Qayumovdir. Uning “Navoiyga ta‘zim”¹ to‘plamidan Alisher Navoiyning 36 ta g‘azaliga yozgan taxmisleri o‘rin olgan. Keyinroq yana muxammaslar va shoirning boshqa she‘rlaridan iborat to‘ldirilgan to‘plamlar qayta nashr etildi².

1991-yilda Habibullo Said G‘anining Navoiyning uch g‘azaliga yozgan taxmisleri e‘lon qilindi³. Bular ichida “Ashraquat min aksi shamsil ka‘si anvorul hudo” satrlari bilan boshlanuvchi “Xazoyin ul-maoniy”ning birinchi g‘azaliga bog‘langan muxammas ancha mashhur bo‘lib, unga yozilgan bir necha sharhlar ham paydo bo‘ldi⁴. Bu g‘azalga asrlar davomida biror mashhur o‘tmish shoirining muxammas bog‘lagani noma‘lum. Muxammasni to‘liq keltiramiz:

Shamsi anvar shu‘lasidin har taraf rangin navo,
Olama har jilvasidin yog‘ilur hamdu sano.
Tebratur nurlarni boda, subhidam nekbin havo,
Ashraquat min aksi shamsil ka‘si anvorul hudo,
Yor aksin mayda ko‘r deb jomdin chiqdi sado.

Jom to‘la may ishqidin yon, shodumonliqdir karam,
Soqiyo, qay sevgidin yig‘lab ado bo‘lgay bu sham?
Kimki oshiq o‘ldi, andin bosh olib ketgay sitam,
G‘ayr naqshidin ko‘ngil jomida bo‘lsa zangi g‘am,
Yo‘qtur, ey soqiy, mayi vahdat masallik g‘amzudo.

Qay taraf tushsa nigohing ko‘rinur har yon safol,
Vahki ko‘ngil davlatidin o‘zgasi yolg‘on, safol.
Asli olam ichra olam ne ajab vayron safol,
Ey xush ul maykim, anga zarf o‘lsa bir sing‘on safol,
Jom o‘lur getinamo, Jamshid ani ichgan gado.
Ko‘ngil ichra yoshirin ishq mavji ummon ichra durr,

¹ Aziz Qayumov. Navoiyga ta‘zim. – Toshkent: Xalq merosi, 2002. – 41 b.

² Aziziy (A.Qayumov). Navoiyga ta‘zim. 2-kitob. – Toshkent, 2007. – 80 b. // Aziziy (Azizxon Qayumov). Navoiyga ta‘zim. – Toshkent: 2016.

³ Xabibullo Said G‘ani. Navoiy g‘azaliga muxammas // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Toshkent: 1991 йил, 26 июль. – Б.1.

⁴ Қаранг: Носир Зоҳид. Бир мухаммас жилваси // Меҳнат байроғи. – Қўқон: 1991 йил, 10 июнь. - №67. – Б.3; Носир Зоҳид. Ашрақат асрори. – Фарғона, 2004; Гулбаҳор Саидғаниева. Хабібулло Саид Ғанининг Навоий ғазалига бир мухаммаси хусусида // Адабиёт кўзғуси. – Toshkent: 2009 йил. - № 11. – Б.80-83.

Qanchalar ersa zimiston, shuncha ravshan ko‘rinur.
Ming jahondin ming xabar jom ichrakim sanchilsa nur,
Jomu may gar buyladir, ul jom uchun qilmoq bo‘lur
Yuz jahon har dam nisor, ul may uchun ming jon fido.

May uchun el bormu da‘vo bo‘lg‘ali, ey mug‘bacha,
Jomda may yo‘q ersa g‘avg‘o bo‘lg‘ali, ey mug‘bacha.
Bir mayi ikromga ma‘vo bo‘lg‘ali, ey mug‘bacha,
Dayr aro hush ahli rasvo bo‘lg‘ali, ey mug‘bacha,
Jomu may tutsang mene devonadin qil ibtido.

Qatra mayda jam‘ erurkim oyu yulduz kechalar,
To sahar ko‘z yummagay maydin totib ul chehralar.
Behush ermas mayparastdek zavqi maydin nechalar,
Toki ul maydin ko‘ngul jomida bo‘lg‘ach jilvagar
Chehrai maqsud, mahv o‘lg‘ay hamul dam moado.

Orazin ko‘yida ichmakdin yo‘q o‘zga chorakim,
Jomi ishqdin ahli orif shodumon may ichsakim.
Yuz ochar getinamoda har sahar gulchehrakim,
Vahdate bo‘lg‘ay muyassar may bila jom ichrakim,
Jomu may lafzin degan bir ism ila qilg‘ay ado.

Har kangul mayxona bo‘lsa jom anga ma‘bud erur,
Yuvsa ko‘ngil zangini may birla kim mas‘ud erur?
Bu fano dunyosida maysiz hayot ne sud erur,
Sen gumon qilg‘ondin o‘zga jomu may mavjud erur,
Bilmayin nafy etma bu mayxona ahlin, zohido.

Ey Habib, oshufta dil maygun azal soqiysidin,
May xarobot ahli-chun ochun azal soqiysidin.
Tutmish olam sathini ne un azal soqiysidin,
Tashnalab o‘lma, Navoiy, chun azal soqiysidin:
« Ishrabu yo ayyuhal atshon!» kelur har dam nido¹.

Taxmisni o‘qir ekanmiz, bandlarda shoirning lirik kechinmani Navoiy g‘azaliga vazn, qofiya, gap qurilishi, mazmun va g‘oya jihatdan yaqin ifodalaganini ko‘rishimiz mumkin.

Azizxon Qayumovning ham aynan shu g‘azalga taxmisi bir nechta kitoblarida e‘lon qilingan. Ko‘zga ko‘ringan farq shuki, Habibullo Said G‘ani taxmisining birinchi bandida dastlabki uch misra o‘zbekcha yozilgan bo‘lsa, Azizxon Qayumov bu bandning dastlabki uch misrasini qoidaga muvofiq “shiru shakar” uslubida yozgan (qoidaga ko‘ra, g‘azal matla‘si qaysi tilda yozilgan bo‘lsa, shu tilda yozilishi kerak):

¹ Хабибулло Саид Ғани. Осмон каби мангу. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2014. – Б.130-131.// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент: 1991 йил, 26 июль. – Б.1.

Assalom ahlan va sahlani asdiqou aqrabo,
Barcha shokirlar, vafolilar, hama ahli rizo,
Nazhabu naxnu tariqi, allaziy, banno lino,
Ashraquat min aksi shamsil ka'si anvor ul hido,
Yor aksin mayda ko'r deb jomdin chiqti sado.

O'tganu kelmas g'amidin xotiringni ayla jam',
Ayni umring davriga markaz emishdur ushbu dam.
Garchi turmush ilkinga oltin qadah tutganda ham
G'ayr naqshidin ko'ngil jomida bo'lsa zangi g'am,
Yo'qtur, ey soqiy, mayi vahdat masallik g'amzudo.

Yillar o'tdi. Har qachon davron yetkazdi malol,
Lek kasbim tozalik, luqmam edi doim halol.
Za'fli bir kosa menga tuhfa qilmishdi kulol,
Ey xush ul maykim, anga zarf o'lsa bir sing'on safol,
Jom o'lur getinamo, Jamshid ani ichgan gado.

Bu safol har qayda ham beg'ash sharob birlan to'lur,
Ushbu may borida shodlik avj olar, kulfat so'lur,
Ohari umrim yaroqlar, qayg'u changi to'kilur,
Jomu may gar bo'yladur, ul jom uchun qilmoq bo'lur
Yuz jahon har dam nisor ul jom uchun ming jon fido.

Kechau kunduz sharobi nobdin totsang agar,
Gavhari imoninga bir zarra bo'lmaydur zarar,
Boshing uzra porlagusi doim alvoni zafar,
Toki ul maydin ko'ngul jomida bo'lg'ach jilvagar,
Chehrai maqsud mahv o'lg'ay hamul dam moado.

Kimki ichsa umr achchiq bodasin bexud erur,
Qismatiga rozi ermasdin anga ne sud erur,
Dayr piriga bo'yin eggan odam behbud erur,
Sen gumon qilg'ondin o'zga jomi may mavjud erur,
Bilmayin nafa etma bu mayxona ahlin zohido.

Dahr agar paymona tutsa galma-gal soqiysidin,
Shukr ila sipqor ani olib jadal soqiysidin,
Yetmasin desang Aziziydek xalal soqiysidin,
Tashnalab o'lma, Navoiy, chun azal soqiysidin
"Ishrabu yo ayyuhal atshon!" kelur har dam nido¹.

Eng qizig'i, shoir Aziziy 2016-yilda chop etilgan "Navoiyga ta'zim" kitobiga ushbu taxmisni kiritgan, lekin noshirlik xatosi bilan bo'lsa kerak, dastlabki ikki band tushib qolib, she'r faqat besh

¹ Азизий (Азиз Қаюмов). Навоийга таъзим. 2-китоб. – Тошкент, 2007. – Б.5.

banddan iborat bo'lib qolgan¹. Bu esa ijodkor mahorati haqida to'liq tasavvur olishga ta'sir ko'rsatadi. Oldingi nashrlarda, masalan, 2007-yilda nashr qilingan to'plamda muxammas to'liq berilgan².

Navoiy g'azali asli to'qqiz baytlik bo'lib, Habibullo Said G'ani to'qqiz baytga ham taxmis bog'lagan, Aziziy esa:

“Dayr aro hush ahli rasvo bo'lg'ali, ey mug'bacha,
Jomu may tutsang mene devonadin qil ibtido.

Vahdate bo'lg'ay muyassar may bila jom ichrakim,
Jomu may lafzin degan bir ism ila qilg'ay ado”
baytlaridan tashqari, qolgan yetti baytga taxmis bog'lagan.

Ikki muallifning muxammasi o'rtasidagi farq faqat shakliy jihatda ko'rinmaydi, balki farq Navoiy badiiy olamini, poetik tafakkurini anglash, his qilishdadir. Shoir Habibullo Said G'ani taxmisidagi ushbu band badiiy-evfonik jihatdan ta'sirchanroq, tasavvufiy ramzlarga boy bo'lsa, Aziziyning taxmisida bu bandda fikr salmog'i kuchliroq. Yana poetik mahorat, badiiyat masalasi ham o'quvchi zavqini uyg'otishning asosidir.

“Muhabbat gulshani” nomli zamonaviy devon tartib etgan shoir Komil Jo'ra ham Lutfiy, Nodira, Charxiy, Sobir Abdulla, Surmaniso, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Habibullo Said G'ani, Ergash Muhammadjonovlar g'azallariga taxmislar va muxammaslar yozgan³. Ko'rinadiki, shoir taxmis bog'lashda nafaqat o'tmish shoirlari ijodidan g'azallar tanlaydi, balki zamondoshlari ijodiga ham katta e'tibor bilan qaraydi, yuragiga yaqin g'azallarga murojaat qiladi.

Anvar Yunusning “Seni sog'inaman”, “Muhabbat tumori”⁴ kitoblaridan shoirning Atoiy, Lutfiy, Navoiy, Fuzuliy, Bobur, Mashrab, Huvaydo, Ogahiy, Amiriy, Uvaysiy, Nodira, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Hamza, Haziniy, Charxiy, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Jamol Kamol, Oxunjon Hakim, Komil Jo'ra, Habibullo Said G'ani, Zuhro Aliyeva, Karima Ashurova g'azallariga va o'z g'azaliga taxmisleri o'rin olgan. Ushbu shoir ijodida ham o'tmish ijodkorlari g'azallari bilan bir qatorda o'z zamondoshlari ijodiga ham ko'p murojaat qilinganini ko'ramiz.

Bir necha she'riy to'plamlar, ko'plab g'azallar muallifi Mansur Abdullo ham Javdat, Uvaysiy g'azallariga taxmislar hamda mustaqil muxammaslari bilan janr taraqqiyotiga hissa qo'shgan⁵.

Fikrlarimizni xulosalaydigan bo'lsak, muxammas mumtoz adabiyotdagina emas, bugungi o'zbek she'riyatida ham lirikaning asosiy janrlaridan biri sifatida yashab kelmoqda. Uning bardavomligini ta'minlash va boyitishda Qo'qon adabiy muhiti shoirlarining hissasi katta bo'lib, ayniqsa, Qo'qon adabiy muhitining o'ziga xos jihatini belgilovchi xususiyatlardan biriga aylangan.

Qo'qon adabiy muhitida asrlar davomida o'tkazib kelingan (ularda asosan madrasani bitirgan, mumtoz she'riyat tarixi va xususiyatini yaxshi bilgan ziyolilar qatnashgan) navoiyxonlik, fuzuliyxonlik, bedilxonlik yig'inlari bugungi adabiy muhitga ham o'z ta'sirini o'tkazgan.

Mana shunday muayyan muallif she'rlarini o'qib tahlil qilish yoki she'rxonlik yig'inlarini o'tkazish an'anasidan hozirga qadar Qo'qonda navoiyxonlik saqlanib kelmoqda va keyingi yillarda

¹ Азизий (Азизхон Қаюмов). Навоийга таъзим. – Тошкент: 2016. – Б.17.

² Азизий (Азиз Қаюмов). Навоийга таъзим.2-китоб. – Тошкент, 2007. – Б.5.

³ Комил Жўра. Муҳаббат гулшани. – Тошкент: Ёзувчи, 2002. – 112 б.

⁴ Анвар Юнус. Сени соғинаман. – Тошкент: Ёзувчи, 1997. – 144 б; Анвар Юнус. Муҳаббат тумори. Ғазаллар, муҳаммаслар.- Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 146 б.

⁵ Мансур Абдулло. Сенсиз дилимга сиғмас. – Фарғона: 1994. – Б.18-23.

u yangidan jonlanmoqda, ularda oddiy aholi ham ishtirok etmoqda. Navoiyxonlik Qo‘qon adabiy muhitini tadqiq qilishda o‘ziga xos adabiy, keng ma‘noda, madaniy-ma‘rifiy manba sifatida xizmat qilishi mumkin ekanligini isbotlamoqda.

Qo‘qon adabiy muhitida mumtoz adabiyot an‘analari Mustaqillikdan avval ham, keyin ham va bugunga qadar ham yashab kelmoqda. Ayni muhitda o‘lkamizning boshqa regionlariga qaraganda, mumtoz she‘riy janrlarda ijod qilish kengroq yoyilgan. Bunga Qo‘qon adabiy muhitining XIX asrdagi shakllanishi va keng miqyosda rivojlanishiga saroy muhitida o‘zining yuqori darajasiga yetgan mumtoz adabiyot an‘analari tarixi va ta‘sir katta bo‘lganligi sabablardan biridir. Qo‘qon adabiy muhiti qiyofasini belgilashda mumtoz she‘riyatimiz yo‘lida hozirga qadar yozib kelinayotgan she‘rlarning manbaviy ahamiyati katta.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. <https://www.youtube.com/watch?v=E37evhZuMQQ>.
2. Jabborov N. Qo‘qon adabiy muhitining jahoniy e‘tirofi. // Qo‘qon adabiy muhiti va uchinchi renessans. – Farg‘ona, 2022. – B.167-180.
3. Qayumov A. Navoiyga ta‘zim. – Toshkent: Xalq merosi, 2002. – 41 b.
4. Aziziy (Aziz Qayumov). Navoiyga ta‘zim. 2-kitob. – Toshkent, 2007. – 80 b.
5. Aziziy. Navoiyga ta‘zim. Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2016. – 214 b.
6. Anvar Yunus. Muhabbat tumori. G‘azallar, muxammaslar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 146 b.
7. Anvar Yunus. Seni sog‘inaman. – Toshkent: Yozuvchi, 1997. – 144 b;
8. Saidg‘aniyeva G. Habibullo Said G‘anining Navoiy g‘azaliga bir muxammasi xususida // Adabiyot ko‘zgusi. – Toshkent: 2009 yil. - № 11. – B.80-83.
9. Do‘stqorayev B. O‘zbek jurnalistikasi tarixi. Toshkent, 2009.
10. Zohidova D. Aruz ilmi. Toshkent: Muharrir, 2012, 128 b.
11. Ibragimov B. Xo‘qandi latif farzandlari. 2 jildlik. Birinchi kitob. - Toshkent: 2009. - 196 b.
12. Ibragimov B. Xo‘qandi latif va qo‘qonliklar. – Toshkent: 2011. – 172 b.
13. Imomnazarov M. Akademik Azizxon Qayumov maktabi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – B.184.
14. Komil Jo‘ra. Muhabbat gulshani. – Toshkent: Yozuvchi, 2002. – 112 b.
15. Qayumov A. Qo‘qon adabiy muhiti. – Toshkent: Fan, 1961. – 360 b.
16. Qayumov A. Asarlar. VII jild, 1-kitob. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – 280 b.
17. Qayumov A. Asarlar. VII jild, 2-kitob. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2012. – 252 b.
18. Mansur Abdullo. Sensiz dilimga sig‘mas. – Farg‘ona: 1994. – B.18-23.
19. Nosir Zohid. Ashraqt asrori. – Farg‘ona, 2004;
20. Nosir Zohid. Bir muxammas jilvasi // Mehnat bayrog‘i. – Qo‘qon: 1991 yil, 10 iyun. - №67. – B.3;
21. Rahimjonov N. Istiqlol va bugungi adabiyot: (Adabiy-estetik, tanqidiy tafakkur tamoyillari). – Toshkent: O‘qituvchi, 2012. – 328 b.
22. Salohiy D. Navoiyning she‘riy uslubi masalalari. – Toshkent: Fan, 2005. – 204 b.
23. Habibullo Said G‘ani. Navoy g‘azaliga muxammas // O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati. – Toshkent: 1991 yil, 26 iyul. – B.1.
24. Habibullo Said G‘ani. Osmon kabi mangu. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2014. – 224 b.

G'ADA AS-SAMMAN VA ZULFIYA QUROLBOY QIZI HIKOYALARIDA PORTRET VA NUTQIY XARAKTERISTIKA

ABDULLAYEVA DILAFRUZ

O'qituvchi, PhD, TDSHU

Annotatsiya. Zamonaviy Suriya-Livan yozuvchisi G'ada as-Samman va o'zbek yozuvchisi Zulfiya Qurolboy qizi ijodida o'zaro mushtarakliklar va tutash nuqtalar ko'p uchraydi. Shulardan biri – ayollar mavzusi bo'lib, adibalar ijodida alohida ahamiyatga ega. Ayol ruhiyati musavviri bo'lgan mazkur ikki adiba o'z asarlarida Sharq ayollarining qismati, achchiq taqdiri, ayolning jamiyat va oiladagi mavqei, oilaviy qadriyatlar va unda ayolning vazifalari hamda mazkur jarayonlardagi murakkabliklar haqida yozadi.

Mazkur maqolada G'ada as-Samman hamda Zulfiya Qurolboy qizi hikoyalarida psixologizm va psixologik tahlil masalasi hamda ikki adiba ijodidagi o'zaro mushtarakliklar tadqiq etilgan. Unda adibalar uslubidagi o'xshashliklar hamda psixologik tahlilining nutqiy xarakteristika hamda psixologik vositalaridan foydalanish va qahramon ichki olamini ochib berish mahorati ochib berilgan. Yozuvchi G'ada as-Samman va Zulfiya Qurolboy qizi o'z ijodida nutqiy xarakteristika, portret kabi psixologik tahlil vositalaridan mohirona foydalanib, psixologik va magik realizm unsurlari bilan boyitilgan nasriy asarlar yaratib kelmoqdalar. Xususan, ular ijodida psixologik tasvir vositalari, ichki nutq va ichki monolog konseptining voqelanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Turli mamlakatlarda yashab ijod qilgan, o'zaro aloqalari va ta'siri mavjud bo'lmagan ikki adiba ijodidagi o'xshash g'oyalar, muallif maqsadining uyg'unligi, jamiyatdagi voqeliklarga munosabatidagi mushtarakliklar, avtor uslubidagi uyg'unlik G'ada as-Samman va Zulfiya Qurolboy qizining o'z zamonasining ijtimoiy muammolarini shaxsiy muammo darajasida tasvirlay olgan, zamonaviy adabiy jarayonlarda ma'lum bir siljish, yuksalishga ta'sir ko'rsatgan ijodkorlar safiga kirishini dalillaydi.

Tayanch so'z va iboralar: Badiiy psixologizm, badiiy obraz, ruhiyat, psixologik tahlil, psixologik realizm, magik realizm, nutqiy xarakteristika, psixologik portret, dinamik portret, statik portret.

Аннотация. В творчестве современной сирийско-ливанской писательницы Гады ас-Самман и узбекской писательницы Зульфии Куролбой кизи много общего и точек соприкосновения. Одной из них является тема женщины, которая имеет особое значение в творчестве писателей. Эти два писателя, являющиеся художниками женской психики, пишут в своих произведениях о судьбе восточных женщин, горькой судьбе, положении женщины в обществе и семье, семейных ценностях и обязанностях женщины в ней, а также сложности этих процессов.

В данной статье рассматривается вопрос психологизма и психологического анализа в рассказах Гады ас-Самман и дочери Зульфии Куролбой кизи, а также общие черты в произведениях двух писателей. Выявляется сходство стиля писателей и умение использовать такие инструменты, как риторическая характеристика и психологический анализ, для раскрытия внутреннего мира героя. Писатели Гада ас-Самман и Зульфия Куролбой кизи умело используют в своем творчестве такие инструменты психологического анализа, как риторическая характеристика и портретная живопись, создают прозаические произведения, обогащенные элементами психологического и магического реализма. В частности, большое значение в их работе имеет реализация концепции психологической образности, внутренней речи и внутреннего монолога. Сходные идеи в творчестве двух писателей, живших и творивших в разных странах, не имели взаимодействия и влияния, гармония авторской цели, общность по отношению к реалиям общества, гармония авторского стиля, Гада ас-Самман и дочери Зульфии Куролбой кизи, сумевшей охарактеризовать социальные проблемы своего времени на уровне проблем личных, современному литературному определенному сдвиг в процессах доказывает, что он войдет в ряды творцов, повлиявших на подъем.

Ключевые слова и выражения: *Художественная психология, художественный образ, психика, психологический анализ, психологический реализм, магический реализм, речевая характеристика, психологический портрет, динамический портрет, статический портрет.*

Annotation. The works of the modern Syrian-Lebanese writer Gada al-Samman and the Uzbek writer Zulfiya Kurolboy kizi have much in common and points of contact. One of them is the theme of a woman, which is of particular importance in the work of writers. These two writers, who are artists of the female psyche, write in their works about the fate of Eastern women, the bitter fate, the position of a woman in society and the family, family values and the duties of a woman in her. and the complexity of these processes.

This article discusses the issue of psychologism and psychological analysis in the stories of Gada al-Samman and Zulfiya Kurolboy kizi, as well as common features in the works of two writers. The similarity of the writers' style and the ability to use such tools as rhetorical characterization and psychological analysis are revealed to reveal the inner world of the hero. Writers Gada al-Samman and Zulfiya Kurolboy kizi skillfully use in their work such tools of psychological analysis as rhetorical characterization and portraiture, create prose works enriched with elements of psychological and magical realism. In particular, the implementation of the concept of psychological imagery, inner speech and inner monologue is of great importance in their work. Similar ideas in the work of two writers who lived and worked in different countries had no interaction and influence, the harmony of the author's goal, commonality in relation to the realities of society, the harmony of the author's style, Gada al-Samman and Zulfiya Kurolboy kizi, who managed to characterize the social problems of her time at the level of personal problems, a certain shift in processes proves to the modern writer that he will enter the ranks of the creators who influenced the rise.

Key words and phrases: *Artistic psychology, artistic image, psyche, psychological analysis, psychological realism, magical realism, speech characteristics, psychological portrait, dynamic portrait, static portrait.*

Zamonaviy adabiyotshunoslikni badiiy obraz va uning tadqiqisiz tasavvur qilish mushkul. Mumtoz adabiyot davridan to bugungi kun adabiyotimizga qadar badiiy asarlarda obraz va uning tasviriga alohida urg'u berib kelinmoqda. Badiiy obraz esa, o'z o'rnida uning o'ziga xos qirralarini ochib beruvchi va ayni damda nafaqat tashqi ko'rinishi, balki ichki olamini ham mukammal tasvirini beruvchi *adabiy portretsiz* bo'lmaydi. Adabiyotning turli bosqichlarida mazkur tushunchaga munosabat turlicha bo'lgan. Badiiy tasvir hamda kompozitsion vosita hisoblanmish portret, dastlab obrazga beriladigan ta'rifu tavsif bo'lib xizmat qilgan bo'lsa, psixologik asarlarda uning murakkab shakli – *psixologik portret* yuzaga kelib, psixologik tahlil vositasi sifatida qo'llanila boshlandi.

Sof realistik asarlarda portret personajning tashqi ko'rinishini tasvirlab, ijtimoiy mavqeini aniqlashtirib berishga xizmat qilgan bo'lsa, psixologik realizmda obrazning o'y-kechinmalari, botiniy hayotini va shaxsning faqat ungagina xos bo'lgan ichki dunyosini chizib beradi. Adabiyotshunoslar portretni shartli ravishda statik va dinamik turlarga ajratadilar. Statik portret ko'p hollarda asarning boshida, umumiy syujet voqealari to'xtatib qo'yilgan holati, mufassal, to'liq beriladi. Dinamik portret esa asar syujetida, voqea-hodisalar tasviri hamda dialoglarda mufassal bo'lmagan holda berib boriladi. "Bunday portret detallari (yuz-ko'z ifodalari, tana holati va harakati, qiliqlari) ko'proq remarkalardan joy oladi va personajning ayni paytdagi ruhiy holatini ifodalashga xizmat qiladi".¹

Psixologik hikoyalarda qahramon nutqining ko'pgina qismini nutqiy xarakteristika egallaydi, yozuvchi shu yo'l bilan boshqa personajlarga portret chizadi. Muallif personaj nutqi orqali uning ichki dunyosini ochadi, atrof-muhit va boshqa obrazlarga ta'rif beradi.

"Adib uchun nutqiy xarakteristika obraz yaratish va ular ichki dunyosini ochishning asosiy vositalaridandir. Qahramonning ahvol ruhiyati, kayfiyati, kechinma va his-tuyg'ulari, bir so'z bilan

¹ D.Quronov va b., "Adabiyotshunoslik lug'ati". Akademnashr, T.: 2010-y. 227-b.

aytganda butun ichki hayot, shu hayotning oqimlari bevosita ularning gaplarida namoyon bo'ladi. Chunki qahramon nutqi bevosita ruhiy holat mahsuli sifatida paydo bo'ladi".¹

G'ada as-Samman va Zulfiya Qurolboy qizi ijodiy uslubida hikoyachi-personaj yetakchilik qilgani bois, ikkala adiba ijodida adabiy portret hamda nutqiy xarakteristika vositalari uyg'un holda keladi.

Masalan, G'ada as-Sammanning "Mushuk ovozi" hikoyasida bosh qahramon Yafa tilidan taqdim etilgan nutqiy xarakteristikada ingliz qizi Dezdera obrazi potrterini ko'rishimiz mumkin.

لفتت نظري بمظهرها الغريب: قامة طويلة نسبيًا، بنطلون يضيق على ساقين نحيلتين، وردف لا استدارة فيه كأرداف الرجال، و صدر
أملس ووجه جميل التقاطيع غريبها، و شعر أشقر قصر يغطي غنقها من الخلف.²

U o'zining g'aroyib ko'rinishi bilan mening diqqatimni o'ziga jalb qildi. Nisbatan baland bo'lyi, kiyib olgan shimi ozg'in sonlarini quchoqlab turardi, bo'ksasi xuddi erkaklarniki kabi tekis, silliq ko'kraklari va chiroyli yuz tuzilishi, ammo kalta mallarang sochlari orqa tomonidan ko'ylagining yoqasigacha zo'rg'a yetib turardi...

Bu Yafaning qo'shnisi Dezderaga bergan ta'rif bo'lib, u Dezderaning portretini chizadi. Ushbu nutqda muallif nafaqat qo'shni qizning portretini – tashqi ko'rinishini, balki Yafaning atrof-muhit va undan odamlarga munosabatini ham ko'rsatib bergan.

Hikoyada ichki monolog va nutqiy xarakteristika ajralmas birlik sifatida qo'llanilgan. Yozuvchi hikoya bosh qahramoni Yafa haqidagi ma'lumotlarni faqat uning nutqi orqali bayon etgan. Chunki asar muallif tilidan emas, Yafa tilidan so'zlanadi. Ya'ni Yafa obrazi haqidagi umumiy tasavvur va uning portretiga chizgilarni Yafaning xotira-monologlari va ichki monologlari, shuningdek dialoglar orqali bilib olishimiz mumkin.

Hikoyada portret san'ati alohida o'rin tutadi. Yuqorida biz Dezderaning Yafa tomonidan chizilgan portretini o'qidik, bu detallashtirilgan portret bo'lib, unda shaxsning bo'yi, sochi, yuz-ko'zi, shuningdek, ba'zi o'ziga xos tomonlari keltirib o'tiladi.

Bu san'atning psixologik portret turida esa personajning ichki dunyosi chiziladi va bunda turli badiiy san'at vositalaridan foydalaniladi. Masalan, rus adabiyotining eng yirik namoyondasi L.N.Tolstoy qahramonlar xarakteristikasini yaratishda eng sara detallardan foydalanadi. Bunga uning har bir personaji uchun oldindan tayyorlab olgan, quyidagi punktlardan iborat maxsus "anketa"dan foydalangan: "obrazning moddiy ahvoli, kirishimliliigi, she'riy tabiatliliigi, aqliy darajasi, ishqiy munosabatlari"³.

Adiba G'ada as-Samman ham hikoyada qahramonlar psixologik portretini yarata olgan. U psixologik portretga alohida to'xtab o'tirmaydi, balki ichki monolog, nutqiy xarakteristikasi va boshqa badiiy tasvir vositalari yordamida hikoya davomida dinamik usulda tasvirlaydi. Bu yo'l bilan yozuvchi o'quvchini voqealar girdobiga asta-sekin jalb qilib, "eng asosiy voqealar, faktlarga" tayyorlab boradi. Shu tarzda hikoya davomida Yafaning xislatlari, sirlari, xakteri ochilib boradi. Avval uning o'zga yurtida ekanligi, keyin hijron azobi, uning sabablari, g'arb hayotiga munosabati va nihoyat o'zligini saqlab qolishi. Ammo adiba o'z uslubiga muvofiq, hodisalarni ifodalash davomida xronologik ketma-ketlikka amal qilmaydi, voqealar ketma-ketligini har tomonga sohib tashlaydi, konsentrik tip asosiga qurilgan syujetni bir butun qilib, xulosa chiqarishni esa kitobxonga havola qiladi. Bu bilan u kitobxonga asarni o'qish davomida diqqat-e'tiborni kuchaytirish ma'lumotini yuklaydi va asarga qiziqishni kuchaytiradi. "O'zga bir sovuq oqshom" hikoyasida ham psixologik portret asar g'oyasini ochishda yetakchilik qiladi. Yozuvchi hikoyada ko'tarib chiqqan diniy ichki qarama-qarshiliklar va natijada yuzaga kelgan uqubatli voqealar sababini

¹ Shodiyev N. Ruhiyat rassomi. -T.:Fan, 1977. -b.17.

² غادة السمان. ليل الغريباء. المواء. بيروت، منشورات غادة السمان. ص.26.

³ Vvedeniye v literaturavedeniye:Uchebnik p.obshch.red. Krupchanova. L.M. -M.: Oniks, 2005. -S.251

odamlarda haqiqiy Iymonning yetishmasligida deb biladi, uni psixologik portret orqali, asar qahramoni Fotimaning otasi haqida aytgan ichki monologida havola etadi.

لم أكون أحبه، و لم أكون أكلامه. متت أحسده. كان يبدو قويًا، ما دئًا دومًا، مطمئنًا و سعيدًا. و كنت أتمنى أن أعرف سر هذا كله...
كنت انبش في غرفة مكتبة اخوتي الثلاثة، لعلّي أجد ذاك السر في كتبهم..

Ularni (otamni) yaxshi ham ko'rasdim, yomon ham, shuncha-ki, hasad qilardim. Kuchli, doim vazmin, mamnun va baxtli tuyulardilar va men buning barini sirini bilgim kelardi...

Bu sirlarni akalarimning kitoblaridan topish maqsadida, uchala akamning kutubxonasini kovlardim...

Din bo'yicha qarashlari mustahkam, turli siyosiy firqa va diniy guruhlardan yiroq, haqiqiy taqvo va diniy bilim egasi bo'lmish Fotimaning otasi diniy ichki qarama-qarshiliklar sabab yuzaga kelgan otishmada o'z o'g'li tomonidan otilgan daydi o'qdan vafot etadi. Otasining jasadini eshikdan olib kirishganda Fotimaning ichki monologida yana portretga chizgilar beriladi:

و اقترب من خيط الدماء الدف كان يسيل من فمه. أحسست بغيرة لا حد لها من تلك الابتسامة العجيبة على شفثيه. كانت تحمل كل ما أبحث عند الداخل الكتب، و لا أعرف له لحديداً: شيء كان يسميه أبي "الايمن".¹

Men ularning (otamning) og'izlaridan ipday ingichka bo'lib oqayotgan qonga yaqinlashdim. Ularning lablaridagi ajabtovur tabassumdan cheksiz g'ayratni his qildim. Unda men kitoblardan qidirgan barcha narsa mujassam edi, men aniq bilmayman, ammo bu narsani otam bir so'z bilan atardilar: "Iymon"...

Iymon - aynan shu so'z otasiga mislsiz kuch, iroda, hayotdan mamnunlik, cheksiz baxt va doimiy vazminlik baxsh etganini yozuvchi G'ada as-Samman bir so'z bilan tasvirladi. Bu narsa otasini hatto dunyodan ko'z yumganida ham tark etmadi. Garchi Fotimaning akalari ham bir xilda "Iymon", "Iymon", deya bong ursalar ham, fikran, qalban bir-birlariga qarshi bo'lganliklarini muallif hikoya davomida aks ettirdi: ular bir-birlarining qotiliga aylandilar. Sababi ular "Iymon" deya atagan so'z ostida aslida har birlari uchun har xil, umuman boshqa ma'nodagi maqsad turardi. Shu sabab ularning iymoni, ularning ishonchini oqlamadi. Otasining imoni chin va mustahkam bo'lgani uchun, hatto uni vafotidan so'ng ham tark etmay, balki uning yuzida abadiy tabassum bo'lib qolganini yozuvchi yuksak badiiy mahorat bilan ko'rsatib bergan.

G'ada as-Samman o'z qahramonlari obrazini o'quvchi tafakkurida gavdalantirar ekan, ularning yoshi, tashqi ko'rinishiga urg'u bermaydi, balki personajning ichki olami, ruhiyatiga chizgilar beradi. Adiba asarlari va ularda yaratilgan obrazlarning o'ziga xosligi ham shunda namoyon bo'ladi.

O'zbek yozuvchisi Zulfiya Qurolboy qizi ham obrazga portret chizgilari berishda o'z uslubiga ega – adiba qahramonlarining "ismi jismiga monand" bo'lib, muallif tanlagan ism obrazning tashqi ko'rinishi, fe'l-atvori va hatto ayrim xollarda taqdiriga ham taalluqli bo'ladi.

Muallifning "Hilola" nomli hikoyasi ham bir o'zbek qizining qismati va uning ruhiyati tasviri masalasiga bag'ishlangan bo'lib, unda bedavo kasallikka chalinganligi sabab turmushga chiqish, ayollik va onalik baxtiga erishish kabi orzulari armonga aylanayotgan oddiy bir o'zbek qizining iztiroblari va erta vafot etishini tasvirlaydi.

Mazkur hikoya ham adiba Zulfiya Qurolboy qizining uslubiga muvofiq, hikoyachi-personaj nutqidan bayon etiladi. Hikoyaning bosh qahramoni Hilola ismli o'qituvchi qiz bo'lsa-da, ammo muallif hikoyachi-personaj sifatida uning yaqin dugonasini tanlaydi. Fikrimizcha, asarning eng katta yutug'i ham shunda, ya'ni bosh obraz Hilolaning ichki dunyosi, iztiroblari, o'y-xayollari – psixologik portretga chizgilar uning dardini hammadan ham yaxshi biladigan, uni his qila oladigan, vaqti kelsa so'zsiz ham tushuna oladigan eng yaqin dugonasi tilidan bayon etiladi, ayol dardi boshqa bir ayol nigohidan tasvirlanadi. Asar davomida muallif hikoyachi-personaj shaxsiga ortiqcha to'xtalmaydi, voqealar markazida faqat Hilola obrazi turadi.

¹ O'sha asar. B.137.

Hikoya avvalida yozuvchi uch kunlik yangi chiqqan oy tasviri orqali Hilola obrazining ruhiyatiga, uning qismatiga ilk chizgilarni beradi.

Uch kunlik hilolni ko'rganmisiz?

Nozikkina, rangpar, xira yog'du sochib turuvchi uch kunlik hilol... Bir qarasangiz yorqin, bir qarasangiz zarrin nurlari borliqni yoritishga kuchi yetmayotganday behol...

...har doim oy yangilanganida qoramtir osmonning bir chetida iymanibgina turgan uch kunlik hilolni ko'rishim bilan dugonam Hilolani esga olaman¹.

Mazkur bandda yozuvchi kompozitson vosita sifatida "oy" detalidan foydalanar ekan, oy ramzi orqali bosh qahramon Hilolaning ruhiyatiga chizgilar berish bilan birga, uning achchiq qismatiga ishora qiladi. Ramziy ma'noda uch kunlik oyni tanlaydi va hayotga endigina qadam qo'yib kelayotgan 25-26 yoshlar atrofidagi nozik bir qizning qalbidagi orzu-umidlarini "oy yog'dusi"ga, uni o'rab turgan "qoramtir osmon" esa Hilolaning orzularini ro'yobga chiqishiga to'sqinlik qiluvchi bedavo dardi timsoli sifatida ifodalaydi.

Adiba Hilola obrazi bilan o'quvchini tanishtirishda davom etarkan, navbatdagi kompozitsion vosita – portretidan foydalanib, uning tashqi ko'rinishini tasvirlaydi.

Hilola...

Uch kunlik hilol misol nozik, rangpar, yupqa lablari qonsiz... Quyuq kiprikli, shahlo ko'zlari goh ma'sum, goh qayg'uli, ba'zi-ba'zida, kayfiyati a'lo vaqtlarida sho'xlik-mug'ombirlik bilan boqadi. Va bu unga juda yarashadi. Kitoblarda tasvirlangan oyimqizlarga o'xshab ketardi².

Bu o'rinda Zulfiya Qurolboy qizi statik portret turidan foydalanib, Hilola obraziga personaj asarga kirib kelgandayoq tavsif beradi. Ammo muallif bu bilan cheklanib qolmay, asar davomida dinamik portretidan foydalanib, voqea va dialoglar tasvirida, harakat davomida personaj ko'rinishiga doir ayrim detallarni kiritib boradi. "Bunday portret detallari (yuz-ko'z ifodalari, tana holati va harakati, qiliqlari) ko'proq remarkalardan joy oladi va personajning ayni paytdagi ruhiy holatini ifodalashga xizmat qiladi".³

Hikoya davomida muallif hikoyachi-personaj nutqi orqali Hilola obrazi haqida ma'lumot berar ekan, Hilolani juda kamtar, odobli, ochiqko'ngil va mehnatkash qiz qilib ta'riflaydi. Hilola har tomonlama ideal obraz sifatida gavdalantirilar ekan, uning darslarni mahorat bilan o'tishi, o'z kasbining fidoiysi ekanligiga alohida urg'u beriladi. Bir qarashda Hilolaning hayotda ortiqcha muammosi yo'qday go'yo – sevimli kasbi bor, ikki smenalab ishlaydi va shunga yarasha maosh oladi, katta bir oilaning farzandi, ota-onasi, aka-ukalari va kelinlariyu jiyanlari bilan ahil-inoq yashaydi. Ammo uning ko'ngli yorishmaydi, "yoshi o'tib qolayotgani" sabab, ko'p kuyunadi. Uning barcha o'zbek qizlari kabi orzusi bor – turmushga chiqish va bir oilaning baxtli bekasi bo'lish. Shu o'ylar unga qattiq iztirob berardi:

"Uning hozirgina kulib turgan chehrasi tundlashib, ko'zlarida alamli iztirob paydo bo'ldi"⁴.

Iztiroblari esa uning ko'zlarida, so'zlaridan sezilib turishini adiba Zulfiya Qurolboy qizi obraz portreti hamda hikoyachi-personajning nutqiy xarakteristikasi orqali ifodalaydi:

"Hilolaning ko'zlaridan shashqator yosh oqar, yuzi dokadek oqarib ketgandi. Yig'layotganini Hilolaning o'zi ham bilmasdi chog'i. U bexushdek, bir nuqtaga qadalgan qorachiqdari qotib qolgan, vujudi ham toshga aylangandek qilt etmasdi..."

Adiba Zulfiya Qurolboy qizi Hilola obrazi orqali oddiy o'zbek qizini gavlantiradi, milliyligimizga xos bo'lgan oila va oilaviy rishtalarning o'zbek yoshlari, umuman Sharq insoni uchun qanchalar muhim ekanligini yana bir bor e'tirof etadi. Hikoya bosh qahramoni Hilolaga oila qurmay bu dunyodan o'tib ketish kabi katta bir armon azob berardi.

¹ Zulfiya Qurolboy qizi, "O'lim hech narsa emas". Yangi asr avlodi, T.:2011-yil. 206-b.

² Zulfiya Qurolboy qizi, "O'lim hech narsa emas". Yangi asr avlodi, T.:2011-yil. 207-b.

³ D.Quronov va b., "Adabiyotshunoslik lug'ati". Akademnashr, T.: 2010-y. 227-b.

⁴ Zulfiya Qurolboy qizi, "O'lim hech narsa emas". Yangi asr avlodi, T.:2011-yil. 208-b.

“...borgan sarin uning yuzidan tarovat qochib, ko‘zlarida umid uchquni so‘nib borardi. Peshonasi-yu ko‘zlarining tagida bilinar-bilinmas ajin paydo bo‘lgandi”.

Hikoyada psixologik portret bilan birgalikda, psixologik tasvir vositasi – nutqiy xarakteristikadan ham muallif mahorat bilan foydalangan. Hilola obraziga dugonasining tilidan tavsif berilar ekan, muallif dugonasi aslida qanday oqibatli va chin do‘st ekanligini ko‘rsatib o‘tadi. Biz Hilolaning dugonasi haqidagi fikr va tasavvurni, uning qanchalar bag‘rikeng, dugonasining baxtli bo‘lishini istaydigan oqila qiz ekanligini aynan uning o‘zining nutqidan bilib olamiz.

Ko‘zlarim jiqqa yoshga to‘lgach, ich-ichimdan nimadir ko‘tarilib kelib, bo‘g‘zimga tiqilgan edi. Xudo haqqi, mo‘jiza yuz berib, menga tushimdami, o‘ngimdami Xizr yo‘liqsa... Men undan Hilolaga baxt so‘rardim, deya orzu qilganicha necha-necha kunlarni, oylarni, hatto yillarni o‘tkazib yubordim¹.

Oradan yillar o‘tadi. Bu orada dugonasi turmushga chiqib, ikki bora farzandli bo‘ladi hamki, Hilolaning baxti ochilmaydi. Ammo dugonasi Hilolaga baxt so‘rashdan, u haqida o‘ylashdan tinmasdi va nima sababdan ota-onasini uni turmushga berishni istamasligini tushunmasdi.

Afsuski, tun-kun o‘ylaganim, niyat qilganim bilan menga Xizr yo‘liqmadi, Hilolaning esa baxti ochilmadi...

Biroq u juda o‘zgarib ketgandi. Endi u ilgaridek pana-panada yig‘lab siqtamas, nola qilmas, ota-onasini yozg‘irmas, aksincha, o‘zini quvnoq ko‘rsatishga harakat qilar, yuzidan tabassum arimas, tinmay, labi labiga tegmay gapirar, hamsuhbatiga og‘iz ochirgani qo‘ymasdi².

Oradan yillar o‘tganidan so‘ng va nihoyat ilk ko‘klam kunlaridan birida Hilola dugonasining oldiga xushxabar bilan keladi, qo‘shni qishloqdan kelgan sovchilarga ota-onasi rozilik beradi.

Shu chog‘da uni bir ko‘rsangiz edi! Shahlo ko‘zlari chaqnar, rangpar yonoqlari lov-lov yonar, hamisha iztirob bilan qimtilgan lablarida yuraklarni ko‘tarib yuborguvchi tabassum jilvalanardi³.

Ammo Hilolaning uzoq kutilgan baxti ko‘pga bormaydi. To‘y bo‘lib o‘tgandan keyin, bir haftadan so‘ng *“Hilola vafot etibdi”* degan shumxabarni eshitgan dugonasi yaqindagina yor-yor aytib, kelin uzatib borgan hovliga aza kiyimlarini kiyib boradi va shu yerda Hilolaning ota-onasi nima sababdan shu vaqtga qadar turmushga berishni istamaganliklari haqidagi sirdan xabar topadi.

Kasal edi, sho‘rlik. Suyuq qon edi... o‘n to‘rt yoshida do‘xtirlar ko‘rikdan o‘tkazib, “gemofiliya” deyishgan. Iloji boricha turmushga bermaslikka harakat qilinglar, deyishgan... Lekin bu haqda Hilolaga aytishmagan. Bilmasdi, sho‘rlik... Oxiri aytdik, shunaqa-shunaqa, kasalsan, dedik. Mayli, peshonamda borini ko‘raman, dedi. Noiloj rozi bo‘ldik.

Hikoya so‘ngida barcha sirlardan voqif bo‘lgan dugonasi qattiq iztirob chekadi, muallif so‘ngso‘z o‘rnida yana uch kunlik oy haqida yozadi. Hilolaning nozik va zaifligini, go‘zalligi va tarovatini uch kunlik oyga qiyoslaydi.

Adiba Zulfiya Qurolboy qizi mazkur hikoyasida bir o‘zbek qizining baxt sari talpinishlarini, oila qurish haqidagi orzu-umidlarini tasvirlash orqali, sharq xalqlariga, xususan o‘zbek millatiga xos bo‘lgan oila va oilaviy munosabatlarning inson hayotidagi o‘rni haqida yozadi. Sharq xalqlarida, o‘zbek xalqi orasida har bir shaxs go‘daklik davridanoq oila qurish – uylanish va turmushga chiqish masalasini hayotdagi eng birlamchi masala deb qabul qiladi. Qizaloqlar kichik davridanoq, hatto dugonalari bilan qo‘g‘irchoq o‘ynaganida o‘zini ona rolida tasavvur qiladi, o‘g‘il bolalar esa katta bo‘lganida dadasidek oilaparvar bo‘laman deb ulg‘ayadi. Shu jihati bilan ko‘plab sharq xalqlarida, xususan o‘zbek xalqida ham oila institutiga munosabat mutlaq farq qiladi.

¹ Zulfiya Qurolboy qizi, “O‘lim hech narsa emas”. Yangi asr avlodi, T.:2011-yil. 212-b.

² Zulfiya Qurolboy qizi, “O‘lim hech narsa emas”. Yangi asr avlodi, T.:2011-yil. 213-b.

³ Zulfiya Qurolboy qizi, “O‘lim hech narsa emas”. Yangi asr avlodi, T.:2011-yil. 215-b.

Zulfiya Qurolboy qizining insoniy munosabatlarga bag'ishlangan yana bir hikoyasi – “Holiq amaki” asarida ham adabiy portret orqali personaj ruhiyatini ochib berilishini ko'rishimiz mumkin. Asar avvalida Xoliq amaki obraziga statik portret chizgilari beriladi:

Xoliq amaki...

O'shi ellik besh-ellik oltilarga borgan; o'rta bo'y, bug'doyrang, qisiq ko'zlarining atrofini, torgina peshonasini son-sanoqsiz ajinlar qoplagan, yoshligidan nos chekib o'rgangani boismi yo boshqa sababi bormi, tishlari avvaliga sarg'aya boshlagan, so'ng ko'kimtir tus olgan, yaqindan buyon qorayib ketgan — kulganida juda xunuk ko'rinadi — egnida yoqasiyu yenglari idrab-suzilib qolgan chorxona ko'ylak, rangi uni qib ketgan nosvoyrang soldatcha shim, oyog'ida poshnasi yeyilgan, tumshug'i yirtilganda tikilaverib “qo'tir” bo'lib qolgan etik... Sochlari qorday oqarib ketgan boshida hamisha yap-yangi do'ppi bo'lardi.¹

Mazkur hikoya ham yozuvchi uslubiga ko'ra, hikoyachi-personaj tilidan bayon etilganligi sababli nutqiy xarakteristika, pauza vositasi kabi psixologik tasvir vositalari asar qahramonlari ruhiy holatini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Sho'rlik Salima rangi bo'zdek oqarib, devorga suyanganicha qotib o'tirar, ko'zi peshonasiga bitib qolgandek kiprik qoqmas, hech kimni, hech narsani ko'rmayotgandek, his etmayotgandek... Sakkizta qiz ichida shugina sag'ir qolganday...²

Mazkur parchada muallif Xoliq amaki vafot etgan chog'da, uning eng kichik qizi Salimaning holatini o'xshatish, istiora san'atlari orqali yanada ta'sirchan qilib chizadi. Hikoyada qahramon nutqining ko'pgina qismini nutqiy xarakteristika egallaydi. Muallif personaj nutqi orqali uning ichki dunyosini ochadi, atrof-muhit va boshqa obrazlarga ta'rif beradi, boshqa personajlarga portret chizadi.

Ko'p nuqta shaklida berilgan pauza vositasi esa o'z o'rnida hikoyachining ruhiy holatiga ishora qiladi. “Nutqiy xarakteristikadan nuqtalar pauza vositasini bajaradi. U qahramonning kayfiyati, ruhiy holati, kechinmalari darajasini ko'rsatadi”.³ Ko'p nuqtalar qahramonning tushkun holati, uning nutqidagi allaqanday xo'rsinishni yetkazib beradi.

“Adib uchun nutqiy xarakteristika obraz yaratish va ular ichki dunyosini ochishning asosiy vositalaridandir. Qahramonning ahvol ruhiyati, kayfiyati, kechinma va his-tuyg'ulari, bir so'z bilan aytganda butun ichki hayot, shu hayotning oqimlari bevosita ularning gaplarida namoyon bo'ladi. Chunki qahramon nutqi bevosita ruhiy holat mahsuli sifatida paydo bo'ladi”.⁴

Bu hikoyada nutqiy xarakteristikaning personajlar o'zini-o'zi ta'rif-tavsif etish usuli qo'llanilmagan, chunki hikoya faqat bir qahramon tilidan bayon etiladi. U esa o'ziga ta'rif bermagan. Faqatgina bir personajning boshqa personajga ta'rifi mavjud.

Muallif Zulfiya Qurolboy qizi esa o'z asarlari orqali mazkur qadriyatlarimizning inson taqdiri, shaxs qismatidagi o'rni haqida yozadi, adiba asarlari bugungi kun jamiyati va uning insonlari, ularning o'y-kechinmalari, orzu-istaklarini tarannum etib kelmoqda. Zero, o'zbek adabiyotshunoslik ilmining yirik namoyandasi professor U.Normatov e'tirofi bilan aytganda “adibaning inson sha'nini himoya qilish va ulug'lashdek mo'tabar mavzuni yanada teranroq va ko'lamdorroq yoritib berishi, muammolarning betakror yechimini topishi” uning mahoratidan dalolatdir.

G'ada as-Samman va Zulfiya Qurolboy qizi uslubiga xos bo'lgan voqea-hodisalarni hikoyachi-personaj tilidan bayon qilish o'z navbatida badiiy asarda ichki monolog va nutqiy xarakteristika ajralmas birlik sifatida qo'llanilgan. Ikkala adiba hikoyalarda qahramon psixologiyasi, ichki kechinmalari va ruhiy iztiroblari ichki monolog, xotira monologi, pauza vositasi kabi psixologik tahlil elementlaridan unumli

¹ Zulfiya Qurolboy qizi “Qadimiy qo'shiq”. O'zbekiston, T.:2012-yil. B-187.

² O'sha asar, B 197.

³ Shodiyev N.T. Abdulla Qahhomning psixologik tahlil mahorati. Fil.f.d. -T., 1974. B- 57.

⁴ Shodiyev N. Ruhiyat rassomi. -T.:Fan, 1977. -B.17.

foydalanilib, badiiy tasvir vositalaridan istiora, tashbeh, muqobala, majoz kabi san'atlar yordamida yanada boyitilgan va ma'no jihatdan chuqurlashtirilgan, o'quvchi e'tiboriga vaziyatning aniqligi va voqealar ta'siri kuchaytirilgan.

Ikkala muallif ham o'zining bosh qahramonlari qilib ayol obrazlarni tanlaydi va ruhiy holatini ochib berishda ularning nutqidan foydalandi. Voqe'likni bayon qilib berishni personajning o'ziga yuklaydi. Bu bilan qahramon va o'quvchini yuzma-yuz qo'yib, ularni bemalol dardlashishiga yo'l ochib beradi. Bu hol mazkur yozuvchilarning o'ziga xos bir uslubi bo'lib, u qahramonlar va hikoya psixologiyasini ochib berishga xizmat qiladi. Natijada hikoya qahramonning uzun bir monologi kabi bo'lib, hikoyadagi badiiy psixologizmni kuchaytiradi.

TO'TINOMA ASARINING BUXORODAGI NUSXALARI VA ULARNING KODIKOLOGIK QIYOSIY TAHLILI

AHMEDOV AHTAM

Mustaqil tadqiqotchi, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi

Annotatsiya: Hozirgi kunga qadar Ziyouddin Naxshabiyning "To'tinoma" asari turli tillarga tarjima qilinib, u yuzasidan ilmiy maqolalar va dissertatsiya ishlari amalga oshirilgan bo'lsa-da, ushbu maqolada asar va uning muallifi haqida qisqa ma'lumot bergan holda, asosiy e'tibor mazkur asarning Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi va Abu Ali ibn Sino nomidagi viloyat kutubxonasida saqlanayotgan ikki qo'lyozma nusxasining kodikologik-qo'lyozmaga xos xususiyatlari, ular orasidagi tafovutlar va ularning umumiy o'xshashlik jihatlari o'zaro qiyoslab o'rganishga qaratilgan.

Ushbu tadqiqot natijasida ba'zi o'rinlarda Buxoro muzeyi qo'lyozma nusxasining o'ziga xos jihatlari aniqlangan bo'lsa, ba'zi o'rinlarda Ibn Sino nomidagi kutubxona markazi qo'lyozma nusxasining Buxoro muzeyi qo'lyozma nusxasida mavjud bo'lmagan o'ziga xos jihatlarning shohidi bo'lindi.

Ushbu qiyosiy o'rganish natijasida qo'lyozmalarda yildan-yilga manbashunoslik va matnshunoslik sohalarining ma'lum bir qirralari ochilganini guvohi bo'lish mumkin.

Shuningdek, mazkur asarning qiyosiy tadqiqi jarayonida xattot va kotiblarning o'ziga xos sharqona odob-axloq va madaniyatini va kitobat san'atidagi o'ziga xos uslubini ko'rish mumkin. Albatta bunday sharqona madaniyat boshqa g'arb manbalarida ko'zga tashlanmaydi.

Tayanch so'zlar: To'tinoma, nusxa, kodikologik tahlil, manba, tavsif, ashyoviy raqam, qo'lyozma, muqova turunji, poygir. Qur'on oyatlari, hadislar, hikmatli so'zlar.

Аннотация: До сих пор произведение Зияуддина Нахаби "Тутти-намэ" переведено на различные языки, опубликованы научные статьи и диссертации, но в данной статье, дающей краткую информацию о произведении и его авторе, основное внимание будет уделено бухарскому В данной работе предпринята попытка сопоставить кодико-рукописные характеристики двух рукописей, хранящихся в государственном музее-заповеднике и областной библиотеке имени Абу Али ибн Сины, различия между ними и их общее сходство.

В результате этого исследования в некоторых местах были засвидетельствованы уникальные особенности рукописной копии Бухарского музея, а в некоторых местах были засвидетельствованы ее уникальные особенности, которые не были засвидетельствованы. присутствует в копии.

В результате данного сравнительного исследования можно констатировать, что в рукописях из года в год выявляются те или иные аспекты источниковедения и текстологии.

Также при сравнительном изучении этого произведения можно стать свидетелем неповторимых восточных манер и культуры каллиграфов и писцов, неповторимого стиля в литературном искусстве. Конечно, такая восточная культура не встречается в других западных источниках.

Ключевые слова и выражения: “Тутти-намэ”, копия, кодикологический анализ, источник, описание, инвентарный номер, рукопись, турунж (узор) обложка, пойгир - термин для написания первого слова на следующей странице под завершаемой страницей.

Abstract: Until now, the work of Ziyauddin Nakhshabi “Tuti-name” has been translated into various languages, scientific articles and dissertations have been published, but in this article, which gives brief information about the work and its author, the main attention will be paid to Bukhara. This work makes an attempt to compare Kodiko - handwritten characteristics of two manuscripts stored in the state museum-reserve and regional library named after Abu Ali ibn Sina, the differences between them and their general similarities.

As a result of this research, unique features of the Bukhara Museum handwritten copy were attested in some places, and unique features that were not attested were witnessed in some places. is present in the copy.

As a result of this comparative study, it can be stated that certain aspects of source study and textual criticism are revealed in manuscripts from year to year.

Also, with a comparative study of this work, one can become a witness to the unique oriental manners and culture of calligraphers and scribes, a unique style in literary art. Of course, such Eastern culture is not found in other Western sources.

Key words and phrases: “Tuti-name”, copy, codicological analysis, source, description, item number, manuscript, turunge (pattern) cover, poigir - the term for writing the first word on the next page under the page being completed.

Bizgacha yetib kelgan ko‘pgina yozma manbalarda boy ma’naviyatimiz tarixi rivoyatlar asosida qiziqarli tarzda bayon etilgan. Shunday tarixiy-afsonaviy syujet zaminiga ega bo‘lgan asarlar qatoriga “To‘tinoma” asarini ham kiritish mumkin. Tasavvufiy, hind ertak va eposlari asosida shakllangan bu asar syujeti zamonlar osha o‘quvchilarga yaqindan tanish bo‘lib, sharq xalqlari orasida keng tarqalib kelgan. Avval Sanskrit tilidagi “Shukasaptati”, ya’ni “To‘tining yetmish hikoyasi” deya atab kelingan hikoyalar to‘plami keyinchalik “To‘tinoma” nomi bilan shuhrat topgan va uni birinchi bor qayta ishlab, o‘ziga xos asar yaratgan ijodkor Ziyouddin Naxshabiy (XIV asr)dir.¹

Qur’on suralaridan oyatlar, hadislar, ibratomuz hikmatli so‘zlar, matal va masallarni o‘z ichiga olgan asardan ko‘zlangan asosiy maqsad har bir o‘quvchi e’tiborini didaktik hikoyalar orqali axloqiy tarbiyaning muhimligiga qaratish hisoblanadi.²

Mavlaviy G‘ulom Sarvar o‘zining “Xaziynat al- asfiyo” asarida oldingi o‘tgan shayxlar bilan bir qatorda Ziyouddin Naxshabiy haqida ham quyidagilarni ma’lum qilgan: Shayx Fariduddin yotakchi xalifalaridan biri va katta shayxlardan bo‘lgan Ziyouddin Naxshabiy “Sultonut-torikiyn” Hamiduddin So‘fiyning nevarasi edi. Ziyouddin Hindistonning mashhur avliyolaridan edi. U kishi

¹ Хасанова Ш.С. “Тўтинома” ва “Куш тили” туркумидаги асарларнинг қиёсий-типология ва текстология тадқиқи. Докторлик диссертацияси автореферати. Тошкент, 2016.

² Таниқли шоир, адиб ва мутасаввуф Зиёуддин Нахшабий XIV асрда Нахшаб (Қарши) шаҳрида туғилган. Ёшлик йилларида оиласи билан Ҳиндистонга кўчиб кетган. Умрининг кўп қисми Бадоунда ўтгани учун “Бадоуний”, “Ҳиндий-Бадоуний” нисбалари билан ҳам номланади. Зиёуддин Нахшабий ўз она тилидан ташқари форс, араб, санскрит тилларини пухта билган. Ўз замонасининг тафсир, ҳадис, фалсафа, ахлоқ, тиббиёт, мусика, аруз, тасаввуф, фикр сингари илмларини пухта ўрганган.

Badoun shahrining bir chetki qismida o'z ishlari bilan mashg'ul bo'lib yashar, xalq bilan suhbatlashishni unchalik ham xushko'rmas va kishilarning e'tiqodi va fikrlari bilan ham ishi yo'q edi.¹

Ziyouddin Naxshabiyning "To'tinoma" asari yozma manbalarda ko'rsatilishicha 730-hijriy (1329-30 milodiy) sanada yozib tugatilgan.

Sharqning mashhur asari hisoblangan "To'tinoma" kitobi asrlar davomida ko'plab tillarga, jumladan, Hindistonning shimolida juda keng tarqalgan urdu tiliga ham tarjima qilingan. Shunday tarjimalardan biri Hindiston shahanshoi Buyuk Akbarning bosh vaziri, "Akbarнома" asarining muallifi Abul Fazl Allomiy tomonidan taxminan 1580-yili amalga oshirilgan. Keyingi davrlarda fors tilidagi "To'tinoma" asari malayz tilida ham naql qilina boshlandi. 1858-yillarda turkcha tarjimasidan nemis tiliga o'girilgan. Naxshabiyning "To'tinoma" asarini bir qancha forscha va turkcha qisqartirilgan variantlari ham mavjud. Masalan "Chil to'ti" nomi bilan ma'lum asar "To'tinoma"ning fors tilidagi qisqartirilgan shakli bo'lsa, Muhammad Qodiriy tomonidan XVIII asrning oxirida qisqartirib yozilgan nusxasi esa turkiydadir. Muhammad Qodiriy Ziyonaxshabiyning 52 hikoyasini o'z ichiga olgan "To'tinoma" asarini qisqartirib, undan 35 hikoyani o'z kitobiga kiritgan. Muhammad Qodiriyning qisqartirilgan "To'tinoma" asarini Gladvin 1801-yilda ingliz tiliga tarjima qilib ko'chirgan. 1822-yilda Iken tomonidan nemis tiliga tarjima qilib ko'chirilgan.²

O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondida "To'tinoma" asarining turli davrlarda ko'chirilgan 9 ta nusxasi mavjud.

Jahondagi bir qator kutubxonalarda, jumladan, Sankt-Peterburgdagi M.E.Saltikov-Shchedrin nomidagi davlat xalq kutubxonasi jamg'armasida, Eron Universitetining markaziy kutubxonasida 2447 raqam ostida 1130h/1718-yilda ko'chirilgan nusxasi, Parij (Frantsiya)da mazkur asarni 1331 ashyoviy raqam ostida saqlanayotgan mikrofilmi ham mavjud.

Hozirgi kunga qadar Ziyouddin Naxshabiyning "To'tinoma" asari turli tillarga tarjima qilinib, ilmiy maqolalar va dissertatsiya ishlari yozilgan. Shuni inobatga olib, ushbu maqolada asar va uning muallifi haqida qisqa ma'lumot bergan holda, asosiy e'tiborni mazkur asarning Buxorodagi ikki qo'lyozma nusxasi kodikologik xususiyatlariga, o'xshash va farqli jihatlari imkon qadar qiyosiy o'rganishga qaratdik.

Buxoro muzeyi va kutubxona fondlarida Ziyouddin Naxshabiyning mazkur asari nusxalari jami 5 tani tashkil etadi. Ulardan birtasi 1110h/1698-yilda (XVII asrga oid) ko'chirilgan fors tilidagi qo'lyozma nusxasi Buxoro muzeyi fondida saqlanadi. Abu Ali Ibn Sino nomidagi Buxoro viloyat axborot kutubxona markazi fondida jami 3 ta toshbosma nusxa mavjud. Mazkur manba XX asr boshiga tegishli bo'lib, 2 tasi turkiy,³ bittasi forsiy tilda bitilgan.⁴ Shuningdek, 1 ta qo'lyozma nusxa ham mavjud bo'lib, 1286h/1869-yilda Chust viloyatida ko'chirilgan.⁵

Buxoro muzeyi fondida inv. № 23496/11 raqam ostida saqlanayotgan "To'tinoma" asari qo'lyozma nusxasining muzeyga kelib qolish tarixi quyidagicha.

¹ Дуктур Фатхуллох Мужтабойи, Дуктур Фуломали Ориё Устодони донишгоҳ. Чопхонаи Гулшан. Ношир: Интишороти Манучехри. Хиёбони жумхури ислом муқобили синемо Уврупо. Эрон. 1372х. Б.

² Ўша манба. Б. 21

³ 2та "Тўтинома" нинг туркий (ўзбек) тилдаги тошбосма нусхаси бўлиб, № 773, №832 инвентар рақам остида сақланади. Мир Султон мархум ўғли Мулло Мир Аъзамнинг харожоти билан "Порцев" матбаасида чоп этилган. 80 саҳифа. 1324х/1906й

⁴ №545 инвентар рақам остида "Тўтиномаи форсий маъа сирожур-рамл" номи остида 1та форс тилидаги нусха бўлиб, Канпур-Ҳиндистондаги "Мунши навал кишур" матбаасида чоп этилган. 154 саҳифа. 1318х/1900й.

Toshkent shahar Chilonzor tumani 2-kvartal 54-uyda yashovchi Tojiev Mubindan¹ 1985-yil 7-noyabrda Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi tomonidan jami 6 ta kitob 1350 so'mga sotib olingan. Shulardan 5 tasi qo'lyozma va 1 tasi toshbosma asardir. Shu kitoblar orasida Ziyouddin Naxshabiyning "To'tinoma" asari ham bor edi. Mazkur asar fuqaro Tojievdan 300 so'mga sotib olingan va muzey-qo'riqxonaning №164 qabul dalolatnomasi asosida kirim kitobiga (KP) yozilgan va 1994-yil 10-noyabrda Buxoro muzeyi huzuridagi "Arab yozuvidagi qo'lyozmalarni o'rganish ilmiy Markaz"i xazinasiga saqlov uchun №9 ichki dalolatnoma asosida topshirilgan.²

Muzey-qo'riqxona qo'lyozma nusxasining tavsifi: 24396/11 ashyoviy raqam ostidagi mazkur qo'lyozma fors tilida, nasta'liq xatida yozilgan. Qo'lyozmaning qog'ozi novvot rangda, varaqlarining umumiy o'lchami 13,5x22,5sm bo'lib, ramka ichidagi asosiy matn ko'chirilgan qismi 7,5x17,5 sm.ni tashkil etadi. Varaqlarning umumiy soni 232 tani tashkil etadi. Matnlar bitta ko'k va ikkita qizil jami uchta ingichka chiziqli ramkalar bilan chegaralangan. Matn ko'chirilgan qismining ramka-chiziqdan tashqari yuqori qismida 3 sm, pastki qismida 2 sm va o'ng tomon yon atrofida hoshiya yozish va kitob matnlarini ba'zi talofatlardan asrash maqsadida 4 sm.dan joy saqlab, so'ng matn yozilganligining guvohi bo'lish mumkin. Qo'lyozmaning hoshiya qismida hoshiya-sharh yozilmagan. Qo'lyozmaning birinchi va oxirgi varag'idagi matnlar qatori 13 tadan, qolgan asosiy matnlar qismi 15 qatordan iborat. Qatorlar oralig'i 0,5 sm. Qo'lyozmadagi asosiy matnlar qora siyohda ko'chirilgan. Undan tashqari boshlang'ich duo qismi, nazm (qit'a, bayt, misra, she'r kabi) adabiy janrda yozilgan. Matnlarning bosh qismlari hamda har bir hikoyaning sarlavha qismi ham qizil siyohda ko'chirilgan va asosiy matnlardan ajratilgan. She'r, qit'a va shu kabilarning orasi qizil tig'iz (g'uj) joylashtirilgan nuqtalar bilan ajratilgan. Qo'lyozmaning har bir "b" varag'idagi eng pastki qismi, chap tomonida poygiri ham mavjud.³ Buxoro muzeyi nusxasining kolofon qismida quyidagi yozuvlar ko'zga tashlanadi:

تمت نسخه طوطی نامه من تصنیف ابلیغ البلغای و افصح الفصحای ضیاء نخشبی قدس الله سره العزیز بدسخط احقر العبد الفقیر الحقیق محمد مقیم سکنه موضع دولت پور محنومان من اعمال پرگنه بتاریخ هفتم شهر ربیع الاول 1110 سنه مطابق جلوس والا حضرت اورنگزیب پادشاه غازی خلد الله ملکه و سلطانه ابداء. هر که خواهد دُعا طمع دارم زانکه من بنده کنه کارم. کتاب طوطی نامه در حق و ملک خان والاشار ظریف خان است. هر که دعوی کند دروغی و نا مسموع باشد تم تم تم تم.

Ma'nosi: "Balog'atli va fasohatli alloma Ziyo Naxshabiy (qaddasallohu sirrahul aziz - Alloh u kishining sirlarini muqaddas qilsin) asarlaridan biri bo'lmish "To'tinoma" ning ushbu nusxasi "Von Pargana" (Hindiston) ning "Davlatpur" mavzesida istiqomat qiluvchi xodimlardan, eng tuban faqir banda Muhammadning qo'li bilan rabiul avval oyining 7-kuni 1110 hijriy (1698) sanada ko'chirib tugatildi",- degan ma'lumotlar berilgan. Ushbu sananing davomidan xattot ko'chirilgan sanani yanada aniqroq bayon etish uchun: "Bu sana Avrangzeb podshoh, G'oziy Oliy hazratlarining (Alloh ul zotni podshohliklari va saltanatlarini abadiy qilsin) hukmronlik qilgan (1658-1707) yillariga to'g'ri keladi"⁴ degan ma'lumotlarni ham qo'shimcha qiladi. Mazkur jumlar davomida: **"Har kim men ko'chirgan asarni o'qisa, men undan duo umid qilib qolaman, chunki men gunohkor bandaman"**, degan xoksorlik bilan ko'chirilgan matnlar ham ko'zga tashlanadi. Keyingi matnlarda esa boshqa qo'lyozma asarlarda deyarli

¹ Тожиёв Мубин Бухоро шахрида туғилган. Ўтган асрнинг 70-йилларида кураш бўйича спорт устаси ва Ўзбекистон чемпиони. Нафақага чиққач, Бухорога қайтиб келиб, шаҳарнинг Эшонипир гузаридаги ховлида истиқомат қилган.

² 35-Кирим китоби.

³ Пойгир- ўзидан кейинги саҳифанинг шу сўз билан бошланишини билдириб келувчи сўз бўлиб, ўнг саҳифанинг энг остига, чап томонга жойлаштирилади. (пойгир саҳифаларни дасталаш учун бет рақамлари ўрнига ишлатилади). Манба: А. Ҳабибуллаев. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Қисқача курс. Тошкент. 2000

⁴ Матнда Аврангзеб подшоҳнинг тахтга ўтирган йилига тўғри келади деб ёзилган аммо, Аврангзебнинг тахтга ўтирган йили 1658 йил бўлганлиги боис, таржимада Аврангзеб ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади, деб таржима қилинди.

uchramaydigan, noodatiy jumlar qo'llangan: **“To‘tinoma” kitobi baland martaba Zarifxonnikidir. Har kim (meniki deb) da’vo qilsa, da’vosi yolg‘ondir, uning so‘zi e’tiborga olinmasin”**. Bunday jumlar hozirgi davrdagi egalik yoki mualliflik huquqi kafolatlanganini anglatuvchi xitobga o‘xshaydi. Kolofonda bunday ma’lumotning keltirilishi ham xattotlarning o‘ziga xos uslubini, ya’ni berayotgan ma’lumotning ko‘chirilgan davrga nisbatan aniqlik bilan yondashuvini va birovning mulki yoki mehnatiga boshqalarning daxl qilish durust emasligini bildirishdir go‘yo.

№192 ashyoviy raqam ostidagi Buxoro viloyat axborot kutubxona markazida saqlanayotgan ikkinchi qo‘lyozmaning kutubxona markazi fondiga qanday kelib qolganligi tarixi haqida ma’lumot beruvchi manba mavjud emas. Biroq shu ma’lumotni ham aytib o‘tish joizki, kutubxonadagi manbalarga diqqat bilan nazar tashlansa, ular asosan turli davrlardagi amirlar saroyi kutubxonalaridan va o‘z davrida qozilik va shu kabi yuqori lavozimlarda faoliyat ko‘rsatgan Qozi Burxoniddin (vaf. 1920 y), Qozi Abdush-shukur ibn Abdurasul (1817-1889), u kishining o‘g‘li Muhammad Sharif Sadri Ziyo (1865-1932)¹, Muhammad Siddiqxonto‘ra Hashmat ibn Amir Muzaffar (1862-1927) Mahdixon kotib (XIX-XX asr boshi) va uning o‘g‘li Abdulfattoh kotib (vaf. 1940 y.) hamda Ibodulloh Odilov (1874-1944) kabi ziyolilarning shaxsiy kutubxonalaridan taqdim etilganining guvohi bo‘lamiz. So‘zimizning isboti sifatida ba’zi kitoblardagi muhrlarga yoki kitob muqovalaridagi turunjlarda o‘yib yozilgan yozuvlarga e’tibor berilsa, unda yuqorida nomlari tilga olingan shaxslarning ismlari aks etganini ko‘ramiz. Bu esa, kitobda nomi aks etgan shaxsning unga egalik qilganligidan yoki uning shaxsiy kutubxonasida saqlanganligidan dalolatdir.

Buxoro viloyat axborot kutubxona markazi fondidagi 2-qo‘lyozma nusxasining tavsifi:

Kutubxonadagi qo‘lyozma nusxaning muqovasi yashil rangda. Muqovadagi kartush (turunj) lar bezakli bo‘lib, jami to‘rtta 2x3sm o‘lchamdagi kichik turunj va ikkita 5,5x7,5 sm.li bezakli katta turunji mavjud. Muqovani birlashtiruvchi qismi charmdan ishlangan bo‘lib, qizil rangda.

Mazkur fond qo‘lyozma nusxasining umumiy varaqlari 250 ta bo‘lib, varaqlar o‘lchami 14,5x26 sm, asosiy matn ko‘chirilgan qismi 9x17,5 sm. Matnlar qizil chiziqli bilan ramkalanagan. Ushbu qo‘lyozma nusxaning 1b, 2a va 2b varaqlarida “To‘tinoma” asarining mundarija qismi ko‘chirilgan.

Ibn Sino kutubxonasi qo‘lyozma nusxaning kolofon qismida :

تمت هذا الكتاب المسمى بطوطى نامه تصنيف حضرت بهاء الحق و الدين ضياء نخشي غفر ذنوبه و ستر عيوبه بعده بر ضمائر ان اولو الابصار ان واضح و لايح باد كه اين فقير بى بضاعت و كم استطاعت در خاطر پریشان و تشويش بي پايان و در اتملى اين تحرير كوشيدم و الحمد لله پش از مرك دركشتى مدعا رسيدم. بايدكى هر صاحب نظارتى كه نظر عالي در صحايف اين اوراق افتد هر سهوى و خطائى كه از اين فقير الحقير كمتر از قظير موقع انجاميده باشد كه بقلم كرم باصلاح ان پوشيده و خودرا مستحق صواب عظيم گنند و اجر فراوان خدائى تعالى نصيب همان شخص كردانا برب العباد 1286 سنة بودكه در بست ششم شهر محرم الحرام يوم پنجشنبه در ولايت چست در اوان سيد محمد خدايار خان بهادر باتمام رسيده و الله اعلم بالصواب. كاتبه فقير الحقير ملا ميركامل ميرزا ابن اسماعيل باي غفر الله له و لوالديه. هر كه خواند دُعا طمع دارم ز انكه من بنده كنه كارم

Tarjimasi: Haq va dinni ulug‘lovchi Ziyo Naxshabiy (Alloh uning gunohlarini kechirib, ayblarini yashirsin)ning ushbu “To‘tinoma” nomli asari yozib tugatildi. “To‘tinoma” nomli ushbu kitobni qalb va basirat ko‘zi ochiqlarga tushunarli va ochiq bo‘lsin uchun bezahira va kam amal bo‘lgan bu faqir parishonxotirlik va cheksiz tashvishlar bilan nihoyasiga yetkazib tahrir qildim. Allohga shukurki, o‘lim kemasi yetmasidan (yoki o‘lim yiqitmasidan) oldin muddaomga yetdim. Bu qog‘ozlar sahifalariga yuksak nazarlari tushgan har bir o‘quvchi bu kamtarin, faqir bechoradan sodir bo‘lgan har bir xato va kamchiliklarni o‘zlarining muruvvat (avf) qamlari bilan tuzatib, berkitib, (ko‘chiruvchini) ulug‘

¹ Махмуд Абдуллаев „Литературоведческие исследования о жизни и творчестве Садриддина Айни“, Qaraldi: 8-iyul 2023-yil. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sadri_Ziyo.

savoblarga munosib bo'lishiga sababchi bo'lsalar, Alloh taoloning buyuk mukofoti o'sha kishiga bo'lsin, 1286 hijriy sana muharram oyining oltinchi payshanba kuni Chust viloyatida Sayyid Muhammad Xudoyorxon davrida ko'chirish nihoyasiga yetdi. Uni ko'chiruvchi xattot: faqir va notavon Mullo Mirkomil Mirzo ibn Ismoilboy (Alloh uni va uning ota-onasining gunohlarini o'zi kechirsin) Har kim ushbu men yozgan matnlarni o'qisa, men undan duo umid qilib qolaman. Chunki men (duoga muhtoj) gunohkor bandaman)

O'rganishlar davomida Buxoro fondlaridagi ikki qo'lyozmada quyidagi kodikologik tafovutlar va o'xshashliklar mavjudligi aniqlandi:

Ikki qo'lyozmaning muqova turunjidagi farqlari:

Buxoro muzey qo'lyozma nusxasining muqovasida: "Amali Mullo Ashur sahhof" deb muqova tayyorlovchi sahhofning nomi muqovaning ikki tomon turunji (kartushi)da ikkitadan jami to'rtta 2,5x3sm kattalikda o'yib yozilgan. Muqovaning oldi va orqa qismlarida 4x5,5 sm kattalikda bezakli shamsasi ham mavjud.

Kutubxona qo'lyozma nusxasining muqovadagi turunj (kartush)lari muzey qo'lyozma nusxasi singari yozuvli emas, unda muqovani tayyorlagan sahhofning nomi o'yib yozilmagan balki, badiiy bezakdan iboratdir. Qo'lyozma nusxada jami to'rtta 3,5x4sm o'lchamdagi yozuvsiz kichik turunjlari va ikkita 7x8,5 sm.li bezakli shamsasi mavjud.

1. Qo'lyozmalarda mundarijalar yozilishi:

XVII asrga oid muzey qo'lyozma nusxasida asar mavzulari ro'yxati berilgan mundarija yozish uslubi ko'zga tashlanmaydi, ammo kutubxona qo'lyozma nusxasining 1b, 2a va 2b varaqlarida shu asarning asar mavzulari ro'yxati – mundarijasi ko'chirilgan.

2. Sarlavhalarda ma'noga ta'sir qilmagan holda so'zlarning sinonimidan foydalanilishi:

Muzey qo'lyozma nusxasida birinchi kecha (doston)ning sarlavhasi "Dostoni Maymun va Xujasta va nasihat guftani u to'ti, shabi avval" (Maymun hamda Xujasta va uning nasihat qiladigan to'tisi. Birinchi kecha) deb ko'chirilgan bo'lsa, Ibn Sino kutubxonasi qo'lyozma nusxasida "Dostoni avval Maymun va Xujasta va suxan guftani to'ti-i tojir va zani u" (Birinchi doston. Maymun va Xujasta, Savdogar va uning xotinining gapiradigan to'tiqushi) ko'rinishida ko'chirilgan.

Ikkinchi kecha muzeydagi qo'lyozma nusxada: "Dostoni shohi Tabariston va mardi tayoqiy va fido kardani u pisari xudro peshi surati umri podshoh, shabi duvum" (Tabariston podshohi va posbon dostoni. Posbonning o'z o'g'lini podshohning umri surati oldida fido qilishi (ya'ni podshohning tirik qolishi uchun Posbon o'g'lini jonini fido qilishga ham tayyor bo'lishi) deb ko'chirilgan bo'lsa, Ibn Sino qo'lyozma nusxada "Dostoni shohi Tabariston va mardi tayoqiy va fido kardani pisari xudro peshi surati umri podshohi Tabariston, shabi duvum" (Tabariston podshohi va posbon dostoni va o'z o'g'lini Tabariston podshohi surati oldida fido qilishi. Ikkinchi kecha) kabi bunday farqlarni deyarli har bir sarlavhada uchratish mumkin.

3. Grammatik xatolarni ko'zga tashlanishi. Muzeyning qo'lyozma nusxasida to'rtinchi doston "Dostoni mardi lashkari va malikzoda va zani solih dodani dasta guli toza va mondani hama toza. Manashu jumlada "zani solih" deb yozilgan jumla grammatik nuqtayi nazardan aslida "zani soliha" deb ko'chirilishi kerak edi¹ ya'ni, Sipoh - mardi lashkar va podshohzoda dostoni. Soliha ayolning toza guldastani berishi va (guldastaning) hammasi toza holda qolishi haqida. To'rtinchi kecha. Ibn Sino nomli kutubxonaning qo'lyozma nusxasida ushbu to'rtinchi kecha dostoni quyidagi ko'rinishda grammatik qoidaga amal qilgan holda ko'chirilgan "Dostoni mardi lashkari va zani solihai u dodani dastagul ba sho'y va toza mondani on

¹ Agar zani solih deb e'zila digan bo'lsa, bu ma'noga ham ta'sir qilib, "solih kishining hotini" degan ma'nosi anglatadi. Ammo, doston aslida mard lashkarning solih, pokiza a'li haqida gap ketganligi uchun zani solih-a'yini solih a'el deb e'zila tuzg'irok bo'lar edi.

gul, shabi chahorum” mazmuni: Sipoh va uning soliha ayoli dostoni. Ayol eriga bir dasta gul bergani va (u so’nmasdan) toza holda qolgani haqida. To’rtinchi doston kabilar shular jumlasidandir.

4. Qo’lyozma nusxalarda asardagi doston-hikoyalarning ketma-ketligi buzilishi, ba’zi varaqlarda matnlarning yozilmay bo’sh varaq holda qoldirilishi nuqsoni:

Muzeydagi qo’lyozma nusxada 22-kecha hikoyasi Ibn Sino kutubxona qo’lyozmasining 23-hikoyasi o’rnida keltirilgan ya’ni ikki qo’lyozmada hikoyalar o’rni har xilligini kuzatish mumkin. Ikki qo’lyozma nusxalarda doston-hikoyalar ketma-ketligi yigirma to’rtinchi hikoyadan yana o’rniga tushgan.

Kutubxona qo’lyozmasidagi 22-dostonida muzey-qo’riqxonada qo’lyozma nusxasida mavjud matnlardan 3 ta qit’a va bitta she’r qismi yozib ko’chirilmagan. Ilmiy izlanishimiz natijasida Ibn Sino qo’lyozma nusxasining 22-dostonidan 117,118,119 varaqlari to’liq holda noqis va 120 - varaqdan yetti qatorida matn ko’chirilmaganligi ma’lum bo’ldi.¹ Yuqoridagi ma’lumot bilan kutubxona nusxasining 22-dostoni nomukammal, noqis ekanligini bilish mumkin.

5. Qo’lyozmalar matnida davrning ta’siri. Garchi matn ma’nosiga ta’sir qilmasa-da, ammo, aytilishi jihatidan o’sha davrga xos boshqa so’zlarning qo’llanilishi holatlari ham qo’lyozma nusxalarda uchray turadi. XVII asrga oid muzey nusxasidagi “Pil” so’zi XIX asrga oid Ibn Sino kutubxonasi nusxasida “Fil” so’zi bilan ifodalangan.

6. Qo’lyozmalarda asrlar o’tishi bilan kodikologik xususiyatlarning ortib borishi:

Ibn Sino kutubxonasi qo’lyozma nusxasida XIX asrga oid fors tilidagi “To’tinoma” asarining asosiy matnlarida arab tilidagi jumlar uchraganda, asosiy matn tilidan boshqa tilda ko’chirilgan jumla qo’llanganini bildirish uchun mana shunday jumla ustiga qizil (yoki qora) siyohda uzun chiziq tortib qo’yish uslubi qo’llanilgani ko’zga tashlanadi.

Ammo, bu uslub XVII asrga oid muzey qo’lyozma nusxasida ko’zga tashlanmaydi. Muzey qo’lyozma nusxasida asosiy matn tili ham qo’shimcha til matni ham bir xil siyoh (qora)da ko’chirilgan. Bundan shu narsa ma’lum bo’ladiki, XVII asrda mavjud bo’lmagan bunday uslub davr o’tishi bilan XIX asrga kelib manbashunoslik va matnshunoslik sohasini yanada rivojlangani va shu sohada yangi qirralarni ochilganini anglatib turibdi.

7. Qo’lyozmalarining ramkalaridagi tafovutlar:

Ibn Sino kutubxonasi qo’lyozma nusxasidagi asosiy matnlar atrofi qizil siyohda bir xil ramka bilan chegaralangan, ammo muzey-qo’riqxonada qo’lyozma nusxasida asosiy matnlar atrofi avval ko’k siyohda ramka qilinib, ko’k siyohli ramkaning ichki qismida juda ingichka yana ikki qator ramka chizilgan. Bu esa, xattotning ramkani chizishda nihoyatda nozik ta’b, nozik did, san’atkorona va mashaqqatli uslubni tanlaganidan dalolatdir.

8. Qo’lyozmalarining kolofon qismidagi o’zaro o’xshashlik jihatlari:

Kalofondagi ilk o’xshashliklardan biri ikki qo’lyozma nusxada ham avvalo ushbu asarning nomi va uning muallifiga urg’u berilib, muallifni ta’riflab, ba’zi jumlar ham keltirilgan:

A) Muzey qo’lyozma nusxasida “Balog’atli va fasohatli alloma Ziyo Naxshabiy (qaddasallohu sirrahul aziz - Alloh u kishining sirlarini muqaddas qilsin) asarlaridan biri bo’lmish “To’tinoma”ning ushbu nusxasi... deb ko’chirilgan bo’lsa, kutubxona qo’lyozma nusxasida: Haq va dinni ulug’lovchi Ziyo Naxshabiyning (Alloh uning gunohlarini mag’firat qilib, ayblarini berkitsin) “To’tinoma” nomli ushbu kitobini... degan jumlar bilan kolofon qismi boshlangan.

¹ Ibn Sino q’lyozma nusxasining har bir varafiga 26 qatoridan matn k’chirilgan. 117, 118 va 119-varaqlarida t’ulik matn k’chirilgan va 120- varaqdan yana etti qatorida jami 85 qator matn k’chirilganligi aniqlandi. Demak, Ibn Sino q’lyozma nusxasida 22-dostonida jami 85 qator matn k’chirilganligi bois ushbu nusxa va undagi 22-doston noqis, nomukammal nusxa hisoblanadi.

B) Asar qayerda, qaysi sanada, kimning qo‘li bilan ko‘chirilganligi hamda qaysi hukumdor davrida ko‘chirilganligi ma‘lumoti ham ikki qo‘lyozmada bir xil uslubda ko‘rsatilgan.

Muzey qo‘lyozma nusxasida: To‘tinoma” ning ushbu nusxasi “Von Pargana” (Hindiston) ning “Davlatpur” mavzesida istiqomat qiluvchi xodimlaridan, eng tuban faqir banda Muhammadning qo‘li bilan rabiul avval oyining 7 -kuni 1110-hijriy (1698y) sanada ko‘chirib tugatildi. Bu sana Avrangzeb podshoh G‘oziy Oliy hazratlarining (Alloh ul zotni podshohlilari va saltanatlarini abadiy qilsin) hukumdorlik qilgan yillariga to‘g‘ri keladi¹.

Kutubxona qo‘lyozma nusxasida: 1286-hijriy sana muharram oyining oltinchi payshanba kuni Chust viloyatida Sayyid Muhammad Xudoyorxon hukumdorlik davrida (zamonida) ko‘chirish nihoyasiga yetdi. Uni ko‘chiruvchi xattot: faqir va notavon Mullo Mirkomil Mirzo ibn Ismoilboy (Alloh uni va uning otanasini gunohlarini o‘zi kechirsin).

V) Ikki qo‘lyozmaning kolofon qismida ham quyidagi: har kim ushbu men yozgan matnlarni o‘qisa, men undan duo umid qilib qolaman. Chunki men gunohkor bandaman” jumalari bir xil uslub va lafzda keltirilgan.

9. Ikki qo‘lyozmaning kolofon qismidagi o‘zaro tafovutlar:

Muzey-qo‘riqxonada qo‘lyozma nusxasida biroz cho‘rtkesarlik bilan o‘z huquqini himoya qilgan holatning guvohi bo‘lish mumkin. Masalan: To‘tinoma kitobi baland martaba Zarifxonnikidir. Har kim (meniki deb) da‘vo qilsa, da‘vosi yolg‘ondir, uning so‘zi e‘tiborga olinmasin. Bunday jumalar hozirgi davrdagi egalik yoki mualliflik huquqi kafolatlanganini anglatuvchi xitobga o‘xshaydi.

Ammo, kutubxona qo‘lyozma nusxasida aksincha siniqlik, kamtarinlik ruhi ustuvor. Masalan: To‘tinoma” nomli ushbu kitobni qalb va basirat ko‘zi ochiqlarga tushunarli va ochiq bo‘lsin uchun bezahira va kam amal bo‘lgan bu faqir parishonxotirlik va cheksiz tashvishlar bilan nihoyasiga yetkazib tahrir qildim. Allohga shukrlar bo‘lsinkim, o‘lim kemasi yetmasidan (yoki o‘lim yiqitmasidan) oldin muddaomga yetdim. Bu qog‘ozlar sahifalariga yuksak nazarlari tushgan har bir o‘quvchi bu kamtarin, faqir bechoradan sodir bo‘lgan har bir xato va kamchiliklarni o‘zlarining muruvvat (avf) qalamlari bilan tuzatib, berkitib, (ko‘chiruvchini) ulug‘ savoblarga munosib bo‘lishiga sababchi bo‘lsalar, Alloh taoloning buyuk mukofoti o‘sha kishiga bo‘lsin, ma‘nosida juda balog‘at va fasohat bilan kolofon qismini tamomlaganlar.

Xulosa sifatida shuni aytish kerakki, Tadqiqotimizning predmeti hisoblangan ikki qo‘lyozma nusxalarni qiyoslab o‘rganish natijasida ba‘zi o‘rinlarda Buxoro muzeyi qo‘lyozma nusxasining o‘ziga xos ajralib turuvchi jihatlarini ko‘rgan bo‘lsak, ba‘zi o‘rinlarda Ibn Sino nomidagi kutubxona markazi qo‘lyozma nusxasining Buxoro muzeyi qo‘lyozma nusxasida mavjud bo‘lmagan o‘ziga xos jihatlarining shohidi bo‘ldik.

Misol uchun, avval Buxoro muzeyi qo‘lyozma nusxasi misolida ko‘radigan bo‘lsak, muzey qo‘lyozma nusxasi o‘zining Ibn Sino kutubxonasi qo‘lyozma nusxasidan ikki asr oldin ko‘chirilgani ya‘ni qadimiyligi bilan, matnlarining to‘liqligi, dostonlarining ketma-ketligi to‘g‘ri ekanligi, matnlar atrofidagi ramkalarning o‘ziga xos nozik did bilan ishlanganligi va muqovani tayyorlagan muqovasoz sahnhofning nomi aniq ekanligi bilan ajralib turadi.

Ibn Sino kutubxona markazi qo‘lyozma nusxasida mundarija yozishning shakllanishini ko‘rish mumkin. Ushbu mundarija yozish uslubi muzey qo‘lyozma nusxasida mavjud emas edi. Yana bir ajralib turuvchi xususiyatlaridan biri grammatik qoidalarga amal qilgan holda jumalarning tushunarli, ravon tilda yozilganligidir. Shuningdek, Ibn Sino nomidagi kutubxona qo‘lyozma nusxasida asrlar o‘tishi bilan

¹ Matnda Avrangzeb podshohning taxtga ўtirgan йилига тўғри келади деб ёзилган ammo, Аврангзебининг тахтга ўтирган йили 1658 йилда бўлиб, ҳуқумдорлик даври 1707 йилгача давом этганлиги боис, таржимада Аврангzeb тахтга ўтирган деб эмас балки, ҳуқумдорлик қилган даврга тўғри келади, деб таржима қилинди.

kodikologik xususiyatlarning ortib borishini kuzatish mumkin. Misol uchun umumiy asar matni fors tilidan iborat bo'lgan "To'tinoma" asarining asosiy matnlarida arab yoki turkiy tildagi jumlar uchraganda, asosiy matn tilidan boshqa tilda ko'chirilgan jumla qo'llanganini bildirish uchun mana shunday jumla ustiga qizil (yoki qora) siyohda uzun chiziq tortib qo'yish uslubi qo'llanilgani ko'zga tashlanadi. Bu uslub muzey qo'lyozma nusxasida ko'zga tashlanmaydi.

Ikkala qo'lyozmalarning o'ziga xos farqli jihatlaridan tashqari, o'ziga xos umumiy o'xshashlik jihatlarini ham kuzatish mumkin. Ikkala qo'lyozma nusxada ham kotiblar tomonidan sharqona odob-axloqqa amal qilgan holda siniqlik, kamtarinlik bilan ish tutganlarini matnlardagi ma'lumotlardan bilish qiyin emas. Hatto kolofon qismida muzey qo'lyozma nusxada biroz keskinroq fikrlar qo'llansa-da, ammo, o'ziga xos sharqona mezon va me'yordan chiqmagan holda fikr bildirilgan.

Ushbu qiyosiy o'rganish natijasida qo'lyozmalarda yildan yilga, yuqorida ta'kidlangani singari, manbashunoslik va matnshunoslik sohalarining ma'lum bir qirralari ochilganining guvohi bo'lish mumkin. Ushbu tadqiqot qo'lyozmalarni kodikologik nuqtayi nazardan qiyoslashga mo'ljallangani uchun unda chuqur matniy farqlarni ko'rsatishga harakat qilinmadi. Ammo, agar bir nomdagi ikki qo'lyozmani matniy qiyoslaganda, ular orasida yetarlicha farqlarni uchratish mumkin. Bunday farqlar ko'p holatlarda kotiblarning xatolari bilan yuzaga keladi va bu xatolarni anglagan holda ko'pgina kotib-xattotlar asarning oxiri kolofon qismida: har kim ushbu men yozgan matnlarni o'qisa, men undan duo umid qilib qolaman. Chunki men gunohkor bandaman" jumlarini ko'chirib qo'yadi. Albatta bu ham sharqona madaniyatdan bir namunadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуллаев. М. Литературоведческие исследования о жизни и творчестве Садриддина Айни“.
2. Бухоро давлат музей-қўриқхонаси, 35-Кирим китоби.
3. Дуктур Фатхуллоҳ Мужтабойи, Дуктур Ғуломали Ориё Устодони донишгоҳ. Чопхонаи Гулшан. Ношир: Интишороти Манучехри. Хиёбони жумхури ислом муқобили синемо Уврупо. Эрон. 1372х. Б. 12. PDF
4. Ҳабибуллаев. А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Қисқача курс. Тошкент. 2000.
5. Ҳасанова Ш.С. “Тўтинома” ва “Қуш тили” туркумидаги асарларнинг қиёсий-типология ва текстология тадқиқи. Докторлик диссертацияси автореферати. Тошкент. 2016.

TILSHUNOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIK

AMIN MAALUFNING “SAMARQAND YOXUD ZULMATDA YO‘QOLGAN ZIYONI IZLAB...” ASARIDA IFODALANGAN SHARQ AYOLLARI OBRAZINING TARJIMADA QAYTA YARATILISHI

KURBANOVA GULSARA

Dotsent, filologiya fanlari doktori (DSc), O‘zMU

Annotatsiya. Mazkur maqola asli livanlik bo‘lgan fransuz yozuvchisi Amin Maalufning “Samarqand yoxud zulmatda yo‘qolgan ziyoni izlab...” asarida sharq ayollarining tipik vakillari: bodom o‘g‘risi, malika Turkon Xotun, Bejamen Umar Lesajning “tutingan onasi” va shoira Jahon obrazi tahlilga tortilgan. Unda Amin Maalufning sharq ayollaridagi “aql va go‘zallik falsafasi” Monteskening “Fors nomalari”da tasvirlangan ayollar siymosi bilan hamohang kelishi o‘rganiladi. Matnlardagi dominant belgilar go‘zallik, maftunkorlik, samimiylilik kabi xislatlar sharq ayollarining siyrati kabi suratini ham yanada maftunkor qilishi va sharq tasviriy fantaziyasida ularga nisbatan ekzotik tasavvurdan ko‘ra aqllilik tushunchasi munosib ekanligi asliyat va tarjimada tahlil etiladi.

Maqolada asarning g‘oyaviy badiiy asosini tashkil etuvchi matnlarning madaniy va falsafiy asoslarini ifoda etuvchi ba‘zi so‘zlarning tarjimada tushirib qoldirilishi asliyat mazmuniga zarar yetkazishi, muallif uslubi va asar g‘oyasini tarjima tiliga muqobillik bilan o‘tkazishda tarjimaning mazmun-mohiyat birligiga asoslangan kognitiv darajadagi tushunish natijasida tarjimon yaratgan badiiy tarjimasida xalq poetik nutqi, dialoglariga xos leksik birliklar, jumla, gap qo‘shish kabi sintaktik konstruksiyali transformatsiya usullari samarali ekanligi tahlil etilgan. Badiiy asarni tarjima qilishda asar muallifining g‘oyasi, maqsadini interpretatsiya qilishi, germeneytik yondashuv jihatidan talqin etishda yozuvchi uslubini o‘rganish masalasi birinchi o‘ringa chiqishi, yozuvchi uslubini o‘rganish uchun uning avtobiografiyasi, qiziqishlari, jamiyatdagi mavqeini aniqlash muhim ahamiyat kasb etishi ochib berilgan. Badiiy asar qahramonlari qarashlari, intilishlari yozuvchi va tarjimon uslubi uyg‘unligi orqali namoyon bo‘lishi aniqlangan.

Yevropa va sharq xalqlari mentalitetiga xos milliy kolorit quyidagi qarama-qarshiliklar asosida asliyat va tarjima matnida tarixiylik va zamonaviylik, zolimlik va ma‘rifatparvarlik, mazluma sharq ayoli va hur fransuz ayoli timsolida madaniy-dialog falsafiy hodisasi tarjimada voqelikni qayta yaratishning umume‘tirof etilgan usullari, jumladan, germeneytik yondashuv, tavsifiy tarjima, to‘g‘ri tarjima, o‘xshashlarni tanlash, transliteratsiyalar yordamida adekvatlik tamoyillari asosida ochib beriladi.

Tayanch so‘z va iboralar: “aql va go‘zallilik” falsafasi, asar g‘oyasi, muallif uslubi, adekvat tarjima, tarjima transformatsiyasi usullari, milliy kolorit, leksik birliklar.

Аннотация. Эта статья анализирует типичных представительниц восточных женщин в творчестве ливано-французского писателя Амина Маалуфа, в частности, в произведении «Самарканд, или в поисках света, потерянного во тьме...». Среди рассматриваемых персонажей — «воровка миндаля», принцесса Туркон Хотун, «приемная мать» Бенжамина Омара Лесажа и поэтесса Жахон. Статья исследует, как философия Амина Маалуфа «ума и красоты» восточных женщин перекликается с изображением женщин в произведении Монтескье «Персидские письма». Доминирующие черты в текстах, такие как красота, очарование и искренность, делают образ восточных женщин еще более пленительным, а концепция интеллекта представляется более уместной, чем экзотические фантазии, встречающиеся в восточной живописной традиции.

В статье обсуждается, как опущение определенных слов, представляющих культурные и философские основы текста, которые формируют идеологическую и художественную основу произведения, может

нанести ущерб оригинальности содержания. В ней также анализируется, как художественная интерпретация переводчика может эффективно сохранить единство смысла, основанного на когнитивном понимании авторского стиля и идеи произведения. Интерпретация цели автора и изучение стиля писателя выходят на первый план с точки зрения герменевтического подхода. Понимание автобиографии автора, его интересов и положения в обществе является ключевым аспектом для изучения его стиля. Взгляды и устремления персонажей художественного произведения раскрываются через гармонию стилей писателя и переводчика.

Национальный колорит, характерный для менталитета народов Европы и Востока, раскрывается в оригинальном и переведенном текстах на основе противоречий, таких как историчность и современность, тирания и просвещение. Это культурно-диалогическое философское явление исследуется в изображении восточной угнетенной женщины и свободной французской женщины через общепринятые методы воссоздания реальности в переводе, включая герменевтический подход, описательный перевод, прямой перевод и принципы адекватности через подбор аналогий и транслитерации.

Ключевые слова и фразы: философия «ума и красоты», идея произведения, авторский стиль, адекватный перевод, методы трансформации перевода, национальный колорит, лексические единицы.

Abstract. This article analyzes the typical representatives of Eastern women in the work of Lebanese-French writer Amin Maalouf, specifically in "Samarkand or looking for the light which lost in the darkness...". The characters examined include the almond thief, Princess Turkon Khotun, the "adopted mother" of Benjamin Umar Lesaj, and the poetess Jahon. The article explores how Amin Maalouf's philosophy of "mind and beauty" in Eastern women resonates with the portrayal of women in Montesquieu's "Persian Letters". The dominant traits in the texts, such as beauty, charm, and sincerity, make the image of Eastern women even more enchanting, and the concept of intelligence is deemed more appropriate than the exotic imagination found in Eastern pictorial fantasies.

The article discusses how the omission of certain words representing the cultural and philosophical foundations of the texts, which form the ideological and artistic basis of the work, can harm the originality of the content. It analyzes how a translator's artistic rendition can effectively preserve the unity of meaning based on the cognitive understanding of the author's style and work's idea. The interpretation of the author's goal and the study of the writer's style emerge as paramount from a hermeneutic perspective. Understanding the author's autobiography, interests, and social position is crucial for studying their style. The views and aspirations of the characters in the artistic work are revealed through the harmony between the styles of the writer and the translator.

The national color characteristic of the mentality of the peoples of Europe and the East is unveiled in the original and translated texts based on contradictions such as historicity and modernity, tyranny and enlightenment. This cultural-dialogical philosophical phenomenon is explored in the portrayal of the Eastern oppressed woman and the free French woman through commonly accepted methods in the re-creation of reality in translation, including hermeneutic approaches, descriptive translation, direct translation, and the principles of adequacy through the selection of similarities and transliterations.

Key words and phrases: philosophy of "mind and beauty", idea of the work, author's style, adequate translation, methods of translation transformation, national flavor, lexical units.

Kirish. Fenomenga oid (faqat hodisalarni bilish mumkin, ammo ularning mohiyatini bilib bo'lmaydi, deb da'vo qiluvchi idealistik ta'limot) yondashuvi doirasida E.Guserlning tushunishga bo'lgan qarashini ma'nolarni qo'shimcha tahlillarsiz faqat reflektiv tarzda anglashga qiyoslash mumkin. Uningcha, "shaxs "men"ligi aniqlashtirgan obyektiv real manzara subyektning ichki hislari orqali aniqlashtirilgan manzaraga teng bo'ladi". Haqiqatan ham, aniq hodisa shaxs ongining in'kosi natijasidir, shu bois aynan bir xil predmet, jumladan, matn ham turlicha usulda beriladi. Ma'no hosil qiluvchi vositalar semantik ma'noni aniqlab qayta ifodalashiga ko'ra muvaffaqiyatli tarjima yechimi hisoblanadi. Agarda matn mazmuni asliyatni ifodalasa, matnda aks etmagan vositalarni tarjima xatosi sifatida tasniflab bo'lmaydi, sababi, ushbu holat til va mazmun me'yorlariga zarar yetkazmaydi.

P.Nyumark ham tarjimon xatolari haqida gapirganda tarjimonning til kompetensiyasi natijasida yuzaga kelgan tarjima muammolari bilan tarjimonning asliyat g'oyasini ifodalashga harakat qilishi oqibatidagi o'zgarishlarni aralashtirib yubormaslikni ta'kidlaydi. Olimning fikricha, ijodiy cheklanishlarni tarjima yechimi sifatida uch turga bo'lish mumkin:

1. Informativ tipdagi matnlar uslubini tahrirlash lozim, chunki bunday matnlar muallifining hammasi ham matn mazmunini yetarli (to'liq) sharhlash malakasiga ega bo'lmaydi.
2. Tarjima matni badiiy sifatining asl matnga nisbatan yuqori darajadali.
3. Badiiy matnlarni, jumladan, she'riy matnlarni tarjima qilishda turli xil majoziy ifoda vositalarini berishda kompensatsiyadan foydalanish¹.

Ko'plab amaliyotchi tarjimonlar asossiz ravishda asliyat mazmunini "mukammallashtirish"ga urinadilar. Ular badiiylik darajasi yuqori bo'lgan, biroq ko'plab ma'no hosil qiluvchi elementlari imlitsit tarzda ifodalangan matnlarni "zerikarli", "kambag'al", "badiiylik" elementlariga boy emas, deb hisoblaydilar. Tarjimaga bunday yondashuv, A.D.Shveyser nazariyasiga ko'ra, tarjimon qalami muallif uslubi singari o'tkir bo'lsa, tarjimada turli xil "ortiqcha zeb berish"lardan foydalanishi mumkin: "Muallifni tarjimada qayta yaratishda iqtidorli tarjimon, eng avvalo, uning ruhiyatiga, g'oyalarining mohiyatiga va so'ngra mazkur g'oyalarga muvofiq keluvchi obrazlarga e'tibor qaratadi" Badiiy tarjimani ilmiy tadqiq etish asl manbadan alohida olingan so'z yoki jummalarni tarjimon qanday o'giranligini tahlil etish emas, balki mutarjim matn tarjimasida qo'llagan baholash mezonini va talqinini asoslash demakdir. Tarjimashunos olim G'.Salomov ta'kidlaganidek, asliyat matnini tarjimada qayta yaratish jarayoni uch bosqichda amalga oshadi:

1. Asliyatni tarjimon qanday qabul qilishi yoki qay darajada tushunib yetishi.
2. Asarning g'oyasi, avtorning maqsad-muddaosi va uning o'ziga xos uslubini qay tarzda talqin qilishi.
3. So'z san'ati namunasini o'z ona tilida qayta tiklashda muqobil vosita, usul va yo'l topa olishi².

Albatta, badiiy asarni tarjima qilish asliyatning asosiy omili bo'lgan lug'at boyligini tarjima qilina-yotgan tilning lug'ati bilan almashtirib qo'yish emas, balki tarjimon-muallifning dunyoqarashi, original matn konsepsiyasini to'g'ri anglashi, aynan asarda aks etgan so'z boyligini qayta ifodalay olishidan iborat.

Zero, badiiy asar tarjimasi – eng uzoq va mashaqqatli jarayon bo'lib, har qanday tarjimon uchun nafaqat ikki tilda bilim, balki ikki madaniyatni bilish darajasiga ega bo'lishi uchun o'ziga xos chaqiriqdir. Bundan tashqari asliyatda ifodalangan ma'noni har doim ham to'liq yetkazish mumkin emas. Asliyat matniga yaqin tarjimada asar qahramonlarining xarakteri va shaxsiyatining o'ziga xosligi muallif g'oyasining bir qismi sifatida namoyon bo'ladi. Badiiy tarjimaning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular nafaqat asl matn mazmunini, balki tarjimonning asl matnini qay darajada qabul qilishi bilan ham bog'liq.

Jahon tarjimashunosligi ilmiy maktablarida milliy-madaniy o'ziga xoslik va uni tarjimada qayta yaratish muammolariga doir tadqiqotlarni olib borishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Madaniyatning xususiyatlari tilda milliy-madaniy birliklar til birliklari ma'nosini ifodalaydi va ularning ishlatilishiga ta'sir ko'rsatadi. Shunga qaramay madaniyat u yoki bu darajada "avtomatik" tarzda matnga tilning madaniy konnotatsiya belgilarini olib kiradi hamda madaniy-tarixiy voqealar, an'analar, urf-odatlarini tavsiflovchi obyekt vazifasini bajaradi. Zero, har bir tildan ikkinchi tilga tarjima, odatda, bir madaniyatni boshqa madaniyatga o'girish ma'nosida tushunilishini bir necha bor ta'kidladik. Tarjimani mukammal amalga oshirish uchun lingvistik bilimlar bilan birga ekstralingvistik bilimlar ham muhim sanaladi. Albatta, bularning barchasi murakkab, til va madaniyatning ko'p bosqichli jarayonlari ta'sirida ro'y beradi.

Tarjima bir-biridan farq qiladigan ikki madaniy birlashma vakillari orasidagi kommunikativ faoliyat sifatida madaniy to'siq muammolarini hal etadi. "Tarjimaning ikkiyoqlama xarakteri, ya'ni tarjima qilinayotgan asliyat matniga tegishli madaniyat sohiblari va tarjima matniga tegishli madaniyat

¹ Newmark P. Theory and Practice of Translation. - Bern: Peter Lang, 1988. – C.15.

² Саломов Г. Таржима назарияси асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1983.– Б.74.

sohiblarining bir-birini tushunishlarini ta'minlab beradi". Tarjima jarayonida madaniy faktorlarning ta'sirini tan olgan holda ularning ahamiyatini haddan ziyod oshirib yubormaslik lozimki, bu yorug' olamning asosini me'yor saqlab turadi. Tarjimaning madaniy-etnografik konsepsiyasi madaniy farqlarning rolini ko'chaytiradi, unga ko'ra "...tillar emas, balki madaniyatlar tarjima qilinadi"¹.

Yaqin kunlargacha sharq obrazi g'arb adabiyotida begona madaniyat vakili nigohida yaxshi o'rganilgan bo'lsa-da, bugungi kunda sharqni sharqliklar nuqtayi nazaridan tadqiq etish, sharq madaniyati va falsafiy qarashlarini ifodalashda nafaqat lingvistik ham filologik, ham tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan tadqiq etish sharqshunos E.Saidning "Orientalizm" asarida ta'kidlaganidek, "Sharq sharqliklar nigohida qanday talqin etiladi?" mazmunidagi sharqshunoslar oldida yangi ilmiy izlanish muammolarini ko'taradi².

Shu bois madaniy tadqiqotlarning alohida ahamiyatini ko'rsatishda livanlik frankofon yozuvchisi Amin Maalufning ijodi tarixiy janrlar yo'nalishini tanlashi bilan alohida ahamiyatga ega. Tarixiy romanlar janri o'zida bir xillikka ega bo'lmagan qarama-qarshi hodisalarni aks ettiradi. Bu xususida Vilgelm Fridrix Gegel o'z asarlarida tarixiy asarlar, shubhasiz, zamonaviy muammolarni o'zida translyatsiya qiladi, o'tmishda ko'tarilgan muammoning o'z zamonasida dolzarbligi, biroq o'z davri uchun tushunarli emasligini izohlashda yoxud tarixiy hodisalarga zamonaviy hodisalardan manba qidiradi, deya ta'kidlashi juda o'rinli. Shuning uchun ham tarixiy romanlar janri faqatgina o'zi tegishli bo'lgan davrning madaniy-tarixiy faktlarini aks ettirishi bilan emas, balki unda yashayotgan asar muallifining dunyoqarashini aks ettirishi bilan ham qiziqarlidir. Yozuvchi tomonidan tarixiy janrlarga murojaat qilinishi yozuvchining ma'lum bir xalq milliy o'ziga xosligini ajratib ko'rsatishga va vatanparvarlik tuyg'ularini kuchaytirishga xizmat qiladi. Amin Maaluf ijodida aynan ana shunday tarixiy voqealar birgina xalq tarixiga bag'ishlanmaydi, balki unda O'rta Osiyodan to Shimoliy Afrikagacha bo'lgan butun bir madaniy region - Sharq aks etganini ko'rishimiz mumkin.

Tahlil va natija. Sharq qadim zamonlardan beri ayollar obrazi sharq harami, go'zal va ehtirosli ayollar, ekzotizm tushunchalari asosida, odatda, g'arbliklar tasavvurida noto'g'ri shakllanib kelgan. Fransuz adabiyoti va frankofon yozuvchilari, xususan Amin Maaluf sharqning sirli tavsifini berishdan to'xtamaganligi sababli, mazkur xalq mentalitetiga xos noto'g'ri qarashlarni o'zgartirdi. Uzoq vaqtdan buyon tarixga singib ketgan stereotiplarni o'zgartirish orqali Amin Maaluf sharq ayollarining eskilik sarqitlaridan qutilib, bir tomondan xarizmatik (ko'rkam, jozibali), ikkinchi tomondan halokatli, biroq o'z qadr-qimmatini biladigan ayol obraziga o'tkazish orqali badiiy adabiyot tarixida o'ziga xos qo'zg'olon xarakterini yaratadi. Mazkur obrazning tarjima tili vositasida qayta yaratilishi sharq madaniyati olamining o'ziga xos inson tafakkurida kechadigan ichki qarama-qarshiliklarini yangi qiyofa hosil qilishiga sabab bo'ladi.

M.M.Morozov aytganidek, "...asl nusxaning milliy o'ziga xosligi jamiyat tarixi, xalq tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun ham asl nusxaning ma'lum bir millat tarixi bilan bog'liq elementlari alohida e'tibor talab qiladi".

Muallif o'z romanida sakkiz asr farq bilan ikki davrni tafakkur prizmasidan o'tkazadi. Ko'rinmas ip bizga butun roman davomida barcha ayol qahramonlarning obrazini ochib beradi. Biz romandagi barcha toifadagi qahramonlar(bosh va ikkinchi darajali, tarixiy yoki to'qima qahramonlar) orasidan sharq ayollari obrazining tipik vakili bo'lgan ba'zi ayollarga, jumladan, bodom o'g'risi, malika Turkon Xotun, Bejamine Umar Lesajning "tutingan onasi" va shoira Jahonning siymosida yozuvchi pozitsiyasidan ifodalangan sharq ayollaridagi jasorat, oqilalik, o'z qadr-qimmatini hayotiy ehtiyoj darajasiga qo'yanligini tarjimon qay yo'sinda o'zbek kitobxoniga yetkazib berganligini tahlilga tortish muhim.

Badiiy asar tarjimoniga badiiy matn g'oyasini sharhlashda faqatgina matnni tushunishi emas, balki so'zlar orqali tavsiflangan obrazlar va holatlarni ham yaqqol ko'ra olishi yaqindan yordam beradi. Zero, so'z doim umumlashtiruvchi xususiyatga ega bo'ladi, uning mazmuni kommunikatsiya jarayoniga bog'liq,

¹ Комиссаров В.Н. Теория перевода: лингвистические аспекты. – М.: Высшая школа, 1990. – Б.112-113.

² Sophie Fenouillet, « Edward Said, l'Orientalisme. L'Orient créé par l'Occident », in persée, en ligne, https://www.persee.fr/doc/mots_0243-6450_1992_num_30_1_1691, (consulté le 27/02/2022 à 11h15).

agarda yozuvchi va tarjimon uchun buyumlar, predmet yoki obyektlar haqida soʻz ketayotgan boʻlsa, uning maʼnosi konkret mazmun bilan toʻldiriladi, soʻzlovchi va tinglovchining nutqini hosil qilishda aniq tasavvur va obrazlar paydo boʻladi. Xuddi shunday kitobxon ham matnda oʻziga tanish boʻlgan real obyektlarning tasvirini aniq tasavvur etadi.

1. Umar Xayyomning Samarqandda kechgan ilk kunlari Samarqanddagi eng gavjum joy boʻlgan qalampir bozorini aylanishdan boshladi, chunki u Xitoy darvozasigacha choʻzilgan yam-yashil bogʻlaru, sugʻorish shahobchalari hamda Samarqandga xos boʻlgan madaniy obidalar, asoru atiqalari bilan mashhur boʻlgan koʻhna zaminni oʻz koʻzi bilan koʻrishni niyat qilgandi. Xayyom atrofni suqlanib tomosha qilib ketayotganida uning qarshisidan chodirasi koʻtarib qoʻyilgan 15 yoshli maʼsuma bir homilador ayol bir ogʻiz ham soʻz demasdan Xayyomning endigina xarid qilgan qovurilgan bodomidan bir siqim oladi. Sharqliklarning odatini bilgan Umar Xayyom bu irim-sirimdan sarosimaga tushmaydi. Ushbu sahna asliyatda quyidagicha tasvirlangan:

Asliyatda:

Place des marchands de fumée, une femme enceinte aborde Khayyam. Voile retroussé, elle a quinze ans à peine. Sans un mot, sans un sourire sur ses lèvres ingénues, elle lui dérobe des mains une pincée d'amandes grillées qu'il venait d'acheter. Le promeneur ne s'en étonne pas, c'est une croyance ancienne à Samarcande: lorsqu'une future mère rencontre dans la rue un étranger qui lui plaît, elle doit oser partager sa nourriture, ainsi l'enfant sera aussi beau que lui, avec la même silhouette élancée, les mêmes traits nobles et réguliers.

Ushbu parchadan biz muhim deb hisoblagan elementga eʼtiboringizni qaratamiz. Ayollar uchun ajdodlar anʼanasiga koʻra, erkaklarga toʻliq boʻysunish talablari qoʻyilganligiga qaramay, yozuvchi sharq ayoli bir odamga va buning ustiga, butunlay begonaga yaqinlashishga jurʼat etish imkonini beradi. Ayol oʻz his-tuygʻusini ochiq oshkor qilishga jurʼat etadi. Bu esa samarqandliklar oʻsha davrlarda madaniyat oʻchogʻi boʻlganligi bois shariat hukmron boʻlgan murosasiz boshqa shaharlarga qaraganda ancha bagʻrikengroq boʻlganligini va ayolning erkin shaxs sifatida oʻz qadr-qimmatini borligini tan ola boshlagan shahar anʼanalarini koʻrsatadi. Yozuvchi tasvirida bu ayol bodom oʻgʻrisi, ayni paytda, oʻz zurriyodining taqdiri uchun qaygʻurayotgan jasur ayol timsolida gavdalanadi.

Tarjimada:

Xayyom atrofga suqlanib boqib kezar ekan, chilim sotuvchilar rastasi yonidan chiqib qoldi. Bir homilador ayol unga tikilganicha yaqinlashib keldi. Qizchalarnikidek latif lablarini qisganicha, bir soʻz ham qotmasdan, yalangʻoch bilakchalarini choʻzib, hozirgina xarid qilingan qovurilgan bodomdan bir hovuch uzatdi. Chodirasi koʻtarilib qoʻyilgan ushbu maʼsuma ayolning yoshi oʻn beshlarda boʻlsa kerak. Xayyom bu xayru sadaqadan esankirib qolmadi. Bunday udum samarqandliklarda qadimdan mavjudligini bilardi: boʻlajak onaning roʻparasidan kelishgan, xushqomat yoʻlovchi chiqib qolsa, u tugʻilajak goʻdagi ana shu kishiga oʻxshashini tilab, qoʻlidagi yeguliklarni yoʻlovchi bilan baham koʻrishi kerak.

Bizning tahlilimizda ushbu parchada asliyat va matn tafovutlari quyidagicha: asl matndagi “Voile retroussé, elle a quinze ans à pleine”, “sans un sourire sur ses lèvres ingénues”, “un étranger qui lui plaît” jummalari tarjima matnida: “Chodirasi koʻtarib qoʻyilgan ushbu maʼsuma ayolning yoshi oʻn besh yoshlarda boʻlsa kerak”, “qizchalarnikidek latif lablarini qisganicha”, “unga yoqqan notanish kishi” mazmunida obrazli adekvatlikka ega, shuningdek, asl matnda yoʻq “Xayyom atrofga suqlanib boqib kezar ekan”, “yalangʻoch bilakchalarini choʻzib” kabi jumlar tarjimon tomonidan matn mazmunini oʻquvchiga yetkazish uchun erkin qoʻllanilgan. Tarjimon xayru sadaqa berish udumini “Xayyom bu xayru sadaqadan esankirib qolmadi” jumlasini orqali ifodalab, xos soʻzlarning tasviriy usulidan foydalangan. Asl matnda mazkur udum nomi berilmagan. Ushbu matn tarjimasida “ayol xayr-ehson berdi” maʼnosi ifodalangan, asliyatda esa homilador ayol bolasining chiroyli va kelishgan, aqlli boʻlishini tilab notanish yoʻlovchi qoʻlidan yegulikni olib yeydi. Chunki birovdagi yaxshi xislat oʻziga ham oʻtishi uchun irim qilib oʻsha insondan yegulik yoki buyum olinadi. Biz shu oʻrinda muallif va tarjimonning tafakkuridagi olamning lisoniy manzarasi ikki xil namoyon boʻlganligini koʻramiz. Tarjimon shu oʻrinda asliyatda

tasvirlangan udumni amalga oshirish detallarida bir oz chalkashlikka yo'l qo'ygan. Tarjimon sharqliklarning ehson tarqatish udumiga asoslanib, "Umar Xayyom go'yoki xayr-sadaqani ayol qo'lidan qabul qildi", degan mazmunni beradi. Asliyatda esa, aksincha, notanish erkakdan ayol so'ramasdan shartta bir siqim bodom o'g'irlab oladi.

Fransuz yozuvchisi sharq ayollarining ham o'z erki, insoniy qadr-qimmati borligini his etgan yosh ma'suma jasur ayol timsolida tasvirlaydi. Tarjimon esa uni udumga aylantirib, nazarimizda, yozuvchining sharqda uyg'ongan hur sharq ayoli tushunchasini yo'qqa chiqargan.

Fikrimizcha, tarjima quyidagicha berilsa, badiiy obrazni ochishda yozuvchi pozitsiyasini ifodalashda muqobillikka erishish mumkin:

Bizning tarjima variant:

Chilim sotuvchilar rastasi maydonida bir homilador ayol Xayyomga yaqinlashdi. Chodiraga o'ralgan, o'n besh yoshlar chamasi, bir og'iz so'z aytmasdan, lablarini qisganicha tabassum qilmasdan, uning qo'lidan hozirgina sotib olgan qovurilgan bodomdan bir siqimini "o'g'irlab oldi". Xayyom ayolning bu harakatidan esankirib qolmadi. U bunday udum samarqandliklarda qadimdan mavjudligini bilardi: bo'lajak onaning ro'parasidan kelishgan, xushqomat yo'lovchi chiqib qolsa, u tug'ilajak go'dagi ana shu kishiga o'xshashini tilab, o'sha yo'lovchi yeguligidan yeb ko'rishga jur'at etishi kerak.

Bu parchada yozuvchi ong osti tafakkurida turmush o'rtog'i, otasi, aka-ukasiga tobe bo'lgan ayolni beixtiyor o'zini ozod qilish uchun urinishini ko'rsatish orqali g'arb tushunchalari sharqona ruhning eng chuqur joylarigacha yetib borganligini ko'rsatadi. Amin Maaluf sharq ayoli, ayniqsa, homilador ayolning erkini qadrlashga urinishini qo'llab quvvatlaydi.

2. Xitoylik Turkon Xotun. Asarda malika Turkon Xotun – Saljuqiylar Malik shoh rafiqasi va Samarqand hokimi Nasrxonning singlisi. Uning obrazida Malik shohni davlat ishlarini boshqarishga yo'naltira olgan kuchli ayol timsoli tasvirlangan. Unga faqat vazir Nizomulmulk qarshi tura olgan. Nizomulmulk barcha buyuk kishilarda bo'lganidek, o'ziga yoqmagan kishilar ustidan kulish, ularga kesatiq gaplar qilishdan o'zini tiya olmaganini "Siyosatnoma" asarida "Parda ostida yashaydigan xotinlar" nomli qirq uchinchi bobda Turkon Xotunga bergan tavsifini o'qigan Umar Xayyom ming'iyda kulib qo'yadi:

Asliyatda: "A une époque ancienne, écrit Nizam, l'épouse d'un roi prit un grand ascendant sur lui, il n'en résulta que discorde et troubles. Je n'en dirai pas plus car chacun peut observer à d'autres époques des faits semblables" Il ajoute : "Pour qu'une entreprise réussisse, il faut faire le contraire de ce que disent les femmes"¹.

Tarjimon ushbu matn parchasida ma'no-mazmun bog'liqligini e'tiborga oladi. O'zbek tilining ifoda uslubidan kelib chiqqan holda leksik birliklar transformatsiyasida asliyatdagi "écrit Nizam", "Je n'en dirai pas plus car chacun peut observer à d'autres époques des faits semblables", "Il ajoute", "Pour qu'une entreprise réussisse" jumllarini tarjimada tushirib qoldirgan. Shuningdek, asliyatning semantik mazmunini to'liq saqlashga xizmat qilgan "o'z eriga", "uning har bir xarxashasi", "Qissadan hissa shuki, bizning zamonimizda" kabi jumllarni qo'shgan. Natijada, asliyat mazmunini to'liq ifodalagan badiiy uslubi ravon muqobil tarjima varianti yaratilgan: **tarjimada:** "Qadim zamonlarda bir malikaning o'z eriga, podshohga ta'siri shunchalik katta ekanki, uning har bir xarxashasi o'zaro kelishmovchiliklar va g'alayonlarga sababchi bo'larkan. Qissadan hissa shuki, bizning zamonimizda ham bu holat ko'z oldimizda sodir bo'lyapti. Demak, har qanday ishda zafar qozonishni istagan xotinlar aytilgan gapning teskarisini qilishini unutmang"².

Amin Maaluf personaji Turkon Xotun o'z o'quvchisiga sharqona ayollarning yangi qiyofasini beradi, u o'zining qo'rquvini hisobga olmagan holda, eng og'ir va o'tkir tushkunliklar, yiqilishdan keyin qanday orqaga qaytishni, nima istayotgani va unga qanday erishish kerakligini biladi. Bu obraz o'sha davrlarda

¹ Maalouf A, Samarcande, P. 141.

² Монтескье, ʻяша асар. – Б.177.

uyda o'tirib faqat to'qishdan boshqa narsani bilmaydigan an'anaviy tarzda umr kechiradigan zaif ayollar obraziga qarama-qarshi qo'yiladi.

3. Tutingan ona obrazining tarjimada berilishi. Sharq xalqlarida shunday udumlar borki, ularni faqat mazmunini ta'riflash orqali tushunish mumkin. Asar qahramoni Umar Lessaj shoir, astronom, faylasuf olim Umar Xayyom ruboiylarini Eron bo'ylab qidirib yurganida, sharqliklar udumi bilan bog'liq sarguzashtlarni boshidan kechiradi. Ana shunday sarguzashtlardan biri uni sharq xalqlarining o'ziga xos turmush tarzi va madaniyati bilan yaqindan tanishishiga imkon beradi. Quyidagi "*o'g'il tutinish*" udumi haqida fransuz va o'zbek o'quvchilarining dunyoqarishida hosil bo'lgan tushunchalarning tahliliga e'tibor qaratamiz:

Asliyatda:

Comment mieux détourner la difficulté que par le geste rituel de l'adoption symbolique? Désormais, je pouvais circuler à ma guise dans la maison, me coucher dans la même chambre, apposer un baiser sur le front de "mes sœurs", nous étions tous protégés, et puissamment tenus, par la fiction de l'adoption(192)..

Tarjimada: Shu bilan birga u mendek begona yigit yosh qizlari bilan yonma-yon yashab, biror nojo'ya harakat sodir bo'lishining oldini olgandi. Bunday mushkulotdan qutilishning yagona yo'li – ota-bobolar udumiga binoan meni tutingan o'g'ilikka qabul qilish uning xayoligi kelganiga qoyil qolish kerak! (298).

Tarjimon asliyatda ifodalangan "l'adoption symbolique" iborasini "ramziy o'g'ilikka qabul qilish" jumlasini orqali tasviriyl usulda ifodalaydi. Ushbu udum tavsifini tushunish uchun o'quvchi tarjimonning asliyat matnida tasvirlangan detallariga e'tibor qaratadi. Mazkur gap to'laligicha sintaktik transformatsiya jihatidan ikki til matnida o'zaro farq qilsa-da, semantik transformatsiyasiga ko'ra o'zaro mos keladi. Sharqda emikdosh bolalar bir ota-onaning farzandlari bo'lmasa ham, tutingan aka-singil hisoblanadi. Yozuvchi bu ayol obrazida sharq xalqlarga xos qadr-qimmatga ta'sir ko'rsatadigan nozik masalalarga ishora qiladi, ya'ni qochqin bo'lsa-da, u onaning tutingan o'g'li, shuning uchun ham u onalarga xos jasorat bilan uni himoya qilishini ta'kidlaydi.

Amin Maaluf qahramoni tutingan onasining mardligi va jasoratiga qoyil qolib, intuitiv ravishda haramdagi ayollarning maftunkor go'zalligini ham xuddi musavvirdek tasvirlaydi. Sharq ayollarining uyida yashaganda ularning mehmonnavozligi va insoniylik tuyg'ularini, paranjisiz yuzi ochiq ayollar Umar Lessaj ta'biri bilan aytganda:

Asliyatda: "Comme par miracle, tout devint simple, limpide et pur. Dire que le désir était mort serait mentir, tout dans nos rapports était éminemment charnels, et pourtant, je le répète, éminemment purs. Ainsi vécus-je dans l'intimité de ces femmes, sans voiles ni pudeurs excessives, au coeur d'une ville où j'étais probablement l'homme le plus recherché, des moments de paix nonchalante"¹;

Tarjimada: "Xuddi ertaklardagidek munosabatlarimiz judayam samimiy, tiniq va sof edi. Aytishim joizki, hissiyotlarimga qanchalik erk bergan bo'lmay, bu harakatlar oliy darajadagi qon-qardoshlik, onabola, aka-singillik munosabatlarining xuddi o'zginasi edi. Shunday qilib, men ana shu paranjisiz, yuzi ochiq ayollar o'rtasida, ortiqcha uyatchanlikka berilmay, butun shaharda meni qidirib yurgan, hayotim, ozodligim omonat bo'lib turgan bir vaziyatda tinchgina yashay boshlagandim".

Tarjimon matn adekvatligini ta'minlashda sintaktik transformatsiyadan foydalanadi, asliyatdagi "Dire que le désir était mort serait mentir, tout dans nos rapports était éminemment charnels, et pourtant, je le répète, éminemment purs" mazmunidagi butun gap mazmuni matnni kognitiv tushunish darajasiga ko'ra tarjimada etnomadaniy tushunchalarni ochib berish asosida asliyat mazmunini saqlagan holda "Aytishim joizki, hissiyotlarimga qanchalik erk bergan bo'lmay, bu harakatlar oliy darajadagi qon-qardoshlik, onabola, aka-singillik munosabatlarining xuddi o'zginasi edi" mazmunida ochib berilgan.

Umar Lessajning rasmiy o'g'ilikka qabul qilinishi va uning ayollar muhitiga tushib qolib, ularni chodirasiz yaqindan ko'rib gaplashishi natijasida ularning nafaqat tashqi go'zalligi, balki ichki go'zalligi ham sharq ayollariga alohida ulug'vorlik baxsh etishini tan oladi.

¹ Ibid. – P.205

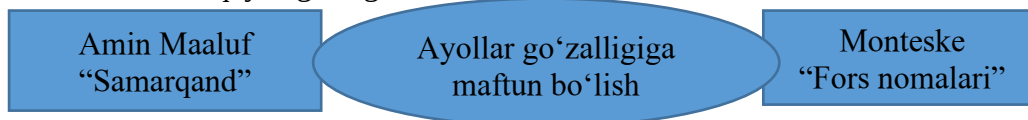

Shuning singari sharq ayollarining go‘zalligi, samimiyligi, mehribonligi, ehtirosiligi Monteskening “Fors nomalari”da ham qayd etiladi. Masalan, **asliyatda**: “Quand vous relevez l’éclat de votre teint par les plus belles couleurs; quand vous vous parfumez tout le corps des essences les plus précieuses; quand vous vous parez de vos plus beaux habits; quand vous cherchez à vous distinguer de vos compagnes par les grâces de la danse et par la douceur de votre chant; que vous combattez avec elles de charmes, de douceur et d’enjouement, je ne puis pas m’imaginer que vous ayez d’autre objet que celui de me plaire; et quand je vous vois rougir modestement; que vos regards cherchent les miens; que vous vous insinuez dans mon cœur par mille paroles douces et flatteuses, je ne saurais, Roxane, douter de votre amour”¹;

Tarjimada: Husni tarovati zeboligiga eng chiroyli ranglar bilan oro berganingda, borliq tanangga eng samin va muattar atir-upalarni sepganingda, eng go‘zal liboslaringni kiyganingda, raqslaring latofati va qo‘shiqslarningning yoqimlilik bilan dugonalarindan ajralib turishga intilishingda, maftunkorlik, royishlik, nozikadonlikda ular bilan bahslashganingda yagona maqsad – menga maqbul bo‘lmoqdan o‘zga niyating borligini ko‘z oldimga keltira olmayman; sipolik bilan qizarganingni, nigohlaring meni nigohimni qidirayotganligini, erkalatuvchi va muloyim so‘zlar bilan qalbimga sezdirmaygina kirayotganing ko‘rganimda, muhabbatingga shubha qilmayman, Roksana².

Monteske uslubida sharq madaniyati ramzi bo‘lgan ayollarga nisbatan falsafiy qarashlari mazkur matnda batafsil ifodalangani bilan ajralib turadi. Tarjimon yozuvchi uslubiga mos strategiyani qo‘llagan holda asliyat matni parchasini tarjima tilidagi deformatsiyasi adekvatligini o‘zbek tiliga xos so‘z o‘yinlarini qo‘llagan holda amalga oshiradi, masalan, “*que vous combattez avec elles de charmes, de douceur et d’enjouement*” (so‘zma-so‘z: ular bilan joziba, muloyimlik va o‘ynoqilikda bahslashganingizda), “*maftunkorlik, royishlik, nozikadonlikda ular bilan bahslashganingda*”, “*que vous vous insinuez dans mon cœur par mille paroles douces et flatteuses*” (so‘zma-so‘z: ming muloyim va xushomadli so‘zlar bilan qalbimga kirganingda), “*erkalatuvchi va muloyim so‘zlar bilan qalbimga sezdirmaygina kirayotganing ko‘rganimda*” kabi obrazli so‘zlar orqali asliyatning semantik mazmuni to‘liq saqlangan. Ushbu holatda matnning eksplitsit ifodasini tarjimada ifodalashda faqat leksik transformatsiya emas, balki sintaktik struktura ham rol o‘ynaydi, fransuzlarda murojaat formasida kishilik olmoshining “vous”, o‘zbeklarda “sen” tarzda ishlatilishi, tarjima matnini o‘zbek madaniyatiga yaqinlashishiga yordam bergan.

Demak, Monteskening sharq ayollariga nisbatan maftunkorligi Amin Maaluf qarashlarida ham aks etadi. Ularning ikkalasi ham so‘zlari va matnlarida sharq ayollarining jismoniy go‘zalligi va qalb go‘zalligi uyg‘unlashganini tasvirlaydi. Xususan, Monteskening “**aql va go‘zallik falsafasi**”da “...joziba yuzdan ko‘ra ko‘proq aqlda (ongda) bo‘ladi, chunki yuzning go‘zalligi darhol yaqqol namoyon bo‘ladi va hech qanday kutilmagan narsani yashirmaydi; lekin aql inson xohish-irodasiga ko‘ra asta-sekin o‘z qirralarini ochib boradi”³. Biz buni quyidagi diagrammada umumlashtiramiz:

Amin Maaluf va Monteske turli davrlarga mansub yozuvchilar bo‘lsa-da, ularni birlashtiradigan dominant element bu sharq ayollarining go‘zalligiga maftun bo‘lish. Matnlardagi dominant belgilar go‘zallik, maftunkorlik, samimiylilik kabi xislatlar sharq ayollarini siyrati kabi suratini ham yanada maftunkor qilishi va sharq tasviriy fantaziyasida ularga nisbatan ekzotik tasavvurdan ko‘ra aqllilik tushunchasi munosib ekanligi ta’kidlanadi.

¹ Solène Brunet, « Auto stéréotypes et hétéro stéréotypes dans les Lettres persanes de Montesquieu », in Chevrel, (en ligne), <http://chevrel.pagesperso-orange.fr/dossiers/brunet.htm>, (consulté le 27/02/2022 à 21h32).

² Монтескье. Ўша асар. – Б.48.

³ <https://stuki-druki.com/Aforizmi-monteskje.php?page=1>.

4. Shoir Jahon obrazining badiiy talqini. Gaston Bachelard, Mircea Eliade, va Gilbert Durand kabi adabiyotshunoslarning gumanistik loyihasini o'rganish mavzusi xayoliy va sezgirlik olami, rasmlar, belgilar va aqlga qarshi tasavvurlarni g'arb tafakkur tarziga qarshi qo'yishdan iborat. Masalan, Gilbert Durand o'zining "Les structures anthropologiques de l'imaginaire" nomli asarida tasvirlangan makaziy g'oyasi inson tasavvurlarini birlashtirish orqali ijtimoiy ma'no kasb etadi, ya'ni unda kamsitilishlarga qarshi kurashish istagi idealistik tushunchani shakllantiradi. Samarqand asarining asosiy syujet tugunida dunyo va inson muammosi bo'lib, unda inson ichki hislari qarama-qarshi tasavvurlarni yarata olishi, undan biror inson, ayniqsa, hech bir shoir qochib qutila olmaydigan nozik bir ichki kuch mavjudligiga urg'u beriladi. Undan tashqari G. Durand o'zining "Éléments pour une fantastique transcendante" nomli uchinchi kitobida referentlarning xayoliy tasavvurlari tarixiy yoki psixologik asosga ega ekanligini quyidagi jumalalarda ta'kidlaydi: "Bien loin d'être a priori universelle, la fonction d'imagination serait motivée par tel ou tel type psychologique défini, et le contenu imaginaire par telle ou telle situation dans l'histoire et dans le temps". Dyuransning ushbu tasavvur konsepsiyasi antropologik o'yinning ikki tomoni – ichki va tashqi ta'sirlarning uyg'unligini bildiradi. Zero, insondagi bilishning psixologik holati Immanuil Kantning bilish va mantiq nazariyasiga ko'ra ichki tafakkur qilish faolligi bilan, uning mazmuni esa aniq bir holat va davrga bog'liq bo'ladi.

Haqiqatan ham, bu hol tuzumdan ramziy uzoqlashayotgan shoir Jahonning zamon bedodliklarini unutilib, hayotdan zavq olish istagi orqali, mavjud tuzumning qulashi uchun fikran chaqirig'ini uqishimiz mumkin: **1-misol: asliyatda:** Djahane a déjà soulevé le bas de son voile, découvrant des lèvres sans fard; elle déclame un poème agréablement tourné dans lequel, chose étrange, on ne mentionne pas une seule fois le nom du khan. Non, on y fait subtilement l'éloge du fleuve Soghd, qui dispense ses bienfaits à Samarcande autant qu'à Boukhara et va se perdre dans le désert, aucune mer n'étant digne de recevoir son eau.

- Tu as bien parlé, que ta bouche s'emplisse d'or, dit Nasr, reprenant la formule qui lui est habituelle¹.

Tarjimada: Bu payt Jahon bo'yoqsiz, lekin g'unchadek lablarini ko'rsatar darajada chodirasini ko'tarib, ruxsat ham so'rab o'tirmasdan yoqimli ovozda she'r o'qiy boshladi. Ajablanarlisi shunda ediki, u o'z she'rida biror marotaba ham xon nomini zikr qilmadi. She'rda o'zining hayotbaxsh suvlarini Samarqand va Buxoro yerlariga saxiylik bilan ulashib, birorta dengiz visoliga yetisha olmay, sahrolar ichra izsiz yo'qolib ketayotgan So'g'd daryosining saxovati madh qilinardi. Jahon Gaston Bachelard "La materialisme rationel" nomli asarida tasvirlangan yer, havo, suv va olov unsurlarining moddiy mavjudligi haqida orzu qiluvchi rassomning ramziy xayollarini aks ettiradi. So'g'd daryosi sharqning eng katta regionlariga suv yetkazib berishi, uning sahrolar ichra o'tishining qadriyat sifatidagi tavsifi Jahon obrazini nihoyatda ta'sirchan qiladi. Yozuvchi suv va cho'l arxetipi (obrazlar, ramzlar) orqali inson tasavvurini kengaytiradi, sharqning marvaridlari hisoblangan sahroni ideallashtiradi. Bu esa O'rta Yer dengizlarigacha bo'lgan quyoshli sharq obrazi haqidagi g'arbliklar tasavvurini boyitishga yordam beradi. Mazkur parchaning tarjimada qayta yaratilishi esa sharqning mo'jizakor tabiatidan faxrlanish tuyg'usini shakllantiradi. Suvning "hayotbaxshlik" falsafasi tarjimada eksplitsit ifodalangan.

Biroq personaj xatti-harakati aql-idrokka asoslangan harakatiga qarama-qarshi butunlay teskari fikrlashga o'tadi.

2-misol: asliyatda: "La poétesse s'est penchée sur un vaste plateau rempli de dinars d'or, elle commence à introduire les pièces une à une dans sa bouche, tandis que l'assistance en compte le nombre à voix haute. Quand Djahane réprime un hoquet, manquant de s'étrangler, la cour entière, monarque en tête, part d'un rire franc"²

¹ Maalouf A., Samarcande, op.cit. – P.42

² Маалуф А., Самарканд. – Б.42-43.

Tarjimada: Shoira patnisga engashib, og‘ziga oltin tangalarni tiqa boshladi. Mulozimlar sanab turishdi. Shoira navbatdagi tangani og‘ziga tiqa olmay o‘qchib, nafasi bo‘g‘ilib qolganida esa xon boshliq butun saroy ahli chapak chalib kulib yubordilar. Shoira o‘z jur‘ati evaziga 46 ta oltin tangaga sazovor bo‘ldi.

Bu parchada aql-idrokka asoslangan tafakkurli ayolning bosib o‘tgan she‘riy buyuklik timsoliga putur yetadi. Uning badiiy ta’sirchan mahorati o‘zini hurmat qilmaydigan, beparvo, atrofiga befarq qaraydigan ochko‘zlikka almashadi. Bundan tashqari shoirani masxara qilish uchun xon boshliq saroy ayonlari yakdil bo‘lib birlashadilar, holbuki, u ramziy shoirona qalbi bilan ulardan yuqori o‘rinda turishi kerak edi. Ushbu holat yozuvchining aql va tasavvur etish o‘rtasidagi dixotomiyaga ishorasi, birinchisi har doim hurmatga sazovor bo‘lgan va ikkinchisi esa juda kamsitilgani natijasida yuzaga keladigan ruhiy holat.

O‘rgangan odatlari va tushunchalarini hayot tarziga aylantirib bo‘lgan inson uchun yangi hayot boshlash go‘yo qayta tug‘ilib o‘z hayot varag‘ini qayta yozishdek bir gap. Shuning uchun ham insonni ba’zan tush, orzular va xayolot duch kelishi mumkin bo‘lgan real haqiqat bilan to‘qnashuvdan qutqarib qolishi mumkin. Ayniqsa, ular tasavvurda aniq shakllangan bo‘lsa, bunday obrazga nisbat ishonchli, balandparvoz, chiroyli nutqda namoyon bo‘ladi. Masalan, **asliyatda:** *Elle se redresse. – Moi, je ne me résigne pas! Je suis dans ce palais entourée de troupes qui me sont fidèles, dans une ville qui désormais m’appartient, je me battrai jusqu’au bout, et si je meurs, ce sera comme une sultane.*

Tajimada: Jahon o‘rmidan qo‘zg‘aldi:

–Men esa rozi emasman. Men o‘z tarafdorlarim jasadlari bilan to‘lgan mana shu saroyda qolaman. Chunki bu shahar bugun mening hukmimda. Men oxirgi daqiqalargacha kurashaman va o‘lsam hukmdor sifatida o‘laman! (203).

Sultonlarning kuchli ta’siri ositida, ayniqsa, Turkon Xotun bilan yelkama-yelka turib hokimiyatni boshqarishda ishtirok etgan ramziy ma’noda kuchidan ajralgan shoira Jahon maslakdoshi Turkon Xotun bilan bir xil taqdirga ega, uning so‘nggi yo‘li o‘z maqsadi yo‘lida jon bergan qat’iyatli inson o‘limidir.

Xulosa. Tarjimon Jahon obrazini barcha detallari bilan yetkaza olgan, uning har uchala nutqida namoyon bo‘lgan xarakteri kitobxonda inson shaxsiyatida ichki – qarama-qarshiliklar natijasida kuchli ayol obrazini gavdalandira oladi: 1-misolda: “va se perdre dans le désert, aucune mer n’étant digne de recevoir son eau” (so‘zma-so‘z: cho‘lda yo‘qoladi, hech bir dengiz uning suvini olishga loyiq emas), “birorta dengiz visoliga yetisha olmay, sahrolar ichra izziz yo‘qolib ketayotgan”; 2-misolada: part d’un rire franc (so‘zma-so‘z: baland ovozda kulmoq), “chapak chalib kulib yubordilar”; 3-misolda: “je me battrai jusqu’au bout” (so‘zma-so‘z: men oxirigacha kurashaman), “men oxirgi daqiqalargacha kurashaman” mazmunida ma’no darajasi kuchaytirilgan so‘zlar orqali asliyat matni mazmundorligini tarjimada qayta yaratilishiga erishilgan.

Demak, Amin Maaluf falsafiy qarashlari g‘arb va sharq madaniyatlari o‘rtasidagi muloqotda o‘zaro tafovutlar natijasida yuzaga kelgan zamonaviy dunyo inqiroziga ishora qilishi va uni bartaraf etishga chaqirishi bilan ahamiyatlidir. Yozuvchi pozitsiyasi asar personajlari xarakterida zamonaviy dunyo sharoitida madaniyatlarning birgalikda yashashi uchun yangi, eng maqbul yo‘lni topishga urinishida namoyon bo‘ladiki, tarjimon mazkur holatlarni o‘zbek tilida qayta yaratishda tarjimaning eksplikatsiya usulini keng qo‘llaydi. Yozuvchi va tarjimon uslubining o‘zaro uyg‘unligi kitobxonga madaniy nuqtayi nazardan zamonaviy hodisalarning tarixiy sabablarini qidirishga va sharq xalqlariga xos asosiy qadriyatlarni sharhlashga imkon beradi.

“O‘TKAN KUNLAR” HAMDA “ANNA KARENINA” ASARLARINING IKS-FEMIK BIRLIKLAR TARJIMASI MUAMMOLARI

XURSHIDA KADIROVA

Dotsent, Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

Annotatsiya: Maqolada badiiy asarlarning tarjima qilinishi qiyin bo‘lgan birliklari evfemizm va disfemizmlarni rus tilidan o‘zbek tiliga va o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda tarjimonning o‘ziga xos yondashuvlari xususida so‘z boradi. Taqiqotning maqsadi mazkur birliklarni tarjima qilishda muayyan ilmiy xulosalarga tayanish lozimligini asoslash, buning uchun tarjima jarayonida evfemik va disfemik birliklarning haqiqatdan uzoqlashishini misollar yordamida isbotlash vazifasini amalga oshirish hisoblanadi. Muallif o‘z mulohazalarini qiyosiy, tahliliy, tasnifiy, tavsifiy usullar bilan bayon etib, bu birliklarning belgisi asosida rus va o‘zbek tillarining tipologik xususiyati haqida bayon etgan. Maqola mavzusi ikki buyuk asar “O‘tkan kunlar” va “Anna Karenina” dan olingan misollar va ularning tarjimasi orqali yoritib berilgan. Shuningdek, olingan natijalar asosida ilmiy xulosa chiqarilgan.

Tayanch so‘z va iboralar: evfemizm, disfemizm, ortofemizm, iks-femizm, tarjima, badiiy matn.

Abstract: The article talks about the specific approaches of the translator when translating euphemisms and dysphemisms, which complicate the translation of units of literary works, from Russian into Uzbek and from Uzbek into Russian. The purpose of the study is to justify the need to rely on certain scientific conclusions when translating these units, and to do this, to prove with the help of examples that euphemistic and dysphemic units are far from reality in the translation process. The author expressed his opinion using comparative, analytical, classification, descriptive methods and described the typological characteristics of the Russian and Uzbek languages based on the characteristics of these units. The topic of the article is explained with examples from two great works, “Past Days” and “Anna Karenina” and their translation. Also, based on the results obtained, a scientific conclusion was made.

Key words and phrases: euphemism, dysphemism, orphemism, x-femism, translation, literary text.

Аннотация: В статье говорится о специфических подходах переводчика при переводе эвфемизмов и дисфемизмов, затрудняющих перевод единиц художественных произведений, с русского на узбекский и с узбекского на русский язык. Цель исследования – обосновать необходимость опираться на те или иные научные выводы при переводе этих единиц, а для этого – доказать с помощью примеров, что эвфемистические и дисфемические единицы далеки от действительности в процессе перевода. Автор выразил свое мнение сравнительным, аналитическим, классификационным, описательным методами и описал типологическую характеристику русского и узбекского языков на основе признаков этих единиц. Тема статьи поясняется примерами из двух великих произведений «Минувшие дни» и «Анна Каренина» и их переводом. Также на основании полученных результатов был сделан научный вывод.

Ключевые слова и выражения: эвфемизм, дисфемизм, орфемизм, икс-фемизм, перевод, художественный текст.

Kirish. Mohiyatan, aksariyat adabiy so‘zlar, ba’zi bir sabablarga ko‘ra, his-tuyg‘ularni biror darajaga o‘zgartiradigan va qadr-qimmatni yo oshiradigan, yoki tushiradigan birliklar iks-femizmlar hisoblanadi. Shuning uchun, bu hodisani pragmatikaning asosiy omili, konnotativ mohiyat sifatida batafsil ko‘rib chiqib baho berish lozim. Birinchi marta nominativ birlikning “evfemiya/disfemiya” o‘qi bo‘yicha

matnli ambivalentlik¹ muammosi K.Allan va K.Burridj tomonidan polimorfik (turlararo) sinonimiya deb ataladigan narsa doirasida ko'tarilgan². Bu sinonimiyaning bir turi bo'lib, muloqot ishtirokchilarining matni tarkibiga, shuningdek, muloqot jarayonida qo'llaniladigan til turi (dialekt, jargon)ga qarab turli xil konnotativ ma'nolarni anglatadi. Ular konnotatsiyaning neytral, ijobiy va salbiy turlarini o'z ichiga oladi; konnotativ jihatdan o'zgaruvchan sinonimlarning turlari sifatida mos ravishda ortofemizm, evfemizm va disfemizmlar hisoblanadi. Evfemizmlar evfonik va muloyim iboralar sifatida, disfemizmlar – qo'pol va haqoratli iboralar sifatida, ortofemizmlar – to'g'ridan-to'g'ri ifoda sifatida; iks-femiya ular tomonidan ushbu uchta hodisani umumlashtiruvchi giperonim atama³ sifatida ajralib turadi⁴. Shuni aytish mumkinki, qaysi so'z yoki iborani evfemizm yoki disfemizm deb hisoblash mumkinligi borasida yakdillik kuzatilmaydi. Umuman olganda, ular nutqiy hodisa sifatida istalgan so'zni biror so'z yoki ibora vositasida yopish uchun xizmat qilar ekan, kommunikatsiya a'zolarida salbiy his-tuyg'ularni keltirib chiqarish/chiqarmaslik uchun yoki haqiqatni, ayrim faktlarni niqob ostiga olish/olmaslik uchun istalgan (adabiy/noadabiy, ijobiy/salbiy) so'zdan foydalanish mumkinligi bilan xarakterlanadi. Shuning uchun, bizning nazarimizda "iks-femizm" atamasi oraliqdagi birlik "ortofemizm"ga nisbatan ham qo'llanilishi noo'rin. Ortofema hech qanday munosabatni o'zida aks ettirmas ekan, uni konnotativ bo'yoqli birliklar qatorida mavqega ega emasligi bunga asos bo'la oladi. "Iks" (x) esa "noma'lum", ya'ni yo salbiy, yo ijobiy munosabatni o'zida tashuvchi evfemizm va disfemizm atamalarining jamlanmasiga nisbatan qo'llanilishi maqsadga muvofiq. Tadqiqot ishida "x-femizm" termini ana shu yondashuv asosida qo'llanilgan. Qolaversa, so'nggi yillarda tadqiqotchilarning iks-femiya muammolariga nisbatan qiziqishi ortib, u ko'plab mahalliy va xorijiy olimlarning tadqiqotlari uchun obyekt sifatida ommalashmoqda. Bunda evfemizm⁵ va disfemizm⁶lar tarjimasini masalalari bilan bog'liq ishlar alohida o'rin egallaydi. Ortofemizmlar 0 ko'rsatkichga ega. Masalan: "*Он не мог расклевываться теперь в том, в чем он расклевывался когда-то лет шесть тому назад, когда он сделал первую **неверность** жене.*" Bu birlik tarjima davriga qadar vaqt mobaynida evfemik ta'sirini yo'qotgan bo'lib, hatto tarjima matnida tushib ham qolgan. U hech qanday konnotativ ma'no kasb etmaydi.

Tadqiqotning usullari: Badiiy matnlarda iks-femizmlar badiiylik uchun, qahramonlarni tasvirlash, yorqin badiiy obrazlarni yaratish uchun stilistik vazifani bajaradi. Boshqa sohalarida esa kommunikatsiyaning keng tarqalgan hodisasi sifatida, fanda va ommaviy axborot vositalarida ishlov berilgan, omma uchun tushunarli bo'lgan evfemizmlar yoki disfemizmlar qo'llaniladi. Faqat badiiy adabiyot maydonigina ularni xolis talqin va tavsif etish uchun keng imkon beradi.

Davrining mashhur felyetonchisi sifatida tanilgan Abdulla Qodiriyning asarlari ta'sirchan ifoda vositalaridan tarkib topgan. Milliy mentalitet ifodasida evfemizmga bo'lgan ehtiyojdan yozuvchining voqelik yoki shaxsni salbiy bo'yoq bilan berish, haqiqatni ro'y-rost tasvirlash istagi ustun kelib, qo'pol,

¹ Ambivalentlik (lot. ambo – "ikkalasi" va lot. valentia – "kuch" so'zlaridan) – biror narsaga munosabatning ikkitomonlamaligi (bo'laklarga ajralishi), xususan, biror voqelikning odamda bir vaqtning o'zida ikki qarama-qarshi hislarni uyg'otuvchi kechinmalarni ifodalovchi ikkilanish.

² Allan, Burridge 1988 — Allan K., Burridge K. Euphemism, dysphemism and cross-varietal synonymy. La Trobe working papers in linguistics. 1988, (1): 1–16.

³ Allan, Burridge 2006 — Allan K., Burridge K. Forbidden words: Taboo and the censoring of language. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

⁴ Фомина Т.А., Дружинин А.С. Контекстуально обусловленное номинативное варьирование на оси эвфемия/дисфемия. Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. 2023, 20 (1): 137–155. <https://doi.org/10.21638/spbu09.2023.108>

⁵ Мораева А.В., Грекова О.М. Особенности и трудности перевода эвфемизмов (на материале новостных статей BBC). // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. 2018. Т. 4, №4. С.90-102. DOI: 10.18413/2313-8912-2018-4-4-0-10

⁶ Баландина М.И. Проблема перевода аргю и дисфемизмов в двуязычной ситуации. Автореф...дисс. канд. фил. наук. 10.02.20. – Москва, 2000. – С.28. <https://cheloveknauka.com/problema-perevoda-argo-i-disfemizmov-v-dvuyazychnoy-situatsii>

noo‘rin til birliklari bilan o‘sha zamon siyosati, nomaqbul kishilari tanqid ostiga olinadi. Bunday yondashuv orqali ularga kuchli zarba beriladi, axloqiy mezonlar bilan muvofiqlashishga – tarbiyaga chaqiriladi. Adibning bunday harakati o‘zi va millat uchun qanday oqibatlarga olib kelganligi ma’lum.

Demak, so‘zdan foydalanishning o‘z me‘yorlari – vaqti, chegarasi, madaniy mezonlari bo‘lib, u millat ruhi (andisha, hayo, tarbiya)ni o‘zida aks ettiradi. Yevropa xalqi ongida jamiyat fikri darajasi o‘z manfaatlaridan past ekanligi nutq birliklari orqali, avvalo, “o‘zini hurmat qilish” fenomenida ko‘zga tashlanadi. Sharqona madaniyat singdirilgan o‘zbek nutqida esa jamiyat ichida o‘z o‘rniga ega bo‘lish uchun boshqalarni hurmat qilish bilan bog‘liq iks-femik birliklar yuzaga kelgan. Shuning uchun, disfemizmlarni o‘zbek matbuotidagi faqat Kalvak maxzum, Toshpo‘lat tajang kabi to‘qima obrazlarning tilidagina uchratish mumkin.

Natijalar: Badiiy matnda qo‘llanadigan disfemizmlarning xususiyatlaridan biri o‘quvchida salbiy taassurot uyg‘otish bo‘lsa, ikkinchi tomondan, qahramonlar ruhiyatidagi salbiy munosabatni namoyon qilishdir. Shuning uchun disfemizm muallif yoki personaj nutqiga xos bo‘lishi mumkin. Quyidagi jumlada *cho‘log‘ supurgi* ifodasi orqali muallifning salbiy munosabati ifodalangan. Ammo bunda muallif munosabati Otabek munosabati asosiga qurilgan: *Otabek bu cho‘log‘ supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi.* (O‘tkan kunlar – 120).

“Anna Karenina” asari ham rus adabiyoti uchun alohida ahamiyatga ega, unda “Tolstoyning jamiyat hayotida kechayotgan noxush jarayonlar haqidagi iztirobli o‘ylari aks etdi”¹. Adibning oila masalasiga oid voqealarga bo‘lgan munosabati qahramonlar nutqiga ko‘chib, muallif nutqi qahramon kayfiyati, narsa-hodisaga bo‘lgan munosabati asosida shakllanadi, quyidagi misol buning yaqqol dalilidir: *Брат Николай был родной и старший брат Константина Левина и одноутробный брат Сергея Ивановича, погибший человек, промотавший большую долю своего состояния, возвращавшийся в самом странном и дурном обществе и поссорившийся с братьями.* (Анна Каренина – 35).

Muhokama: “Anna Karenina” asari Mirzakalon Ismoilij tarjimasi bilan 1980-yilda G‘ofur G‘ulom nomidagi “Adabiyot va san‘at” nashriyoti tomonidan nashr etilgan edi. Oradan 37 yil o‘tib, 2017-yilda “Yangi asr avlodi” nashriyoti tomonidan “ma’naviy kamoloti uchun zarur deb bilgan kitob ixlosmandlari e’tiboriga qariyb 40 yillik tanaffusdan so‘ng havola”² sifatida nashr etiladi. Ko‘rinadiki, bugungi kunga qadar mazkur asar faqat bir marotaba tarjima qilingan. Tarjimashunoslik sohasi u qadar taraqqiy etmagan, tarjima mezonlari tadqiq etilmagan, milliy-mafkuraviy, ijtimoiy-siyosiy vaziyatlar tarjima tili vakilariga ham o‘z ta’sirini o‘tkazgan bir paytda qilingan bu tarjima “O‘tkan kunlar” asarining tarjimalari darajasidek emasligining guvohi bo‘lamiz. Ayniqsa, mental xususiyatni o‘zida tashuvchi iks-femik birliklar Mirzakalon Ismoilijning tarjimasida ortofemik birlikka aylanadi:

Он выпрямил грудь, вынул папироску, закурил, пыхнул два раза, бросил ее в перламутровую раковину-пепельницу, быстрыми шагами прошел мрачную гостиную и отворил другую дверь, в спальню жены. (Анна Каренина – 22)

Stepan Arkadich ko‘ragini kerib, cho‘ntagidan papiros chiqarib chekdi, ikki marta burqsitgandan so‘ng uni sadaf chig‘anoq kuldonga tashladida, shaxdam odim bilan qorong‘i mehmonxonadan o‘tib, xotinining yotoqxonasiga kiriladigan ikkinchi eshikni ochdi. (Анна Каренина – 14)

Мрачный so‘zi manba tilda ko‘chim sifatida namon bo‘lmoqda. Bunda *g‘amgin, qayg‘uli, mahzun, mungli, hazin, g‘amnok, hasratli*³ birliklari disfemik muqobil bo‘lishi mumkin.

Tarjimonning qo‘llagan iks-femik birliklari ham asliyatdagi birliklar ma’nosiga teng kelmaydi. Masalan, *шпилька* so‘zining lug‘aviy (*заколка, булавка, каблук, спица, игла, вилка, штифт, шелчок,*

¹ «Тафаккур жавҳари». Тошкент, «Фан» нашриёти. 2010 (Тўловчи ва сўз боши муаллифи, ф.ф.д. И.М.Фаниев) <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/lev-tolstoy-anna-karenina-ostiga-chizilgan-parchalar.html>

² Толстой Л. Анна Каренина: роман. Лев Толстой / Рус тилидан Мирзакалон Исмоилий таржимаси. Биринчи китоб. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. – 704 б. https://fileskachat.com/view/96397_e8f4b32d6836c2053efde588ee38826c.html

³ <https://sinonim.uz/word/gamgin/>

подковырка, невидимка, ...) ma'nolaridan tashqari rus tilida bir necha ko'chimlari (masalan, *sarказм, ирония, острота, издевательство, оскорбление, унижение, сатира, карикатура, подкол*¹ kabi ma'nolari) bo'lib, tarjimon hammasini ham o'sha ma'no bilan o'gira olmagan:

1. Он прочел и другую статью, финансовую, в которой упоминалось о Бентаме и Милле и подпускались тонкие **шпильки** министерству. (Анна Каренина – 21)

Stepan Arkadich moliya masalalaridan bahs etuvchi yana boshqa maqolalarni ham o'qidi; bunda Bentam va Mille tilga olingan, ministrlikka **ta'na toshi** otilgan edi. (Anna Karenina – 11)

Bunda **тонкие шпильки** anonim ma'lumot ma'nosida kelib, "yumaloq xat", "qistirma gaplar", "malomat toshlari", "nozik gaplar", "piching" kabi birliklar muqobil bo'la olishi mumkin. "Ta'na" tushunchasi evfemik xususiyatni pasaytiradi. Chunki u, shundoq ham, *ta'na* ekanligi ma'lum. Evfemik ko'chimning vazifasi qayta nomlash hisoblanadi. Tarjimada buni aks ettirish muhim masala.

2. Со свойственной ему быстротою соображения он понимал значение всякой **шпильки**: от кого и на кого и по какому случаю она была направлена, и это, как всегда, доставляло ему некоторое удовольствие. (Анна Каренина – 21)

U o'zining o'tkir farosati orqasida har qanday **imo-ishoraning** ma'nosini: kim **tosh** otyapti, kimning sha'niga **tosh** otilyapti, nima munosabat bilan shunday qilinyapti – buni darhol payqab olar va bu narsa uni har vaqt birmuncha mamnun qilardi. (Anna Karenina – 11)

Bu yerda **шпилька** so'zining evfemik ma'nosi, gapda qo'llangan tosh otish leksik qo'shilmasi bilan muayyan darajada yetkazib berilgan. U "imo-ishora" o'girmasining ma'nosini to'ldirish uchun xizmat qilgan. Bu birlik ham "izoh", "malomat", "piching", "qistirma" kabi birliklariga almashtirilganda yada yaqinroq evfemiyani hosil qilish mumkin edi: *U o'ziga xos o'tkir zehni bilan har bir qistirmaning mohiyatini: kimdan va kimga, nima sababdan yo'llanganini tushunardi, bu esa, har doimgidek, unga qandaydir zavq berardi.*

Iks-femizmlar tarjima qilish qiyin bo'lgan stilistik bo'yoqli leksik hodisalar sirasiga mansub, o'girish jarayonida tarjimondan nafaqat chet tilini bilishi, balki manba til egalarining madaniyati va milliy o'ziga xosligi bilan tanish bo'lishi, shuningdek, tagma'noning ahamiyatini to'g'ri baholay olishi ham talab etiladi. Denotativ nazariyaga ko'ra, asosan, tarjima quyidagicha amalga oshiriladi: asl matnni yoki uning qismini idrok etish jarayonida tarjimon har bir leksik birlikning ma'nosini, ular o'rtasidagi aloqani tahlil qiladi, so'ngra har bir birlikning qaysi ma'noda ifoda etilayotganini anglaydi. Natijada, tarjima qilinayotgan manbaning to'liq tasvirini tasavvur qiladi va u buni tarjima tili vositalari bilan tavsiflaydi. Boshqacha aytganda, tarjimon matn axborotini o'z laboratoriyasida mavhumlashtiradi va faqat boshqa tilda yetkazishi mumkin bo'lgan vaziyatni e'tiborga oladi. V.N.Komissarov² ham tarjima jarayonida madaniy, tarixiy xususiyatlarni ochib berishdagi qiyinchiliklar tufayli haqiqatni ifoda etishda yoki ifoda shaklini yaratishda yo'qotishlar bo'lishi mumkinligini ta'kidlagan edi.

"O'tkan kunlar" asarining bir necha tillarga tarjima qilingani, har bir tilda o'ziga xos talqin etilgani ma'lum. Masalan, "“Amerika ovozi”ning aytishicha, nemis tiliga o'girilgan kitobga "Toshkentlik oshiqlar" ("Die liebenden von Tashkent") deb nom berilgan."³ Bunda tarjimon muallif uslubini qayta kodlashga uringan. U nafaqat asarning milliy ruhini, balki tarjima tilining ham hayot tarzi, an'analari, ijtimoiy-axloqiy qadriyatlariga moslash kabi yondashuvga amal qilgan. Ba'zan qahramon nutqini shu yondashuvga asoslanib tarjima qilinganda, ayrim xatoliklarga duch kelinadi. M.J.Choriyeva "O'tkan kunlar" romanining tarjima variantlarida milliylik ifodasi va o'girmalardagi tafovut va o'xshashliklar" nomli o'z maqolasida tarjimonlarning "O'tkan kunlar" romanida tarixiylikni belgilovchi tarixiy-arxaik tushunchalarda ko'p uchraydigan unvon, kasb-korga tegishli so'zlar va realiyalar (milliy xos so'zlar)

¹ <https://kartaslov.ru>

² Комиссаров В.Н. Теория переводов (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш.шк., 1990. – 253 с.

³ <https://yuz.uz/uz/news/otkan-kunlar-romaniga-nemislar-yangi-nom-berishdi>

tarjimasi”¹ borasidagi ishlari yuzasidan o‘z fikr-mulohazalarini bildirgan. Unda “rus tilidan ingliz tiliga K.Yermakova tarjimasi”ni hamda “O‘zbek tilidan ingliz tiliga I.To‘xtasinov tarjimasi”ni tahlil qilib, K.Yermakova “chilim” so‘zini o‘z holicha qo‘llaganini, I.To‘xtasinov uning tarjimasini, ya’ni “kalian” so‘zini qo‘llaganini ta’kidlaydi. Rossiyada kalyan 1991-yilgacha mashhur bo‘lmagan, chor Rossiyasida esa, agar ular shu tarzda chekilsa, ko‘proq mehmonlarning ko‘nglini olish uchun bo‘lgan. SSSR parchalanishi bilan hamma narsa o‘zgardi, Misr va Turkiyadan keltirilgan arzon, yorqin kalyanlar darhol boylik belgisiga aylandi.² Shu ma’noda, tarjimonlarning yondashuvi birliklarning pragmatik, lingvopragmatik, lingvomadaniy ma’no kasb etishi tarixiy tipologik omillar asosida bo‘lishi muhim ekanligi ma’lum bo‘ladi.

“O‘tkan kunlar” rus tiliga bir necha bor tarjima qilingan bo‘lib, birinchisi 1958-yil L.Bat va V.Smirnovalar tomonidan, ikkinchisi 2009-yilda Muhammadnodir Safarov tomonidan amalga oshirilgan. Aytish kerakki, asar qahramonlarining iks-femik birliklari ikkala tarjimonda turlicha aks etadi. Masalan, badiiy matnda qahramonlar nutqiga xos disfemizmlar faqat norozilik sifatida yoki kommunikatsiyada manipulyatsiya qilish vositasi sifatida salbiy munosabatni, ba’zan esa ularning ma’naviy tubanliklarini shu munosabat bilan uyg‘un ifodalash vazifasini bajaradi:

Kumushning go‘zallik ta’rifini g‘oyibona eshitib, og‘zining suvi kelguchi xotinliq va xotinsiz orzumandlar “yotib qolg‘uncha, otib qol!” so‘ziga amal qilib, qutidornikiga sovchilarni turnaqator yubora boshlag‘an edilar. (O‘tkan kunlar – 113)

Mazkur iboralarning tarkibiy qismlari asosiy ma’nolarini yo‘qotib, nutqiy vaziyatning yangi umumiy ma’nosiga singib ketgan. Subyektiv hislarni yetkazish uchun ifodalanayotgan bu disfemik xarakterdagi ko‘chim (*yotib qolg‘uncha, otib qol* – *попытка не пытка а спрос не беда*) rus tilida o‘z ekvivalentiga ega, *og‘zining suvi kelmoq* esa bu ro‘yxatga kiritilmay, yozuvchining o‘z iborasi, nutqiy vaziyatda paydo bo‘lgan disfemizm sifatida qo‘llaniladi. Gapga teng predikativ bu ibora 1958-yilda ham, 2009-yilda ham amalga oshirilgan tarjimada tushib qoladi va boshqa birliklar bilan o‘giriladi:

1958: *Молва о красоте Кумюш соблазняла многих – и холостых и женатых, – и руководствуясь поговоркой “попытка не пытка а спрос не беда”, сваты один за другим журавлиной цепочкой потянулись в дом Кутидора. (Минувшие дни – 212)*

2009: *Молва о красоте Кумуша отняла покой у многих – и холостых и женатых, – и руководствуясь поговоркой “попытка – не пытка, а спрос – не беда”, сваты один за другим журавлиным клином потянулись в дом Кутидора. (Минувшие дни – 230)*

Bu o‘rinda birinchi tarjima asliyat nutqiy birligi uchun muayyan darajada semantik adekvat muqobil ekanligini ko‘rish mumkin. Zero, manba tildagi birlik – *соблазняла* disfemik xarakterga ega bo‘lib, go‘yo Kumush atrofida xiralashayotgan sovchilar o‘ljasiga ishtiyoqmand “it”ga o‘xshatiladi.

“Соблазнить:

1. Прельстить, побудить, вызвать желание что-н. сделать.

“Соблазнить кого-н. выгодой”

2. Обольстить, развратить.

“Соблазнить девушку”

Перевести “соблазнить” на узбекский: *yo‘ldan ozdirmoq*”³.

¹ Choriyeva, Muxlisa Jumamurodovna “O‘tkan kunlar” romanining tarjima variantlarida milliylik ifodasi va o‘girmalardagi tafovut va o‘xshashliklar // ORIENSS. 2021. № Special Issue 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-tkan-kunlar-romanining-tarjima-variantlarida-milliylik-ifodasi-va-o-girmalardagi-tafovut-va-o-xshashliklar>

² <https://smokepride.ru/articles/istoriya-kalyana>

³ <https://www.google.com>

Shu o'rinda semantik nuqtai nazardan A.N.Rezanovanning sof (qotib qolgan) disfemizmlarni va kontekstual shartli disfemizmlarni ajratganini yodga olish zarur.¹ Kontekstual shartli disfemizmlarga faqat matnning muayyan sharoitida disfemizm vazifasini bajaradigan har qanday leksik birliklar mansub bo'la oladi. Adibning bu iboralari Mahmud Sattorning 2011-yilda nashr etilgan "O'zbekning gapi qiziq"² deb nomlangan maqol va iboralar to'plamida ham, Abdug'ofir Mamatovning "Frazeologik birliklarning lingvomadaniy va semantik-pragmatik tadqiqi"³ da ham uchramaydi. Shuning uchun, iboraning hali qotib ulgurmagan, rus tilida mavjud (*слюни потекли*) ushbu ko'rinishi, adib nutqida ibora sifatida kelib, matn qurshovida disfemik vazifa bajarmoqda. Disfemistik frazeologik birlik ma'nosining konnotativ tomoni, tavsiflangan obyektini past baholab, ularni boshqa til birliklari fonidan ajratib turishi bilan xarakterlanadi. Chunki bu xunuk odat ko'proq suqlanayotgan odamdagidek hayvoniy xususiyatni ko'z oldimizda gavdalanitiradi. Ikkinchi tarjimada esa bu birlik evfemalashtirilganining guvohi bo'lamiz.

Frazeologizmning bir komponenti *it* so'zi bo'lganda, uning disfemik vaziyat uyg'otishi boshqa tillarda ham mavjud. M.S.Pestova frazeologik birliklarning *dog* (собака – it) etimologik komponenti hech qachon ijobiy qabul qilinmagan – *to lead a dog's life* (вести собачью жизнь – itning kunini ko'rmoq), *to go to the dogs* (пойти к собакам – itlarga ergashmoq), *to die like a dog* (умереть как собака – itdek o'lmoq), *to throw it to the dogs* (бросить его собакам – itlarga yem qilmoq),⁴ deydi. Robert Xedrikson o'zining so'z va iboralarning kelib chiqish ensiklopediyasida itlar uy hayvonlari hisoblanmasligini, ularni yeyilmagan dasturxon qoldiqlari bilan boqishganligini aytadi. Itning kunini ko'rish, itdek o'lish dastlab yaxshi bo'lmagan turmush tarzini olib borishni anglatishi ayrim manbalarda uchraydi.⁵

Tarjimada qo'llanilgan *попытка – не пытка, а спрос – не беда* iborasi esa o'zbek tilidagi disfemik vaziyatni yumshatganini ko'rishimiz mumkin. Bu holatni ikkila tarjimonning ham o'zbek tiliga bo'lgan ehtiromi sifatida baholash lozim: **yotish, otish** mazmuni bilan bog'liq semalarning aksariyati salbiy ottenkaga egaligi inobatga olinsa, iboraning umumiy ma'nosi shu semalar asosida salbiy belgiga ega bo'ladi va muallif maqsadi – Kumush munosabati yuzaga chiqadi. Berilgan rus tilidagi iboraning hech bir komponentida salbiy bo'yoqli leksema uchramaydi. Bu ortofemik birlik o'zbek tilining manfiy qutbdagi kayfiyatini, badxulq xarakterini yopishga xizmat qiladi va matn qurshovida o'zbek milliy xarakteri haqidagi o'zga til vakilining tasavvuri minusga ketmaydi.

Demak, frazeologizmlarning umumiy ma'nosiga ta'sir etuvchi komponentlaridagi odam a'zolari va hayvon, tabiat bilan bog'liq semalarning aksariyati ko'p tillarda bir-biriga yaqin ma'nolarda idrok etilib, ularning nutqda konnotativ vazifa bajarishi ham deyarli bir xil deyish mumkin. Faqat mutarjim buni his qila olishi muhim masala.

Uchinchi iks-femik ma'noli **turnaqator** so'zi tarjimalarda ikki xil nutqiy vaziyatni yuzaga keltirgan.

¹ Резанова А.Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции: Автореф. дис. ... канд. филол. наук – СПб., 2008. – С. 8-9.

² Махмуд Саттор. Ўзбекнинг гapi кизик. – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2011. – 148 б.

³ Маматов А., Болтева Б. Фразеологик birliklarning lingvomadaniy va semantik-pragmatik tadqiqi. Монография. – Тошкент: 2018.

⁴ Пестова М.С. Эмотивность и оценочность как основные компоненты коннотации дисфемистичных фразеологических единиц, построенных на гиперболе, в английском и русском языках. <https://cyberleninka.ru/article/n/emotivnost-i-otsenochnost-kak-osnovnye-komponenty-konnotatsii-disfemistichnyh-frazeologicheskikh-edinit-postroennyh-na-giperbole-v/viewer>

⁵ The QPB Encyclopedia of Word and Phrase Origin. Robert Hedrickson. Facts on File.

<i>Qutidornikiga sovchilarni turnaqator yubora boshlag'an edilar</i>	
1958	2009
<i>сваты один за другим журавлиной цепочкой потянулись в дом Кутидора</i>	<i>сваты один за другим журавлиным клином потянулись в дом Кутидора</i>

Bunda *журавлиная цепочка* yoki *журавлиный клин* birligi ikkala tarjimada ham leksik jihatdan to'g'ri qo'llanilgan bo'lsa-da, konnotativ iks-femik ma'noni bermaydi. Asar muallifi *turnaqator* so'zini sovchilarning ko'lamiga ishora qilgan bo'lsa, tarjimonlar "turnaqator"ning shaklini tasviriy ifodalaydi. Biroq bu vaziyatni *потянулись* ifodasi me'yorlashtiradi. Ya'ni sovchilarning ko'pligi natijasida qator cho'zilgani, miqdoriy belgisi oshgani yuzaga chiqadi.

Asliyat		Tarjima			
		1958		2009	
evfemizm	disfemizm	evfemizm	disfemizm	evfemizm	disfemizm
	<i>og'zining suvi kelguchi</i>		<i>соблазняла</i>	<i>отняла покой</i>	
	<i>yotib qolg'uncha, otib qol</i>	<i>попытка не пытка а спрос не беда</i>		<i>попытка не пытка а спрос не беда</i>	
<i>turnaqator</i>		<i>журавлиной цепочкой потянулись</i>		<i>журавлиным клином потянулись</i>	

Demak, gapdagi 3 ta iks-femik birlik tarjimada o'rni almashgani ma'lum bo'ladi. Xususan,

Asliyat	Tarjima	
	1958	2009
disfemizm	disfemizm	evfemizm
disfemizm	evfemizm	evfemizm
evfemizm	evfemizm	evfemizm

Ko'rinadiki, manba tili tarjima tiliga ko'proq evfemik birliklar bilan tarjima qilinib, bunda turli usullardan foydalanilgan va nutqiy vaziyat yumshatilagan.

"Anna Karenina"ning tarjimasida esa quyidagi holatni kuzatish mumkin: *Ясно он никогда не обдумывал этого вопроса, но смутно ему представлялось, что жена давно догадывается, что он не верен ей, смотрит на это сквозь пальцы.* (Анна Каренина – 18).

Bu narsa ustida u hech mahal durustroq o'ylab ko'rgan bo'lmasa hamki, uning vafosizligini xotini qachonlardan beri payqab yurganligini, *lekin bunga parvo qilmaganligini sal-pal* sezardi. (Anna Karenina – 6)

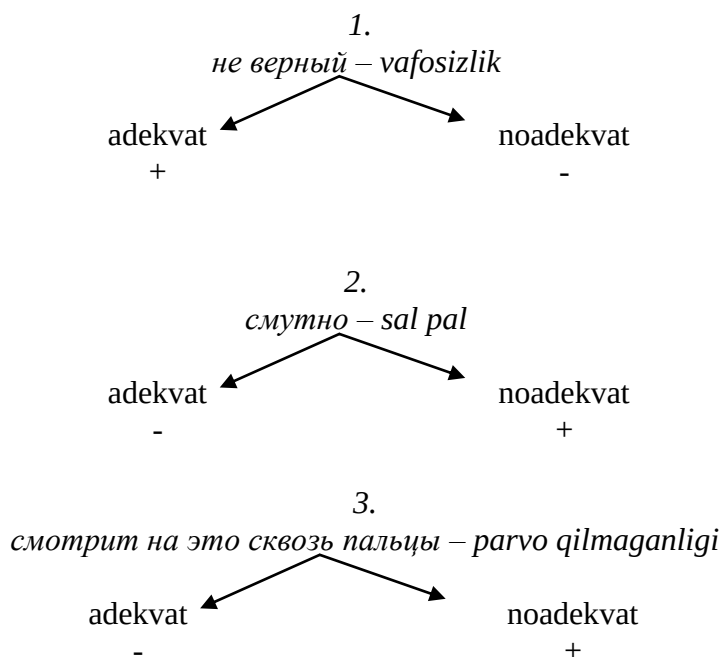
1. Mohiyatan *верный* ("sodiq" ma'nosida) birligi bugungi kunda evfemik ma'nosini yo'qotgan birliklar sirasiga kiradi. Lekin o'z davrida evfemik xususiyat kasb etgan. Lug'aviy jihatdan tarjimada to'g'ri qo'llanilgan, nutq vaziyati nuqtai nazaridan evfemik muhit yaratgani bilan, qayta nomlanmagan, shunchaki anglashilgan narsaning yo'q ekanligiga ishora qiluvchi birlik sifatida to'g'ridan-to'g'ri o'girilgan:

Bu o'rinda bir necha ortofemik xususiyatga ega so'zlarni qo'llash maqsadli til uchun xos. Masalan, *fidoyi emas, halol emas, samimiy emas* kabi, shuningdek *xiyonatkor* tushunchasi ham. Modomiki, asar emotivligini saqlash uchun iks-femik birliklarni maksimal darajada iks-femik birliklar bilan tarjima qilish maqsadi oldimizda turar ekan, adekvat ko'chim tanlash, buning uchun tarjima tili resursidan iks-femik muqobil izlash vazifasi muhim masala hisoblanadi. Masalan, "oyoq olishi", "egri yurishi", "bejo harakati", "yo'ldan ozishi" kabi. Lekin ko'chimlar mazkur matn tashqarisida boshqa evfemik tusga kirishini ham inobatga olish zarur.

2. O'zbekcha gapda mavjud kesim (*представлялось – sezardi*) noto'gri tarjima qilinganligi sababli *смутно* so'zi *sal pal* birligi bilan o'giriladi. Zero, *смутно* jonli nutqda *тускло, мрачно, тревожно, зыбко, слепо, пасмурно, запутанно* kabi salbiy bo'yoqlarga egaligi ma'lum. Bunda so'zlovchi (qahramon) yoqimsiz vaziyatni tasavvur qilayotgani, rus tilidagi pragmatik vaziyatni tarjimon ko'zdan qochirayotganligini ta'kidlash joiz. Uning *sal pal* birligi *невнятно, неопределенно, неясно, слабо* kabi sinonimik qatorlariga muqobil bo'la oladi. Ammo iks-femik vaziyatni bera olmaydi. Bu o'rinda ruscha birlikning *тревожно, беспокойно* ma'nolari salbiy nisbat uchun foydalanishga qulay deyish mumkin. Nutq egasining tasavvuri ana shunday noxush ekanligi manba tilida o'z aksini topgan.

3. Tarjimon *смотрит на это сквозь пальцы* iborasini *parvo qilmagan* birligi bilan o'girib, manba til emotiv xususiyatini yo'qotadi. Parvo qilmaslik ixtiyoriy ravishda sodir bo'ladigan holat bo'lib, asliyatda majburiyat, yomon oqibatlarining oldini olish maqsadida amalga oshirilgan vaziyat haqida so'z bormoqda. Qolaversa, bu iboraning o'zbek tilidagi muqobili (*ko'z yumadi*) ana shu mazmunni yuzaga chiqarishga qodir. Bu tarjimadagi faqat iks-femik birliklarni ajratib tahlil qilinganda, adekvat va noadekvat tarjima belgisiga ko'ra quyidagi tasnifni amalga oshirish mumkin:

Demak, bu birliklar quyidagicha tarjima qilinganda iks-femik vaziyat saqlanishi mumkin edi:

Noadekvat tarjima	Adekvat tarjima
	<i>не верен</i>
Tarjimon: <i>vafosizlik qilishi</i>	Bizningcha: <i>egri oyoq olishi/qing'ir yurishi</i>
	<i>смутно</i>
Tarjimon: <i>sal pal</i>	Bizningcha: <i>zo'rg'a/g'ira-shira/zaif/g'amnok</i>
	<i>смотрим на это сквозь пальцы</i>
Tarjimon: <i>parvo qilmaydi</i>	Bizningcha: <i>ko'z yumadi/barmoq orasidan qaraydi</i>

Shundan kelib chiqib tarjimani quyidagicha amalga oshirish mumkin:

<i>Ясно он никогда не обдумывал этого вопроса, но смутно ему представлялось, что жена давно догадывается, что он не верен ей, смотрит на это сквозь пальцы</i>	
Tarjimon: <i>Bu narsa ustida u hech mahal durustroq o'ylab ko'rgan bo'lmasa hamki, uning vafosizligini xotini qachonlardan beri payqab yurganligini, lekin bunga parvo qilmaganligini sal-pal sezardi.</i>	Bizniki: <i>U bu haqda o'ylab ko'rmagani aniq, biroq xotini erining qing'ir yurishini qachonlardan beri payqab, bunga ko'z yumayotganligini zo'rg'a tasavvur qildi.</i>

Xulosa. Xulosa o'rnida, Sanjar Siddiqning tarjimada ro'y beradigan yanglishlarni uchga ajratishini esga olamiz:

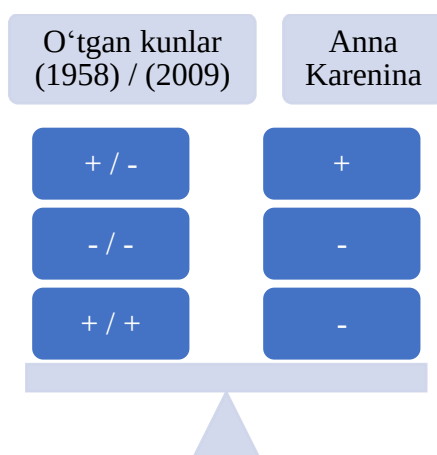
“Birinchii xil xatolar – bilimsizlikdan, tilni yaxshi bilmaslik hamda so'zlarning o'rniga qarab turli ma'noda kelishini anglab yetmaslik natijasidir.

Ikkinchi xil xatolar – tildagi sinonimlardan, tilning lug'at boyligidan xabarsizlik, ya'ni har bir tilning o'ziga xos iboralarining ichki mazmunidan begonalik natijasida va nihoyat:

Uchinchi xil xatolar – jumla va tarkiblarni o'girishdagi loqaydlikdan kelib chiqadi.”¹

Bu xil xatolar evfemik va disfemik birliklarning almashinuviga olib kelishi, natijada manba tili pragmatik ruhining tarjima tilida aks etmasligiga sabab bo'ladi.

Umuman olganda, har bir tilning o'z nutqiy qo'llanilish taraqqiyoti natijasida evfemik/disfemik vaziyat almashinuvi bo'lib, tarjimada ulardan foydalanishga ehtiyotsizlik qilish, o'quvchi psixologik tasavvurida noto'g'ri kartina chizish, milliy ruhni o'zgartirishga haqimiz yo'q. Shu ma'noda iks-femik birliklarning tarjimasi “O'tgan kunlar” asari “Anna Karenina” asaridan ko'ra samaraliroq bo'lganligini xulosa qilish mumkin.

¹ Ўзбекистонда бадий таржима тарихи. С.Мамажонов тахрири остида. – Тошкент, Фан, 1985. – Б. 34. – 176 б.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Allan, Burridge 1988 — Allan K., Burridge K. Euphemism, dysphemism and cross-varietal synonymy. La Trobe working papers in linguistics. 1988, (1): 1–16.
2. «Тафаккур жавҳари». Тошкент, «Фан» нашриёти. 2010 (Тўловчи ва сўз боши муаллифи, ф.ф.д. И.М.Фаниев) <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/lev-tolstoy-anna-karenina-ostiga-chizilgan-parchalar.html>
3. Allan, Burridge 2006 — Allan K., Burridge K. Forbidden words: Taboo and the censoring of language. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
4. Choriyeva, Muxlisa Jumamurodovna “O‘tkan kunlar” romanining tarjima variantlarida milliylik ifodasi va o‘girmalardagi tafovut va o‘xshashliklar // ORIENSS. 2021. № Special Issue 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-tkan-kunlar-romanining-tarjima-variantlarida-milliylik-ifodasi-va-o-girmalardagi-tafovut-va-o-xshashliklar>
5. The QPB Encyclopedia of Word and Phrase Origin. Robert Hednrickson. Facts on File.
6. Баландина М.И. Проблема перевода аргю и дисфемизмов в двуязычной ситуации. Автореф...дисс. канд. фил. наук. 10.02.20. – Москва, 2000. – С.28. <https://cheloveknauka.com/problema-perevoda-argio-i-disfemizmov-v-dvuyazychnoy-situatsii>
7. Кадилова Х.Б. Классификация по структуре формы эвфемизмов в произведениях Абдуллы Кадири // Вестник науки и образования. 2020. №8-1 (86). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-po-strukture-formy-evfemizmov-v-proizvedeniyah-abdully-kadiri>
8. Кадилова, Х. 2021. Проблемы перемены эвфемизмов и дисфемизмов в художественном переводе. // ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. – AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI, Baku. Volume: 15, Issue: 10; St: 17-22. DOI: <https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/71/17-22>
9. Комиссаров В.Н. Теория переводов (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш.шк., 1990. – 253 с.
10. Маматов А., Болтева Б. Фразеологик бирликларнинг лингвимаданияи ва семантик-прагматик тадқиқи. Монография. – Тошкент: 2018.
11. Махмуд Саттор. Ўзбекнинг гапи кизик. – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2011. – 148 б.
12. Мораева А.В., Грекова О.М. Особенности и трудности перевода эвфемизмов (на материале новостных статей ВВС). // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. 2018. Т. 4, №4. С.90-102. DOI: 10.18413/2313-8912-2018-4-4-0-10
13. Пестова М.С. Эмотивность и оценочность как основные компоненты коннотации дисфемистичных фразеологических единиц, построенных на гиперболе, в английском и русском языках. <https://cyberleninka.ru/article/n/emotivnost-i-otsenochnost-kak-osnovnye-komponenty-konnotatsii-disfemistichnyh-frazeologicheskikh-edinit-postroennyh-na-giperbole-v/viewer>
14. Резанова А.Н. Дисфемия в английском языке: семантические механизмы и прагматические функции: Автореф. дис. ... канд. филол. наук – СПб., 2008. – С. 8-9.
15. Толстой Л. Анна Каренина: роман. Лев Толстой / Рус тилидан Мирзакалон Исмоилий таржимаси. Биринчи китоб. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2017. – 704 б. https://fileskachat.com/view/96397_e8f4b32d6836c2053efde588ee38826c.html
16. Ўзбекистонда бадиий таржима тарихи. С.Мамажонов тахрири остида. – Тошкент, Фан, 1985. – Б. 34. – 176 б.
17. Фомина Т.А., Дружинин А.С. Контекстуально обусловленное номинативное варьирование на оси эвфемия/дисфемия. Вестник Санкт-Петербургского университета. Язык и литература. 2023, 20 (1): 137–155. <https://doi.org/10.21638/spbu09.2023.108>

TILSHUNOSLIKDA “KONSEPT” BIRLIGI VA UNING O‘RGANILISHI

HAKIMOVA BARNO

O‘qituvchi, Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti

Annotatsiya. Tilshunoslikda konsept masalasi va uning fanga kirib kelishi kognitiv lingvistika rivojlanishining o‘ziga xos tomoni hisoblanadi. Shunga ko‘ra, maqolada konseptning fanga kirib kelguncha rivojlanish bosqichi, fanga kirib kelishi va fanga kirib kelgandan so‘ng turli xil olimlarning fikrlari va tadqiqotlari haqida so‘z boradi. Yaqin o‘n yil mobaynida tilshunoslikda konsept haqidagi fikr va mulohazalar hamda undan chiqarilgan xulosalarga asoslanib “konsept” tushunchasiga asosiy ta’riflar beriladi.

Konsept haqidagi tadqiqotlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, turli madaniyatlarda konseptlar olami turlicha aks etadi. Konsept xalq madaniyati ta’sirida vujudga kelgan birlik bo‘lib, leksik, frazeologik vositalar orqali millat lingvomadaniyatini ochib berishga xizmat qiladi. Konseptni har bir millat o‘z dunyoqarashi va mentaliteti orqali tasavvur qiladi. Bu voqelik kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik jihatidan olamning lisoniy tasviri sifatida qaraladi.

Demak aytish mumkinki, konsept ko‘rinmas tafakkur kategoriyasi va bu uning izohlanishi uchun katta imkoniyat yaratadi. Konsept bir-biriga bog‘liq, bir butun qoidaga ega g‘oyalar yig‘indisi. Konsept tushunchaning obrazda, mazmun va belgida aks etuvchi tarkibiy shakllarida mujassamlashgan mohiyatidir. Konsept matnda bir butun ko‘rinishda namoyon bo‘lib, matnda aks etgan mazmunni ochib berishga xizmat qiladi.

Tayanch so‘z va iboralar: Konsept, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, til, qatlam, millat, ma’no, lingvistika.

Аннотация: В лингвистике вопрос о понятии и его вхождении в науку считается уникальным аспектом развития когнитивной лингвистики. Соответственно, в статье говорится об этапе развития концепции до ее входа в науку, ее вхождении в науку, а также мнениях и исследованиях различных ученых после ее входа в науку. За последние десять лет даны основные определения понятия «концепт», основанные на мнениях и соображениях о самом понятии и сделанных на его основе выводах.

На основании исследования концепта можно сказать, что мир концептов по-разному отражается в разных культурах. Концепт представляет собой единство, созданное под влиянием национальной культуры и служит раскрытию языковой культуры нации посредством лексических и фразеологических средств. Каждая нация представляет это понятие через свое мировоззрение и менталитет. Эта реальность рассматривается как языковая репрезентация мира с точки зрения когнитивной лингвистики и языкознания.

Итак, в заключение можно сказать, что концепт является невидимой категорией мышления, и это создает большие возможности для его интерпретации. Концепция – это совокупность идей, которые связаны друг с другом и подчиняются единому правилу. Концепт – это сущность понятия, воплощенная в структурных формах, отраженных в образе, содержании и знаке. Понятие выступает в тексте в целом и служит для раскрытия отраженного в тексте содержания.

Ключевые слова и выражения: Концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, язык, пласт, нация, смысл, лингвистика.

Abstract. In linguistics, the question of the concept and its entry into science is considered a unique aspect of the development of cognitive linguistics. Accordingly, the article talks about the development stage of the concept before its entry into science, its entry into science, and the opinions and studies of various scientists after its entry into science. Over the past ten years, basic definitions of the concept “concept” have been given, based on opinions and considerations about the concept itself and the conclusions drawn on its basis.

Based on the study of the concept, we can say that the world of concepts is reflected differently in different cultures. The concept represents a unity created under the influence of national culture and serves to reveal the linguistic culture of the nation through lexical and phraseological means. Each nation represents this concept through its worldview and mentality. This reality is considered as a linguistic representation of the world from the point of view of cognitive linguistics and linguistics

So, in conclusion, we can say that the concept is an invisible category of thinking, and this creates great opportunities for its interpretation. A concept is a set of ideas that are related to each other and obey a single rule. A concept is the essence of a concept, embodied in structural forms reflected in the image, content and sign. The concept appears in the text as a whole and serves to reveal the content reflected in the text.

Key words and phrases: Concept, cognitive linguistics, linguoculturology, language, layer, nation, meaning, linguistics.

Kirish. Konsept tushunchasini turli xil soha va yo‘nalishlarda uchratishimiz va har bir sohada konseptning o‘z ma’no va vazifasi borligini kuzatishimiz mumkin. Jumladan, psixolingvistika, tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik¹ sohalarini nuqtai nazaridan konsept talqinlari ko‘rib chiqilgan.

Psixolingvistika nuqtai nazaridan konsept insonning psixik hayot qonuniyatlariga bo‘ysunuvchi, shaxsning bilish va muloqot jarayonida dinamik xarakterga ega.

Tilshunoslikda konsept lingvokognitiv va lingvomadaniy hodisa sifatida qaraladi. Kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik fanlarining asosiy mavzusi konsept bo‘lib, u tafakkur birligi sifatida millatning ma’naviy qadriyatlarini aks ettiradi.

Tilshunoslik zamonaviy yo‘nalishlarining deyarli barchasida konsept asosiy aspektlardan biri hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslik bilimlari tadqiqoti bilan shug‘ullangan tadqiqotchilar mazkur birlikka nisbatan o‘zlarining qarash va ta’riflarini berganlar. Konsept madaniyat nuqtayi nazaridan qaralar ekan, uni inson ruhiy-idrokiy olamidagi madaniyatning asosiy uzvi sifatida tushunish lozim.

Ilmiy muomalaga “konsept” atamasini sxolastik yo‘nalish faylasufi Petr Abelyar kiritgan. U kontseptni til strukturalari bilan emas, balki nutq bilan bog‘lagan, zero til strukturasi mavhumlashtirish mantiqiy amallari bilan bir qatorda, hissiyot va tasavvur tajribasi asosida ham shakllanadi.

Konsept turli tuzilmalar va elementlarni o‘z ichiga olgan konstrukt hisoblanadi. U mental akt mahsulidir. Shu sababli konsept atamasini hozirgi vaqtda matematika, mantiq, falsafa, kulturologiya, sotsiologiya, lingvistika singari sohalarining vakillari ishlatadilar.

Tillarning grammatik tarkibi, uning tizimi kognitiv tilshunoslik nazaridan chetda qolmaydi. Voqelik va uni idrok etish makon va zamon tushunchalari bilan uzviy bog‘liqligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Shunday ekan, muloqotga kirishayotgan shaxs tinglovchini qiziqtirayotgan mavzuni (konseptni) unga yetkazishda gapirilayotgan tildan leksik birliklarni tanlaydi so‘ngra mavjud grammatik kategoriyalar asosida ularni modellashtiradi va shu tariqa uni tinglovchi e’tiboriga havola etadi. Voqelik (mavzu) - uni tegishli tartibda grammatik jihatdan modellashtirish – tinglovchi tomonidan bu axborotni qabul qilinib, idrok etilish jarayoni ijtimoiy tilshunoslik, psixolingvistika va kognitiv tilshunoslikning o‘rganish obyektlaridan biridir.

Aytilganlardan ma’lum bo‘lishicha, dunyoni, bizni o‘rab turgan muhitni, sodir bo‘lgan, bo‘layotgan voqea va hodisalarni bilish, idrok etish til faoliyati bilan uzviy bog‘liqdir. «Kognitiv tilshunoslik inson tomonidan til tizimini va ushbu tizimni harakatga keltiruvchi omillarni o‘zlashtirishi va ulardan foydalanish qoidalarini qay yo‘sinda tartibga solinishi kabi masalalar bilan shug‘ullanadi. Kognitiv – tilshunos

¹ Никишина И.Ю. Язык сознание коммуникация. // “Понятие концепт в когнитивной лингвистике”. – М., 2002. – № 21. – С.5-7.

lisoniy hodisalarning tafakkur faoliyatidagi o'rni, bajaradigan vazifalari bilan qiziqadi. U (kognitivist) lisoniy va tafakkur faoliyatlari munosabatlarining yuzaga keltiruvchi sabablarni qidiradi va bu sabablar oqibati bo'lgan muloqot matnlari – lisoniy tuzilmalarni tarkiban va mazmunan anglashga, tahlil qilishga harakat qiladi».

Konsept ongimizda zehniy yoki ruhiy zaxiralarni sharhlashga xizmat qiladigan va insonning bilim va tajribasini aks ettiradigan informatsion strukturadir. U xotiraning operativ mazmuniy birligi, ong (mental) leksikani, konseptual tizim va aqliy til va inson ruhiyatida aks etgan olam manzarasidir. Bu yakka shaxs dunyo obyektlari haqida biladigan, gumon qiladigan, o'ylaydigan, tasavvur qiladigan ma'lumot.

Konseptlar – so'z bilan ekstralingvistik voqelik o'rtasidagi vositadir. Belgi o'z ichiga olgan kosept so'zning ma'nosini tashkil qiladi. Barcha insonlar haroratga ega bo'lgan obyektga qanday aksulamal ko'rsatishni biladi, lekin tilda o'z aksini topgan ma'nolarni kuyib qolish, yonib ketish, issiq, qaynoq va b. Bu konseptning faqat bir qismini ifodalaydi.

Konsept insonning mental (ong) olamida madaniyatning asosiy yacheyka (bo'linma)si. Konsept strukturasi murakkab. Bir tomondan tushunchaning tuzilishiga bog'liq bo'lgan barcha narsalar unga ham tegishli. Undan tashqari, konsept strukturasi so'zning etimologiyasi, tarixning qisqacha mazmuni, belgilari, hozirgi zamon assotsiatsiyalari, baholar va boshqalar kiradi.

Ma'lumki, Gumboldt tilni "tashqi olam hodisalari va insonning ichki olami o'rtasida joylashgan olam" deb tushunardi. Shunday ekan, mazmunni uning egasi bo'lgan insonning ichki olamisiz o'rganib bo'lmaydi. Boshqacha qilib aytganda, mazmunlarni psixik subyektlarning o'zaro munosabatini belgilovchi so'zlashuv va anglash kabi jarayonlardan ayri holda o'rganish mumkin emas.

Hozirgi kunda kognitiv lingvistikaning quyidagi yo'nalishlari mavjud:

a) Madaniyatshunoslik yo'nalishi – konseptlarni turli ilmlarning ma'lumotlariga tayangan holda madaniyatning bir unsuri deb o'rganish.

b) Lingvokulturologik yo'nalish – konseptlarni milliy lingvomadaniyat va bu madaniyatning milliy qadriyatlar va milliy o'ziga xosliklar bilan bog'liq ravishda o'rganish.

c) Mantiqiy – konseptlarni mantiqiy metodlar vositasida o'rganish.

d) Semantik-kognitiv – tilning lug'aviy va grammatik semantikasini konseptlarning mazmunini ochish vositasi, tilning semantikasidan konseptosferasiga modellash vositasi sifatida o'rganish.

e) Falsafiy-semiotik – belgilar tizimini kognitiv asoslari sifatida tadqiq qilish.

Har qanday milliy g'oya xalqning turmush tarziga, uning mentaliteti, madaniyatiga, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy uyushish shakliga, falsafasi, dini, tilda aks etadigan tafakkuriga bog'liq bo'ladi. Bir sotsiumda yashaydigan odamlar muayyan madaniy makonni yaratadilar va bu yerda qadriyatlar, me'yorlar, mo'ljallar kompleksining shakllanishi yuz beradi. Asosiy maqsadi boshqa xalqlar qatorida milliy o'ziga xoslikka erishishdan iborat bo'lgan milliy g'oya aynan shu paradigma asosida yaratiladi.

Ayrim xalq madaniyatini faqat o'zlikni anglash deb ataladigan hodisa doirasida tadqiq etish mumkin. Til dunyoni anglash jarayoniga ta'sir ko'rsatishga qodir, zero til amaliyotlari turli xayoliy obrazlarni yaratishga ko'maklashadi. Madaniy xususiyatlarning mavjudligi fikrlash jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi va tilda aks etadigan tafakkurda mental obrazni yaratadi.

Tilshunoslik zamonaviy yo'nalishlarining deyarli barchasida konsept asosiy aspektlardan biri hisoblanadi. Zamonaviy tilshunoslik bilimlari tadqiqoti bilan shug'ullangan tadqiqotchilar mazkur birlikka nisbatan o'zlarining qarash va ta'riflarini berganlar. Konsept madaniyat nuqtayi nazaridan qaralar ekan, uni inson ruhiy-idrokiy olamidagi madaniyatning asosiy uzvi sifatida tushunish lozim.

Lingvomadaniyatda ham tilshunoslikning boshqa zamonaviy yo'nalishlari singari, konsept asosiy termin sifatida qo'llanadi. XX asrning 90-yillariga kelib keng qo'llanishga kirgan **konsept** atamasi lotincha **conceptus** bo'lib, umumiy qilib aytganda, "tushuncha" ma'nosini ifodalaydi. Hozir ham

ko‘pincha “konsept” atamasidan “tushuncha” so‘zining sinonimi sifatida foydalanilmoqda. Shuningdek, “konsept” atamasi matematik logika, madaniyatshunoslik, psixologiya kabi fanlarda ham faol qo‘llanilmoqda. “Konsept” tushunchasini turli xil soha va yo‘nalishlarda uchratish va har bir sohada uning o‘z ma‘no va vazifasi borligini kuzatish mumkin. Jumladan, “konsept” atamasining talqinlari tilshunoslik, psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik sohalari nuqtai nazaridan batafsil ko‘rib chiqilgan¹.

Birinchii bor bu atamani rus fanida 1928-yilda S.A.Askoldov qo‘llagan. Olim konseptni ko‘pgina noaniq predmetlar, harakatlar, voqeliklar (rivojlanish konsepti, haqiqatgo‘ylik, matematik konseptlar)ni fikrlash jarayonida o‘rnini to‘ldiruvchi tafakkur shakli deb izohlaydi².

Rus tilshunosi Demyanok V.Z. “Понятие и концепт в художественной литературе и научном языке” ilmiy ishida “konsept” terminining lotin, fransuz, italyan, ispan, nemis, ingliz va rus tillarida qo‘llanishini o‘rganib chiqib quyidagi xulosalarga kelgan: a) dastlab “konsept” termini lotin tilida **conceptus** “ibtidoiy, boshlang‘ich holat” ma‘nolarida qo‘llangan. Italyan va ispan tillarida konsept (**concetto, concepto**) badiiy adabiyot tekstlarida azaldan uchrab kelgan va ko‘pgina ideomalarda uchraydi; b) nemis tilida esa konsept (**Konzept, Konzept**) termini “xomqolip”, ya‘ni rus tilidagi “konspekt” ma‘nosida qo‘llangan. Ingliz tilida esa konsept (**concept**) falsafiy termin sifatida ishlatiladi. Rus tilida konsept 1920-yillardan boshlab 1970-yillargacha “tushuncha” terminining sinonimi sifatida qo‘llangan³.

Konsept atamasi “tushuncha” ma‘nosini ifodalayotgan va undan “tushuncha” so‘zining sinonimi sifatida foydalanib kelinayotgan bo‘lsa-da, oddiy tushuncha va konsept orasida farqli hamda o‘xshash tomonlari bor. Tushuncha moddiy borliqdagi narsa-hodisalarning eng muhim belgilarini ifodalasa, konsept ularning yuzaki (o‘ta muhim bo‘lmagan) tomonlarini ham qamrab oladi. Tushuncha so‘z orqali ifodalanadi. Lekin tushuncha va so‘z aynan bir narsa emas. Tushuncha biror bir sinfga kiruvchi predmetlarni umumlashtirish va bu predmetning umumiy va farqlovchi belgilari majmui asosida shakllanadi.

Konsept xalq madaniyati ta‘sirida vujudga kelgan birlik bo‘lib, leksik, frazeologik vositalar orqali millat lingvomadaniyatini ochib berishga xizmat qiladi. Konseptni har bir millat o‘z dunyoqarashi va mentaliteti orqali tasavvur qiladi. Bu voqelik kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik jihatidan olamning lisoniy tasviri sifatida qaraladi. Biror konseptni mukammalroq o‘rganish uchun shu konseptni turli tillarda solishtirib, uning turli millatlar madaniyati, kundalik hayoti va mentalitetida tutgan o‘rnini aniqlash zarur.

Konsept – bir millatga tegishli bo‘lgan hayotiy tajriba natijalarini o‘zida namoyon qilgan bilimlar va tasavvurlar yig‘indisi, inson ongidagi hayotga, borliqqa bo‘lgan munosabat, bir millatning nimadir haqidagi o‘y-fikrlari, qarashlarini o‘zida mujassamlashtirgan termindir. Shu bilan bir qatorda konsept xotiraning operativ birligi bo‘lib, fikriy, lisoniy, konseptual tizimlar va ong tili, borliq bilimlarini o‘z ichiga oladi⁴.

Oxirgi o‘n yillikdagi amalga oshirilayotgan lingvistik tadqiqotlarda til va tafakkurni yaxlit konsept-siyasini tuzish, tilda tildan tashqari bo‘lgan voqelikni ifodalash usullari, dunyo haqidagi bilimlar, “dunyoning til tasviri”ni shakllantirish qonunlari masalasiga alohida e‘tibor qaratilgan. Nazariy adabiyotlarning tahliliga binoan zamonaviy ilm-fanning terminologik sistemasiga “konsept” tushunchasi aktiv kirib kelmoqda.

¹ И.Ю.Никишина Язык сознание коммуникация. // “Понятие концепт в когнитивной лингвистике”. – М., 2002. – № 21. – С.5-7.

² С.А. Аскольдов Концепт и слово. // Русская словесность. Антология. Москва: Academia, 1997. –С.45

³ D. B. Agzamova “Xotira” konseptining ingliz va o‘zbek tillaridagi umumiy va o‘ziga xos xususiyatlari, dis., T., 2012, 21-b.

⁴ Е.С. Кубрякова Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Московский гос. ун-т, 1996. – С.31.

Yuqorida zamonaviy gumanitar bilim sohasiga “konsept” soʻzini rus mutafakkiri S.A.Askoldov kiritilgan taʼkidlandi. Aniqroq toʻhtaladigan boʻlsak, konseptni individual tushuncha emas, balki unda “umumiylik”ni nazarda tutilishini tushunish mumkin.. S.A.Askoldov konseptning 2ta asosiy turini ajratadi:

-Bilimga oid;

-Badiiy (sanʼatga oid)

Ammo bunday turlarga boʻlinishni mutlaq toʻgʻri deb boʻlmaydi.

Konseptning asosiy belgisi sifatida S.A.Askoldov “oʻrin oluvchi (bosuvchi)” vazifasini hisoblaydi. Konsept - ongda tashkil boʻlgan shakl, va u fikrash jarayonida bizga bitta turga tegishli boʻlgan predmetlarning noaniq koʻpligini oʻrmini bosadi.

Shunday qilib, konsept - oʻrmini bosuvchi koʻplikning aksi emas, balki “uni ifodalovchi va u yoki bu (ish)ni amalga oshirish imkoniyatining belgisidir. Natijada konsept “oʻrin bosadigan sferaga potensial va dinamik ravishda yoʻnaltirilgan belgilangan imkoniyat, dastlabki simvolik (ishoraviy) proeksiya, belgi, ishora” boʻlib chiqadi.

S.A.Askoldovning maqolasida turli darajada bir xil gʻoya koʻrilgan: konsept simvolik, dinamik va potensialdir. Yaratuvchining ishi samarasida paydo boʻlgan konseptlar inson idrokida oʻsadi, rivojlanadi, ajratib chiqiladi, oʻzgartiriladi. Konseptning tabiati simvolik, chunki belgi (simvol) ham konsept kabi hech qachon madaniyatning bitta sinxron kesishishiga tegishli emas.

Lingvistikada “konsept” termini Patnem, Rassel, Cheyf, Shenkaning ishlarida (asarlarida) terminning adekvat tarjimasini masalasini hal qilish uchun ingliz adabiyotidan oʻzlashtirilgan (70-yillar oʻrtasi). G.A.Shurov tomonidan tarjima qilingan Cheyfning asarida konsept soʻzi “tushuncha” deb tarjima qilingan, “konseptual” soʻziga inglizcha “ideational” soʻzi toʻgʻri kelishi aytib oʻtiladi.

«Konsept» terminini kiritish zaruriyati A.A.Grigorevning fikricha, formal mantiq tomonidan ishlab chiqilgan tafakkur shakllarining sezilarli ravishda yetishmasligini anglash bilan yuzaga kelgan. Zamonaviy simvolik mantiqning asoschilaridan biri A.Chersch tushuncha ichida intensional kontekstdan tashqari yana maʼnolar bilan bogʻliq problematikaning mavjudligini koʻrsatish uchun inglizcha notion va concept soʻzlarini ajratadi.

Leksik birliklarning konseptual tabiatini oʻrganish boʻyicha tadqiqotlar uchun asosiy sabab 1989-yilda (N.D.Aryutyunova boshchiligidagi) “Tilning mantiqiy tahlili” nomli problem guruhi tashkil topishi boʻldi. Bu guruh doirasida tilda uchraydigan “semantik ahamiyatini mazkur til kollektivining dunyoqarashi aks etadigan” soʻzlarning (konseptlarning) tahlilini amalga oshirish ishlari boshlandi”. Bu termindan foydalanish boshida falsafa bilan oʻzaro munosabatda boʻlganligi tufayli lingvistika predmet maydonining kengayishiga sabab boʻldi.

Keyinchalik terminning mazmuni maʼnaviy orientatsiyalarning koʻchishi bilan aniqlandi. Terminning interpretatsiyasi insonda mavjud boʻlgan va inson ongi uchun xizmat qiladigan maʼnoga, maʼno anglatishga va kommunikatsiyaga yoʻnaltirildi.

“Konsept” soʻzi proterminologik vazifasida rus lingvistikasida 90- yillarning boshidan aktiv ravishda ishlatila boshlandi. Masalan, D.S.Lixachev “Rus tilining konseptosferasi” maqolasida shunday deydi: “Konsept soʻzining lugʻaviy maʼnosi insonning shaxsiy va milliy tajribasi toʻqnashuvining natijasi.” Tajriba qanchalar keng va boy boʻlsa, konsept ham shunchalar boy boʻladi.

Konseptga taʼrif bergan paytda muallif konseptning shakllanishida shaxsga oid boʻlgan komponentga katta ahamiyat beradi. “Har bir insonda oʻzining individual madaniy tajribasi, bilim va koʻnikmalarining zahirasi bor va bular bilan soʻzlarning maʼnolari boyligi hamda bu maʼnolar konseptlarining boyligi aniqlanadi, shu bilan birga ularning kambagʻalligi, bir maʼnoliligi haqida ham tasavvur hosil qilishga koʻmak beradi.”

Konsept ta'rifi tagida turgan hodisa yangi emasdir. Konseptual fazoning zamonaviy tadqiqotlarida V. fon Gumbolt, L.Yavaysber, E.Sepir, B.Uorf, E.Benvenist kabi tilshunos olimlarning dunyoning ma'naviy tasavvurini so'z orqali shakllantirish va tilni dunyoqarashning sistemasi sifatida ko'rilgan jarayonlarni o'rganish an'anasi davom etmoqda.

“Konsept” terminini o'zlashtirish jarayoni zamonaviy lingvistikada ikkita yo'nalishda amalga oshiriladi:

Birinchisi – o'z derivativlarining, “konseptosfera”, “konseptlashtirilgan predmet soha”, “konseptlashtirilgan fon” kabi so'z va so'z birikmalarining paydo bo'lishi bilan bog'liq;

Ikkinchisi - konsept fazosining “yangilanish”ini nazarda tutadi, va bu konsept tabiatini tushunish, unga aniq definitsiya berish va konseptlar tipologiyasini tuzishga yordam beradi.

Definitsiyaning asosi bo'lgan bunday relevant tamoyildan kelib chiqqan holda, “konsept” termini lingvistik adabiyotda turlicha talqin qilinadi. V.A.Tonkov lingvistikada ikkita yo'nalishni ajratish imkoniyati haqida gapiradi, ular doirasida konsept tushunchasining anglash mumkin. Bunday yo'nalish sifatida kognitiv va konseptual madaniy (E.A.Kruglova bo'yicha tarixiy-madaniy) yo'nalishlar hisoblanadi.

Bu yondashuvlarga binoan konseptning ikkita ta'rifi ajratiladi:

1. Konsept - bizning psixikamizda mavjud bo'lgan mental hodisa, ideal obyekt, ongimizning voqeylikning u yo bu hodisasi haqida ma'lumotni saqlaydigan kategoriya.

2. Konsept - ma'naviy madaniyatning kalit so'zi. (V.V.Kolesovga binoan “mentalitetning asosiy nuqtalari”)

Konseptning lingvomadaniyatshunoslikda interpretatsiyasini (talqinini) ko'rib chiqamiz. Konseptual madaniy yondashuv doirasida konsept o'zida biron bir madaniyatga tegishli insonning ma'naviy qiyofasini aks etadigan mental hodisa hisoblanadi. Konsept madaniy “fokus” deb ham hisoblanadi.

Masalan, S.G.Vorkachev konseptni til va madaniyat o'zaro bog'liqligida anglash uchun asosiy 3ta yondashuv haqida so'z yuritadi.

1. Eng keng ma'noda konseptlar qatoriga milliy til ongini o'z ichiga olgan va til egalarining “sodda dunyo tasviri”ni ta'riflaydigan leksemalar kiradi. Bunday konseptlarning yig'indisi tilning konseptosferasini tashkil etadi, va unda millatning madaniyati talqin qilinadi.

2. Torroq tushunchada konseptlar qatoriga lingvomadaniy spetsifika (o'ziga xoslik) tomonidan belgilangan semantik shakllar kiradi, ular aniq bir etnomadaniyat egalarini ta'riflaydi. Bunday konseptlar yig'indisi butun va strukturlashtirilgan biron bir semantik konseptosferani tashkil etmaydi, ammo unda aniq bir qism - konseptual sohani egallab turadi.

3. Uchinchi yondashuvda konseptlarning ro'yxati chegaralagan va ular milliy mentalitetni uning egalarini dunyoga nisbatan bo'lgan spetsifik (o'ziga xos) munosabatini anglashda asosiy hisoblanadi.

Birinchi nuqtai nazar A.P.Babushkinning ishida aks etgan, unda konsept “kollektiv ongning har xil diskret birligi”, u real va ideal dunyoning predmetini ifodalaydigan va til egalarining milliy xotirasida verbal ko'rsatilgan shaklda saqlanadi. Konseptlarning yig'indisi milliy-madaniy spetsifika (o'ziga xoslikga) ega “konseptosferani”, tilning “aurasini” tashkil etadi, deb hisoblanishi qayd etilgan.

Tilning har bir egasi, ongida u yo bu konseptni amalga oshirgan paytda uning obyektiv ma'nosiga subyektiv tajribaning elementlarini kiritadi. D.S.Lixachyovdan so'ng, A.P.Babushkin alohida tilga ega shaxsda mavjud kognitiv strukturalar va umummilliy tilning “konseptosfera”ning avlodidan avlodga o'tadigan konseptual modellar haqida o'z qarashlarini yoritishga harakat qildi.

Shunday qilib, konsept insonning ma'naviy dunyosini aks ettiradigan, moddiy dunyoni ifodalashga xizmat qiladigan tajriba, bilim va ko'nikmalar yig'indisi sanaladi.

Konseptning ma'nosi murakkab, shuning uchun olimlar konseptga tizimli hodisa sifatida qaraydi. Bu tizim **qatlam** so'zi bilan talqin qilinadi. Qatlam nuqtai nazaridan konsept turlarga ajratiladi. Bu turlar ikkita asosga qaratilgan. Birinchi asos – diaxronik, ikkinchisi – sinxronik. Diaxronik nuqtai nazariga ko'ra konseptlar zamonaviy va tarixiy qatlamga ajratiladi. Sinxronik nuqtai nazarida konseptlar ostida yotgan obraz asosiga qaraladi¹.

Mana shu murakkabliklar V.A. Maslovaning ishlarida ham o'rganilib chiqilgan. U konsept ma'nosiga ko'p qirrali tuzilma sifatida qarab, nafaqat til egalari tomonidan o'ylanadigan, balki ular o'zlari his qiladigan hayajon, baho, milliy obraz va konnotatsiyani o'z ichiga olishini ko'rsatadi² va konsept tuzilishida o'zgacha nuqtai nazar borligini ta'kidlaydi. Konsept markazida qadr-qimmat turishi, u madaniyat tadqiqiga xizmat qilishi, madaniyat asosida aynan qadrlilik prinsipi yotadi. Har bir konsept murakkab mental uyg'unligi, ma'noviy tuzilishdan tashqari, insonning ifodalanayotgan obyektga munosabati va umuminsoniy yoki umumiy, milliy-madaniy, ijtimoiy, til egalarga tegishli, shaxsiy-individual komponentlarni o'z ichiga oladi, deb ta'kidlaydi³.

Konsept tuzilishini o'rganishda boshqacha qarashlarni Y.S.Stepanovning ishlarida ham kuzatamiz. U bir tomondan, konsept tuzilishida hamma turg'un tushunchalarni ajratadi, ikkinchi tomondan konseptni madaniyatga asoslangan ichki tuzilish-etimologiyasini ko'rsatadi⁴.

Lingvomadaniy jihatdan konsept madaniyatning asosiy birligi hisoblanib, uning tarkibiga belgilar etimologiyasi, konsept tarixi, zamonaviy assotsiatsiyalari, unga munosabat yoki uni baholash kiradi. Kognitiv va til strukturasini bog'lab turuvchi birlikka konsept deyiladi. Lingvomadaniyatshunoslikda konsept quyidagi til birliklarida ifoda etiladi: leksik va frazeologik birliklarda; nutq birliklarida (so'z birikmasi, gap), grammatik tuzilishda. Keltirilgan til birliklarida konsept o'z mazmunining ma'lum qismini bera oladi. Konseptda lingvistik ifoda vositalari yotadi. Lingvistik vositalar konseptni so'z munosabatida lingvomadaniyatni namoyon qilishi uchun muhimdir. Leksik va frazeologik birlik til sistemasiga kiruvchi kommunikativ jarayonni talab etuvchi konseptlarda yashaydi. Konseptni to'liq anglash uchun bir-biriga o'xshash kategoriyalarni tushunish darkor. Bular qatoriga birinchi navbatda mantiqiy tushuncha va til ma'nolari kiradi⁵.

Lingvomadaniy konsept talqinlarining xilma-xilligiga qaramasdan quyidagi qoidalarni sanab o'tish mumkin:

- 1) Lingvomadaniy konsept ko'pqirrali ma'noga ega;
- 2) Konsept madaniyat, til va tafakkurda mavjuddir;
- 3) U predmetlashgan yoki "verbal aks etgan" bo'lishi kerak, ya'ni rivojlanishi davrida lisoniy aks etgan bo'lishi zarur;
- 4) Tilda bilimlar yig'indisi sifatida, ya'ni leksik, frazeologik, paremiologik birliklarda aks etgan bo'lishi zarur;
- 5) Konseptlar mutanosibligi biror bir xalq va uning tili konseptosferasini tashkil qiladi;

Lingvomadaniy konseptlar mazmuniga ko'ra emotsional konsept (qo'rquv, xursandchilik, sevgi, ezgulik), intellektual (aql-idrok, tushunish) kabi konseptlarga bo'linadi.

¹ Е.С. Рябкова Альманах современной науки и образования // "Лингвокультурный концепт как элемент языка и культуры". – М., 2012. – №4 (59). – С.187.

² В.А. Маслова Когнитивная лингвистика. – М.: Тетра Системс, 2004 – С.36.

³ O'sha asar. – В.45.

⁴ Ю.С. Степанов Константы: Словарь русской культуры: Изд. 2-е. – М.: Академический проект, 2001. – С.43.

⁵ Е.С. Рябкова Альманах современной науки и образования // "Лингвокультурный концепт как элемент языка и культуры". – М., 2012. – №4 (59). – С.187.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, konsept ko'rinishi tafakkur kategoriyasi va bu uning izohlanishi uchun katta imkoniyat yaratadi. Konsept bir-biriga bog'liq, bir butun qoidaga ega g'oyalar yig'indisi. Konsept tushunchaning obrazda, mazmun va belgida aks etuvchi tarkibiy shakllarida mujassamlashgan mohiyatidir. Konsept matnda bir butun ko'rinishda namoyon bo'lib, matnda aks etgan mazmunni ochib berishga xizmat qiladi. Konseptning asosini tashkil qiluvchi predmet obrazi yetarlicha aniq va ikkilamchi o'rinni egallagan bo'laklari mavhumlikka ega bo'lishi bilan birgalikda, ular yagona negiz atrofida o'zaro munosabatga kirishib birikadilar. Shu sababli konsept tarkibining tizimiy xarakterga ega ekanligini e'tirof etish ma'quldir. Uning tizimiy xususiyatlari tuzilish jihatidan murakkab tartibli bo'lishida va bir butun mental tuzilma sifatida idrok qilinishida namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, konsept termini so'z ma'nosining mohiyatidan kengroq bo'lib, konseptlar har bir millat tarixining rivojlanishi mobaynida ham o'z strukturasi hamda shu strukturani tashkil qiluvchi belgilarini yo'qotmaydi. Shuni ta'kidlash joizki, ya'ni "ayol" tushunchasi asrlar oldin boshqacha so'zlar orqali yuritilgan bo'lishi mumkin, lekin konsept sifatida asrlar osha davom etib kelmoqda.

Demak, so'zning leksik ma'nosi va konsept tafakkur hamda kognitiv xususiyat bilan bog'liq hodisa bo'lib, ongda borliqning aks etishi natijasi hisoblanadi. Shunday ekan, konsept kognitiv ong mahsuli bo'lsa, so'zning leksik ma'nosi lisoniy ong mahsulidir.

Umuman, konsept bilan so'zning leksik ma'nosi o'rtasidagi farq shundan iboratki, konsept konseptosfera birligi hisoblansa ham, so'zning leksik ma'nosi tilning semantik maydoni birligidir.

Konseptning mohiyati kengroq tushuncha bo'lib, u o'zida faqatgina ma'no komponentlarigina emas, balki inson o'z hayotiy tajribasi davomida orttirgan bilimlari hamda ongidagi axborot yig'indisi, u yoki bu predmet yoki hodisa haqidagi ensiklopedik bilimlari majmuidan iboratdir deyish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Ilmiy adabiyotlar

O'zbek tilida

1. Agzamova D.B. "Xotira" konseptining ingliz va o'zbek tillaridagi umumiy va o'ziga xos xususiyatlari, T., 2012

Rus tilidagi adabiyotlar:

2. Аскольдов С.А. Концепт и слово. // Русская словесность. Антология. Москва: Academia, 1997.
3. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Московский гос. ун-т, 1996.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – М.: Тетра Системс, 2004
5. Никишина И.Ю. Язык сознание коммуникация. // "Понятие концепт в когнитивной лингвистике". – М., 2002. – № 21.
6. Рябкова Е.С. Альманах современной науки и образования // "Лингвокультурный концепт как элемент языка и культуры". – М., 2012. – №4 (59).
7. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 2-е. – М.: Академический проект, 2001.

Internet saytlar:

1. www.tdk.gov.tr
2. <http://www.msxlab.org/forum/ozbekistan/175725-ozbekistan-atasozleri.html>
3. http://www.motifakademi.com/Makaleler/717162660_85-146.pdf
4. <http://www.millifolklor.com/tr/sayfalar/98/09-.pdf>

KAMOLIDDIN BEHZODNING TEMURIYLAR DAVRI MINIATYURASI VA ERON RASSOMCHILIGI RIVOJIDAGI HISSASI

MUHAMMAD REZO ASLONIY

Katta o'qituvchi, TDSHU

Annotatsiya. Temuriylar davridagi Hirot maktabi Eronda badiiy yuksalishning alohida davri hisoblanadi. Temur va uning davomchilari turli san'atkorlarni qo'llab-quvvatlash va ularni Hirotga to'plash uchun tinimsiz sa'y-harakatlar qiladilar, bu esa turli san'at sohalarida Hirot maktabining paydo bo'lishiga olib keladi. Shubhasiz, Kamoliddin Behzod kabi san'at namoyandalarining paydo bo'lishi o'sha davrdagi qulay ijtimoiy sharoit va Temuriylar podshohlarining qo'llab-quvvatlashi samarasidir. Behzod Temuriylarning san'atsevar podshohlari homiyligida Eron rassomchiligida yangiliklarga ega bo'ldi, bu nafaqat Hirot maktabida, balki Eron badiiy tarixida ham yangilik sanaladi. Ushbu maqolada Temuriylar davrining ijtimoiy-siyosiy sharoitlarini hisobga olgan holda, Kamoliddin Behzodning naqqoshlik va miniatyura san'atining kengayishiga qo'shgan hissasi, asarlarining Eron rassomchiligining rivoji va evolyutsiyasiga ta'siri o'rganilgan.

Tayanch so'z va iboralar: miniatyura, Hirot uslubi, Kamoliddin Behzod, temuriylar, kompozitsiya

Аннотация. Гератская школа периода Тимуридов представляет собой особый этап художественного расцвета Ирана. Тимур и его преемники неустанно поддерживали различных художников и собирали их в Герате, что привело к возникновению Гератской школы в различных сферах искусства. Несомненно, появление таких выдающихся художников, как Камолитдин Бехзод, было результатом благоприятных социальных условий того времени и поддержки со стороны царей из династии Тимуридов. Под покровительством правителей, любящих искусство, Бехзод внёс новшества в иранскую живопись, которые считаются революционными не только в рамках Гератской школы, но и в истории иранского искусства в целом. В данной статье рассматривается вклад Камолитдина Бехзода в развитие живописи и миниатюрного искусства, а также влияние его произведений на эволюцию иранского искусства, с учётом социальных и политических условий периода Тимуридов.

Ключевые слова: миниатюра, гератский стиль, Камолитдин Бехзод, Тимуриды, композиция.

Abstract. The Herat school during the Timurid period represents a significant phase of artistic flourishing in Iran. Timur and his successors made continuous efforts to support various artists and gather them in Herat, which led to the emergence of the Herat School in different fields of art. Undoubtedly, the rise of prominent artists like Kamaluddin Behzad was a result of the favorable social conditions of that era and the support of the Timurid kings. Under the patronage of art-loving Timurid rulers, Behzad introduced innovations in Iranian painting, which are considered revolutionary not only within the Herat school but also in the broader history of Iranian art. This article explores Kamaluddin Behzad's contribution to the development of painting and miniature art, and the influence of his works on the evolution of Iranian art, taking into account the social and political conditions of the Timurid period.

Keywords: miniature, Herat style, Kamaluddin Behzad, Timurians, composition.

Kirish. Hirot maktabining siyosiy-madaniy muhiti Temur davriga (hijriy 807-780 yillar) to'g'ri keladi. Ehtimol, Temur harbiy va san'at siyosati bilan o'lkani zabt etish, boylik va ko'plab sovrinlar yig'ish bilan birga har bir shahardan san'atkorlar va ko'zga ko'ringan kishilar va hunarmandlarni, mohir kishilarni to'plab, oilalari bilan Samarqandga jo'natib yuboradi¹ va shunday qilib, u o'sha zaminda madaniyat

¹ نصر الله امامي، «نگاهی به هنرهای اسلامی دوره تیموری»، مشکوٰه، 1375، 53، ص 145.

muhitini yaratdi, natijada madaniyat va sivilizatsiya yuksalib, bu davr asarlarida yangi badiiy integratsiya yuzaga keldi¹. San'at va me'morchilik moliyaviy va insoniy yordam bilan gullab-yashnadi va qulay muhit yaratildi, bunda san'atkorlar hurmat qilinib, qo'llab-quvvatlandi va Temuriylar hukumati obro'sini oshirdi. Hirotida Oshahrox, keyinroq Sulton Husayn Boyqaro davrida san'at maktablarining paydo bo'lishi ham ana shu sa'y-harakatlar va yordam samarasi edi.

Shohrux davrida (milodiy 807-850 yillar) Temur avvalroq daryoning narigi tomoniga yuborgan musavvirlarning aksariyati Hirotga kirib kela boshlaydi va u Hirotni o'zining ilm-fan, san'at va siyosat markaziga aylantiradi. U Temurdan qolgan boyliklarga tayanib, Hirotida maktablar, monastirlar, maqbaralar, masjidlar va bog'lar qurishni boshlaydi². Shohruhning o'ziga xos xususiyati uning ilmni qat'iy e'tiqod va islomiy ruh bilan erkin qo'llab-quvvatlashi edi. Boshqa tomondan, uning farzandlari Al-Ag' bey, Ibrohim Sulton, Boysanqar va Muhammad Jo'kiylarning har biri samarali va san'at ustasi bo'lganligidan tashqari; Ular badiiy ta'lim va do'stlikda ham munosib obro'ga ega edilar³.

Temuriylar Eronida, xususan, Shohruh va uning farzandlari davridagi Hirot va Sheroz shaharlaridagi ana shunday qulay sharoitlar uning eng yorqin badiiy davrlaridan birini yuzaga keltirdi. Hirot rangtasvir maktabi haqida mahalliy va xorijiy tadqiqotchilar tomonidan turli tadqiqotlar olib borilgan bo'lib, ularning aksariyatida ushbu maktabning umumiy xususiyatlariga e'tibor qaratilgan. Bular qatorida taniqli tadqiqotchi Bazil Greyning "Eron rangtasviri" kitobini, shuningdek, Hirot rassomlik maktabi kitobini va doktor Yoqub Azandning asarlari orasida alohida ahamiyatli va ko'zga ko'ringan asarlarini qayd etishimiz mumkin.

Ustoz Kamoliddin Behzod Temuriylar va keyingi Safaviylar davrida vujudga kelgan alohida ijtimoiy-siyosiy sharoitlardan foydalanib, Eron rassomchiligining asosi va asosiy tamoyillarini saqlab qolgan holda, naqqoshlik uslubida ulkan o'zgarishlar yaratadi, keyinchalik u moslashtirilib, qo'llanila boshlanadi. Bu xususiyatlar Isfahon va Buxoro maktablari rasmlarida yaqqol ko'zga tashlanadi.

Hirot maktabi. Hirot maktabini aniq ikki davrga bo'lish mumkin: birinchi davr Temur davridan boshlanib, Sulton Husayn Boyqaro davrigacha davom etgan. Bu davrda tasvirlangan eng muhim kitoblari: Hofiz Abroning "Solnomalar to'plami", "Tabaqati Nosiriy", "Adabiy antologiyalar", "Shohnoma", "Me'rojnoma", "Kalila va Dimna", "Xamsa Nizomiy" hisoblanadi. Ko'pgina tasvirlarda cheklangan va tor maydon va bu makonda sud inshootlarini ko'rsatish ushbu rasmlarning o'ziga xos xususiyatidir. Temuriylar davridan boshlab saroy marosimlari, turli bayramlar manbalarida o'z aksini topib, yoqimli tasvirga ega bo'lganki, o'sha davr asarlarida bu turdagi bayramlar haqida ma'lumotlar to'la bo'lgan. Marosimning bu turi Hirot maktabining birinchi bosqichidagi rasmlarda o'z aksini topdi va Temuriylar saroyi shon-shuhratining timsoliga aylandiki, ularni ko'rgan har bir kishi tasvirlarning tabiatidan ta'sirlanar edi. Temuriylar saroyining go'zalligi va ulug'vorligidan sehrli sanaladi. Boshqa tomondan, bu rasmlar kompozitsiya va ajoyib ranglardan foydalanish jihatidan mukammal bo'lsa-da, tomoshabin ular bilan moddiy va hissiy jihatdan muloqot qila olmaydi. Aslida Temuriylar bu suratlardan Eron zaminida qonuniy kuchga ega bo'lish quroli sifatida foydalanishga urunadilar. Bu yerga yangi kelganlar sifatida siyosiy va harbiy hukmronlikdan so'ng musulmon eroniymlarning davlat g'oyalariga mos kelish uchun madaniy e'tiborni egallash zarurligini anglab, uni o'rganishga harakat qildilar.

Hirot maktabining oltin asr deyish mumkin bo'lgan ikkinchi davri Sulton Husayn Boyqaroning Hirotidagi o'ttiz sakkiz yillik hukmronligini o'z ichiga oladi. Barcha manbalar Sulton Husayn Boyqaro hukmronligini Hirot diyori madaniyati va san'atining yorqin davri deb hisoblab, ko'plab saroy

¹ Soucek Priscilla (2000), «Behzad Kamal-Al-Din», Encyclopedia of Iranica, Ed. By Ehsan Yarshater, vol 2, New York, pp. 609-613

² صص 19-28. هنر، فرهنگستان و انتشارات: تهران هرات، نگارگری مکتب، (1387) آژند، یعقوب

³ صص 66-73. نو، دنیا: تهران شروه، عربعلی ترجمه ایرانی، نقاشی، (1384)، گری بازیل

san'atkorlari va ziyolilarining nomlarini tilga olib, bu masalani hokimiyat va farovonlikka sabab bo'lgan deb hisoblaydilar¹. O'z davrida Hirotning madaniy va san'at targ'ibotida podshohdan tashqari, o'zi kabi she'r yozgan, ilm va san'at ahli homiysi amir Alisher Navoiyning – sultonning vaziri va xazinachisining ham roli katta bo'lgan². Hirotida mana shu ikki shaxsning ko'magi va ularning farmoyishlari bilan madaniy va san'at ishlarida faol ishtirok etganlar soliq to'lashdan ozod qilingan, bu esa o'z navbatida san'atkorlarning san'at ijodi va faoliyatida faol bo'lishiga sabab bo'lgan³.

Ustoz Kamoliddin Behzod. Behzodning hayoti haqida ma'lumotlar kam bo'lsa-da, ehtimol u hijriy 860-yillarning oxirlarida Hirotida tug'ilib, hijriy 942-yilda Tabrizda vafot etgan. Bu davrda u Temuriylar, Shayboniylar va Safaviylarning uch davrini ko'rgan, Og'a Mirek Xeroviy, Valiy Alloh, Seyyid Ahmad Tabriziy kabi mashhur ustozlar huzurida bo'lish imkoniyatiga ega bo'lgan⁴. U Hirot badiiy muhitida rangtasvirning turli sir-asrorlarini o'rgandi, o'z ijodida ko'rsatgan novatorlik asarlari uni Hirot oqsoqollari, xususan, Sulton Husayn Boyqaroning diqqatini tortdi. Shoh unga "Mani Soniy" unvonini berib, uni yigirma yil muddatga Hirot shoh kutubxonasiga mudir etib tayinlagani sababli, Sulton Husaynning vafoti va Hirotning Muhammadxon Shayboniy tomonidan bosib olinishi bilan Behzodning hayoti sukunatga cho'mgan. Manbalarda Behzod hayotining bu davri haqida batafsil ma'lumot berilmagan, balki xon O'zbek ham ularni Behzod kabi ko'zga ko'ringan ustozlar ulug'vorligi va maqomiga yarasha baholay olmagan⁵. Lekin Hirotning Shoh Ismoil Safaviy tomonidan qo'lga kiritilishi bilan ko'pchilik ijodkorlar, jumladan Behzod ham Tabrizga yuboriladi. Safaviylar shohining e'tiborini torta olgan ustoz Behzod tezda Safaviy shahzodasi – Tahmasab Mirzoning ustozlaridan biri, so'ngra Tabriz kutubxonasi mudiri etib tayinlanadi. Nihoyat, uzoq yillik mehnat va san'atdan so'ng, go'zal va benazir rasmlarni abadiylashtirib, hijriy 942-yilda Tabrizda vafot etadi.

Kamoliddin Behzodning eng muhim asarlari. Ustoz Behzodning uzoq umr ko'rishiga, temuriylar va so'fiylar sulolasi davrida saroy tomonidan qo'llab-quvvatlanganiga qaramay, uning ko'plab asarlari saqlanib qolishi kutilgan edi. Ammo Bo'ston Sa'diyning Qohira kutubxonasidagi kitobi barcha tadqiqotchilar Behzodga nisbat berishga rozi bo'lgan yagona asardir. Ehtimol, buning sababini quyidagi hollardan topish mumkin. Birinchidan, Behzod boshqa ko'plab ijodkorlardan farqli ravishda shon-shuhratga erishish uchun o'z o'limini kutmagan bo'lsa-da, zamondoshlari uning dahosining qudratini tez anglab yetgan bo'lsalar-da, lekin ularning hech biri uning uslubi xususiyatlarini tasvirlashga, ifodalashga harakat qilmagan. Binobarin, uning nomini suiiste'mol qilishga shunday zamin yaratildiki, har bir ezgu ish unga nisbat berilib, asarlari ostida uning imzosi qo'yildi. Yana shuni aytish kerakki, Temuriylar davri rassomlari, jumladan Qosim Ali ham Behzod bilan bir vaqtda, Behzod asarlariga to'liq mos kelmasa-da, ularga yaqin bo'lgan asarlar yaratgan. Behzod shogirdlari xuddi Shayxzoda Xurosoniy va Og'a Mirak Tabriziy kabi Behzod bilan deyarli bir xil mahorat darajasiga yetgan edilar. Tasavvur qilish mumkinki, ko'plab rasmlar ustaning o'zi tomonidan yaratilgan va shogirdlari ularni mukammallashtirishgan⁶.

Qohira kutubxonasidagi "Bo'ston Sa'diy" kitobidan o'yib ishlangan oltita surat, shubhasiz, ustoz Behzodning asl va ko'zga ko'ringan asarlaridandir. Birinchi rasmda Shoh Sulton Husaynning saroy bog'idagi ziyofat sahnasining qo'sh kompozitsiyasi mavjud. Ushbu rasmda deyarli butun makonni turli

¹ خواندмир، (1353)، تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، جلد ۴، تهران: انتشارات خیام، ص 393.

² محمد حیدر میرزا دو غلات، محمد (1383)، تاریخ رشیدی، به اهتمام عباسعلی غفاری فرد، تهران: مرکز نشر میراث مکتوب، ص 310.

³ Maria Eva Subtelny (1988), «Socioeconomic Basis of Cultural Patronage under the Later Timurids», International Journal of Middle East Studies, 20, no. 4, pp 479-505.

⁴ احمد بن حسین منشی قمی، (1352)، گلستان هنر، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، امیرکبیر، ص 134.

⁵ اشرفی، م.م. (1386)، بهزاد و شکل‌گیری مکتب مینیاتور بخارا در قرن ۱۶ میلادی، ترجمه نسترن زندی، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، ص 138.

⁶ کریستی ویلسون، (1371)، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات فرهنگسرا، ص 171.

shakllar bilan to'ldiradigan ko'plab raqamlar chizilgan. Ushbu ajoyib asarning asosiy g'oyasida barcha rasm usullari tajribasini yaratish va qo'llashdagi mukammallik va muvozanat yotadi¹.

Behzod o'z rasmining strukturasini shunday tuzgan ediki, unga yangi figuralar kiritib, qurilish komponentlari tasvirlariga boy manzara yarata oldi, bu esa komponentlarni joylashtirishning geometrik uslubidan foydalanish orqaligina mumkin edi². Bu miniatyurada hukmdor asarning bosh qahramoni hisoblanadi, lekin hukmdor qiyofasiga alohida e'tibor berilmaydi, chunki rassom figuralarni tenglashtirish choralari nozik qo'llagan. Tomoshabin oldiga o'sha yillardagi saroy hayotining jonli jadvali qo'yilgandek bo'ladi. Shoh Dara va Cho'pon obrazi Bo'ston Sa'diyning do'st-dushmani tan olish hikoyasi bilan bog'liq bo'lib, bu obrazda Behzod san'atining mutlaqo aniq va yangi yo'nalishi namoyon bo'lgan. Va bu eski kitobning kompozitsion tuzilishining ajoyib yaratilishi edi. Bu asarda odam va hayvonlar tasvirlari jonlanib, figuralar ko'chirilgan³.

Ushbu rasmda tasvirlar hayratlanarli darajada haqiqiy bo'lib, mo'g'ullar davrining so'nggi manzarasi va o'zgarmasligidan voz kechilgan, bu esa keyingi davrlarda rasm uchun namuna bo'lib qoladi. Masjid suratlarida Behzod binolarni chizish va odamlar va binolar tasvirlari o'rtasidagi nisbatni sezilarli darajada yaxshilash bo'yicha o'z ijodkorligini namoyish etadi⁴.

Behzodning keng ommaning ro'zg'origa, urf-odatlariga bo'lgan e'tibori bu asarning o'ziga xos xususiyatlaridan biridir. Barcha tasvirlar atrofda tasvirlar bilan bog'liq bo'lgan tarzda chizilgan. Har bir narsa ehtiyotkorlik bilan o'z o'rniga joylashtirilgan va kompozitsiya eng yaxshi va tabiiy shaklga ega bo'lgan. Behzod bu miniatyuralarda turli figuralar chizish orqali real hayot voqealari manzaralarini ko'rsatadi va bu asari bilan Hirot xalqining real hayotini to'liq tasvirlaydi. Shuningdek, u ranglar va ularning maxsus kombinatsiyasidan foydalangan holda hayratlanarli effekt beradi. Ehtimol, Behzodning eng go'zal kompozitsiyasi Qohira bog'i nashrida Yusufning vasvasasi tasviridir⁵.

Bu rasmda berk ziynatli saroy va qulflangan eshiklar sochlarga bo'yalgan bo'lib, Yusufning yolg'izlik hissini, Zulayhoning tuzog'iga ilinganini ko'rsatadi. Saroy pishiq g'ishtdan qurilgan bo'lib, temuriylar davri me'morchiligi kabi koshin, panjara va yog'och deraza va gilamlar bilan bezatilgan⁶. Bu yorqin obraz she'r matni doirasidan chiqib, o'sha davr adabiyoti va jamiyati bilan bir qatorda tasavvufiy mavzularni ham ifodalagan. Ushbu rasmda arxitektura muhim rol o'ynaydi. Darhaqiqat, Behzod tabiat va me'morchilikni odamlarning o'rnini va harakatlariga aylantirib, har bir figuraga munosib joy tanlagan⁷.

Tadqiqotchilar Behzodning o'ziga xosligi va san'atkorligiga ijobiy qaraydigan rasmlar: Britaniya kutubxonasidagi "Xamsa Nizomiy" kitobining ikki nusxasi: "Ajdaho", "Sahrodagi Majnun", "Ka'badagi Majnun" hamda ikkinchi nusxasi bo'lgan rasmlardir. Hirotidagi Sulton Husayn Mirzo amirlaridan biri Amir Ali Forsiy uchun hammomdagi Ma'mun suratlari, Xornoq saroyi qurilishi, ayollarning suzishlari, Iskandarning taqvodor odam bilan uchrashishi va Farhodning o'limi asari hisoblangan. Behzodning bu asarlarda qo'llagan badiiy mahorati o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, bu mislsiz ijodkorning boy dahosini ifodalaydi. Dramatik kayfiyatlarga to'la go'zal doiraviy va yopiq kompozitsiyalar, uyg'un ranglar va go'zal manzaralar hamda hayot va realizmga to'la dinamik manzaralar Behzod asarlarining o'ziga xos jihatlariandir.

¹ نقاشی ایرانی، ص 98.

² گاستون وایه، (1363)، هنر اسلام در سده های نخستین، ترجمه رحمان ساروجی، تهران: انتشارات گیلان، ص 223.

³ آرتور ابهام پوپ، (1378)، سیر و صور نقاشی ایران، ترجمه ی یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی، ص 83.

⁴ بهزاد و شکل گیری مکتب مینیاتور بخارا در قرن 16 میلادی، ص 98.

⁵ شیدا بلر و جاناتان بلوم، (1381)، هنر و معماری اسلامی، ترجمه ی یعقوب آژند، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، ص 150.

⁶ همان، ص 151.

⁷ رویین پاکباز، (1387)، نقاشی ایرانی از دیروز تا امروز، تهران: انتشارات زرین و سیمین، ص 82.

Ustoz Kamoliddin Behzod asarlarining xususiyatlari. Tabriz va Bag‘dod maktabini eskirgan bir paytda Behzod naqqoshlikda yangi uslub yaratgan. U ko‘rgan narsasining o‘ziga xos va nozik holatlarini to‘liq ravshanlik bilan kuchli dizayn yordamida tasvirlar, avvalgi rasmdagi bir xildagi va loqayd siymolarni harakatga keltirar, odamlarning timsolini xuddi tirikdek chizardi. Yaratilgan asarda uning barcha tarkibiy qismlari o‘rtasidagi uyg‘unlik va shakllarni tuzishning geometrik usullari yordamida va ranglarning o‘zaro ta’siridan foydalanib, u tasvirning turli qismlarini bog‘ladi va umumiy birlikka erishdi. Masalan, Sulton Husayn majlisi suratlarida usta rasmdagi har bir figuraning o‘mini mohirlik bilan hisoblab chiqqan. Ushbu asarning asosiy g‘oyasida barcha rangtasvir usullari tajribasini kompozitsiyalash va qo‘llashdagi mukammallik va muvozanati hayratlanarlidir¹. U ushbu asarda qurilish komponentlari tasvirlarining boy sahnasini yaratgan.

Saroy minorasi, chodirlar, soyabonlar va tasvirning boshqa yo‘nalishi bo‘yicha, darvoza minoralari va tasvirni kengaytiradigan bog‘ning oxirida joylashgan bino. Komponentlardagi bunday xilma-xillik o‘zaro va muvozanatli badiiy muloqotni talab qiladi. Behzod asar kompozitsiyasining umumiy tuzilishi va figuralarning joylashishiga kiritgan induksiya va komponentlarning geometrik uslubidan foydalanish orqaligina bu masalani hal qilish mumkin edi².

Usta Behzod o‘z asarlarida Eron rangtasviri an‘analarida inqilob yaratdi. U ko‘k, yashil, jigarrang, sariq, to‘q sariq ranglarini keng qo‘llagan birinchi rassomlardan bo‘ldi. Uning go‘zal naqshlarida ko‘k va yashil ranglardan foydalanish boshqa ranglarga qaraganda ko‘proq bo‘lib, asarlarida ochiq jigarrang, sariq, to‘q sariq ranglarining keng va rang-barang yuzalari uchraydi.

Behzod asarlarining eng muhim jihati va xususiyatlaridan biri kishilarga, jamiyatning quyi tabaqasi vakillariga e‘tibordir. Ko‘rinadiki, Behzodning “Bog‘i Sa‘diyidagi masjid suratlar va Ma‘munning hammomdagi rasmi, Xornoq saroyi qurilishi” kabi asarlarida insonning mehnat va faollik holatini ko‘rsatishni maqsad qilgan. Oddiy odamlarning hayot maydoni. Bu suratlarining barchasida nafaqat podshoh, balki jamiyatning quyi tabaqasi vakillarida ham qiziqish uyg‘otadi³.

Muhim jihati shundaki, Behzod suratlaridagi odamlar shunchaki harakatsiz va hissiyotsiz yuzlar emas, balki harakatga to‘la. Ular dam olish holatida ko‘rsatilganda ham, ularning holati tabiiydir⁴.

Behzod xalqning yashash va mehnat muhitini ko‘z oldiga keltirishda juda aniqlik va o‘tkir dunyoqarash ko‘rsatdi.

U odamlarning normal hayotini tasvirlashga harakat qilishdan tashqari, rasmdagi har bir tasvirning ko‘rinishidan uning hissiy holatini osongina tushunish mumkin bo‘lgan tarzda o‘ziga xos realizmni ko‘rsatadi. Ustoz Behzod suratlarida tasavvufiy-ma‘naviy holat tuyg‘usini anglash mumkin. “Xamsa Nizomiy”, “Bo‘ston”, “Attorning “Mantiq ut-tair”i kabi tasavvufiy kitoblardagi manzaralarni tasvirlash ustoz Behzodning bu matnlarga bo‘lgan qiziqishini ko‘rsatadi. O‘zlari tasavvuf namoyondasi va so‘fiy bo‘lgan Jomiy va Amir Alisher Navoiylar o‘sha davr ijodkorlariga katta ta’sir ko‘rsatganlar⁵.

Metropolitan muzeyida darveshlarning raqsga tushishi tasvirlangan bitta varaq bor. Behzod bu rasmda o‘ziga xos tabiiy va real dinamika va kuchli ruhiy tuyg‘u yaratib, kompozitsiya o‘rtasida to‘rtta so‘fiy bilan tasavvufiy xulq-atvorni ko‘rsatgan. Behzod bu suratlarini chizish uchun Hirotida Samo Darvishhonni ko‘rgani aniq⁶.

¹ نقاشی ایرانی، ص 98

² هنر اسلام در سده های نخستین، ص 223

³ علی اصغر شیرازی، «کمال الدین بهزاد بزرگترین نقاش دنیای اسلام»، دو فصل نامه مدرس هنر، دوره 1، ش 1، صص 27-29

⁴ Bihzad, vol.1, pp 1211-121

⁵ مکتب نگارگری هرات، ص 354-قمر آریان، (1362)، کمال الدین بهزاد، تهران: انتشارات هنر و فرهنگ، ص 27

⁶ س.م. دیماند، (1366)، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه ی دکتر عبدالله فریار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ص 60.

Lekin bu sahifalarning barchasida Behzod oddiy voqealarni tasvirlash uchun hikoya mazmunini hech qanday ma'naviy tushunishni talab qilmaydi. U kishilar harakati va predmetlar munosabatlaridagi ma'no-mazmunni ta'kidlab, o'z realizmini chuqur tushunchalar ifodasi bilan uyg'unlashtirishga harakat qiladi. Bu sa'y-harakat, ayniqsa, tasavvufiy-axloqiy matnlarga oid obrazlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, Yusuf va Zulayho nazarida aylanma zinapoyalar, yopiq eshik va derazalar Yusufning Zulayho vasvasasi tuzog'idan qutulish qiyinligini anglatadi. Temuriylar davrigacha bo'lgan Eron rassomchiligining xususiyatlaridan, u Xitoy ta'siri ostida bo'lgan, bu juda uzoq vaqt davom etgan, shuning uchun ba'zi tadqiqotchilar bu bog'liqlik va ta'sirni Sosoniylar davridan bilishadi va Moniy rasmni Xitoydan Eronga olib kelgan deb hisoblashadi¹.

Biroq, mo'g'ullar davrida bu tanishlik va muloqot yanada kengroq o'lchamlarga ega bo'ldi. Temuriylar davridagi Eron rassomlari asta-sekin o'ymakorlikning ayrim shakllari va xitoylik unsurlarga taqlid qilib, o'z asarlarida aks ettirishga harakat qilganlar².

Bu taqlidning asosiy elementlari quyidagilardan iborat edi: tabiat rasmlari, peyzaj rasmlari, o'ralgan bulutlar, afsonaviy hayvonlar, konussimon va kesilgan cho'qqilari bo'lgan tog'lar, xitoy va mo'g'ul qurollarini chizish va hatto katta uzunlik va kenglikdagi rasmni kesish³.

Ammo asta-sekin mo'g'ullarning Erondagi qudrati va ta'sirining susayishi bilan, ayniqsa Al-Jaloir davrida Eron rangtasvirining uslubi o'zining barcha ko'rinishlari va nafisligi bilan yana tarqalib, tasvirlar chizishda xitoy rangtasvir xususiyatlaridan foydalaniladi. Endi bu hayotiy masala emas edi va faqat gullar va o'sha paytda mashhur bo'lgan o'simlik va manzaralar undan moslashtirildi. Lekin Temuriylar davrida Xitoy san'atining rangtasvirda ta'siri kuchayganiga yana guvoh bo'lamiz, buning eng muhim sabablaridan biri Xitoy bilan savdo-sotiqning kuchayishi va Xitoy san'ati buyumlarining Eronga kelishidir. Ammo Hirot maktabining ikkinchi davrida Xitoy san'atining ta'siri asta-sekin cheklanib, eronlik rassomlar o'zlarining aqliy tasavvurlari va tasviriy topilmalari bilan uni o'zgartirib, Hirot maktabining oltin davridagidek, uni Eron rassomchiligi elementlariga o'ziga xos tarzda moslashtirdilar. O'sha davr rassomlari, xususan Behzodning sa'y-harakati bilan ko'zlangan tartib amalga oshdi va Eron rassomchiligi o'ziga xos mavqe va o'zligini topdi.

Xulosa. Temur zabt etgan yurtlarning cheksiz boyligi Shohrux, Boysanqar, Sulton Husayn Boyqaro kabi san'atsevar vorislari uchun juda mustahkam iqtisodiy poydevor yaratdi. O'zlari ijodkor bo'lgan bu podshohlar o'z hukmronliklari davomida san'atkorlarni shunday qo'llab-quvvatlaganlarki, turli san'at maktablarining o'sib, gullab-yashnashi uchun qulay sharoitlar yaratilgan, natijada Jomiy, Alisher Navoiy kabi buyuk shoirlar, xattotlar yetishib chiqqan. Sulton Ali Mashhadiy va Kamoliddin Behzod kabi usta rassomlar kamol topgan. Ustoz Behzod avvalgi musavvirlardan farqli o'laroq real dunyoga e'tibor berib, ko'rgan narsasining o'ziga xos va nozik holatini to'liq ravshanlik bilan tasvirlay olgan. Shuning uchun uning barcha rasmlarida odamlar, hayvonlar, o'simliklar, toshlar va tog'lar o'ziga xos xususiyatlar bilan to'ldirilgan. Behzod rasmlarining aksariyatida fazoning bo'linishi, narsalarning ko'pligi va harakatdagi odamlarning rang-barangligi hech qachon chalkashlikka olib kelmaydigan va ko'p hollarda unga boshqa rassomlarga taqlid qilinganligiga duch kelamiz. Behzod ijodida insonga asosiy e'tibor beriladi. U tana atrofidagi chiziqlar orqali inson tanasining haqiqiy holatlari va nisbatlarini ko'rsatgan, oddiy odamlar hayotini tasvirlash orqali oddiy xalq hayoti va mehnatidan o'ziga xos realizmni tasvirlagan. Shuningdek, u Eron rassomchiligi an'analarida o'zgarish yaratib, Eron san'atidan Xitoy rangtasvirining ta'sirini olib

¹ Armenag Sakisian, (1940), "Coexistent Schools of Persian Miniature Painting", the Burlington Magazine for Connoisseurs, Vol. 76, No. 446, pp 144-146

² زكى محمد حسن، (1381)، «چین و هنرهای اسلامی»، ترجمه ی یعقوب آژند، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، صص 50-70

³ همان، صص 50-70

tashlashga harakat qildi. Binobarin, uning suratlarida inson obrazlari Xitoy figuralaridan ancha uzoqda, Eronga yaqinroq. Bizda Eron tarixida juda ko'p yangiliklarga ega bo'lgan va taxminan sakson yil davomida Eron rassomchiligi tarixiga ta'sir ko'rsatgan rassomlar kamdan-kam uchraydi. Natijada butun O'rta va Yaqin Sharqda Hirot maktabi o'zining yuksak cho'qqisiga chiqdi va bu maktab musavvirlarining ijodi va g'oyalari shu qadar mashhur bo'ldiki, u madaniyat va g'oya sifatida namuna bo'ldi, Shayboniy amirlarining ustaxonalari (Buxoro) va Safaviy podshohlariga (Tabriz) ta'sir ko'rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. اشرفی، م.م، (1386)، بهزاد و شکل‌گیری مکتب مینیاتور بخارا در قرن ۱۶ میلادی، ترجمه نسترن زندی، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
2. امامی، نصرالله، «نگاهی به هنرهای اسلامی دوره تیموری»، مشکوة، 1375، ص 53.
3. آریان، قمر، (1362)، کمال الدین بهزاد، تهران: انتشارات هنر و فرهنگ.
4. آژند، یعقوب، (1387)، مکتب نگارگری هرات، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
5. بلر، شیلا: بلوم، جانانتان، (1381)، هنر و معماری اسلامی، ترجمه ی یعقوب آژند، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
6. پاکباز، روبین، (1387)، نقاشی ایرانی از دیروز تا امروز، تهران: انتشارات زرین و سیمین.
7. پوپ، آرتور آپهام، (1378)، سیر و صور نقاشی ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی. چاپ اول.
8. حسن، زکی محمد، (1381)، چین و هنرهای اسلامی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
9. حیدر میرزا دو غلات، محمد (1383)، تاریخ رشیدی، به اهتمام عباسقلی غفاری فرد، تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.
10. خواندمیر، غیاث الدین بن همام الدین، (1353)، تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر، جلد ۴، تهران: انتشارات خیام.
11. دیماندس، م (1366) راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه دکتر عبدالله فریار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
12. رهنورد، زهرا، (1382)، نگارگری، تهران: انتشارات سمت.
13. شیرازی، علی اصغر، (1385)، «کمال الدین بهزاد بزرگترین نقاش دنیای اسلام» دوفصلنامه مدرس هنر، دوره 1، ش 1.
14. منشی قمی، احمد بن حسین (1352)، گلستان هنر، به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، امیرکبیر.
15. ویلسون، کریستی، (1371)، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات فرهنگسرا.
16. Ettinghausen, Richard, (1960), "Bihzad", Encyclopedia of Islam, vol 1, Brill.
17. Priscilla, Soucek, (2000), «Behzad Kamal-Al-Din», Encyclopedia of Iranica, Ed. By Ehsan Yarshater, vol 2, New York.
18. Sakisian, Armenag, (1940), "Coexistent Schools of Persian Miniature Painting", the Burlington Magazine for Connoisseurs, Vol, 76, No. 446.
19. Subtelny, Maria Eva. (1988), "Socioeconomic Basis of Cultural Patronage under the Later Timurids", International Journal of Middle East Studies, 20, no. 4.

MUSTAMLAKA DAVRIDA XIVA XONLIGIDA XONGA MUROJAATNING CHEKLANISHI

POLVONOV JURABEK

Tadqiqotch, Jamoat xafsizlik universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xiva xonligi Rossiya mustamlakachiligi davrida tashqi dunyodan, xususan, islom olamidan butunlay ajralib qolishi, bunday sharoitda xonlikda Rossiya mafkurasi ta'sirida ig'vogarlik, guruhbozlik, fitnachilik, mafkuraviy buzuqlik, behayolik, shariatning oyoq osti qilinishi, poraxo'rlik kuchayib ketgani, mamlakatning ko'p jihatdan jahon taraqqiyotidan orqada qolishi kuchayib XIX asr oxiri-XX asr boshlarida Xiva xonligining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga tegishli ko'pgina qimmatli daliliy ma'lumotlar o'rganildi va tahlil qilindi.

Tayanch soʻz va iboralar: 1920-yil, 1873-yil fevral, 12-13 ming, Orenburg, A.P.Xoroshkin, Podpolkovnik Ivanov, Said Muhammad Rahim Bahodurxon, 1916-yil, Yuriy Afanasev, Kazak yuzlik, Kolosovskiy, Xiva.

Аннотация. В данной статье рассматривается изоляция Хивинского ханства от внешнего мира, особенно от исламского мира, в период российского колониализма. Под влиянием русской идеологии в ханстве усилились провокации, групповщина, подстрекательства, идеологическая коррупция, распущенность, нарушения шариата и взяточничество. В то время как страна во многих отношениях отставала от мирового развития, были изучены и проанализированы ценные данные, касающиеся социально-экономической ситуации в Хивинском ханстве конца XIX - начала XX века.

Ключевые слова и выражения: 1920, февраль 1873, Оренбург, А.П. Хорошкин, подполковник Иванов, Саид Мухаммад Рахим Бахадурхан, 1916, Юрий Афанасьев, Казачья Сотня, Колосовский, Хива.

Abstract. This article discusses the isolation of the Khanate of Khiva from the outside world, particularly from the Islamic world, during the period of Russian colonialism. Under the influence of Russian ideology, the Khanate witnessed an increase in provocations, factionalism, sedition, ideological corruption, promiscuity, violations of Sharia, and widespread bribery. As the country lagged behind global development in many respects, valuable evidence regarding the socio-economic conditions of the Khiva Khanate in the late 19th and early 20th centuries was studied and analyzed.

Key words and phrases: 1920, February 1873, Orenburg, A.P. Khoroshkin, Lieutenant Colonel Ivanov, Said Muhammad Rahim Bahadurkhan, 1916, Yuri Afanasyev, Cossack Hundred, Kolosovsky, Khiva.

Kirish. Uch ming yillik davlatchilik anʼanalariga ega boʻlgan oʻzbek xalqi tarixida Xorazm davlatchiligi alohida oʻrin tutadi. Xiva xonligi va 1920-yil aprelda tashkil topgan XXSR Oʻrta Osiyo va Qozogʻistonning yangi tarixi davri davlatchiligida mintaqada sezilarli iz qoldirgan. Bugungi kunda Respublikada olib borilayotgan tarixiy tadqiqotlar yoʻnalishida XX asrda sodir boʻlgan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy oʻzgarishlarning tarixini oʻrganish muhim oʻrin tutadi. Oʻzbek xalqi davlatchiligi tarixi konsepsiyasi loyihasida oʻzbek davlatchiligi tarixini xolisona, xaqqoniy yaratish maqsad qilib qoʻyilgan boʻlib, unda “oʻzbek xalqining chor Rossiyasi mustamlakachiligi va shoʻrolar istibdodi davridagi iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, maʼnaviy ahvoliga xolisona baho berish”¹ alohida qayd qilingan. Shuningdek, Xorazmdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar tarixiga oid manbalarni bir tizimga solish, hozirgi zamon talabidan kelib chiqib, ularni yangicha yondashuv asosida oʻrganish va ilmiy muomalaga kiritish hamda bu yoʻnalishda ilmiy xulosalar berish ham mavzuning dolzarbligini koʻrsatadi.

Bugun, yangi Oʻzbekistonda uchinchi Renessans poydevorini qurishdek buyuk maqsad yoʻlida harakat qilar ekanmiz, bu tariximizni chuqurroq, yot mafkuralardan holi oʻrganish zaruriyatini shart qilib qoʻydi. “Hamma oʻz tarixini ulugʻlaydi. Lekin bizning mamlakatimizdagidek boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yoʻq. Bu merosni chuqur oʻrganishimiz, xalqimizga, dunyoga yetkaza bilishimiz kerak”² Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev bejizga bu gaplarni aytmadi. Bugun tarixchi olimlarning oldida xaqqoniy tarixni yozish vazifasi qoʻyildi. Milliy istiqlol gʻoyasidan kelib chiqqan holda muammoga sivilizatsion yondashuv hisoblanadi.

Zamonaviy tarix fani oldida turgan vazifalar aniqlashtirilgan, sovet tuzumining mustamlakachilik mohiyati ochib berilgan, milliy mustaqilligimizning nazariy asoslari yoratilgan, tarixni xolisona va ilmiy yoritishga hamda xalqimizga haqqoniy tariximizni yetkazish masalalari koʻrsatilgan tarixiy-ilmiy adabiyotlar tadqiqotning nazariy metodologik asosi qilib olindi.

Albatta, tadqiqotda tarixiylik, xolislik, qiyosiy tahlil kabi usul va tamoyillar ham qoʻllanildi.

¹ Oʻzbekiston xalqi davlatchiligi tarixi konsepsiya. U/Oʻzbekiston tarixi, 1999. №1, 32-bet.

² Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2021-yil 19-yanvar kuni maʼnaviy-maʼrifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari boʻyicha videosektor yigʻilishida aytilgan soʻz.

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review).

Mavzuning o'rganilishini shartli ravishda ikki davrga bo'lish mumkin: birinchi davr, Sovet davrida o'rganilishi; ikkinchi davr mustaqillik davrida o'rganilishi.

Birinchi davr, Sovet davrida O.Sodiqov, M.Yo'ldoshev, T.To'xtametov, B. Mannonov, F.Abdullaev, Q.Munirov kabi olimlarimiz tomonidan ma'lum mavzu va yo'nalishlarda tadqiq qilingan. Bu masalada sobiq ittifoq davrida yaratilgan ishlar ichida M.I. Yo'ldoshevning Xiva xonligining iqtisodiy va siyosiy tarixi, davlat tuzilishi masalalari keng yoritilgan yirik monografik asarini¹, B. Safarovning "Xorazm tarixi" kitobini² va boshqalarni aytib o'tish mumkin.

Xiva xonligi arxiviga oid dastlabki hujjatlar prof. P.P. Ivanov³ tomonidan topilgan. U 1936-yil Leningraddagi Saltikov-Shchedrin nomidagi xalq kutubxonasidagi ro'yxatga olinmagan qo'lyozmalar ustida ish olib borar ekan, tasodifan XIX asr Xiva xonlari arxivini topib oladi. Xiva xonlarining arxivini birinchi marta tekshirgan va ilmiy jamoatchilik fikrini unga jalb qilgan P.P. Ivanov o'zi topgan arxiv daftarlarini tartibga solib, ularning mazmunini qisqacha bayon qilib berdi. Lekin uning o'limi uning boshlagan ishini to'xtatib qo'ydi. Undan keyin ba'zi hujjatlarni rus tiliga M. V. Sazonova⁴ tarjima qilgan.

Ikkinchi davr, Mustaqillik yillarida Xiva xonligi tarixiga, xususan, davlat boshqaruvi, saroy mansab va unvonlari masalasiga bag'ishlangan ko'plab asarlar, maqolalar, darsliklar chop etildi⁵. O.Mutalov, Sh.Saidov, M.Qayumov, Z.Rahmonqulova, O.Masolieva va boshqa tadqiqotchilar maqolalarida ham bu masalalar qisman aks etgan.

Mavzuga oid muhim ma'lumotlar aks etgan ishlar ichida Sh. Vohidov va S. Saburovalar tomonidan yozilgan maqolalar katta ahamiyatga ega. Qo'lyozma manbalar ma'lumotlari va tahlili asosida yozilgan bu ishda Xiva xonligidagi 147 ta unvon va mansablar ro'yxati keltirib o'tilgan⁶. Ayrim unvon va mansablarga keng ta'riflar berilgan. So'nggi yillarda bu masalada N. Polvonov⁷ va boshqa tadqiqotchilar tomonidan yozilgan ilmiy ishlarda ham biz o'rganayotgan masalalar ko'rib chiqilgan.

Bundan tashqari ushbu masala yuzasidan mahalliy tarixchi olimlar A.Abdurasulov, Sh.Matrasulov, M.Matniyozov, M.Mahmudov, K.Xudoyberganovlarning tadqiqotlarida alohida mulohazalar keltirib o'tiladi.

So'nggi yillarda Xiva xonligi tarixiga oid olib borilayotgan tadqiqotlar jumlasiga N.Allaeva va Q.Yakubovlarning ilmiy izlanishlarini kiritishimiz mumkin. N.Allaeva tadqiqotlarida O'rta Osiyo xususan Xiva xonligi tarixi hamda tashqi savdo va diplomatik aloqalari bo'yicha o'z ilmiy izlanishlarini olib bormoqda. Bundan tashqari xonlikning tashkil topishi, davlat boshqaruv hamda Xiva xonligidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ham to'xtalib o'tilganligi bilan ahamiyatlidir⁸.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results).

¹ Yo'ldoshev M.I. Xiva xonligida feodal yer egaligi va davlat tuzilishi. – Toshkent: O'zdatnashr, 1959

² Safarov B. Xorazm tarixi. – Toshkent, 1957. O'RShI-1, № 10231, – B. XII-XVI.

³ Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX века. Изд. I. - Ленинград, 1940. Его же: Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX в). - М.: Издательство Восточной литературы, 1958.

⁴ Сазонова М.В. Земельные отношения в Хивинском ханстве в XIX в. – М., 1967.

⁵ Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Shark, 2000; Sagdullaev A., Aminov B., Mavlonov O., Norqulov N. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat tarakkiyoti. 1-kism. – Toshkent: Akademiya, 2000. – B. 241-243;

⁶ Sagdullaev A., Mavlonov O. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2006. – B. 126-128; Eshov B. O'zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.

⁷ Vohidov Sh., Saburova S. Xiva xonligida unvon, mansablar va ularning vazifalari (XIX-XX asrning boshlarida) // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1998, № 3. – B. 39-46

⁸ Polvonov N. Xiva xonligida davlat mansablariga tayinlash tartibi // Jamiyat va boshqaruv, 2009, № 4. – B. 48-50; O'sha muallif. XIX asr oxiri-XX asr boshlarida Xiva xonligida mansablar (Safarov Bobojonning "Xorazm tarixi" asari asosida) // TDYuI Xabarnomasi. 2010, № 3. – B.32-38.

Xiva xonlari xukmronligining ilk kunlaridanoq saltanat yurgizish intizomiga rioya qilgan holda va mamlakat ishlarining Nizomi maslahati uchun, davlat arboblarning saralari va zamonasining ko'zga ko'ringan qonunshunoslarini to'plab mashvarat o'tkazishgan.

Xiva xonligini zabt etish 1873-yil fevral oyining oxiri va mart oyining boshlarida Toshkentdan (general Kaufman), Orenburgdan (general Veryovkin), Mang'ishloqdan (polkovnik Lomakin) va Krasnovodskdan (polkovnik Markozov) chiqqan to'rtta otryad qo'shinlari tomonidan amalga oshirilgan. Qo'shinning (har biri 2-5 ming kishi) umumiy soni 12-13 ming kishini va 56 qurol, 4600 ot va 20 ming tuyani tashkil qilgan. Barcha otryadlarga qo'mondonlik qilish Turkiston general-gubernatori Kaufman zimmasiga yuklatiladi.

26-mayda birlashgan Orenburg va Mang'iqishloq otryadlari Xivaga shimoldan yaqinlashishadi, 28-mayda ikkala otryad ham Xivaning Shohobod darvozasi qarshisidagi hududlarga joylashishadi; 28-may kuni birlashgan otryadlar darvozaga bostirib kirishdi, hujum paytida general Veryovkin boshidan yaralandi va qo'mondonlik polkovnik Saranchovga o'tadi¹ 29-mayda general-adyutant Kaufmanning Turkiston otryadi janubi-sharqdan Xivaga yaqinlashib, janub tomondan Xivaga kirib, sulh e'lon qilinadi va Xiva taslim bo'ladi. Biroq, shaharda hukmronlik qilgan anarxiya tufayli, shaharning shimoliy qismi taslim bo'lish haqida bilmagan va darvozani ochmagan, bu devorning shimoliy qismiga hujumga sabab bo'lgan. Mixail Skobelev ikki rota bilan Shaxobod darvozasiga bostirib kirishadi, qal'aga birinchi bo'lib kirishgandan so'ng, dushman tomonidan hujumga uchragan bo'lishsa ham, u darvoza va qo'rg'onning orqasida askarlarni ushlab turadi. General Kaufman buyrug'i bilan hujum to'xtatiladi.

Xiva xonligining qo'lga kiritilishini A.P.Xoroshkin quyidagicha yozadi: "Bizning qo'shinlarimiz bog'larda, deyarli Xiva devorlari yonida turishardi. Tabiat va dushman ustidan g'alaba qozonganimizni nishonlab, dam oldik. Turkmanlarga qochgan Xon tez orada Xivaga qaytib keldi. General Kaufman unga o'z huquqlarini qaytarib berdi va Rossiya hukumati bilan munosabatlarda vositachi sifatida unga maxsus kengash tayinladi. Podpolkovniklar Ivanov va Pojarovlar bilan birga meni ham shahar chetidagi bog'lardan birida yig'ilgan ushbu kengash a'zosi etib tayinlashdi.

Birinchi yig'ilishga yetib kelib, xonni o'tovda polda o'tirganini ko'rdik; odatdagidek salomlashishdan so'ng u har birimizdan ism-sharifimizni va qanday qurol ekanligimizni so'radi. Keyin stul va kursilar keltirilib, majlislarimiz ochildi. Ular deyarli har kuni, bir yarim oy davom etdi va shu vaqt ichida qo'shinlarga o'tin, oziq-ovqat va em-xashak etkazib berish va qullarni ozod qilish masalalari muhokama qilindi va hal qilindi. Xon raislik qildi; Undan tashqari kengash tarkibiga: yangi devon-bek Mad-Niyoz (Qozalinskga surgun qilingan Mad-murod o'rniga tayinlangan), xonning ikkinchi amakivachchasi Iltezerinoq va Mehter ham kirgan. Ba'zan xonning o'rtancha ukasi Ahmad yoki Otajon ham bo'lgan. Bu barcha shaxslarning qisqacha tavsifi."²

1873-yilning 12-avgustida Gandimiyon bog'ida Xiva xoni Said Muhammad Rahim Bahodurxon va Rossiyaning xonlikka bostirib kirgan qo'shin qo'mondoni, Turkiston general-gubernatori general-adyutant fon Kaufman tomonidan sulh bitimi imzolandi. Sulh shartlari Kaufman tomonidan tayyorlangan bo'lib, unga ko'ra xonlikning barcha erk-ixtiyori deyarli to'lig'icha Rossiya mustamlakachilari izmiga o'tadi. Uning birinchi bandida: "Said Muhammad Rahim Bahodurxon o'zini butun Rossiya Imperatorligining itoatkor xizmatkori, deb biladi. U qo'shni hokimiyatlar va xonliklar bilan har qanday do'stlik munosabatlari qilishdan, ular bilan savdo va boshqa har qanday shartnomalar tuzishdan voz kechadi hamda

¹ Allaeva N. Xiva xonligining diplomatiyasi va savdo aloqalari (XVI-XIX asrlar). Toshkent: 2019.

² <http://regiment.ru/bio/S/52.htm>

Rossiyaning O'rta Osiyodagi Oliy darajadagi hokimiyati ijozatisiz ularga qarshi hech qanday harbiy harakatlar qilmaydi"¹, - deyilishining o'zi buning dalilidir.

Shartnomaga asosan Amudaryo Xiva xonligi bilan Rossiya oralig'idagi chegara qilib olindi. Chegara Kukertlidan daryo bo'ylab uning g'arbiy irmog'i ajralishi joyiga qadar va o'sha joydan irmoq bo'ylab uning Orol dengiziga quyilishi joyiga qadar; undan dengiz bo'ylab Urga burniga va undan esa Ust-yurt etagi va Amudaryo eski o'zani bilan janubga - Kaspiy tomon cho'zilib ketadi². Natijada Xiva xonligining Amudaryo o'ng tomonidagi butun yerlari aholisi va xonlik fuqarolarining u yerlardagi barcha mulklari bilan istilochilar ixtiyoriga o'tib ketdi. Shu bilan Xiva xonligi amalda Amudaryodan erkin foydalanish huquqidan ham mahrum bo'ldi.

Chunki shartnomada Rossiya paroxodlariga Amudaryoda cheklanmagan erkin suzish huquqi berilishi, Xiva va Buxoro xonliklari kemalari esa bunday huquqdan faqat Rossiyaning O'rta Osiyodagi Oliy darajadagi hukumati ijozati bilangina foydalanishlari mumkinligi ko'rsatiladi³. Buning ustiga, shartnomada daryoning chap qirg'og'i - Xiva xonligi yerida ruslar o'zlariga ma'qul ko'rgan joyida paroxod va kemalariga pristanlar barpo qilish huquqiga ega bo'lgan holda, ularning xavfsizligi uchun ham Xiva hukumati javobgar bo'lishi zarurligi⁴ qayd qilinadi. Natijada shartnoma asosida mustamlakachi savdogarlar Amudaryoning chap qirg'oqlarida ko'plab pristanlar, omborlar qurdilar. Ular xonlikning barcha shaharlarida, hatto uning Ilonli, Oktepa kabi turkman ovullaridagi chekka joylarida ham savdo nuqtalarini, omborlarini barpo qilib, o'zlarining savdo agentlarini qo'yidilar.

Bitim shartnomasida Rossiya savdogarlariga xonlikda cheklanmagan darajada huquq va imtiyozlar berilgan: Amudaryoning chap tomonida rus savdogarlariga omborlar, savdo kontoralari, magazinlar, xo'ajalik firmalari va ularning xizmatchilariga binolar qurishlari uchun ehtiyojlari darajasida yerlar ajratilishi va ularning xavfsizligi ham to'lig'icha xon hukumati zimmasiga yuklatildi⁵. Xonlikning barcha shahar va qishloqlari Rossiya savdosi uchun ochib qo'yildi. Rossiyaning savdogarlari va karvonlari butun xonlikda yurib, erkin savdo qilishlarini va ularning xavfsizliklarini ham Xiva hukumati o'z javobgarligiga oldi.

Xonlikda savdo qiluvchi Rossiya savdogarlari zakot va boshqa har qanday to'lovlardan ozod qilinib, Xiva va xonlikning boshqa shaharlarida o'z agentliklariga ega bo'lish va xonlik orqali qo'shni davlatlarga tovarlarini bojsiz o'tkazish huquqiga ham ega edilar.

Sulh bitimida Rossiya fuqarolariga xonlikda ko'chmas mulkka ega bo'lish huquqining berilishi va ularning soliqqa tortilishi esa O'rta Osiyodagi Rossiya hukumati ruxsati bilangina amalga oshirilishi⁶ mumkinligi ham rus mustamlakachilarining xonlik boyliklarini egallashlariga, ularni Rossiyaga olib chiqib ketishlariga cheksiz imkoniyatlar berdi. Gandimiyon sulh bitimi bergan bunday imkoniyatlar asosida mustamlakachilarning Xiva xonligidagi talonchilik harakatlari, ularning ko'chmas mulk yaratish va unga egalik qilish yo'lidagi tadbirlari nihoyatda ochko'zlik bilan va tezda boshlanib ketdi.

Mazkur sulh bitimi shartlari rossiyaliklarning xivalik fuqarolar ustidan huquqiy ustunligini ham ta'minladi. Jumladan, bitimda rossiyalik fuqarolarning xivaliklarga nisbatan bo'lgan da'vo va shikoyatlari xon hokimiyati tomonidan zudlik bilan tergov qilinib, ularning talablari qondirilishi;

¹ Xoroshkin A.P. Xiva xotiralari (Qochiqn eslatmalari)/ Turkiston o'lkasiga oid maqolalar to'plamidan. Sank-Peterburg-1876. 473-483-bet.

² Жуковский С.В. Сношения России с Еухарой и Хивой та последнее трехсотлетие. Петроград, 1915 г Приложение II. С. 180.

³ Жуковский С.В. О'sha asar, 180-bet.

⁴ О'sha joyda.

⁵ О'sha joyda.

⁶ Жуковский С.П. О'sha asar, 181-bet

rossiyaliklar bilan xivalik fuqarolarning bir-birlariga qarzlarini qaytarish munosabati bilan yuzaga chiqqan e'tirozlar ko'rilgan paytda xivaliklarga nisbatan rossiyaliklarga yengillik berilishi;

xivaliklarning rossiyalik fuqarolarga nisbatan da'vo va shikoyatlari bo'lgan taqdirda (xonlik hududi ichkarisida yuz bergan taqdirda ham) tergov rus amaldorlariga topshirilishi shartligi qayd qilinganligi¹ buning dalilidir.

Muhammad Rahimxon II Xiva xonligi Rossiyaga qaram bo'lgach, bir tomondan chor hukumatiga sadoqat bilan xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan ruslarni yomon ko'rar edi. Shuning uchun ham Rossiya orqali kirib kelgan yangiliklarga qarshi bo'lmasa ham, ularni unchalik ko'p qo'llab-quvvatlamagan².

Bu davrdagi Xiva xonligi siyosiy hayotida saroydagi guruhbozlik va fitnalar alohida o'rin tutadi. Arxiv hujjatlarini o'rganish bu jarayonda Asfandiyorxonning asosiy rol o'ynaganligini ko'rsatadi. Bunda u o'z dushmanlarini yo'q qilish, obro'sizlantirish va ularning mol mulkini musodara qilish orqali o'z boyligini oshirishni ko'zda tutadi. 1911-yilda tog'asi Davlatgaldi Do'g'ma qotillarini topish bahonasida ukasi Ibodulla to'rani obro'sizlantirish va Davlatmurot mahramni qatl etishga erishadi. Natijada, Davlatgaldi Do'g'ma va Davlatmurod mahramlarning boyligini musodara qiladi.³

Shunga asosan xivalik fuqarolarning rossiyaliklar bilan bog'liq bo'lgan da'vo va shikoyatlari mustamlakachilarning xonlik hududida tashkil qilgan sudlari tomonidan ko'rib chiqilishi tartibi joriy qilindi. Xivaliklar huquqining o'z vatanida poymol qilinishi hatto shu darajaga borib yetdiki, 1916-yil yanvarida Asfandiyorxon huzuriga o'z dardi-holi to'grisida shikoyat qilishga poytaxtga borgan xivaliklar rus harbiylari tomonidan so'roq qilinib, qamoqqa hukm etildilar.

Sulh bitimida Said Muhammad Rahim Bahodurxon tomonidan 1873-yil 12-iyunda e'lon qilingan, xonlikdagi barcha asirlarni ozod qilish, qullikni va kishilar bilan savdo qilishni abadiy tugatish to'g'risidagi farmon ham qayd qilinadi⁴. Mazkur farmon xon amaldorlari tomonidan darhol ijro qilinib, qullar ozod qilingan edi.

Gandimiyon sulh bitimining oxirgi, 18-bandida "Mazkur urushni xon hukumati va Xiva xalqlari o'zlari keltirib chiqarganliklaridan Rossiya xazinasining urushdagi sarf-xarajatlarini qoplash uchun Xiva xonligiga 2 million 200 ming rubl miqdorida tovon solinadi"⁵, - deyiladi. Bu tovon xivaliklar yelkasiga mustamlakachilik zanjirining nihoyatda og'ir xalqasi bo'lib tushgan edi. Xivaliklar 20 yil davomida bosqinchilarga tovon to'ladilar. Bu tovon, shusiz ham turli-tuman yig'implardan qaddini ko'tara olmayotgan fuqarolar gardaniga yanada og'ir yuk bo'lib tushdi. Xivaliklarni urushga sababchi qilib ko'rsatib, ularni katta miqdorda tovon to'lashga majbur qilishi Rossiya ochko'zlarining o'z bosqinchiligini oqlashi yo'lidagi tovlamachiligi edi. Rossiya mustamlakachilari Markaziy Osiyoning boshqa xalqlariga nisbatan ham xuddi shunday bosqinchilik, talon-toraj, ommaviy qirg'irlarni amalga oshirgan edilar.

Rossiya Davlat gumanitar universiteti rektori Yuriy Afanasev "Аргументы и факты" gazetasining 1997-yil 46-sonida "Rossiya hukumati xususida (knyazlar, podsholar va imperatorlar davri)" nomli maqolasida Rossiyaning tajovuzkorligi, bosqinchiligi Moskvaning yuksalishi davridan boshlangan, Rossiya doimo o'ziga yangi yerlarni bosib olish, qo'shib olish bilan kun ko'rdi; Rossiya tarixida qandaydir nisbatan biror davomli davr bo'lgan emaski, u urush qilmagan yoki bosib olmagan bo'lsin⁶, - deganida haq edi.

¹ O'sha joyda.

² Жуковский С. П. О'sha asar, 181182--bet

³ O'zR MDA. I-125-jamg'arma, 1-ro'yhat, 609-ish, 75-77-varaqlar.

⁴ Жуковский С.В. О'sha asar, 182-bet

⁵ O'sha joyda.

⁶ Пора перестат верит историческим мифам (О характере власти в России раэм ишляет известнуй общественный деятел, ректор Русского Государственного гуманитарного университета Юрий Афанасев). //Аргументы и факты. № 46. 1997. С. 14.

Gandimiyon sulh bitimi Rossiya hukumati tomonidan Xiva xonligiga nisbatan mustamlakachilik bitimi bo'lib, uning barcha shartlari bosqinchilar tomonidan zudlik bilan ochko'zlarcha amalga oshirilishga kirishildi.

Mustamlakachilar hatto Pyotr I davrida Amudaryoni eski o'zaniga burish, daryo suvini yana Sariqamish ko'liga quydirib, ular bo'ylab kema qatnovini yo'lga solish va ko'plab yangi yerlarni ishga solib, u yerlarda rus qishloqlarini barpo qilishni rejalashtirgan edilar. Shu maqsadda eski daryo o'zani bo'ylab rus irrigator-injenerlari tezda qidiruv-tekshiruv ishlarini boshlab yubordilar.

Bu ishlar, avvalo, Xiva xonligi istilosining keyingi (1874) yilidayoq boshlangan bo'lib, "Rossiya Imperatorlik jug'rofiya jamiyati" tomonidan Amudaryo ilmiy ekspeditsiyasi tashkil qilingan edi. Uning polkovnik Tillo boshchiligidagi bo'limi Orol va Kaspiy dengizlari oraliqlaridagi past-balandliklarni o'lchash bilan; general Stoletov boshchiligidagi bo'limi esa Amudaryo quyi qismi va Qizilqum sahrolarida suv, ob-havo va tabiiy-tarixiy sharoitni kuzatish bilan shug'ullandi. Shunday bir paytda "Tabiat hodisalarini tekshirish Sankt-Peterburg jamiyati" tomonidan Kaspiy, Orol va Ust-Yurtning tabiiy-tarixiy xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan ekspeditsiya ham ish olib bormoqda edi. Xiva xonligiga general Kaufmanning bosqinchilik yurishi jarayonida esa xonlikda ular qadami yetgan yerlarda topografik jihatdan suratga olish va astronomiyaga oid ishlar amalga oshirildi. Xonlik egallanishi bilanoq Urundaryo ekspeditsiyasi tashkil qilinib, uning tarkibida Kaufman armiyasi bosh shtabi polkovniklari Gluxovskiy, Jilinskiy va baron Kaulbars, sapyor kapitani Rezvsh, zoolog Bogdanov, botanik Krauz va arxeolog Kunlar bor edi¹.

Xiva xoni Asfandiyorxonga arzga kelganlarning rus otryadi tomonidan tarqatilib, boshliqlarining qamoqqa olinishi bilan poytaxt Xivada vaziyat kundan-kunga keskinlasha bordi. Yovmut turkmanlarining Junaidxon va boshqa katxudolari qamoqqa olinganlarni o'zlarining mehmoni deb hisoblab, ularning ozod qilinishini astoydil talab qila boshladilar. O'zbek isyonchilari Xiva tomon kelayotib Junaidxon huzurida bo'lganlarida u o'zbeklarni samimiy kutib olib, kurashda ularni quvvatlashini bildirgan edi. Kolosovskiy esa Rossiyaning harbiy qudratiga tayanib, isyonchilar bilan murosa qilishni istamadi, arzga kelganlarni tavbasiga tayantirmoqchi, turkmanlarni o'ziga og'dirmoqchi bo'ldi. Shu bilan Xivada xon va hukmdorlarning erk-ixtiyori butunlay Rossiya harbiylarining qo'lga o'tdi. Xon ular qo'lida qo'g'irchoq bo'lib qoldi. Xiva deyarli harbiy holatdagi shaharga aylantirildi. Rus garnizonida va Kolosovskiy atrofida soqchilar kuchaytirildi. Kazak yuzlik komandiriga xon saroyini, pochta idorasi, kasalxona va shahardagi barcha Rossiya fuqarolarini va ularning korxonalarini qo'riqlash to'g'risida buyruq berildi². Xivada hamma narsa rus harbiylari ixtiyoriga o'tdi. Hatto, qamoqdagi o'zbek isyonchilarining ozod qilinishlarini so'rab xon va amaldorlariga yozilgan iltimosnomalarga beriladigan javobning qanday bo'lishi ham Kolosovskiy hukmida edi.

Xonning Bosh vaziri Matvafo Baqqolovga qamoqdagi o'zbeklarning ozod qilinishini so'rab (1916-yil 20-yanvar) Qurbon Muhammad sardor (Junaidxon), Shomurod Baxshi, Jonjonbek kabi yovmut katxudolari va sardorlari muhrlari bosilib yozilgan iltimosnomaga Matvafo Bakkolov emas, uning nomidan Kolosovskiy aytib yozdirgan javobi qaytarildi.

Turkman katxudolari iltimosnomasida: "Xivaga borayotgan barcha o'zbek eshonlari Xon Eshon huzuriga, katxudolari esa, bizlarga kelib to'xtadilar va turlicha shikoyat va talablarni izhor qildilar. Bizlar ularga Xiva xoniga murojaat qilishlari zarurligini ko'rsatdik, xondan ularning ishi yuzasidan birorta buyruq bo'lgan taqdirda, biz uni bajarishga va'da berdik, shundan keyin o'zbeklar bizdan kuzatuvchi

¹ Макишеев А. И. О'sha asar, 326-328-betlar.

² O'zbekiston MDA 2 -I -jamg'arma, 2-ro'yxat, 546 -ish, 46 -varaq.

so‘raganlarida, Jonjonbek, Charrikboy va Xon Eshonning o‘g‘illari kuzatuvchi qilib tayinlandilar. Shunday ekan, ularning gunohlari nimada? Agar ularda birorta buzuvchi niyat bo‘lganida edi, biz ularga boshqa kishilarni qo‘shib yuborgan bo‘lardik. Shunday bo‘lgach, Xon Eshonning mehmonlari bo‘lmish 7 kishimiz ozod qilinsinlar”¹, - deb bayon qilinadi. Unga Kolosovskiy aytib yozdirgan javobida esa, “O‘zbeklar Xiva hukumati farmoyishi bilan emas, Rossiya hukumatining buyrug‘i bilan qamalgan... shuning uchun ham Amudaryo bo‘limi boshlig‘i Kolosovskiy huzuriga borib, unga sizning iltimosingizni yetkazdim, u sizning xatingizni o‘qitib, eshitib: “Turkmanlarning o‘zbeklar ishi bilan hech qanday dahllari bo‘lmasin, rus soldatlariga o‘zbeklarni qamash to‘g‘risida men buyruq berganman, chunki ular mening buyrug‘imni bajarmaganlar, men ularga o‘zimizning volost boshqaruvchisi orqali ikki marta yaxshi maslahatlar berganman, ular uni andishasizlarcha rad qildilar... Rossiya bo‘limi boshlig‘ining buyrug‘ini bajarmagan har kimsaga nisbatan shunday qilaman, agar Junaid aqlli bo‘lganida edi, o‘zbeklarga Amudaryo bo‘limi boshlig‘i buyrug‘iga itoat qilishga va Xivaga kelmaslikka maslahat bergan va ularga kuzatuvchi qo‘shib yubormagan bo‘lardik, hozirgi qilgan ishi esa bo‘lim boshlig‘i buyrug‘iga bo‘ysunmaslikdir», degan so‘zlarni yozdirdi», deyiladi.

Kolosovskiy aytib turib yozdirgan xatga Bosh vazir Matvafo Baqqolov muhri bosilgan. Xatda «Xiva shahri. 1916-yil 21-yanvar»², degan yozuvlar bor edi.

Turkmanlar zo‘ravonlik mazmunida yozilgan bunday javobni olganlaridan keyin ular 3000 tacha otliq bo‘lib Junaidxon boshchiligida Xiva shahri yaqiniga kelib, u yerdan qamoqdagi o‘zbeklarni ozod qilishlarini so‘rab bosh vazirga yana xat bilan murojaat qilganlarida ular xuddi ilgariidek xonning Bosh vaziridan emas, balki Kolosovskiyning mustamlakachilik ruhida, do‘q-po‘pisalar bilan bayon qilingan, tahdidlardan iborat javobini oladilar³.

Xiva shahrida vaziyat yanada keskinlashdi. Shundan so‘ng Kolosovskiy buyrug‘i bilan rus otryadida, «isyonchi» o‘zbeklar qamoqxonasida, shahardagi Rossiya korxonalarini qo‘riqlashda soldat naryadlari va razvedkachilar yanada kuchaytirildi⁴.

Shaharda umumiy ahvol nihoyatda og‘irlashadi, xon butunlay sarosimaga tushib, qo‘rqib qoldi. Shunday paytda xon faqat rus harbiysi polkovnik Kolosovskiy yordamiga tayanadi. Undan barcha masalalar yuzasidan o‘zicha mustaqil ish ko‘rishni so‘raydi. Shu bilan mamlakat ixtiyorini butunlay rus otryadiga topshiradi. Xon amaldorlari ham polkovnik ixtiyorida bo‘lib, uning buyrug‘ini bajaradilar. O‘z xalqiga sotqinlik qilayotgan ba‘zi xon amaldorlarining rus mustamlakachilariga sodiqligi to‘g‘risida Kolosovskiy, «Biz uchun og‘ir daqiqalarda Bosh vazir Matvafo, xon kanselyariyasi boshqaruvchisi Abdullaboy, Xiva va Yangi Urganch hokimlari Hojiboy va Abdurahmonlar menga g‘oyat katta xizmat ko‘rsatdilar»⁵, - deb ta’kidlaydi general- gubernatorga yo‘llagan raportida.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Maqola yozishda oldiga qo‘yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqib quyidagi xulosalarni chiqarish imkoniyati paydo bo‘ldi:

– XX asr boshlaridagi Xiva xonligi boshqaruv tizimi va siyosiy hayotida Rossiya hukumatining ta’siri, xonlikning ichki ishlariga aralashuvi yanada kuchaydi. Hatto, 1910-yil mamlakatda islohotlar o‘tkazish shartini yuklab, keyin Asfandiyorxon To‘rani xon deb e’lon qildi. Shu sababli, 1910-1913-yillarda Islomxo‘ja rahbarligida qator islohotlarni amalga oshirishga harakat qilindi.

¹ O‘sha arxiv, 46,49 -varaqlar

² O‘sha arxiv, 50 -varaqlar

³ O‘sha arxiv, 46-51 -varaqlar

⁴ O‘zbekiston MDA 2 -I -jamg‘arma, 2-ro‘yxat, 546 -ish, 46 -varaqlar.

⁵ O‘sha arxiv, 46 -varaqlar

– XX asr boshlaridagi Xiva xonligidagi siyosiy masalalardan bittasi xon hukumati va turkmanlar orasidagi munosabatlar masalasidir. Turkman urug‘larining 1910-yildan keyin xon siyosatiga va umuman mustamlakachilik siyosatiga qarshi chiqishlari avj oldi. 1915-1916-yillardagi Xiva qo‘zg‘olonida turli millat vakillarining birgalikdagi mavjud tuzumga qarshi kurashi shu davr ijtimoiy-siyosiy voqealaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston xalqi davlatchiligi tarixi konsepsiya. U/O‘zbekiston tarixi, 1999. №1, 32-bet.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2021-yil 19-yanvar kuni ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari bo‘yicha videoselektor yig‘ilishida aytilgan so‘z.
3. Yo‘ldoshev M.I. Xiva xonligida feodal yer egaligi va davlat tuzilishi. – Toshkent: O‘zdavnashr, 1959
4. Safarov B. Xorazm tarixi. – Toshkent, 1957. O‘RShI-1, № 10231, – B. XII-XVI.
5. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX века. Изд. I. - Ленинград, 1940. Его же: Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX в). - М.: Издательство Восточной литературы, 1958.
6. Сазонова М.В. Земельные отношения в Хивинском ханстве в XIX в. – М., 1967.
7. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Shark, 2000; Sagdullaev A., Aminov B., Mavlonov O‘., Norqulov N. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat tarakkiyoti. 1-kism. – Toshkent: Akademiya, 2000. – B. 241-243;
8. Sagdullaev A., Mavlonov O‘. O‘zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. – Toshkent: Akademiya, 2006. – B. 126-128; Eshov B. O‘zbekistonda davlat va mahalliy boshqaruv tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.
9. Vohidov Sh., Saburova S. Xiva xonligida unvon, mansablar va ularning vazifalari (XIX-XX asrning boshlarida) // O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar, 1998, № 3. – B. 39-46
10. Polvonov N. Xiva xonligida davlat mansablariga tayinlash tartibi // Jamiyat va boshqaruv, 2009, № 4. – B. 48-50; O‘sha muallif. XIX asr oxiri–XX asr boshlarida Xiva xonligida mansablar (Safarov Bobojonning “Xorazm tarixi” asari asosida) // TDYuI Xabarnomasi. 2010, № 3. – B.32-38.
11. Allaeva N. Xiva xonligining diplomatiyasi va savdo aloqalari (XVI-XIX asrlar). Toshkent: 2019.
12. <http://regiment.ru/bio/S/52.htm>
13. Xoroshkin A.P. Xiva xotiralari (Qochiqn eslatmalari)/ Turkiston o‘lkasiga oid maqolalar to‘plamidan. Sank-Peterburg-1876. 473-483-bet.
14. Жуковский С.В. Сношения России с Еухарой и Хивой та последнее трехсотлетие. Петроград, 1915 г Приложение II. С. 180.
15. O‘zR MDA. I-125-jamg‘arma, 1-ro‘yhat, 609-ish.
16. Пора перестат верит историческим мифам (О характере власти в России разм ишляет известнўй общественный деятель, ректор Русского Государственного гуманитарного университета Юрий Афанасев). //Аргументи и факти. № 46. 1997. С. 14.
17. Макшеев А И. O‘sha asar, 326-328-betlar.
18. O‘zbekiston MDA 2 -I -jamg‘arma , 2-ro‘yxat , 546 -ish.

HINDISTON MAMLAKATI XOTIN-QIZLAR TA'LIMI EVOLUTSIYASI

XAYRULLAYEVA IRODA

Tayanch doktorant, TDSHU

Annotatsiya: Ushbu maqolada Hindiston ta'lim tizimi, xususan, xotin-qizlar ta'limining rivojlanish tarixi haqida yoritib beriladi. Xotin-qizlar ta'limi uzoq o'tmishga ega bo'lib, Vedalar davrida ham ayollar tomonidan Veda matnlari yod olingani tarixdan ma'lum. Shuningdek, o'rta asrlarda ham musulmon hukmdorlari bosqini davri, xususan Boburiylar hukmronligi paytida ham xotin-qizlar ta'lim olishi mumkin bo'lgan. Musulmon hukmdorlar davrida zodagon xonadon oila farzandlari, aslzoda hamda malikalar, shuningdek, oddiy xalq farzandlari ham ta'lim olishi hukumat tomonidan nazoratga olingan bo'lib, asosan Boburiylar imperiyasi hududida amalda bo'lgan.

Hind jamiyatida xotin-qizlarning ta'lim olishining keng miqyosda yoyilish jarayoni British Raj ya'ni Britaniya mustamlakachiligi davriga to'g'ri keladi. Xotin-qizlarning ommaviy tarzda ta'limga bo'lgan ehtiyoji Angliyada ham XIX asrlarga borib taqaladi. Vaholanki, bu jarayon Britaniyaning mustamlaka hududlarida ham aks-sado bera boshlaydi. Dastlab, xristian missionerlari tomonidan targ'ib etilgan bu faoliyat, asta-sekin mustamlaka ma'muriyati va keyinchalik hind jamiyati ilg'or vakillari tomonidan davom ettiriladi. Mamlakat hududida sekin-asta qizlar maktabi, kollej va universitetlar ochila boshladi. Bu jarayon tabiiyki mamlakat rivojlanishida ijobiy ahamiyat kasb etdi va Hindiston mustaqillikka erishganidan so'ng mamlakatning qator hududlarida bu turdagi ilm maskanlari ochila boshladi. Buning natijasi o'laroq, hind xotin-qizlari jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotida o'z o'rnlarini topib, ular orasida mamlakat rivojlanishiga o'z ta'sirini o'tkaza olgan faol ayollar yetishib chiqdi.

Tayanch so'z va iboralar: Gurular, Boburiylar, madrasa, pathshala, British Raj, Savitribai Phule, Bhidevada, Bethune kolleji, SNDT ayollar universiteti, savodxonlik darajasi.

Аннотация: Данная статья проливает свет на историю развития индийской системы образования, в частности, образования женщин. Женское образование имеет давнюю историю, и из истории известно, что ведические тексты заучивались женщинами ещё в ведический период. Также в Средние века, во время нашествия мусульманских правителей, особенно при правлении Бабуридов, женщины могли получать образование. Под властью мусульманских правителей государство контролировало образование детей знатных семей, дворян и принцесс, а также детей простых людей, и это практиковалось преимущественно на территории империи Бабура.

Процесс широкого распространения женского образования в индийском обществе начался в период британского правления, то есть британского колониализма. Потребность в массовом образовании женщин возникла в Англии ещё в XIX веке, но вскоре этот процесс начал отражаться и на британских колониальных территориях. Изначально продвигаемая христианскими миссионерами деятельность постепенно была продолжена колониальной администрацией, а затем и передовыми представителями индийского общества. Постепенно в стране стали открываться женские школы, колледжи и университеты. Естественно, этот процесс имел положительное значение для развития страны, и после обретения Индией независимости в ряде регионов страны стали открываться научные центры такого типа. В результате этого индийские женщины нашли своё место в общественно-политической жизни общества, среди них появились активные женщины, способные оказать влияние на развитие страны.

Ключевые слова и выражения: гуру, Бабуриды, медресе, патшала, британское правление, Савитрибай Пхуле, Бхидевада, колледж Бетун, Женский университет SNDT, уровень грамотности.

Abstract: This article sheds light on the history of the development of the Indian education system, particularly women's education. Women's education has a long history, and it is known that Vedic texts were memorized by women even during the Vedic period. In the Middle Ages, during the invasions of Muslim rulers, especially during

the reign of the Baburis, women were able to receive education. Under the rule of Muslim rulers, the government oversaw the education of noble families' children, including nobles, princesses, and commoners, and this was mainly practiced in the territory of the Babur Empire.

The process of widespread women's education in Indian society corresponds to the period of British rule, i.e., British colonialism. The need for mass education of women emerged in England as early as the 19th century, but this process soon echoed in British colonial territories. Initially promoted by Christian missionaries, the activity was gradually continued by the colonial administration and later by progressive figures within Indian society. Gradually, girls' schools, colleges, and universities began to open across the country. Naturally, this process had a positive impact on the country's development, and after India's independence, such educational centers began to emerge in various regions. As a result, Indian women found their place in the socio-political life of society, and many active women emerged who were able to influence the country's development.

Key words and phrases: Gurus, Baburis, madrasa, pathshala, British Raj, Savitribai Phule, Bhidewada, Bethune College, SNTD Women's University, literacy rate.

Kirish. Ta'lim bizga jamiyat, oila va millatimiz oldidagi burchlarimizni bilish, tushunish va hurmat qilish uchun ko'nikma, texnika, ma'lumot hamda bilim beradigan vositadir. Shu sababli, ta'limning hayotdagi ahamiyati juda katta va ko'p qirrali hisoblanadi. Ta'limning hayotdagi ahamiyati shundaki, u har bir insonda dunyo va jamiyatga nisbatan dunyoqarash, yaxshi nuqtayi nazarni shakllantirishga yordam beradi. Ta'lim bizga yangi g'oyalarni olish va o'rganishga ko'maklashadi.

Dunyodagi 163 million savodsiz yoshlarning qariyb 63 foizini ayollar tashkil etadi¹. Barcha bolalarga ta'lim berish orqali savodxonlik darajasi tabiiy yo'sinda oshadi, bu esa iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy farovonlikka erishishga yo'l ochadi. Bugungi davrda nafaqat rivojlangan, shuningdek rivojlanayotgan mamlakatlarda ham hukumat asosiy e'tiborini ta'limga qaratib, uning negizida xotin-qizlarning sifatli ta'lim olishiga doir qator dasturlarni ilgari surmoqda. Chunki, yosh kelajak avlodning rivojlanishi jarayonida xotin-qizlarning ta'lim olishi shubhasiz muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning usullari: Maqolada Hindiston jamiyatidagi zamonaviy g'arbcha ta'lim tizimi, xotin-qizlar ta'limi evolutsiyasi va bugungi holati, uning hind jamiyati, iqtisodi, ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'sirini o'rganish davomida xalqaro tashkilotlar materiallari, hind hukumati bayonotnomalari, xorijiy olimlarning ilmiy ishlari, tadqiqotlariga tayangan holda tarixiy, xronologik, qiyosiy, tizimli tahlil usullaridan samarali foydalanildi.

Natija va muhokamalar: Rivojlanayotgan mamlakatlar qatorida Hindistonda ham xotin-qizlar ta'limi ko'p yillar davomida katta ahamiyatga ega bo'lgan mavzu bo'lib kelmoqda. Ta'lim qizlar va ayollarning imkoniyatlarini kengaytirishning eng muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Bu davlat, jamiyat, millat shuningdek ularning oila a'zolari hamda o'zlarining ijtimoiy-siyosiy hayotlarini o'zgartirishi mumkin. So'nggi yillarda hukumat bu sohada sezilarli yutuqlarga erishganiga qaramay, Hindistondagi xotin-qizlar ta'lim olishda hali ham ko'p qiyinchiliklarga duch kelishmoqda.

Hindistonda qizlar ta'limining ahamiyati shundaki, u qashshoqlik, gender tengsizligi, bolalar nikohi va aholi sonining o'sishi kabi bir qancha ijtimoiy muammolarni hal qilish imkonini yaratdi. Ta'lim qizlarga tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga, iqtisodiy istiqbollarini yaxshilashga yordam beradi va ularga ongli hayotiy qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi. O'qimishli qizlarda turmush qurish va erta tug'ishni kechiktirish ehtimoli ko'proq bo'lib, o'zlari va farzandlari salomatligini yaxshilashga yo'l ochadi. Shuningdek, ular o'z oilalarining iqtisodiy daromadiga hissa qo'shishlari va qashshoqlikni oldini olishga yordam berishlari mumkin.

Hindistonda xotin-qizlar ta'limi uzoq davrga borib taqaladi. Hindistonda dastlab (Veda davrida) guru (ustoz)lar barcha hindlarga hech qanday cheklovlarisiz ta'lim berishgan. Gurular ularga Mokshaga qanday

¹ Top 10 Reasons Why Female Education is Important
<https://borgenproject.org/top-10-reasons-female-education-important/>

erishishni o'rgatishda katta ustunlikka ega bo'lganlar. Veda davri ta'lim tizimi asosini diniy urf-odatlar, qonun-qoidalar va farzlarni bajarishga asoslangan bo'lsa-da, o'rta va so'ngi bosqichlarda dunyoviy fanlar, jumladan matematika, iqtisodiyot, adabiyot, grammatika, tibbiyot, tarix va tabiiy fanlar nisbatan rivojlana boshladi. Shuningdek, garchi qiz bolalar "Gurukul"da tahsil olmasalar-da, ularga aksariyat hollarda o'z uylarida din va adabiyotdan tashqari raqs, musiqa, she'riyat sohasidagi bilimlarning berilishi xotin-qizlarga o'sha davrdagi katta e'tibordan darak beradi¹.

Shuningdek, o'rta asrlarda Islom dini asosan Boburiylar davrida hind ta'limiga katta ta'sir ko'rsatadi. Yosh musulmon talabalar maktab va madrasalarda, hindlar esa pathshalalarda ta'lim olib, o'zlarining diniy matnlari va qadimiy adabiyotlari haqida ma'lumot olgan, shuningdek, dunyoviy ilm-fan taraqqiyotidan ham biroz xabardor bo'lishgan². Boburiylar davrida jamiyatdagi xotin-qizlar ta'limiga ham e'tibor qaratilgan bo'lib, asosan saroy vakilalari, xususan, qirolicha, malika va yuqori tabaqaga mansub ayollar ta'lim olishiga alohida e'tibor qaratilgan. Ziyoli ayollar jamiyatda yuqori mavqega ega bo'lib, ba'zilar o'z xizmatlariga qarab podshohlarga maslahatchi sifatida ham faoliyat olib borganlar³.

Xotin-qizlar uchun muntazam alohida davlat maktablari bo'lmagan. Musulmon badavlat oilalar qizlarini uyda o'qitish uchun murabbiylar yollab, Qur'on yodlatilgan. Boburiy malikalarni tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, ular muntazam ravishda Qur'on o'qib, qarindoshlari o'rtasida esa xat almashinuvi bo'lgan. Ba'zi Boburiy malikalar she'rlar yozgan va musiqadan xabardor bo'lishgan. Monserratning so'zlariga ko'ra, Akbar hukmronligi davrida sulton haramidagi xonimlarga muntazam ta'lim berish bo'yicha aniq chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Boburiy podshohlar qiz farzandlarini o'qitish uchun odatda eronliklardan bo'lgan ziyoli ayollarni yollaganlar⁴. O'rta tabaqaga mansub oila qiz farzandlari esa asosan, uy xo'jaligi yumushi bilan band bo'lishgan, shuningdek, ota-onalaridan kasb-hunar o'rganganlar, masalan, tikuvchilik, pazandachilik, oshpazlik, chorvachilik va boshqalar⁵.

Bundan tashqari Akbarshohning maorif tizimini takomillashtirish borasida ulkan yutuqlarga erishgani dalili sifatida xotin-qizlar uchun maktab tashkil etgani, u yerda fors tili va adabiyoti, gumanitar fanlar o'qitilganligi, saroy ahli uchun ularning dini, kastasidan qat'iy nazar dunyoviy bilim olishlariga sharoit yaratilganligi, xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayoti avvalgilarga solishtirganda ancha yaxshilanganligini keltirishimiz mumkin. Aynan Akbarshoh davrida boburiylarning musulmon an'alarini mahalliy hind xalqi an'analari bilan uyg'unlashuvi hamda Hindistonning shimoliy qismida shakllangan hind va musulmon madaniyati sintezining rivojlanishiga guvoh bo'lamiz⁶.

Boburiylar saroyidagi turk va fors tillarini yaxshi biladigan taniqli malikalardan biri Boburning qizi Gulbadan Begim edi. U adabiy izlanishlar bilan faol shug'ullanib, she'rlar yozgan va o'z kutubxonasini yuritgan. Boburning ikkinchi qizi Gulruh ham she'riyatga mehr qo'ygan va ko'plab she'rlar yozgan. Podshoh Humoyunning jiyani Salima Sulton Begim ham adabiy faoliyat bilan shug'ullangan ayollardan biri edi. U she'r yozgan, fors tilidan ham xabardor bo'lgan. Saroyda o'z shaxsiy kutubxonasiga ega edi⁷.

Shoh Jahonning qizi Jahonora Begim oliy ma'lumotli ayol bo'lib, fors tilida she'rlar ham yozgan. Avrangzebning katta qizi Zeb-un-Niso Begim fors va arab tillarini yaxshi bilardi. U xattotlik san'atini mukammal egallagan bo'lib, "Shikast", "Nastaliq", "Nash" yozuvlarini mohirlik bilan yozgan. U "Divon maxfiy"ni yozgan hamda "Zeb" taxallusida she'rlar bitgan⁸.

¹ Komilova D. (2012) Hindiston ta'lim tizimi. -Toshkent, 2012 -C. 41-42.

² <https://www.britannica.com/topic/education/The-Mughal-period>

³ <https://learnershub24x7.com/female-education-during-the-mughal-period/>

⁴ <https://learnershub24x7.com/female-education-during-the-mughal-period/>

⁵ M.C. Sarkar. Studies of Mughal period in India. Calcutta: 2002. -P.139.

⁶ Muhibova U.U., Abduraxmonova M.H. (2018) Boburiylar davri adabiyoti (hindi va urdu tillaridagi adabiy meros). -T.,2018. - 300 b. -B. 289.

⁷ <https://learnershub24x7.com/female-education-during-the-mughal-period/>

⁸ <https://learnershub24x7.com/female-education-during-the-mughal-period/>

Bugungi g'arb andozasi asosida shakllangan zamonaviy hind ta'lim dasturi poydevori ingliz mustamlakachiligi davrida mustahkamlana boshlandi. Britaniya hukmronligi davrida hind jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishida bir qancha o'zgarishlar yuz berdi. Bu davrda ta'lim, ish bilan ta'minlash, ijtimoiy va siyosiy huquqlar bo'yicha erkak va ayollar o'rtasidagi tengsizlikni bartaraf etishda sezilarli yutuqlarga erishildi. Sanoatlashtirish, urbanizatsiya va ijtimoiy harakatlar ayollarning ijtimoiy-siyosiy holatiga ta'sir ko'rsatgan o'zgarishlarning muhim jihatlaridan edi.

Britaniya mustamlakachiligi Hindiston ta'lim sohasiga amaliy va zamonaviy ta'lim tushunchasini kiritdi. Dastlab, inglizlar mamlakatni yaxshiroq tushunish uchun mahalliy urf-odatlar, an'analar va qonunlarni o'rganish uchun ta'lim muassasalarini tashkil etdilar. Shuningdek, ingliz mustamlakachilari uchun tanasi hind, fikrlashi esa ingliz bo'lgan kadrlar zarur edi. Britaniya hukmronligi ostida ta'limda zamonaviy ta'limning uch vakili ya'ni hind ziyolilari va islohotchilari, xristian missionerlari hamda Ost-India kompaniyasi mavjud edi. Ular Hindistonda hanuzgacha saqlanib qolgan ta'limning zamonaviy ko'rinishini shakllantirgan muhim akt, komissiya va dasturlarni kiritdilar.

Britaniya mustamlakachiligi davrida shuningdek, xotin-qizlar ta'limiga ham e'tibor qaratilib, aynan shu davrdan boshlab amaliy tarzda ayollar ta'limi targ'iboti keng quloq yoya boshlagan. Britaniya parlamentining 1813-yil nizomidagi bandga ko'ra, Hindistonda qizlarning ta'limiga bo'lgan talabi missionerlarga Sharqiy Hindiston kompaniyasi nazorati ostidagi hududlarda ishlashga ruxsat berganidan keyin kuchaydi. Missionerlarga Kompaniyaning ma'muriy chegaralarida ruxsat berilgach, ular maktab va kasalxonalar ochish orqali mahalliy aholiga yaqinlasha boshladilar. Missionerlar qizlarga ham o'g'il bolalar kabi o'qishga ruxsat berishdi. Dastlab bunday maktab 1821-yilda Tirunelveli shahrida tashkil etilgan. Yana bir maktab 1837-yilda London Missionerlik Jamiyatining missioneri Anna Dryu xonim tomonidan ochilgan¹.

Ushbu davrda Buyuk Britaniyada ham qizlarni maktablarga yuborish jarayoni yaqinda paydo bo'lgan hodisa edi. Kristina de Bellaig o'zining "Ayollarni tarbiyalash: Angliya va Frantsiyada maktab va o'ziga xoslik, 1800-1867" kitobida ta'kidlaganidek², Buyuk Britaniyadagi diniy tashkilotlar faqat XVIII asr oxiriga kelib, qiz bolalar uchun maktablar tashkil etishgan. Biroq, bu muassasalardan faqat qizlarining o'qishi uchun pul to'lashga qodir bo'lgan badavlat oilalargina foydalanishi mumkin edi.

XIX asr oxirida Britaniya hududida ham mahalliy zodagon aholi farzandlari ta'lim olishi yo'lga qo'yilgan edi, biroq quyi qatlam aholisi asosan qora mehnatga safarbar etilgandi. Hindistonda ham xuddi shunday vaziyat hukmron bo'lib, yuqori tabaqaga mansub yoki badavlat oiladagi qizlar odatda o'z uyalarida ta'lim olishgan. Bu vaziyatni o'zgartirish maqsadida 1830-1840- yillarda Ishvarchand Vidyasagar, Raja Rammoxan Roy, aka-uka Tarhadkar, Bhaskar Pandurang va Dadoba Pandurang singari rahnamolar tomonidan hind jamiyatida mavjud bo'lgan erta bolalar nikohi, beva ayollarning og'ir turmush sharoiti va sifatsiz ta'limdan voz kechishga qarshi qaratilgan kompaniyalar vujudga kela boshladi³. Bengaliyada Kalikrishna Mitra o'zining ukasi Nabinkrishna va pedagog Peari Charan Sarkar bilan birga xotin-qizlarning ta'lim olishini targ'ib qila boshladi. Bu yetakchi ilg'orlar qizlarga ta'lim berishni ayollarni ozod qilish va turli ijtimoiy illatlarga qarshi kurashish usuli deb bilishgan. Ularning xotin-qizlarni o'qitish kompaniyasi 1847-yilda Kalikrishna qizlar o'rta maktabiga asos soldi, bu Britaniya Hindistonidagi birinchi bepul xususiy qizlar o'rta maktabi edi⁴. Tez orada mamlakatning boshqa hududlarida ham xotin-qizlar ta'limi targ'ib qilinib, alohida xotin-qizlar maktablari ochila boshlandi.

¹ <https://anuraag-shukla.medium.com/a-visual-journey-of-the-history-of-girls-education-in-india-1c1283a6e03c#:~:text=Social%20reformers%20Jyotirao%20Phule%20and,education%20in%20India%20increased%20significantly>

² De Bellaigue, C. (2007). Educating women: schooling and identity in England and France, 1800–1867. OUP Oxford.

³ Anjali Basu (2004). Sansad Bangali Charitabhidhan. Kolkata: Sahitya Sansad. -P. 77. ISBN 81-86806-99-7.

⁴ Anjali Basu (2004). Sansad Bangali Charitabhidhan. Kolkata: Sahitya Sansad. -P. 78. ISBN 81-86806-99-7.

“Men ta’lim har bir ayolning ozod bo’lishining asosiy kaliti ekanligiga ishonaman”, - derdi, umri davomida ayollar huquqlari uchun kurashgan hind islohotchisi Savitribai Phule.¹ Savitribai turmushga chiqqanida savodsiz edi, unga turmush urtog’i ta’lim beradi. Jyotirao Phule va Savitribai Phule 1848-yilda Puna shahrida qizlar maktabini ochadilar va Savitribai Hindistondagi birinchi hind ayol muallimasi bo’ldi. 1851-1852-yillarda ular yana ikkita maktab ochishga muvaffaq bo’ldilar².

XIX asrning ikkinchi yarmida Hindistonda xotin-qizlar ta’limi sezilarli darajada yaxshilandi. 1854-yilgi Wood’s Dispatcher³ ayollarning ta’lim olishi va ularning ish bilan ta’minlanishi zarurligini tan oldi. 1871-yilda qizlar uchun 134 ta o’rta va 1760 ta boshlang’ich maktab mavjud bo’lgan bo’lsa, 1901–1902-yillarda bu maktablar soni oshdi va boshlang’ich maktablar soni 5628 taga, o’rta maktablar soni esa 461taga yetdi⁴.

1879-yil Kalkutta shahrida Bethune qizlar kolleji ochildi. Dastlab, bu dargoh 1849-yilda Jon Elliot Drinkouter Bethune tomonidan maktab sifatida tashkil etiladi⁵. 1862-1863-yillarda uning asoschisi sharafiga Bethune maktabi deb o’zgartirilib, 1879-yil kollejga aylantiriladi. Bu Hindistondagi birinchi ayollar kolleji hamda Puna shahrida Savitribai Phule tomonidan ta’sis etilgan Bhidevadadan keying ikkinchi qizlar maktabi hisoblanadi⁶.

Xotin-qizlar ta’limiga yo’naltirilgan sarmoya va ular uchun yaratilgan eksklyuziv maktablarning ochilishi ham qisman oliy ta’limning demokratlashuviga olib keldi. Shu asnda qizlarning tug’ilishi bilanoq ijtimoiy hayotidagi rolini belgilovchi eski tizim yemirila boshladi va uning o’rnida ijtimoiy kelib chiqishidan qat’iy nazar mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida erkaklar bilan raqobat qila oladigan xotin-qizlarni yetishtirib beradigan ta’lim sohasi poydevori paydo bo’ldi. Bundan tashqari, yangi tizim mustamlakachilik byurokrtiyasida har kim, shu jumladan, ayollar ham ishlashi mumkin bo’lgan ko’plab lavozimlar paydo bo’ldi. Mustamlaka hukumati turli shaharlarda oliy o’quv yurtlarini ochar ekan, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan imtiyozli jamoalar oxir-oqibat mustamlakachilik byurokrtiyasiga qo’shilishlari uchun xotin-qizlarni ham shu ta’lim muassasalarga yubora boshladilar. Tizim 1886-yilda g’arb tibbiyotining birinchi hind ayol shifokori bo’lgan Anandibai Joshi kabilar hind jamiyatida yetishib chiqishida asos vazifasini o’tadi.

Qizlarni maktablarga qabul qilish harakati Hindistonning turli hududlarida ham tarqaldi. Ko’pgina mahalliy davlat amaldorlari o’z hududlarida qizlar maktablarini ochish orqali hukumatlarini mustahkamlashga intildilar. Ko’plab jamoat tashkilotlari ham o’z hududlarida qizlarni o’qitish uchun qizlar maktablarini ochishga kirishdilar.

1870-yillarda boshlangan o’n yillik Hindistonda qizlarni o’qitish uchun eng samarali yillar bo’ldi, chunki butun mamlakat bo’ylab shu davrda ayollar ta’limiga qaratilgan dasturlar mavjud edi. Xotin-qizlar uchun maktablar katta hudud bo’ylab hozirgi Pokistondagi Sinddan Suratgacha ko’payib borardi. Karnatakadagi Belgaum kabi kichikroq joylarda ham 1870-yilga kelib qizlar maktabi mavjud edi⁷.

¹ <https://www.herzindagi.com/amp/society-culture/savitribai-phule-women-of-history-first-school-for-girls-india-article-230863>

² <https://www.herzindagi.com/amp/society-culture/savitribai-phule-women-of-history-first-school-for-girls-india-article-230863>

³ Wood’s dispatcher - bu Britaniya Sharqiy Hindiston kompaniyasi nazorat kengashi prezidenti ser Charlz Vud tomonidan Hindiston general-gubernatori Lord Dalxuziga yuborilgan rasmiy jo’natmaning norasmiy nomi. Vudning kommunikasi Hindistonda ingliz tilidan foydalanishni ommalashtirishga katta o’zgarishlar kiritishni taklif qildi. Ta’lim tiliga kelsak, Vud boshlang’ich maktablarga xalq tillarini, o’rta maktablar uchun ham ingliz, ham mahalliy tillarni, kollejlarda esa ingliz tilini qabul qilishni tavsiya qildi.

⁴ <https://anuraag-shukla.medium.com/a-visual-journey-of-the-history-of-girls-education-in-india-1c1283a6e03c#:~:text=Social%20reformers%20Jyotirao%20Phule%20and,education%20in%20India%20increased%20significantly>

⁵ Acharya Poromesh. (1990). Education in old Calcutta. The past Oxford University Press. -P. 87

⁶ LBR, Team (2018). Limca book of records: India at her best. Hachette India. -P. 161.

https://books.google.co.uz/books?id=c79aDwAAQBAJ&pg=PT161&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

⁷ <https://anuraag-shukla.medium.com/a-visual-journey-of-the-history-of-girls-education-in-india-1c1283a6e03c#:~:text=Social%20reformers%20Jyotirao%20Phule%20and,education%20in%20India%20increased%20significantly>

Faqat o'quvchi qizlarga mo'ljallangan maktablarning ko'payishi muqarrar ravishda malakali ayol o'qituvchilarga nisbatan bo'lgan talabning oshishiga olib keldi. Ko'pgina jamoalar o'zlarining qiz farzandlarini o'qitish uchun ayollarni yollashlari odatiy hol edi. Ko'pgina hududlarda oilalarida birinchi bo'lib maktabga chiqqan yosh qizlar ayol o'qituvchilarning birinchi avlodi bo'lishdi. Bu maktablarda ta'lim asosan o'qish, yozish va hisoblashdan iborat edi. Usha davr uchun bu hodisa hind jamiyatida yuz bergan ijobiy tub burilish edi.

Talaba qizlar soni tobora ortib borayotganligi sababli, xotin-qizlar uchun alohida universitetlar tashkil etish masalasi vujudga kela boshladi. Ayollar o'rtasida oliy ma'lumotga ega bo'lish talabining ortib borayotganini ta'minlash uchun, beva ayolning qayta turmush qurishi va xotin-qizlar ta'lim olishi targ'ibotchisi bo'lgan Dhondo Keshav Karve 1916-yilda Maxarashtra SNTD Ayollar universiteti (Shreemati Nathibai Damodar Thackersey Women's University) ni tashkil etdi. Bu universitet nafaqat Hindistondagi, shuningdek, Janubiy-Sharqiy Osiyodagi birinchi ayollar universiteti hisoblanadi¹.

Jamiyatda mavjud bo'lgan eski tizimni o'zgartirishga yordam bergan hamda xotin-qizlar ta'limi yoyilishida yana bir turtki bu - Millatchilik harakati edi, ayniqsa, Gandi davrida bu harakat yanada avj oldi. Boshlangan turli satyagrahalarda nafaqat yuqori tabaqadagi shahar ayollari, balki chekka joylardagi oddiy qishloq ayollari ham ishtirok etishdi².

Mahatma Gandining faol hind siyosatiga kirishi qizlarning ta'lim olishi uchun ijobiy nuqta bo'ldi. U xotin-qizlarning bilim olishi muhimligini ta'kidlash bilan birga, ularni ijtimoiy hayotda, siyosiy harakatlarda ham ishtirok etishga undadi. Robindranat Tagor ham o'zining "Brahmo Samaj" tamoyillariga amal qilib, qizlarning ta'lim olishini faol ravishda targ'ib qildi va ularning jismoniy, aqliy, axloqiy hamda ma'naviy rivojlanishi uchun harakat qildi. Tagor ushbu maqsadda 1921-yil 23-dekabrda Vishva Bharati universitetini ochdi. Babasahib Ambedkar uni qo'llab-quvvatladi va bu qizlarning ta'lim olishiga yana bir imkon bo'ldi. U tenglikka qat'iy ishonadi va xotin-qizlar uchun ta'lim ularga ovoz berish va turmush qurish nuqtayi nazaridan vakolatli bo'lishga imkon berishini ta'kidladi. Biroq, qizlarning ta'lim olishi uchun astoydil kurashgan ilk islohotchilarning sa'y-harakatlarisiz XX asrda qizlar ta'limi sohasidagi muvaffaqiyat va yutuqlarning hech biri amalga oshmas edi³.

Ushbu sa'y-harakatlar xotin-qizlar o'rtasida ta'limni kengaytirish uchun zamin yaratgan bo'lsa-da, Hindiston mustaqillikka erishgan davrda ham xotin-qizlar ta'limi og'ir ahvolda edi. Masalan, 1947-yilda mamlakatning umumiy savodxonlik ko'rsatkichi 16%, ayollarning umumiy savodxonlik darajasi esa 6% ni tashkil etardi⁴.

Mustaqillikdan keyingi davrda ham ayollar savodxonlik darajasi asta-sekinlik bilan bo'lsa-da rivojlandi davom etdi. 1951-yilgi aholini ro'yxatga olishda ayollarning savodxonlik darajasi 8,86 foizni, umumiy savodxonlik esa 18,33 %ni tashkil etdi⁵. Shunga qaramasdan hukumat bu sohada ko'plab ijobiy-amaliy faoliyat yuritishga harakat qildi.

Mamlakatning birinchi bosh vaziri Javoharlal Neru o'z siyosiy faoliyati davomida xotin-qizlarga ijtimoiy-siyosiy sohalarida bir muncha mustaqilliklar yaratadi. Xususan, ayollar uchun ta'lim olish imkoniyatlari "Ta'lim olish huquqi" bilan kafolatlandi. Shuningdek, 1948-yil Konstitutsiyaning 36 hamda 45 moddasi xotin-qizlar ta'limiga bag'ishlandi. Unga ko'ra, har bir fuqaro bepul boshlang'ich ta'lim olish huquqiga ega va davlat ushbu Konstitutsiya qabul qilingan kundan boshlab o'n yil ichida barcha bolalar

¹ About Us | SNTD Women's University. <https://sndt.ac.in/about-us>

² <https://www.yourarticlelibrary.com/india-2/changes-in-the-status-of-indian-women-during-british-rule-essay/4400>

³ <https://studia.in/evolution-of-education-services-for-women-in-india/#:~:text=In%20the%201960s%20and%201970s,access%20to%20education%20for%20women.>

⁴ <https://www.toppr.com/ask/question/what-was-indias-overall-literacy-rate-during-british-rule/#:~:text=When%20the%20British%20rule%20ended,was%20found%20to%20be%2074.04%25>

⁵ PIB Press Releases <https://archive.pib.gov.in/archive/releases98/lyr2003/rsep2003/06092003/r060920031.html>

o'n to'rt yoshga to'lgunga qadar bepul va majburiy ta'lim olishlarini ta'minlashga harakat qilishi belgilandi¹.

Hukumat mustaqillikka erishgandan so'ng, ayollar uchun sifatli ta'lim xizmatlarini kengaytirishga harakat qildi. Bu yo'nalishdagi birinchi yirik qadam 1953-yilda universitet grantlari komissiyasining (UGC) tashkil etilishi bo'lib, u ayollar kollej va universitetlarini moliyalashtirishni ta'minladi. Bu bir qancha ayollar kollej va universitetlari, jumladan Chennaydagi ayollar xristian kolleji hamda Dehlidagi ayollar uchun "Lady Shri Ram" kollejining tashkil etilishiga olib keldi².

Indira Gandhi o'z siyosiy faoliyati davomida xotin-qizlarning siyosiy hayotdagi o'rini topishida bir qancha sharoit yaratib beradi. 1950-yillar davomida u ayollarni Hindiston siyosatiga jalb qilish qilish va yig'ish ustida ishladi³. 1956-yilda siyosiy kareyasining boshlanish pallasida Kongress partiyasining ayollar bo'limini tashkil etishga yordam beradi. Indira Gandhi davrida xotin-qizlarning siyosat sohasiga kirib kelishi uchun sharoit hozirlangan.

1960-1970-yillarda hukumat ayollar uchun ta'limni rivojlantirish bo'yicha qator dasturlarni ishga tushirdi, jumladan, ayollar uchun 1968-yildagi "Ta'lim bo'yicha Milliy siyosat" va 1988- yilda "Mahila Samahya" dasturi shular jumlasidandir. Mahila Samahya dasturi qishloq joylarida istiqomat qiluvchi aholi hayotiga e'tibor qaratgan holda, usha hududdagi xotin-qizlarning sifatli ta'lim olishini taminlashga oid yaratilgan dastur edi⁴.

Indira Gandining vorisi Radjiv Gandhi hukumati davrida ham xotin-qizlar ta'limiga e'tibor qaratildi. Radjiv ayollarni kasb-hunarga o'rgatish va asosan xotin-qizlarni o'qituvchilik kasbiga yo'naltirishga rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratdi. U shunday derdi: "Kasb-hunarga o'rgatish oila uchun, uning oiladagi mavqeyi, kerak bo'lsa mustaqilligi uchun juda foydalidir. O'qituvchilik - bu juda muhim kasb bo'lib, mamlakat ta'lim sohasidagi eng kerakli va kam sonli kadr hisoblanadi. Lekin, agar o'qituvchilar bilimli bo'lmasa, biz hech qachon yetarlicha ayol o'qituvchi kadrlarga ega bo'lolmaymiz - qancha ko'p ziyoli ayollarni jalb qilsak, ta'lim ham shuncha yaxshi bo'ladi". Radjiv shuningdek, Sati amaliyotini ham qoralagan, uning fikricha, Sati amaliyoti eng jiddiy ijtimoiy muammolardan biridir. Radjiv Gandhi hukumati bu yo'nalishda qator ishlarni amalga oshirdi. Uning hukumati Sati bilan shug'ullanish, targ'ib qilish, nishonlashni taqiqladi, sep (yoxud qalin puli) bilan bog'liq huquqbuzarliklarga oid qonunchilikni kuchaytirdi⁵.

1990 yillarda hukumat ta'limda gender tengligini targ'ib qilish bo'yicha bir qancha siyosatlarni joriy etdi (jumladan, tuman Boshlang'ich ta'lim dasturi (DPEP) va Sarva Shiksha Abhiyan (SSA)). Bu dasturlar qizlarga alohida e'tibor qaratgan holda barcha bolalarni bepul va majburiy ta'lim bilan ta'minlashga qaratilgan edi⁶.

Hindiston parlamenti tomonidan 2009 yil 4 avgustda "Bolalarning bepul va majburiy ta'lim olishi" to'g'risidagi qonun qabul qilindi. Unga ko'ra, 6 yoshdan 9 yoshgacha bo'lgan bolalar, jumladan qizlarning ham ta'lim olishi majburiyligi joriy etildi. 2010-yil 1-apreldan kuchga kirgan ushbu qonun tufayli Hindiston ta'lim olish har bir bolaning asosiy huquqiga aylantirilgan 135 mamlakat orasidan joy oldi⁷.

¹ <https://www.constitutionofindia.net/articles/article-45-provision-for-early-childhood-care-and-education-to-children-below-the-age-of-six-years/>

² <https://studda.in/evolution-of-education-services-for-women-in-india/#:~:text=In%20the%201960s%20and%201970s,access%20to%20education%20for%20women>

³ http://www.edchange.org/multicultural/speeches/indira_gandhi_educated.html

⁴ <https://studda.in/evolution-of-education-services-for-women-in-india/#:~:text=In%20the%201960s%20and%201970s,access%20to%20education%20for%20women>

⁵ <https://www.asianage.com/india/all-india/220517/rajiv-a-passionate-crusader-for-womens-empowerment.html>

⁶ <https://studda.in/evolution-of-education-services-for-women-in-india/#:~:text=In%20the%201960s%20and%201970s,access%20to%20education%20for%20women>

⁷ "India joins list of 135 countries in making education a right". thehindu.com/news/national/article365232.ece.

<https://www.thehindu.com/news/national/article365232.ece>

Hindiston hukumati ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish uchun qator tadbirlarni amalga oshirmoqda. So'nggi yillarda, ayniqsa, qishloq joylarida qizlarning ta'lim olishi muhimligi e'tirof etilmoqda. Hukumat qizlarning ta'lim olishini targ'ib qilish bo'yicha bir qancha tashabbuslarni boshladi. Hozirda mamlakat bo'ylab nafaqat hukumat vakillari, shuningdek, nodavlar tashkilotlar ham jamiyatdagi xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotini yaxshilashda muhim ahamiyatga molik bo'lgan dasturlar, ishchi guruhlar va bir qator amaliy jarayonlarni tatbiq qilishmoqda. Asosiy dasturlardan ba'zilari: Swayamsidhaprogramme (2001), Rajiv Gandhi National Creche Scheme (2012), Indira Gandhi MatrivaSahyog Yojana (IGMSY, 2010), Kishori Shakti Yojana (2006), Swadgar (2002), Ujjawala (2016), Priyawala (2012), Beti Bachao-Beti PadhaoYjona (2015), Mahila E-Haat (2016) va boshqalar¹.

Bu kabi say-harakatlar natijasi o'laroq mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida ayol kadrlar yetishib chiqdi va jamiyatda o'z o'rnlarini topdilar. Quyida ularning bir nechtasiga misol keltirsak.

Aruna Asaf Ali – pedagog, siyosatshunos Dehlining birinchi meri;

Savitribai Phule – Punada birinchi zamonaviy hind qizlar maktabini ochgan birinchi hind ayol o'qituvchi;

Anandi Gopal Joshi – g'arb tibbiyotini o'rgangan birinchi hind ayol shifokori;

Sucheta Kripalani – siyosatshunos, 1963-1967-yillarda Uttar-Pradesh hukumati rahbari bo'lib 1940-yilda Butun Hindiston Mahila Kongressini tuzgan;

Lakshmi Sahgal – Hindiston milliy armiyasida ofitser, kapitan bo'lib, Azad Hind hukumati ayollar ishlari bo'yicha vazir bo'lgan;

Indira Gandhi – mamlakat birinchi ayol bosh vaziri, 1999-yil BBC tomonidan tashkil etilgan online so'rovda "Ming yillik ayoli" nomini olgan. 2020-yil Time jurnali tomonidan o'tgan asrni aniqlagan dunyodagi eng kuchli 100 ta ayol qatoriga kiritilgan;

Anna Chandy – Hind birinchi ayol sudyasi. U Emili Merfigacha Britaniya imperiyasining birinchi ayol sudyalardan biri bo'lgan;

Kalpana Chavla – kosmosga chiqqan birinchi hindistonlik ayol;

Pratibha Devisingh Patil – birinchi Hindiston ayol prezidenti;

Droupadi Murmu – 2022-yildan boshlab Hindistonning amaldagi ayol prezidenti.

Shuningdek, mamlakat mustaqillikka erishgan davrdan bugungi kungacha xotin-qizlar ta'limi garchi erkaklar savodxonlik darajasi bilan solishtirganda anchagina tafovut bo'lishiga qaramasdan, o'sishda davom etib kelmoqda. Quyida berilgan jadval orqali xotin-qizlar savodxonlik darajasining yillar oralig'idagi ko'rsatkichlarini keltirib o'tamiz.

1- **jadval. Jinslar o'rtasidagi savodxonlik ko'rsatkichi - 1901-2011².**

Yillar	Erkaklar	Ayollar	Umumiy
1951	27,16	8,86	18,3
1961	40,4	15,35	28,3
1971	45,96	21,97	34,5
1981	56,38	29,76	43,6
1991	64,13	39,21	52,2
2001	75,26	53,67	64,8
2011	82,14	65,46	73,0

¹ Buddhadeb Ghosri, Sahin Sahari. Women education in the 21st century in India: Women empowerment and gender equality. Journal of Engineering sciences. Vol 11, Issue 5, May/2020. ISSN NO:0377-9254

² <https://linksharing.samsungcloud.com/prBpio9nwUzx>

1-jadvaldagi ma'lumotlarga ko'ra, 1951-yildan beri savodxonlik darajasining o'sish sur'ati doimiy ravishda oshib bormoqda. Savodxonlikning eng past o'sish sur'ati 1961-yildan 1971- yilgacha yuqoridagi ma'lumotlarda aks ettirilgan. Ayniqsa, 1991-yildan keyin 2001-yilgacha bo'lgan savodxonlik darajasining farqi taxminan 12 foizni tashkil etadi, bu 1951-yildan 2011- yilgacha bo'lgan barcha o'n yilliklar ichida eng yuqori o'sish sur'ati hisoblanadi.

Ushbu sa'y-harakatlar tufayli Hindistonda ayollar uchun ta'lim xizmatlarining evolyutsiyasi davlat iqtisodiyotini kuchaytirish, jamiyatdagi gender tenglikni ta'minlash va sifatli ta'lim orqali ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish yo'lidagi muhim qadam vazifasini o'tadi.

Xulosa. Ayollar davlatni olg'a siljitishda va uni yuksalish sari yo'naltirishda muhim rol o'ynaydi. Hindistonda ayollar ta'limi tobora ommalashib bormoqda. Ular milliy taraqqiyot uchun zarur bo'lgan insoniyatning muhim omilidir. Shunday ekan, Hindistonda xotin-qizlarning kelajagi porloq bo'lishini uchun ta'lim ustuvor bo'lishi kerak. Ayollar ta'limi jamiyat munosabatini o'zgartirishning eng kuchli vositasidir. Ta'lim, shuningdek, tengsizliklarni kamaytiradi va ularning oiladagi mavqeyini oshirish uchun vosita bo'lib xizmat qiladi. Ayollar imkoniyatlarini kengaytirish uzoq muddatli rivojlanishga erishish uchun juda muhimdir.

Ayollar imkoniyatlarini kengaytirishga to'sqinlik qiluvchi ijtimoiy-madaniy muammolar imkon qadar tezroq hal qilinishi kerak. Hukumat ham, tijorat investorlari ham ayollarning ta'limini rag'batlantiruvchi dasturlarga sarmoya kiritmoqda. Bugungi kunda Hindistonda ayollar xoh uyda, xoh ishda, xoh siyosatda bo'lsin jamiyatdagi barcha ijtimoiy-siyosiy sohalarda faoliyat yuritmoqda. Sifatli ta'lim porloq kelajak uchun zamin yaratadi. Shu bois xotin-qizlar ta'lim tarbiyasiga e'tiborni kuchaytirish shart va zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Muhibova U.U., Abduraxmonova M.H. (2018) Boburiylar davri adabiyoti (hindi va urdu tillaridagi adabiy meros). -Toshkent,2018. -300 b. -B. 289.
2. Komilova D. (2012) Hindiston ta'lim tizimi. -Toshkent, 2012 -B. 41-42.
3. Buddhadeb Ghosh, Sahin Sahari. (2020) Women education in the 21st century in India: Women empowerment and gender equality. Journal of Engineering sciences. Vol 11, Issue 5, May/2020. ISSN NO:0377-9254
4. Anjali Basu (2004). Sansad Bangali Charitabhidhan. Calcutta: Sahitya Sansad. - P. 78. ISBN 81-86806-99-7.
5. Bellaigue D. C. (2007). Educating women: schooling and identity in England and France, 1800–1867. OUP Oxford.
6. Sarkar M.C. (2002). Studies in Mughal India. 2nd ed Calcutta: M.C. Sarkar and Sons. 2002. - P.139.
7. Acharya Poromesh. (1990). Education in old Calcutta. The past Oxford University Press. - P. 87
8. LBR, Team (2018). Limca book of records: India at her best. Hachette India. - P. 161.
https://books.google.co.uz/books?id=c79aDwAAQBAJ&pg=PT161&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
9. Top 10 Reasons Why Female Education is Important
10. <https://borgenproject.org/top-10-reasons-female-education-important/>
11. <https://learnershub24x7.com/female-education-during-the-mughal-period/>

TURKIY DAVLATLAR TASHKILOTINING PAYDO BO'LISHI VA ISTIQBOLLARI

ABDULLAYEV JAVLON

Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Turkiy Davlatlar Tashkilotining tashkil etilishi turkiy dunyo geosiyosiy landshaftidagi muhim o'zgarishlardan dalolat beradi. Ushbu maqola Turkiy Davlatlar Tashkilotining tarixiy asoslari, ta'sis tamoyillari va potensial istiqbollari haqida umumiy ma'lumot berishga qaratilgan. Turkiy Davlatlar Tashkiloti rasmiy ravishda 2009-yilda Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston va Turkiya tomonidan Naxchivan bitimi imzolanishi bilan tashkil etilgan bo'lib, keyinchalik unga a'zo davlatlar o'rtasida siyosiy, iqtisodiy va madaniy hamkorlikni rivojlantirish maqsadida O'zbekiston ham qo'shilgan. Tashkilot turkiy tilli davlatlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga, mintaqaviy va global miqyosda ularning umumiy manfaatlarini ilgari surishga intiladi. Ushbu maqolada Turkiy Davlatlar Tashkiloti oldida turgan potensial imtiyozlar va muammolar, jumladan, uning iqtisodiy integratsiyani rag'batlantirish, energetika sohasidagi hamkorlikni kengaytirish va madaniy va ma'rifiy almashinuvlarni rivojlantirishdagi roli ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, u Turkiy Davlatlar Tashkilotining mintaqaviy barqarorlik va xavfsizlikka potensial ta'sirini, xususan, Yevroosiyo mintaqasida so'nggi geosiyosiy o'zgarishlarni hisobga olgan holda o'rganadi. Turkiy Davlatlar Tashkilotining shakllanishi Turkiy kengash va Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi kabi mavjud mintaqaviy tuzilmalar va sherikliklarga ham ta'sir ko'rsatadi. Oldinda turgan imkoniyatlar va to'siqlarga e'tibor qaratgan holda, ushbu tahlil Turkiy Davlatlar Tashkilotining rivojlanayotgan dinamikasi va turkiy davlatlarning kelajagini shakllantirish salohiyati haqida tushuncha beradi. Tarixiy kontekstni, joriy tashabbuslarni va kelajak istiqbollarini har tomonlama ko'rib chiqish orqali ushbu maqola Turkiy Davlatlar Tashkiloti va uning mintaqaviy hamkorlik va rivojlanish uchun oqibatlarini chuqurroq tushunishga hissa qo'shishga qaratilgan.

Tayanch so'z va iboralar: Turkiy davlatlar, mintaqaviy hamkorlik, tarixiy vujudga kelish, iqtisodiy integratsiya, madaniy dinamika, geosiyosiy ahamiyat, barqaror hamkorlik, siyosiy hamkorlik.

Аннотация: Создание Организации тюркских государств знаменует собой значительное событие в геополитическом ландшафте тюркского мира. Цель данной статьи — представить обзор исторического контекста, основополагающих принципов и перспектив Организации тюркских государств. Организация тюркских государств была официально создана в 2009 году после подписания Нахчыванского соглашения Азербайджаном, Казахстаном, Кыргызстаном и Турцией, к которым позже присоединился Узбекистан, с целью укрепления политического, экономического и культурного сотрудничества между ее государствами-членами. Организация стремится укреплять связи между тюркоязычными странами и продвигать их общие интересы на региональной и глобальной арене.

В данной статье будут рассмотрены возможные выгоды и проблемы, с которыми сталкивается Организация тюркских государств, включая её роль в содействии экономической интеграции, укреплении энергетического сотрудничества и развитии культурных и образовательных обменов. Кроме того, будет изучено возможное влияние Организации тюркских государств на региональную стабильность и безопасность, особенно в свете недавних геополитических изменений в евразийском регионе. Формирование Организации тюркских государств также имеет важные последствия для существующих региональных структур и партнёрств, таких как Тюркский совет и Совет сотрудничества тюркоязычных государств.

Сосредоточив внимание как на возможностях, так и на препятствиях, данный анализ позволит лучше понять динамику развития Организации тюркских государств и её потенциал в формировании будущего тюркских государств. Посредством всестороннего анализа исторического контекста, текущих инициатив и перспектив развития, данная статья стремится углубить понимание значения Организации тюркских государств для регионального сотрудничества и развития.

Ключевые слова и выражения: *тюркские государства, региональное сотрудничество, историческое возникновение, экономическая интеграция, культурная динамика, геополитическое значение, устойчивое сотрудничество, политическое сотрудничество.*

Abstract: *The establishment of the Organization of Turkic States marks a significant development in the geopolitical landscape of the Turkic world. This article aims to provide an overview of the historical background, founding principles, and potential prospects of the Organization of Turkic States. The Organization was officially established in 2009 with the signing of the Nakhchivan Agreement by Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Turkey, with Uzbekistan joining later to promote political, economic, and cultural cooperation among its member states. The organization seeks to strengthen ties among Turkic-speaking countries and advance their common interests on the regional and global stage.*

This article examines the potential benefits and challenges facing the Organization of Turkic States, including its role in promoting economic integration, enhancing energy cooperation, and fostering cultural and educational exchanges. Additionally, it explores the organization's potential impact on regional stability and security, particularly in light of recent geopolitical shifts in the Eurasian region. The formation of the Organization of Turkic States also has implications for existing regional structures and partnerships, such as the Turkic Council and the Cooperation Council of Turkic-Speaking States.

By focusing on both the opportunities and obstacles ahead, this analysis provides insights into the evolving dynamics of the Organization of Turkic States and its potential to shape the future of the Turkic world. Through a comprehensive review of the historical context, current initiatives, and future prospects, this article seeks to contribute to a deeper understanding of the Organization of Turkic States and its implications for regional cooperation and development.

Key words and phrases: *Turkic States, regional cooperation, historical emergence, economic integration, cultural dynamics, geopolitical significance, sustainable collaboration, political cooperation.*

Kirish. Turkiy Davlatlar Tashkilotining tashkil etilishi turkiyzabon dunyoning siyosiy, iqtisodiy va madaniy manzarasidagi muhim bosqichdir. Ushbu maqolada Turkiy Davlatlar Tashkilotining tarixiy konteksti, ta'sis tamoyillari va potensial istiqbollari har tomonlama tahlil qilinib, uning mintaqaviy hamkorlik va rivojlanishga ta'siri ko'rib chiqiladi. Turkiy davlatlarning geosiyosiy dinamikasiga e'tibor qaratgan holda, ushbu maqola Turkiy Davlatlar Tashkilotining rivojlanayotgan tabiati va uning Yevroosiyo mintaqasi uchun oqibatlari haqida kengroq tushuncha berishga intiladi. Ushbu maqolaning dolzarbligi uning turkiy tilli dunyo doirasidagi geosiyosat va hamkorlik sa'y-harakatlari haqidagi ilmiy munozaraga qo'shgan hissasidadir. Ushbu maqola Turkiy Davlatlar Tashkilotining tashkil etilishini shakllantirgan tarixiy, siyosiy va iqtisodiy omillarni o'rganib, turkiy davlatlar o'rtasidagi murakkab munosabatlar tarmog'i va ularning umumiy manfaatlarini yoritishga harakat qiladi. Bundan tashqari, Turkiy Davlatlar Tashkiloti oldida turgan potensial istiqbollar va muammolar mintaqaviy barqarorlik va xavfsizlik, shuningdek, Yevroosiyo landshafti uchun keng ko'lamli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolaning ahamiyati Yevroosiyo mintaqasida tez sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan geosiyosiy dinamika va bu kontekstda turkiy davlatlarning o'zaro bog'liqligi ortib borayotgani bilan ta'kidlanadi. Shunday qilib, Turkiy Davlatlar Tashkilotini chuqur tahlil qilish va uning mintaqaviy hamkorlik, iqtisodiy rivojlanish va madaniy almashinuvga ta'sir ko'rsatish salohiyati mintaqaga qiziqish bildiruvchi siyosatchilar, akademiklar va manfaatdor tomonlar uchun juda muhimdir.

Tadqiqot usullari: Ushbu tadqiqotda qo'llaniladigan usullar mavjud adabiyotlarni, rasmiy hujjatlarni va Turkiy Davlatlar Tashkiloti bilan bog'liq siyosiy bayonotlarini har tomonlama ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi. Turkiy Davlatlar Tashkilotining ahamiyati va istiqbollariga oid asosiy topilmalar va tushunchalarni aniqlash uchun ma'lumotlarni tahlil qilish va sintez qilish amalga oshirildi.

Natijalar: Turkiy Davlatlar Tashkilotining paydo bo'lishi va evolyutsiyasi turkiyzabon xalqlarni bog'lab turgan tarixiy va madaniy aloqalarni aks ettiruvchi geosiyosiy landshaftdagi muhim rivojlanishni

ko'rsatadi. Turkiy Davlatlar Tashkilotining shakllanishi unga a'zo davlatlar o'rtasidagi umumiy manfaatlar va intilishlarning yaqinlashuvini ifodalaydi, asosiy maqsad har tomonlama hamkorlikni rivojlantirishdir. Tashkilotning tarixiy yo'nalishi turkiy xalqlar o'rtasida birlik va hamjihatlikni targ'ib qilish, shu orqali ularning jamoaviy o'ziga xosligini shakllantirish va jahon miqyosidagi ta'siriga asoslangan. Turkiy Davlatlar Tashkilotining kelib chiqishini Qozog'iston Respublikasining Birinchi Prezidenti Nursulton Nazarboyev tomonidan 2006-yilda ilgari surilgan turkiy tilli davlatlarni birlashtirgan ko'p tomonlama platformaga asos solgan istiqbolli taklifiga borib taqaladi.¹ Bu taklif 2009-yil 3-oktabrda Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashining tashkil etilishini rasmiylashtirgan, keyinchalik Turkiy kengashga aylangan Naxchivan bitimining imzolanishi² bilan yakunlandi. Ushbu hal qiluvchi lahza turkiy davlatlarning birinchi ixtiyoriy ittifoqini yaratishning tarixiy bosqichi bo'lib, mintaqaviy hamkorlik va hamjihatlikni mustahkamlash bo'yicha birgalikdagi sa'y-harakatlardan dalolat beradi. Nominal ravishda, Naxchivan kelishuvining muqaddimasi a'zo davlatlarning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Nizomida mustahkamlangan maqsad va tamoyillarga rioya qilish istagini yana bir bor tasdiqlaydi va Turkiy Davlatlar Tashkilotining asosiy maqsadi turkiy tilli davlatlar o'rtasidagi har tomonlama hamkorlikni yanada chuqurlashtirishdan iboratligini shuningdek, mintaqada va butun dunyoda tinchlik va barqarorlikka hissa qo'shishini ta'kidlab o'tadi. A'zo davlatlar o'zlarining demokratik qadriyatlar, inson huquqlari, qonun ustuvorligi va boshqaruv tamoyillariga sodiqligini nominal ravishda tasdiqladilar. Naxchivan kelishuvida Tashkilotning asosiy maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat: tomonlar o'rtasida o'zaro ishonch va do'stlikni mustahkamlash; tashqi siyosat masalalari bo'yicha umumiy pozitsiyalarni ishlab chiqish; xalqaro terrorizm, separatizm, ekstremizm va transchegaraviy jinoyatlarga qarshi kurashish bo'yicha harakatlarni muvofiqlashtirish; umumiy manfaatlariga ega bo'lgan barcha sohalarida samarali mintaqaviy va ikki tomonlama hamkorlikka ko'maklashish; savdo va investitsiyalar uchun qulay shart-sharoitlar yaratish; har tomonlama va muvozanatli iqtisodiy o'sishga, ijtimoiy va madaniy rivojlanishga intilish; fan, texnika, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, sport va turizm sohalarida o'zaro hamkorlikni kengaytirish; ommaviy axborot vositalari va boshqa aloqa vositalarining o'zaro hamkorligini rag'batlantirish; a'zo davlatlar o'rtasidagi hamkorlik va integratsiyani mustahkamlash; tegishli huquqiy axborot almashish va huquqiy hamkorlikni kengaytirish. Tashkilot evolyutsiyasi bir qator muhim o'zgarishlar, jumladan, 2012-yilda Bishkekda bo'lib o'tgan 2-sammitda uning rasmiy bayrog'ining qabul qilinishi³ bilan tavsiflanadi, bu tashkilot ta'sischi a'zo davlatlarning birligi va umumiy merosi ramzidir. Qolaversa, tashkilotga O'zbekistonning kiritilishi⁴ bilan a'zolikning kengayishi hamda Vengriya⁵ va Turkmanistonga kuzatuvchi maqomi berilgani⁶ uning kengroq ishtirok va hamkorlikni rivojlantirish platformasi sifatidagi ahamiyati ortib borayotganini ta'kidlaydi. Tashkilotning 2021-yilda qayta tuzilishi va uning nomi Turkiy Davlatlar Tashkiloti⁷ deb o'zgartirilishi uning maqsadlarini ilgari surish va institutsional asoslarini yaxshilash bo'yicha yangilangan majburiyatni aks ettiradi. Ushbu rebrending tashkilotning o'ziga xosligi va ta'sirini

¹ History of Organization | Türk Devletleri Teşkilatı <https://www.turkicstates.org/en/organizasyon-tarihcesi>

² Nakhchivan Agreement <https://turkicstates.org/assets/dokuman/Nahngilizce1.pdf>

³ Flag of the Organization of Turkic States – Wikipedia
https://en.m.wikipedia.org/wiki/Flag_of_the_Organization_of_Turkic_States

⁴ Umida Hashimova (2019) "Uzbekistan Joins the Turkic Council". The Diplomat. Retrieved from:
<https://thediplomat.com/2019/09/uzbekistan-joins-the-turkic-council/>

⁵ Devin Haas (2023) "What is Hungary doing in the Organisation of Turkic States?" Emerging Europe, January 18, 2023. Retrieved from: <https://emerging-europe.com/explainer/explainer-what-is-hungary-doing-in-the-organisation-of-turkic-states/>

⁶ Turkmenistan's new status in Turkic States significant development
<https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkmenistans-new-status-in-turkic-states-significant-development>

⁷ The Turkic Council renamed to the Organization of Turkic States
<https://turaz.az/en/politics/the-turkic-council-renamed-to-the-organization-of-turkic-states>

mustahkamlash yoʻlidagi strategik siljishni anglatadi, uning mintaqaviy dinamikani shakllantirish va oʻzaro manfaatli masalalar boʻyicha global munozaraga hissa qoʻshish potensialini taʼkidlaydi. Bundan tashqari, Turk dunyosi munisipalitetlari ittifoqining keng qamrovli tuzilmasi Turkiy Davlatlar Tashkilotining muhim jihatini ifodalaydi, mahalliy darajada hamkorlikni osonlashtiradi, davlatlarda va mintaqalarda xalqlar oʻrtasidagi aloqalarni mustahkamlaydi. Shimoliy Kipr Turkiy Davlatlar Tashkilotiga 2022-yilda kuzatuvchi aʼzosi sifatida qoʻshilishi¹ tashkilotning oʻz doirasidagi inklyuzivlik va vakillikni rivojlantirishdagi taʼsir doirasi va ahamiyati kengayib borayotganini yana bir bor taʼkidlaydi. Turkiy Davlatlar Tashkiloti aʼzo mamlakatlarini siyosiy muloqot, texnik hamkorlik va qoʻshma harakatlar uchun birlashtiradigan turli yuqori darajadagi organlar² mavjud; masalan, Davlat rahbarlari kengashi, Tashqi ishlar vazirlari kengashi, Oliy mansabdor shaxslar qoʻmitasi va bir qancha sohaviy vazirlar konfere-nsiyalari. Turkiy Davlatlar Tashkilotining asosiy qaror qabul qiluvchi organi Davlat rahbarlari kengashi boʻlib, unga amaldagi raislikni qabul qilgan davlat raislik qiladi. Tashqi ishlar vazirlari kengashi faoliyat va moliyaviy masalalarni nazorat qiladi, Oliy mansabdor shaxslar qoʻmitasi esa ishni muvofiqlashtiradi va Tashqi ishlar vazirlari kengashi tomonidan qabul qilinishi va Davlat rahbarlari kengashi tomonidan tasdiqlash uchun hujjatlar loyihalarini tasdiqlaydi. Shuningdek, tuzilmasi va taʼsiri mustahkamlangan va doimiy faoliyat yurituvchi maslahat muassasasi vazifasini oʻz zimmasiga olgan Oqsoqollar kengashi ham mavjud. Turkiy Davlatlar Tashkilotining paydo boʻlishi va evolyutsiyasi aʼzo davlatlarning siyosiy va iqtisodiy manzarasiga sezilarli taʼsir koʻrsatib, ularning umumiy tarixiy va madaniy aloqalarini aks ettirdi. Quyida Turkiy Davlatlar Tashkilotining hozirgi siyosiy va iqtisodiy manzarasi, jumladan, unga aʼzo davlatlarning individual kuchli va zaif tomonlari haqida umumiy maʼlumot beramiz.

Siyosiy manzara: Turkiy Davlatlar Tashkilotining siyosiy landshafti unga aʼzo davlatlar oʻrtasida hamkorlik, muloqot va oʻzaro tushunishni rivojlantirishga sodiqlik bilan tavsiflanadi. Tashkilot mintaqada tinchlik, barqarorlik va xavfsizlikni ragʻbatlantirish, yuqori darajadagi siyosiy hamkorlikni taʼminlash uchun platforma boʻlib xizmat qiladi. Turkiy Davlatlar Tashkiloti terrorizmga qarshi kurash, mojarolarni hal qilish va tabiiy ofatlarni boshqarish kabi sohalarida umumiy muammolarni hal qilish, ilgʻor tajriba almashish va saʼy-harakatlarni muvofiqlashtirish uchun yetakchilar uchun forum yaratdi. *Qozogʻiston* Turkiy Davlatlar Tashkilotining taʼsischi aʼzolaridan biri sifatida siyosiy muloqot va mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishda muhim rol oʻynadi. Qozogʻiston oʻzining strategik joylashuvi va diplomatik aloqalari bilan Turkiy Davlatlar Tashkilotining siyosiy dinamikasini shakllantirishda asosiy oʻyinchi sifatida namoyon boʻldi. Mamlakatning koʻp tomonlama munosabatlarga eʼtibor qaratilishi va xalqaro hamkorlar bilan konstruktiv hamkorlik qilishi tashkilotning siyosiy taʼsirini kuchaytirishga xizmat qildi. *Ozarbayjonning* Turkiy Davlatlar Tashkilotidagi faol ishtiroki, ayniqsa, energetika diplomatiyasi va infratuzilmani rivojlantirish kontekstida mintaqaviy aktor sifatidagi mavqeini mustahkamladi. Mamlakatning energiya resurslarining tranzit markazi sifatidagi strategik ahamiyati tashkilot ichidagi taʼsirini kuchaytirib, strategik hamkorlik va sarmoyaviy imkoniyatlarni amalga oshirish imkonini berdi. *Turkiya-ni*ng geosiyosiy ahamiyati va boshqa turkiy davlatlar bilan tarixiy aloqalari uni Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasida hal qiluvchi oʻyinchi sifatida joylashtirdi. Turkiyaning iqtisodiy dinamizmi, harbiy salohiyati va diplomatik aloqalari tashkilotning siyosiy kun tartibi va mintaqaviy tashabbuslarini shakllantirishga yordam berdi. Bundan tashqari, Turkiyaning xavfsizlik muammolarini hal qilish va madaniy almashinuvni rivojlantirishdagi faol ishtiroki Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasidagi yetakchilik rolini kuchaytirdi.

¹ Gozde Bayar. (2022) "Turkish Republic of Northern Cyprus admitted to Organization of Turkic States as observer" Retrieved from: <https://www.aa.com.tr/en/politics/turkish-republic-of-northern-cyprus-admitted-to-organization-of-turkic-states-as-observer/2735208>

² Organization Chart of OTS <https://turkicstates.org/en/organizasyon-semasi>

O'zbekistonning Turkiy Davlatlar Tashkilotiga qo'shilishi tashkilotning siyosiy imkoniyatlarini kengaytirib, hamkorlikning yangi ko'rinishini olib keldi. O'zbekistonning mintaqaviy integratsiya va iqtisodiy islohotlarga sodiqligi tashkilotning siyosiy muloqot va hamkorlikni rivojlantirish borasidagi sa'y-harakatlariga jadallik qo'shdi. Turkiy Davlatlar Tashkiloti *siyosiy landshaftidagi zaif tomonlarga* a'zo davlatlar o'rtasidagi turli xil tashqi siyosat ustuvorliklari, tarixiy keskinliklar va hal etilmagan mojarolar kiradi. Tashkilot mintaqaviy xavfsizlik va iqtisodiy hamkorlik bo'yicha yagona yondashuvni shakllantirishga to'sqinlik qilishi mumkin bo'lgan ayrim geosiyosiy masalalar bo'yicha a'zo davlatlarning pozitsiyalarini moslashtirishda muammolarga duch kelmoqda. Bundan tashqari, a'zo davlatlar ichidagi ichki siyosiy dinamika ularning Turkiy Davlatlar Tashkiloti maqsadlariga sodiqlik darajasiga, tashkilotning umumiy samaradorligiga ta'sir qilishi mumkin.

Iqtisodiy manzara: Turkiy Davlatlar Tashkilotining iqtisodiy manzarasi a'zo davlatlar o'rtasida savdo, investitsiyalar va aloqalarni kuchaytirish bo'yicha umumiy qarashlar bilan ajralib turadi. Tashkilot turli sohalarda iqtisodiy o'sishni, barqaror rivojlanishni va innovatsiyalarni rag'batlantirish uchun o'zining jamoaviy resurslari va salohiyatidan foydalanishni maqsad qilgan. *Qozog'istonning* kuchli iqtisodiyoti, boy tabiiy resurslari va strategik infratuzilma loyihalari uni Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasida iqtisodiy kuchga aylantirdi. Mamlakatda iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va innovatsiyalarni rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratilayotgani uning iqtisodiy barqarorligi va investitsiyalar uchun jozibadorligiga xizmat qildi. *Ozarbayjonning* energiya resurslari, xususan, muhim neft va gaz zaxiralari iqtisodiy o'sish va mintaqaviy energiya xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynadi. Mamlakatning qishloq xo'jaligi, sanoat, qurilish, savdo va xizmat ko'rsatish tarmoqlarini rivojlantirish va eksport bozorlarini kengaytirishga qaratilayotgani uning Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasidagi iqtisodiy ta'sirini kuchaytirdi. *Turkiyaning* dinamik iqtisodiyoti, sanoat bazasi va Yevropa va Osiyo chorrahasida joylashgan strategik joylashuvi uni Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasidagi iqtisodiy hamkorlikning asosiy omiliga aylantirdi. Turkiyaning Boku-Tbilisi-Kars temir yo'li va Trans-Anadolu tabiiy gaz quvuri (TANAP) kabi ulkan infratuzilma loyihalari mintaqaviy aloqa va savdo aloqalarini kuchaytirdi. *O'zbekistonda* amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, jumladan, liberallashtirish choralari va investitsiyalarni rag'batlantirish uni Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasida savdo va investitsiyalar uchun katta salohiyatga ega rivojlanayotgan bozor sifatida joylashtirdi. Mamlakatda eksport bozorlarini diversifikatsiya qilish va xorijiy sarmoyalarni jalb etishga qaratilayotgan e'tibor iqtisodiy hamkorlik uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Turkiy Davlatlar Tashkilotining *iqtisodiy landshaftidagi zaif tomonlarga* a'zo davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy rivojlanishdagi nomutanosiblik, infratuzilmadagi kamchiliklar va tartibga soluvchi to'siqlar kiradi. Ba'zi a'zo davlatlar kuchli iqtisodiyoti va ilg'or infratuzilmasi bilan faxrlansa-da, boshqalari bozorlarga kirish, texnologik imkoniyatlar va institutsional asoslar bilan bog'liq muammolarga duch kelmoqda. Ushbu nomutanosibliklar uzluksiz iqtisodiy integratsiyaga to'sqinlik qilishi va a'zo davlatlar o'rtasidagi rivojlanish farqini bartaraf etish uchun birgalikdagi sa'y-harakatlarni talab qilishi mumkin.

Turkiy Davlatlar Tashkilotining paydo bo'lishi turkiy davlatlar o'rtasida integratsiya va hamkorlikni yanada rivojlantirish uchun ham potensial muammolarni, ham imkoniyatlarni taqdim etadi. Asosiy muammolardan biri a'zo davlatlar o'rtasidagi siyosiy tizimlar, iqtisodiy rivojlanish va madaniy kelib chiqishi jihatidan xilma-xillikdir. Bu xilma-xillik turli xil ustuvorliklar va manfaatlarga olib kelishi mumkin, bu esa muayyan masalalarda konsensusga erishishni qiyinlashtiradi. Bundan tashqari, ba'zi a'zo davlatlar o'rtasidagi tarixiy keskinliklar va hududiy nizolar chuqurroq integratsiyaga erishishga to'sqinlik qilishi mumkin. Shu bilan birga, tashkilot doirasida hamkorlikni kengaytirish uchun katta imkoniyatlar ham mavjud. Turkiy davlatlar o'rtasidagi umumiy til va madaniy aloqalar savdo, sarmoya va madaniy almashinuv kabi turli sohalardagi hamkorlik uchun mustahkam poydevor yaratadi. Ushbu umumiy jihatlardan foydalangan holda, a'zo davlatlar umumiy muammolarni hal qilish va umumiy maqsadlarga

erishish uchun birgalikda ishlashlari mumkin. Bundan tashqari, tashkilot a'zo davlatlar o'rtasida muloqot va ishonchni mustahkamlash uchun platforma bo'lib xizmat qilishi mumkin, bu esa mintaqada barqarorlik va hamkorlikni rag'batlantirish uchun zarurdir. Turkiy davlatlar tashkilotining mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlikka ta'siri, ayniqsa, mintaqadagi geosiyosiy dinamika va tashqi ta'sirlar nuqtai nazaridan muhim. Tashkilot a'zo davlatlar o'rtasida xavfsizlik bo'yicha hamkorlikni kuchaytirish, jumladan terrorizm, separatizm va transchegaraviy jinoyatlarga qarshi birgalikdagi sa'y-harakatlarni kuchaytirish salohiyatiga ega. Turkiy davlatlar ushbu sohalarida o'z harakatlarini muvofiqlashtirib, mintaqada barqarorlikni mustahkamlashga hissa qo'shishi va tashqi tahdidlarga samaraliroq qarshi turishi mumkin. Shu bilan birga, yirik davlatlar va xalqaro tashkilotlarning tashqi ta'sirlari Turkiy Davlatlar Tashkiloti ichidagi dinamikani shakllantirishi mumkin. A'zo davlatlar hamkorligi o'zlarining umumiy manfaatlari va maqsadlariga yo'naltirilganligini ta'minlash uchun ushbu tashqi bosimlarni ehtiyotkorlik bilan boshqarishi kerak. Tashqi manfaatdor tomonlar manfaatlarini a'zo davlatlarning avtonomiyasi va suvereniteti bilan muvozanatlash tashkilotning olg'a siljishi uchun asosiy muammo bo'ladi. Qo'shma loyiha va tashabbuslar nuqtai nazaridan Turkiy Davlatlar Tashkiloti energetika, infratuzilma va madaniy almashinuv kabi sohalarida hamkorlik qilish uchun salmoqli salohiyatga ega. Ayniqsa, energetika sohasidagi hamkorlik a'zo davlatlar o'rtasida iqtisodiy integratsiyani kuchaytirish va barqaror rivojlanishga ko'maklashish uchun katta va'dalar beradi. Turkiy Davlatlar Tashkiloti energiya resurslari va infratuzilma loyihalarini birgalikda ishlab chiqish orqali o'zlarining energiya xavfsizligini mustahkamlashlari va iqtisodiy o'sishlarini oshirishlari mumkin. Infratuzilmani rivojlantirish Turkiy Davlatlar Tashkiloti yaqin hamkorlikdan manfaat ko'rishi mumkin bo'lgan yana bir sohadir. Transport tarmoqlari, telekommunikatsiya tizimlari va boshqa muhim infratuzilma loyihalariga sarmoya kiritib, a'zo davlatlar mintaqada ichidagi aloqani yaxshilashi va savdo va sarmoya oqimini osonlashtirishi mumkin. Bu, o'z navbatida, iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va turkiy davlatlar o'rtasida hamkorlik uchun yangi imkoniyatlar yaratishga xizmat qilishi mumkin. Madaniy almashinuv ham turkiy davlatlar o'rtasida o'zaro tushunish va hamkorlikni rivojlantirishning muhim yo'li hisoblanadi. Madaniy meros, til o'rganish va akademik almashinuvni targ'ib qiluvchi tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash orqali a'zo davlatlar o'z aloqalarini chuqurlashtirishi va umumiy o'ziga xoslik tuyg'usini rivojlantirishi mumkin. Ushbu madaniy diplomatiya turkiy davlatlar o'rtasida ishonch va xayrixohlikni mustahkamlashga yordam berib, boshqa sohalarida ham yaqin hamkorlik uchun zamin yaratishi mumkin.

Muhokama: Turkiy Davlatlar Tashkilotining paydo bo'lishi va istiqbollari a'zo davlatlarga iqtisodiy o'sish, infratuzilmani rivojlantirish, raqamli innovatsiyalar va madaniy almashinuv nuqtai nazaridan sezilarli foyda keltirishi mumkin bo'lgan istiqbolli hamkorlik yo'nalishlarini ochdi. 8-sammitda qabul qilingan "Turkiy dunyo nigohi – 2040"¹ strategik hujjatida tashkilotning asosiy ustuvor yo'nalishlari belgilab, iqtisodiy integratsiya orqali farovon jamiyatlar yaratish muhimligi ta'kidlangan. Turkiy Davlatlar Tashkilotini o'z maqsadlariga erishish va turkiy davlatlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga undaydigan turli sohalarida hamkorlik qilish uchun zamin yaratadi. Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasidagi hamkorlikning eng muhim yo'nalishlaridan biri bu iqtisodiy aloqalarni kengaytirish va o'zaro savdo hajmidir. Iqtisodiy rivojlanish mintaqadagi farovonlik va barqarorlikning asosiy omili bo'lib, a'zo davlatlar o'rtasida iqtisodiy integratsiyani kuchaytirish umumiy maqsadlarga erishish uchun juda muhimdir. Qo'shma loyihalarni amalga oshirish, infratuzilmani yaxshilash va taklif etilayotgan Investitsiya jamg'armasi va Taraqqiyot banki kabi tashabbuslar orqali investitsiyalarni muvofiqlashtirish iqtisodiy o'sishni oshirishga yordam beradi va Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasida savdo va investitsiyalar uchun yanada qulay muhit yaratadi. Transport-logistika infratuzilmasini takomillashtirish Turkiy Davlatlar

¹ Turkic World Vision – 2040

<https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf>

Tashkiloti doirasidagi hamkorlikning yana bir muhim jihati hisoblanadi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar orqali transport va tranzit tartib-qoidalarini soddalashtirish aloqani kuchaytirishi va a'zo davlatlar o'rtasidagi savdoni osonlashtirishi mumkin. Raqamli transport yo'laklarini rivojlantirish, raqamli texnik tartibga solish va temir yo'l transportini raqamlashtirish aloqalarni sezilarli darajada mustahkamlashi va mintaqa ichidagi savdo-iqtisodiy munosabatlarni yanada rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Kaspiy dengizi orqali Sharq-G'arb koridorlari (East-West corridors) kabi tashabbuslar orqali savdodagi iqtisodiy to'siqlarni bartaraf etish va "Turkiy koridor"ni bosqichma-bosqich amalga oshirish Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasidagi aloqa va savdo imkoniyatlarini yanada oshirishi mumkin. Raqamli transformatsiya Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasida rivojlanishning ustuvor yo'nalishi sifatida namoyon bo'lmoqda. Bugungi raqamli asrda texnologiyalardan foydalanish innovatsiyalar, samaradorlik va raqobatbardoshlikni oshirish uchun muhim ahamiyatga ega. "Turkiy dunyo nigohi – 2040" strategik hujjatida telekommunikatsiya infratuzilmasini yaxshilash va mintaqa ichidagi aloqani kuchaytirish uchun mintaqalararo raqamli aloqalarni yo'lga qo'yish muhimligi ta'kidlangan. Sun'iy intellekt texnologiyalari transportni boshqarishdan tortib logistika va jamoat tartibigacha bo'lgan turli muammolarni hal qilish uchun ham katta imkoniyatlarga ega. Raqamli transformatsiyaga e'tibor qaratgan holda, Turkiy Davlatlar Tashkiloti iqtisodiy o'sishni ta'minlash, boshqaruvni yaxshilash va fuqarolarning hayot sifatini yaxshilash uchun texnologiya kuchidan foydalanishi mumkin. Madaniy va gumanitar aloqalar Turkiy Davlatlar Tashkilotiga a'zo davlatlar o'rtasida birdamlik va tushunishni mustahkamlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ularning umumiy tarixiy ildizlarini hisobga olgan holda, madaniy-ma'rifiy sohalardagi hamkorlikni kengaytirish turkiy xalqlar o'rtasidagi rishtalarni mustahkamlashi mumkin. Ta'lim va ilmiy muassasalar o'rtasidagi hamkorlik, akademik almashinuv dasturlari va qo'shma madaniy tadbirlar o'zaro tushunish va bir-birining merosini qadrlashga yordam beradi. Turkiy xalqlar madaniyati va san'atini birgalikda rivojlantirish tashkiloti (TURKSOY) kabi tashkilotlar madaniy almashinuvni yo'lga qo'yish va turkiy xalqlarning boy madaniy merosini asrab-avaylashda muhim rol o'ynaydi. Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasidagi hamkorlikning istiqbolli yo'nalishlari a'zo davlatlar uchun iqtisodiy integratsiyani, infratuzilmani rivojlantirish, raqamli innovatsiyalar va madaniy almashinuvni kuchaytirish uchun muhim imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu asosiy yo'nalishlarga e'tibor qaratish orqali Turkiy Davlatlar Tashkiloti turkiy dunyoda farovonlik, aloqadorlik va birlik haqidagi tasavvuriga erishish yo'lida ishlashi mumkin. Ushbu sohalarda davomli hamkorlik va muvofiqlashtirish tashkilotning to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarish hamda turkiy davlatlar o'rtasida umumiy manfaatlar va maqsadlarni ilgari surish uchun zarur bo'ladi. A'zo davlatlar ushbu sohalardagi hamkorlikni chuqurlashtirishda davom etar ekan, ular Turkiy Davlatlar Tashkiloti doirasida barqaror rivojlanish, o'zaro farovonlik va mintaqaviy barqarorlik uchun yanada mustahkam poydevor yaratishlari mumkin. Turkiy Davlatlar Tashkiloti turkiy jamiyatlar o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish, mintaqaviy barqarorlikni mustahkamlash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga ko'maklashish uchun katta salohiyatga ega. Institutsional asoslarni yaratish, siyosatni muvofiqlashtirishni kuchaytirish va qo'shma tashabbuslarni boshlash orqali Turkiy davlatlar umumiy maqsadlarni amalga oshirishi, madaniy aloqalarni mustahkamlashi va jahon hamjamiyatiga hissa qo'shishi mumkin.

Institutsional asoslar: Turkiy davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni rivojlantirish uchun doimiy kotibiyat yoki tashkilotni ishlab chiqish; muntazam uchrashuvlar, axborot almashish va qarorlar qabul qilish jarayonlari mexanizmlarini yaratish; ta'lim, savdo, madaniy almashinuv va xavfsizlik sohasidagi hamkorlik kabi muhim sohalarga e'tibor qaratadigan ixtisoslashtirilgan qo'mitalar yaratish. *Siyosatni muvofiqlashtirish:* savdo, xavfsizlik, atrof-muhitni muhofaza qilish va madaniyatni muhofaza qilish kabi asosiy masalalar bo'yicha siyosatni muvofiqlashtirishni kuchaytirish; oliy darajadagi sammitlar, vazirlar uchrashuvlari va ishchi guruhlar orqali muloqot va konsensusga erishishga yordam berish; umumiy muammolar va imkoniyatlarni hal qilish uchun birgalikda siyosat ishlab chiqish va amalga oshirish

mexanizmlarini yaratish. *Qo'shma tashabbuslar*: infratuzilmani rivojlantirish, energetika sohasidagi hamkorlik, ilmiy tadqiqotlar kabi tomonlarni qiziqtirgan sohalarda qo'shma loyihalarni yo'lga qo'yish; turkiy jamiyatlar o'rtasida o'zaro tushunish va hamkorlikni rivojlantirish uchun talabalar almashinuvi, akademik hamkorlik va madaniy dasturlarni amalga oshirishga ko'maklashish; mintaqaviy tahdidlarni bartaraf etish, terrorizmga qarshi kurashish va chegara xavfsizligini kuchaytirish bo'yicha qo'shma xavfsizlik tashabbuslarini amalga oshirish.

Kengroq xalqaro hamjamiyat uchun ahamiyati. *Mintaqaviy barqarorlik*: Turkiy davlatlar o'rtasidagi hamkorlikning kengaytirilishi muloqotni rivojlantirish, mojarolarni tinch yo'l bilan hal qilish va xavfsizlik sohasida hamkorlikni rivojlantirish orqali mintaqaviy barqarorlikka hissa qo'shadi. Barqaror va tinch turkiy mintaqada mintaqadagi keskinlikni pasaytirish orqali qo'shni davlatlar va xalqaro hamjamiyatga foyda keltiradi. *Iqtisodiy o'sish*: Turkiy davlatlar o'rtasidagi yaqin aloqalar va qo'shma tashabbuslar iqtisodiy o'sish, savdoni kengaytirish va sarmoyaviy hamkorlik uchun imkoniyatlar yaratadi. Bu nafaqat turkiy jamoalarga foyda keltiradi, balki xalqaro hamkorlar uchun yangi biznes imkoniyatlarini ochib, global iqtisodiy taraqqiyotga hissa qo'shadi. *Madaniy almashinuv*: Turkiy davlatlar tashkiloti doirasidagi madaniy tashabbuslar va dasturlar madaniy xilma-xillikni, o'zaro tushunishni va xalqlar o'rtasidagi aloqalarni rivojlantirishga yordam beradi. Madaniy almashuv va qadrlashni rivojlantirish orqali turkiy davlatlar global madaniy muloqotga hissa qo'shadi, xalqaro hamjamiyatni turli nuqtai nazar va an'analar bilan boyitadi. *Xavfsizlik sohasida hamkorlik*: Turkiy davlatlar o'rtasida xavfsizlik bo'yicha qo'shma tashabbuslar va hamkorlik mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlaydi, terrorizmga va transmilliy tahdidlarga qarshi kurashadi. Turkiy davlatlar xavfsizlik muammolari bo'yicha birgalikda harakat qilish orqali tinchlik va barqarorlikni saqlash, barcha xalqlar uchun xavfsizroq muhitni ta'minlash bo'yicha global sa'y-harakatlarga hissa qo'shadi. *Ko'p tomonlama hamkorlik*: Turkiy davlatlar tashkiloti iqlim o'zgarishi, atrof-muhitni muhofaza qilish va gumanitar inqirozlar kabi umumiy muammolar bo'yicha ko'p tomonlama ishtirok etish va hamkorlik qilish uchun platforma yaratadi. Tashkilot doirasida hamkorlik qilish orqali turkiy davlatlar o'z ovozlari kuchaytirishi va xalqaro hamjamiyatga taalluqli muhim masalalar bo'yicha global qarorlar qabul qilinishiga ta'sir o'tkazishi mumkin.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, turkiy davlatlar tashkiloti a'zo davlatlar o'rtasidagi hamkorlik va hamkorlikni kuchaytirish salohiyatiga ega bo'lib, zamonaviy dunyoda muhim rivojlanishdir. Tadqiqotlarimiz orqali biz ushbu tashkilotning ahamiyatini va uning kelajak istiqbollarini ta'kidlaydigan bir nechta asosiy topilmalar va tushunchalarni aniqladik. Eng avvalo, Turkiy Davlatlar Tashkiloti turkiy tilli xalqlar o'rtasida madaniy, iqtisodiy va siyosiy aloqalarni rivojlantirish uchun platforma vazifasini o'taydi. Bu mintaqaviy barqarorlik va xavfsizlikni mustahkamlash, shuningdek, a'zo davlatlar o'rtasida o'zaro tushunish va hurmatni kuchaytirish salohiyatiga ega. Savdo, ta'lim va xavfsizlik kabi sohalarda yaqin hamkorlikni rivojlantirish orqali turkiy davlatlar tashkiloti a'zolarining iqtisodiy rivojlanishi va farovonligiga hissa qo'shishi mumkin. Qolaversa, bizning tahlilimiz turkiy davlatlar o'rtasidagi kelajakdagi rivojlanish va hamkorlik imkoniyatlarini ko'rsatadi. Global siyosiy manzara rivojlanishda davom etar ekan, umumiy muammolarni hal qilish va umumiy manfaatlarni ilgari surishda mintaqaviy hamkorlikning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Turkiy Davlatlar Tashkiloti a'zo davlatlar uchun terrorizm, ekstremizm va iqlim o'zgarishi kabi o'zaro manfaatli masalalarda hamkorlik qilish uchun qimmatli asos yaratadi. Oldinga nazar tashlaydigan bo'lsak, Turkiy Davlatlar Tashkilotining samaradorligi va ta'sirini oshirish uchun bir qancha imkoniyatlar mavjud. Siyosatchilar va manfaatdor tomonlar institutsional mexanizmlarni mustahkamlash, a'zo davlatlar o'rtasida aloqa va muvofiqlashtirishni kuchaytirish hamda davlatlar o'rtasida kengroq almashinuvni rag'batlantirishga qaratilgan sa'y-harakatlarga ustuvor ahamiyat berishlari kerak. Bu sohalarga sarmoya kiritish orqali Turkiy Davlatlar Tashkiloti o'zining mushtarak maqsad va vazifalarini yanada yaxshiroq amalga oshirishi, mintaqada tinchligi, barqarorligi va farovonligiga hissa

qo'shishi mumkin. Ushbu xulosalardan kelib chiqib, biz turkiy davlatlarni tashkil etishda ishtirok etuvchi siyosatchilar va manfaatdor tomonlarga quyidagi tavsiyalarni beramiz:

1. Institutsional salohiyatni oshirish: a'zo davlatlar Turkiy Kengashning tashkiliy tuzilmasi va faoliyatini mustahkamlash, mintaqaviy muammolarni samarali hal qilish uchun zarur resurslar va imkoniyatlarga ega bo'lishini ta'minlash bo'yicha birgalikda harakat qilishlari kerak.

2. Kengroq iqtisodiy integratsiyani rag'batlantirish: siyosatchilar turkiy davlatlar o'rtasida savdo va sarmoyani rivojlantirish, shuningdek, aloqa va iqtisodiy hamkorlikni kuchaytiruvchi infratuzilma loyihalarini rivojlantirishga ko'maklashish sa'y-harakatlariga ustuvor ahamiyat berishlari kerak.

3. Madaniy almashinuv va muloqotni rag'batlantirish: manfaatdor tomonlar turkiyzabon xalqlar o'rtasida madaniy almashinuv va muloqotni rivojlantirish, turli jamoalar o'rtasida kengroq tushunish va hamkorlikni rivojlantirish tashabbuslarini qo'llab-quvvatlashlari kerak.

4. Umumiy xavfsizlik muammolarini hal qilish: a'zo davlatlar kengaytirilgan razvedka ma'lumotlari almashinuvi, qo'shma harbiy mashqlar va muvofiqlashtirilgan aksilterror harakatlar orqali terrorizm va ekstremizm kabi umumiy xavfsizlik muammolarini hal qilishda hamkorlik qilishi kerak.

Ushbu tavsiyalarni hayotga tatbiq etish va tadqiqotimiz natijasida olingan g'oyalarga tayanish orqali Turkiy Davlatlar Tashkiloti mintaqaviy hamkorlik uchun dinamik va samarali platforma sifatida o'zining to'liq salohiyatini ro'yobga chiqarishi mumkin. Biz kelajakka nazar tashlar ekanmiz, turkiy davlatlar o'rtasida birdamlik va sheriklikni kuchaytirish istiqbollari va bu kengroq xalqaro hamjamiyatga ijobiy ta'sir ko'rsatishiga optimistik qaraymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Devin Haas (2023) "What is Hungary doing in the Organisation of Turkic States?" Emerging Europe, January 18, 2023. Retrieved from: <https://emerging-europe.com/explainer/explainer-what-is-hungary-doing-in-the-organisation-of-turkic-states/>
2. Flag of the Organization of Turkic States – Wikipedia https://en.m.wikipedia.org/wiki/Flag_of_the_Organization_of_Turkic_States
3. Gozde Bayar. (2022) "Turkish Republic of Northern Cyprus admitted to Organization of Turkic States as observer" Retrieved from: <https://www.aa.com.tr/en/politics/turkish-republic-of-northern-cyprus-admitted-to-organization-of-turkic-states-as-observer/2735208>
4. History of Organization | Türk Devletleri Teşkilatı <https://www.turkicstates.org/en/organizasyon-tarihcesi>
5. Nakhchivan Agreement <https://turkicstates.org/assets/dokuman/Nahngilizce1.pdf>
6. Organization Chart of OTS <https://turkicstates.org/en/organizasyon-semasi>
7. The Turkic Council renamed to the Organization of Turkic States <https://turan.az/en/politics/the-turkic-council-renamed-to-the-organization-of-turkic-states>
8. Turkic World Vision – 2040 <https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf>
9. Turkmenistan's new status in Turkic States significant development <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkmenistans-new-status-in-turkic-states-significant-development>
10. Umida Hashimova (2019) "Uzbekistan Joins the Turkic Council". The Diplomat. Retrieved from: <https://thediplomat.com/2019/09/uzbekistan-joins-the-turkic-council/>

O'ZBEK XALQI ETNIK TARIXIGA OID TADQIQOTLARNING ASOSIY YO'NALISHLARI VA ILMIY NATIJALARI

ABIROV VALISHER

Katta o'qituvchi, TDSHU

Annotatsiya: Mustaqillik yillarida Respublikamizda o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi masalasi yuzasidan olib borilgan izlanishlar tufayli ko'plab ilmiy yutuqlarga erishildi. Mintaqaning turli hududlarida etnografik, arxeologik, antropologik ekspeditsiyalar uyushtirildi, qadimgi qo'lyozma manbalar o'rganildi, ilmiy – madaniy tadqiqotlar olib borildi, mavzuga oid xalqaro, respublika miqyosida konferensiya va anjumanlar o'tkazildi. Hozirgi kunda, muammo doirasida nashr etilgan monografiyalar, dissertatsiyalar, ilmiy to'plamlar, maqola va tezislarni xolis, yaxlit holda tizimli o'rganish, tahlil etish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekistonning mustaqil davlat sifatida 30 yildan ortiq davri davomida o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixiga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlarni tarixshunoslik jihatidan o'rganish, yutuq va kamchiliklarini qiyosiy tahlil etib, ularning ilmiy ahamiyati va tarixiy haqqoniyligini aniqlash, bu boradagi bilimlar rivojini kuzatish, mualliflarning muammoni o'rganish metodologiyasi, konsepsiyasi va ilmiy natijalarini ko'rsatish Yangi O'zbekistonning tarixshunoslik va etnologiya sohasida amalga oshirilishi dolzarb bo'lgan tadqiqot ishi ekanligini belgilab beradi.

O'zbekiston hududidagi milliy davlatchilik tarixi 3 ming yildan ziyod davrni tashkil etadi. Mustaqillik yillarida o'zbek xalqining etnogeneziga (xalq sifatida shakllanishi) oid tadqiqotlar bilan bir qatorda, uning etnik tarixi, ya'ni xalq sifatida shakllanib bo'lgandan keyingi tarixini o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ammo mahalliy olimlar orasida etnogenez va etnik tarixni ajratib turuvchi mezonlarni tanlash bo'yicha ham farqlar mavjud. Ba'zilar etnik tarixni xalqning eng qadimgi ajdodlari paydo bo'lgan davr bilan bog'lasa, boshqalar etnik tarixni IX-XII asrlar, ya'ni o'zbeklarni xalq sifatida shakllangan davridan boshlanadi, deb hisoblaydi. O'zbek xalqining etnik tarixi yuzasidan ko'plab tadqiqotlar chop etilgan. Tadqiqotlardagi aksariyat xulosalar bir-biriga o'xshash, hatto sovet davri izlanishlari xulosalariga ham o'xshash. Bu holat fanning rivojlanish darajasini qanday ekanligi ko'rsatib beruvchi ko'rsatkich bo'lib, nazariy-metodologik jihatdan mahalliy olimlar sovet davridagi qarashlari doirasidan chiqib ketolmayotganligi ko'rsatadi.

Tayanch so'z va iboralar: o'zbek, etnogenez, etnik tarix, el, xalq, millat, etnograf, manbashunos, o'zbek ulusi.

Аннотация: За годы независимости в нашей республике достигнуты значительные научные успехи благодаря исследованиям этногенеза и этнической истории узбекского народа. В различные регионы страны организовывались этнографические, археологические и антропологические экспедиции, изучались древние рукописные источники, проводились научные и культурные исследования, а также международные и республиканские конференции и совещания. В настоящее время особенно актуален вопрос систематического изучения и анализа монографий, диссертаций, научных сборников, статей и других публикаций по данной теме.

За более чем 30 лет независимости Узбекистана важно изучить научную литературу, посвящённую этногенезу и этнической истории узбекского народа, с точки зрения историографии. Необходимо сравнить их достижения и недостатки, определить научную значимость и историческую достоверность, а также отслеживать развитие знаний в данной области. В статье также рассматриваются методология, концепции и научные результаты, представленные авторами исследований по данной проблеме, что делает её актуальной в области историографии и этнологии в рамках «Нового Узбекистана».

История национальной государственности Узбекистана насчитывает более 3000 лет. В годы независимости, наряду с исследованием этногенеза узбекского народа, важное значение приобретает

изучение его этнической истории, то есть истории после становления нации. Однако среди отечественных учёных существуют разногласия по поводу критериев разграничения этногенеза и этнической истории. Одни связывают этническую историю с периодом появления древнейших предков народа, другие считают, что этническая история начинается с IX-XII веков, когда формировалась узбекская нация. По этнической истории узбекского народа опубликовано множество исследований, и большинство выводов схожи между собой, даже с исследованиями советской эпохи. Это свидетельствует о том, что отечественные учёные, несмотря на достижения, не всегда способны выйти за рамки советской методологии и взглядов.

Ключевые слова и выражения: узбек, этногенез, этническая история, народ, нация, этнограф, источниковед, узбекская нация.

Abstract: During the years of independence, numerous scientific achievements were made in our Republic as a result of research on the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people. Ethnographic, archaeological, and anthropological expeditions were organized in various regions, ancient manuscript sources were studied, and numerous scientific and cultural studies were conducted, including international and republican conferences and meetings on the subject. Today, there is an urgent need for the systematic study and analysis of monographs, dissertations, scientific collections, articles, and theses published on this topic. Over more than 30 years of Uzbekistan's independence, studying the scientific literature on the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people from a historiographic perspective, comparing achievements and shortcomings, determining scientific significance and historical accuracy, and tracing the development of knowledge in this area has become crucial. This includes highlighting the methodology, concepts, and scientific results presented by authors, which makes this a vital research task in the field of historiography and ethnology in the context of New Uzbekistan.

The history of national statehood in Uzbekistan spans over 3,000 years. During the independence years, in addition to research on the ethnogenesis of the Uzbek people (their formation as a nation), the study of their ethnic history, i.e., the history after the formation of the nation, has also gained importance. However, there are differences among local scholars regarding the criteria for distinguishing between ethnogenesis and ethnic history. Some associate ethnic history with the period when the earliest ancestors of the people appeared, while others argue that it begins in the 9th-12th centuries, marking the formation of the Uzbeks as a distinct people. Numerous studies on the ethnic history of the Uzbek people have been published, with most conclusions being similar to each other, and even aligned with Soviet-era research findings. This situation reflects the state of scientific development, demonstrating that local scholars, both theoretically and methodologically, still largely operate within the framework of Soviet-era views.

Keywords and expressions: Uzbek, ethnogenesis, ethnic history, people, nation, ethnographer, source scholar, Uzbek nation.

Kirish: O'zbekistonning eng yangi tarixida zamonaviy nazariy-metodologik, fanlararo yondashuvlarga, tarixiylik va xolislik tamoyillariga asoslangan holda tizimli o'rganish, O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha dolzarb muammolarni ishlab chiqish, shuningdek, buyuk tarixiy-madaniy merosga ega bo'lgan va jahon sivilizatsiyasining rivojiga ulkan hissa qo'shgan o'zbek xalqining tarixiy o'tmishi va bugungi kuniga baho berishda bir yoqlama yondashuvlarga yo'l qo'ymaslik bugungi kundagi tarix fanida zarurat hisoblanmoqda. Jahonda sodir bo'layotgan xalqlar o'rtasidagi urushlar ko'p hollarda hudud-yer talashish, o'z g'oyaviy ta'sirini saqlab qolish doirasida sodir bo'lmoqda. Demak har bir xalq o'z tarixi va madaniyatini to'laqonli anglashi lozim. Bu masalada xalqning shakllanish tarixi ham muhim ahamiyatga ega. O'zbek xalqining etnik tarixi yuzasidan qanday ko'lamda tadqiqotlar chop etilgan? Tadqiqotlarning natijalari va xulosalari zamonaviy fan talablariga mos tushadimi yoki o'tgan davr natijalari bilan cheklanib qolinganmi? Mahalliy fanning rivojlanish darajasini qanday ekanligi ko'rsatib beruvchi ko'rsatkich sanalgan fanning nazariy-metodologik jihatlari mahalliy olimlar tadqiqotlarida qanday aks etmoqda kabi savollar maqolada o'rta tashlanib muammoni o'rganish ko'zda tutilgan.

Maqsad va vazifa: O'zbek xalqi etnik tarixining asosiy yo'nalishlari va ilmiy natijalarini ochib berish, tarixchi olimlar tomonidan yozilgan ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, dissertatsiyalar, to'plamlar, maqolalar va mualliflarning ilmiy qarashlari, yondashuvlari, tadqiqotlari metodologiyasini o'rganish, ushbu mavzu haqida ilmiy qarashlarning shakllanishi va rivojlanish jarayonini tadqiq etish, ularning natijalarini ko'rsatib, asosiy konsepsiyalar, metodologik asoslarni hamda yakuniy xulosalarni aniqlash maqolaning maqsadi sanaladi. Ko'rsatilgan yo'nalishdan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalar qo'yilgan:

- mustaqillik yillari tadqiqotlarida o'zbek xalqi etnik tarixi masalalari xususida bildirilgan fikr – mulohazalarni izchil tartibda o'rganish;
- o'zbek xalqi etnik tarixi muammolari haqida shakllangan ilmiy qarashlarni yoritish hamda ularni tahlil qilish;
- mustaqillik yillaridagi tadqiqotlarda o'zbek xalqi etnik tarixi muammosining yoritilishini ko'rsatish, etnik tarix muammosini etnografik, manbashunoslik, arxeologik, antropologik, lingvistik va boshqa soha ilmida tahlil etish;
- mustaqillik davrida mazkur masalani o'rganishdagi yangicha yondashuv usullarini ko'rsatish;
- etnik tarixga oid masalalar yuzasidan erishilgan ilmiy yutuqlarni umumlashtirish, munozarali masalalarni aniqlashtirish asosida bu boradagi yangi tadqiqot yo'nalishlarini ko'rsatib berish;
- mavjud ilmiy adabiyotlar haqida ma'lum mualliflar bo'yicha muntazam tartibda aniq va ilmiy asoslangan ma'lumot berish;
- bosqichma – bosqich asosida shakllangan turli qarashlar, fikrlar va yondashuvlarni yoritib berish;
- mustaqillik davrida mahalliy tarixchi olimlar va boshqa soha vakillarining asarlarini tahlil etish;
- o'zbek xalqi etnik tarixiga oid asosiy yo'nalishlarni, ilmiy natijalarni e'lon qilish.

Usullar: O'zbek xalqi etnik tarixining asosiy yo'nalishlari va ilmiy natijalarini o'rganishda zamonaviy tarix fani tamoyillari nazariy-metodologik, tarixiylik, xolislik, xronologik, tarixiy-qiyosiy, tarixiy-taqqoslash, tarixiy-tipologik, tizimli-yondashuv, tizimli-tahlil, strukturali-vazifaviy, strukturali-tizimli, sintez, analiz, tarixiy-genetik kabi usullardan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: O'zbek xalqi etnik tarixini o'rganishda elshunos K. Shoniyo'zovning xizmatlari e'tiborga loyiq. XX asr 50-90 – yillarida olimning muammoga bir qator monografiya va maqolalari¹ nashr etildi. Olim bu yillardagi o'zbek etnogenezida bevosita qatnashgan qarluqlar, qipchoqlar, qang'lilar to'g'risida chuqur tarixiy-etnografik tadqiqotlar olib bordi. Bu tadqiqotlarning har birida o'zbek xalqining etnik tarixi va etnogenezi, unga asos bo'lgan qabilalar va elatlar, ularning tarkibiy qismlari va joylashgan hududlari, o'zbek xalqi shakllanishida asosiy unsurlarni tashkil qilgan qabilalar, Movarounnahr hududidagi tashkil topgan dastlabki turkiy davlatlar, ularning ijtimoiy-siyosiy tarixi va hako'zolar ilmiy asoslangan holda yoritib berilgan². D. Hoshimova elshunos olimning ilmiy

¹ Шаниязов К. Ш. Узбеки-карлуки (историко-этнографический очерк). – Ташкент, 1964. – 195 с.; К этнической истории узбекского народа. – Ташкент, 1974. – 342 с.; Кипчаки в узбекском этнической среде в дооктябрьский период (процессы интеграции) // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1980. – С. 136–156.; О роли карлукского компонента в этногенезе узбекского народа // ОНУ. – 1981. №6. – С. 28–40. (Uzbeks-Karlucs (historical and ethnographic essay). – Tashkent, 1964. – 195 p.; Towards the ethnic history of the Uzbek people. – Tashkent, 1974. – 342 p.; Kipchaks in the Uzbek ethnic environment in the pre-October period (integration processes) // Ethnic processes in national groups of Central Asia and Kazakhstan. – М., 1980. – Pp. 136–156.; On the role of the Karluk component in the ethnogenesis of the Uzbek people // ONU. – 1981. No. 6. – Pp. 28–40.)

² Хошимова Д. Ф. Ватан тарихшунослигида ўзбек халқининг этник тарихи ва этногенезининг ўрганилиши (XIX аср ўрталари XX аср): Тарих фан номзод... дис. – Тошкент, 1997. – Б. 100–101. (The study of the ethnic history and ethnogenesis

ishlarini nazardan o'tkazganda, etnos nazariyalaridan kelib chiqib tahlil qilganligini estalib o'tish joiz. Mustaqillik yillarida chop etilgan maqolalari¹ o'zbek xalqi shakllanish jarayoni, uning ba'zi nazariy masalalari, Movarounnahr aholisining Temur va temuriylar davrida etnik tarkibiga bag'ishlanadi.

"O'zbek xalqining shakllanish jarayoni" nomli monografiyasi² esa olimning o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi masalalariga doir uzoq yillar davomidagi izlanishlarining natijasi edi. Muallif, o'zbek xalqining asosiy negizini Movarounnahrda, Xorazmda, Toshkent vohasida va ularga tutashgan hududlarda qadimdan yashab kelgan turg'un turkiyzabon aholi tashkil qilgan degan qat'iy xulosaga kelgan. O'zbek xalqining etnogenetik jarayoni esa miloddan avvalgi III – milodiy V asr o'rtalarida Qang' davlati doirasida sodir bo'lgan³. Olimning yozishicha, bu davlat etnik tarkibida saklar, sakarauklar, assianlar, massagetlarning ayrim guruhlar obiyar, toxarlar, sug'diylar va boshqa eron tilli mahalliy etnoslar bo'lgan. Miloddan avvalgi II – milodiy I-II asrlarda Tangitog', shimoli-sharqiy hududlaridan usunlarning ayrim guruhlar, Xitoyning shimoli-g'arbiy mintqalaridan va Sibirda yashagan di, dinlin, tele, xun va boshqa turkiy tilli ko'chmanchi etnoslarning ayrim guruhlar Qang' davlati hududiga kelib o'mashadi⁴. Bu davrda ikki tilga (eron va turkiy) mansub etnoslarning uchrashishi murakkab etnogenetik jarayonga sabab bo'lgan va bunda turkiy etnoslar hissasi katta bo'lgan. Turkiy tilning Markaziy Osiyoda keng tarqalishida xun va usun hamda ular tarkibidagi turkiyzabon qabilalar muhim rol o'ynagan. Muallifning mulohazasidan bilish mumkinki, sak qabilalaridan biri qang'arlar ham turklashgan. Qang'ar etnosi o'zbek elatining shakllanishiga asos solgan turkiy qatlam bo'lsa, eroniy tilli sak qabilalaridan biri bo'lgan qang'arlarning turkiy etnoslar ta'sirida turklashgani, "turkiy qatlam" deb atalib o'zbek elatining asosi sifatida ko'rsatilishiga savol tug'ilishi tabiiy. Til masalasi etnik belgi deb qaralsa, bu yerda masalani "genetik" jihatdan tadqiq etish aniqroq va to'g'ri xulosa beradi. Markaziy Osiyo ikki daryo oralig'i ko'chmanchi aholisining jismoniy xususiyatlarini zamonaviy texnologiya va yangi metodlar asosida qayta ko'rib chiqish va o'rganish joiz⁵. Afsuski, mustaqillik yillarida antropologiyaning genetika sohasi rivojlanishdan orqada qoldi. A. Asqarov esa, Qang' davlatining

of the Uzbek people in the historiography of the homeland (mid-19th - mid-20th century): candidate of history... .dis. – Tashkent, 1997. – Pp. 100–101.)

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ҳақида баъзи фикр-мулоҳазалар // "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар" илмий журнали. – Тошкент, 1996. №6. – Б. 79–87; Темур ва темурийлар даврида Мовароуннаҳр аҳолисининг этник таркиби // "Шарқшунослик" илмий тўплам. – Тошкент, 1996. №7. – Б. 143–153; Ўзбек халқининг этногенезига оид баъзи назарий масалалар // "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар" илмий журнали. – Тошкент, 1998. №6. – Б. 31–44. (Some opinions about the formation process of the Uzbek nation // "Social sciences in Uzbekistan" scientific journal. – Tashkent, 1996. No. 6. – Pp. 79–87; The ethnic structure of the population of Movarounnahr in the period of Timur and Timurids // "Oriental studies" scientific collection. – Tashkent, 1996. No. 7. – B. 143–153; Some theoretical issues related to the ethnogenesis of the Uzbek people // "Social sciences in Uzbekistan" scientific journal. – Tashkent, 1998. No. 6. – Pp. 31–44.)

² Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 462 б. (The formation process of the Uzbek people. – Tashkent: Sharq, 2001. – 462 p.)

³ Шониёзов К. Ш. Қанг давлати ва қанғилилар. – Тошкент: "Фан", 1990. – 168 б., Ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг айрим масалалари // "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар" илмий журнали. – Тошкент, 1996. №6. – Б. 80–81., Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 84. (The state of Kang and the people of Kang. – Tashkent: "Fan", 1990. – 168 p., Some issues of the process of the formation of the Uzbek people // "Social Sciences in Uzbekistan" scientific journal. – Tashkent, 1996. No. 6. – Pp. 80–81., The formation process of the Uzbek people. – Tashkent: Sharq, 2001. – P. 84.)

⁴ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 84. (The formation process of the Uzbek people. – Tashkent: Sharq, 2001. – P. 84.)

⁵ Рашидов Н. Марказий Осиё кўчманчи аҳолиси жисмоний антропологияси ўрганилиши муаммо ва камчиликлари // "Фан тарихи ривожига академик А.Р.Муҳаммаджоновнинг қўшган ҳиссаси". – Тошкент, 2020. – Б 333–334. (Problems and shortcomings of the study of physical anthropology of the nomadic population of Central Asia // "Contribution of Academician A.R.Muhammadjanov to the development of the history of science". – Tashkent, 2020. – Pp. 333–334.)

markaziy hududlarida etnohududiy birlik tashkil topishi, iqtisodiy-xo'jalik birlik, etnomadaniy maydon, o'zbek xalqiga xos antropologik tip, yangi etnos – qang'ar elati atrofida Qang' davlat konfederatsiyasi tashkil topishini o'zbek xalqining ikkinchi bosqichi davomida sodir bo'lganligini yozadi¹. K. Shoniyozov eftaliylarning etnik tarixini turkiy xalqlar ilk ajdodlari bilan bog'liq deyishni o'rinli deb biladi va bu fikrini S. Tostov, A. Mandelshtam, N. Pigulevskaya asarlariga tayangan holda asoslashga urinadi. J. Kamolov eftaliylarning etnik tarkibi masalasida xitoy yilnomalarida keltirilgan "bu davlatni tashkil yetgan qabilalar xun qabilalari ittifoqiga mansub"² bo'lganligini qayd etadi.

Mintaqada vujudga kelgan siyosiy tuzumlar, turk va turkesh xoqonligi (VI – VIII), Arab xalifaligi (VII asr o'rtalari – IX asr), O'g'uz (VII – X), Qarluq (IX – X), Somoniylar davlati (IX – X) va boshqa yuz bergan siyosiy o'zgarishlar, K. Shoniyozov fikricha, o'zbek xalqi etnik tarixi bilan bevosta bog'liq³. Muallif bu jarayonlarda tukiyzabon xalqlarning tutgan o'rnini muhimroq hisoblaydi, asrlar davomida mintaqadagi eroniy va hindiy-yevropa til turkumidagi xalqlar turkiy xalqlarga aralashib turklashib ketganligiga urg'u beradi. K. Shoniyozov tadqiqoti bo'yicha, VI – VIII asrlarda Movarounnahr va Xorazm aholisini quyidagicha tasniflaydi. 1) qadimdan dehqonchilik, hunarmandchilik va tijorat bilan shug'ullanib kelayotgan fors-eron tilli so'g'diylar, xorazmiylar va boshqalar; 2) dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan kun kechirib kelayotgan turkiyzabon aholi (o'troqlashib qolgan qang'arlar, xioniylar, eftaliylar va Turk xoqonliklari davrida kelib turg'unlashib qolgan, bir qancha boshqa qabilalar); 3) yarim o'troq va yarim ko'chmanchi bo'lib yashayotgan turkiy tilli va fors-eron tilli etnik guruhlar; 4) ko'chmanchi, turkiy tilli qabilalar. Asrlar davomida ikki til vakillari aralashib yashab, qorishish jarayoni kechgan. Turk xoqonligi davrida Zarafshon vodiysida va Qashqadaryo vohasida turkiyzabon aholi son jihatdan tobora ko'payadi. Bularning ko'pchiligi Yettisuvdan va Sirdaryo bo'ylaridan kelib o'rnashgan edilar⁴. Turkesh xoqonligi (VII asr oxiri – VIII asr boshlari) davrida Yettisuv aholisi bilan Movarounnahr aholisi o'rtasidagi etnik, iqtisodiy va madaniy aloqalarda ma'lum o'zgarishlar bo'lgan. Bu xoqonlikning etnik tarixi masalasida mustaqillik yillarida mahalliy tadqiqotchilar tomonidan jiddiy ilmiy izlanishlar olib borilmadi. K. Shoniyozov bu borada, turkesh uyushmasi tarkibidagi qabila va urug'larning katta qismi o'zbek xalqi tarkibiga kirib, uning etnogenetik jarayonida faol qatnashganligini ta'kidlaydi.

Muallif qarluqlar masalasida, ularning Turk xoqonligi va Qoraxoniylar davlati siyosiy hayotida muhim rol o'ynaganligini nazarda tutib, Qarluqlar davlatida yangi sulolaning qaror topishi, Qoraxoniylar davlatining vujudga kelishiga sabab bo'ldi deb hisoblaydi. O'zbek elatining shakllanishida qatnashgan etnik guruhlar nafaqat Movarounnahrda, balki Yettisuvda, Sharqiy Turkistonda, Sirdaryo bo'ylarida Orol dengizining janubi-g'arbiy mintaqalarida, Xorazmda, Afg'onistonning shimolida, Xurosonda ham yashaganini ta'kidlab, O'zbek ajdodlari elat bo'lib, Qarluq, Somoniy va Xorazm davlatlari chegarasida shakllanganlar deb yozadi⁵. Olimning o'zbek elati shakllanish jarayonida ishtirok etgan qarluq va xalach

¹ Аскарлов А. А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2007. – Б. 231. (Ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people. – Tashkent: University, 2007. – P. 231.)

² Камолов Ж. Эфталитлар тарихига оид айрим мулохазалар: манбалар ва тадқиқотлар асосида // "Фан тарихи ривожига академик А. Р. Муҳаммаджоновнинг қўшган ҳиссаси". – Тошкент, 2020. – Б. 161–164. (Some reflections on the history of Hephthalites: based on sources and researches // "Development of the history of science academician A. R. Muhammadjanov's contribution". – Tashkent, 2020. – Pp. 161-164)

³ Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 142. (The formation process of the Uzbek people. – Tashkent: Sharq, 2001. – P. 142.)

⁴ Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 149. (The formation process of the Uzbek people. – Tashkent: Sharq, 2001. – P. 149.)

⁵ Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 339. (The formation process of the Uzbek people. – Tashkent: Sharq, 2001. – P. 339.)

qabilalariga oid fikrlarida farqli jihatlarini kuzatamiz. Ba'zi o'rinlarda qarluq va xalchlarni alohida qabila sifatida ko'rsatsa, xalchlarni ba'zi o'rinlarda qarluqlar qabilasi tarkibida deb ko'rsatadi. K. Shoniyo'zov Toxariston va Afg'oniston hududlaridagi qarluqlar son jihatidan ko'p bo'lmagani, chorvador qismi uzoq vaqtlargacha hatto o'z etnik nomlarini saqlab qolganlar deb hisoblaydi. Tarixdan ma'lumki, mintaqada XV – XVI asrlarda yirik davlat uyushmalari ushbu hududlarni ham o'z ta'sir doirasiga olgan. Muallif ta'kidlashicha, qarluqlarning XIV – XV asrlarda ikki qatlami bo'lgan. 1) Farg'onada, Toshkent vohasida, Toxaristonda milodiy VI asrdan buyon mahalliy aholiga aralashmay dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelgan qarluqlar o'z etnik nomini saqlab kelgan. 2) Mo'g'ullar hukmronligi davrida (XIII – XIV asrning 60 – yillari) tashkil topgan. Olim birinchi qatlamdagi o'troqlashgan qarluqlarning nima uchun mahalliy aholiga aralashmay qolishi sabablariga to'xtalmagan. Biroq, o'z asarida bu hududlarda ilk o'rta asrlardan etnoslararo munosabatlar, qorishuv jarayoni faol kechganligiga ko'p bora urg'u berib o'tgan. Hozirgi kunimizga qadar O'zbekiston hududidan tashqaridagi qarluqlar nafaqat o'z nomi, balki o'zlarini alohida xalq (el) deb hisoblamog'da. Qarluq elini birlashishga chorlaydigan madhiyasi bo'lib, unda tarixdagi makoni Oltoy, Tyan-Shan, Badaxshon ekanligini, tog'lar yonbag'rida hayot kechirganliklari, Osiyoda Chingizxon davlat qurgan yerlarda shonli tarixi va buyuk xoqoni borligini ko'rsatib, kelajakda ham o'z nomlarini saqlab qolish kuylanadi. Buni hozirgi Tojikiston hududidagi qarluqlar misolida ko'rishimiz mumkin¹. Bu masalada shaxsning jamiyatda o'zini qaysi xalq vakili sifatida bilishi, mansubligi ko'proq rol o'ynamoqda. Shuning uchun bu masalani kelgusi tadqiqotlarda fandagi ayrim zamonaviy nazariyalarni hisobga olib o'rganish maqsadga muvofiq sanaladi. Muallif mulohazasidan² tushunish mumkinki, Movarounnahrda XIV – XV asrlarda yashagan turkiyzabon etnosning ko'pchiligi muqim yashovchi mahalliy aholi bo'lgan, ular allaqachon etnik birlik bo'lib shakllangan keyinchalik o'zbek nomini olgan xalq edi.

K. Shoniyo'zov "Temur va temuriylar davrida Movarounnahr aholisining etnik tarkibi" nomli maqolasida³ Temur va temuriylar davridagi yirik qang'li, qarluq, argu (argin), Nurota turkmanlari, qipchoqlar kabi etnik guruhlarni ko'rsatadi. XIV – XV asrlar davomida esa Movarounnahrda mo'g'ul qabilalari va turklashgan mo'g'ullardan sulduz, orlat, mo'g'ul, totor, uyrot, nayman, kuralos, bahrin, merkit va boshqa qabilalar, turg'un yashovchi voha aholisi ta'sirida, aksariyat ko'pchiligi o'troqlashgan. Ma'lumki, shakllangan o'zbek elatining Amir Temur va temuriylar davridagi etnik tarixi va etnomadaniy taraqqiyotiga barlos, jaloyir, qavchin kabi etnik guruhlar ham faol ta'sir qilgan. XVI – XVII asrlarda shakllangan mintaqa xalqlari iqtisodiy va madaniy aloqalarda bo'lib keldi, olimning mulohazasiga ko'ra, bu asrlarda o'zbek guruhlar tojiklar tarkibiga, ba'zi tojik aholisi o'zbeklar tarkibiga kirishi davom etgan. K. Shoniyo'zovning ilmiy xulosasiga ko'ra, "IX-X asrlar davomida Movarounnahr va unga tutash mintaqalarda yashovchi xalqlar bir-birlari bilan yaqinlashib, qorishib boradilar, ularda iqtisodiy va madaniy umumiylik hosil bo'ladi. Eng asosiysi ularda o'zlikni anglash hissiyoti kuchayadi. O'zbek ajdodlari IX – X asrlarda (aniqrog'i 840-940 yillar davomida) alohida etnik birlik (elat) bo'lib shakllanadilar"⁴. Kitobning oldingi sahifalardagi mulohazalarida esa, IX – X asrlarda o'zbek ajdodlarining alohida jamoa, elat bo'lib shakllanish jarayoni oxirlamagan, bunda elatning shakllanish

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=NaVWlvMsX2Q>

² Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 391–392. (The formation process of the Uzbek people. – Tashkent: Sharq, 2001. – Pp. 391–392.)

³ Шониёзов К.Ш. Темур ва темурийлар даврида Мовароуннахр аҳолисининг этник таркиби // "Шарқшунослик" илмий тўплам. – Тошкент, 1996. №7. – Б. 143–153. (The ethnic structure of the population of Movarounnahr in the period of Timur and Timurids // "Oriental studies" scientific collection. – Tashkent, 1996. No. 7. – Pp. 143–153.)

⁴ Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 337. (The formation process of the Uzbek people. – Tashkent: Sharq, 2001. – P. 337.)

darajasini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlar rivojlanib, qat'iylashib qolishi uchun vaqt kerak edi, degan fikrni yozgan. Olimning bu masalada, aniq vaqtni ko'rsatishidagi xulosalari, Markaziy Osiyoda bu davrda kechgan juda murakkab etnoslararo jarayonlarning yechimini ko'rsatish bilan bog'liq.

K. Shoniyozovning asarlaridagi qoida va xulosalarni tasdiqlovchi o'zbeklarga oid etnografik hamda antropologik ma'lumotlarni bir qator rossiyalik mualliflarning, jumladan, N. Bichurin, L. Oshanin va V. Zezenkova, V. Ginzburg va T. Trofimova va boshqalarning asarlarida uchratish mumkin¹. Akademikning mustaqillik yillarida chop etilgan maqolalari va "O'zbek xalqining shakllanish jarayoni" monografiyasida, o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixini "etnos" nazariyasi talabiga binoan etnos paydo bo'lgandan to xalq bo'lib shakllangan davrigacha kechirgan etnik va tarixiy jarayonlari ko'rsatib berildi. Ayni shu tomonlama elshunos olimning tadqiqotlarini o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixini o'rganish uchun muhim asarlar deb hisoblash o'rinli bo'ladi.

B. Ahmedov "O'zbek ulusi" nomli asari² o'zbek xalqining etik tarixida ko'chmachi o'zbeklar rolini, ta'sir doirasini ko'rsatib berdi. O'zbek xalqining kelib chiqishini Dashti Qipchoq ko'chmanchi o'zbeklari bilan bog'liq degan qarashlarning noilmiy ekanligini ilmiy asosladi. Ko'chmanchi o'zbeklar masalasiga oid tarixiy manbalar, xususan, H. Vamberining "Buxoro tarixi", Ma'sud ibn Usmon Ko'hisoniyning "Tarixi Abulhayrxoniy", Kamoliddin Binoiyning "Shayboniynoma", Muhammad Solihning "Shayboniynoma", Abulhayr Fazlulloh ibn Ro'zbehonning "Mehmonnomai Buxoro", Mirzo Muhammad Haydarning "Tarixi Rashidiy", Mahmud ibn Valining "Bahr ul-asror" kabi manbalar ma'lumotlarini taqdim etdi.

O'rta Osiyo va Qozog'istonda istiqomat qiluvchi turkiy xalqlar IX asrdan boshlab tojiklar bilan qo'shilib, bir davlat tarkibida, somoniylar (819-1005), xorazmshohlar (995-1220), qoraxoniylar (1005-1370), temuriylar (1370-1500), shayboniylar (1500-1601), ashtarxoniylar (1601-1757) davlati tarkibida hayot kechirdilar. Shayboniylarning yagona davlati XVI asrning boshlarida (1512) ikki qismga: Buxoro va Xiva xonligiga bo'linib ketdi, 1709-yili Farg'ona o'lkasi Buxoro xonligi tarkibidan ajralib chiqdi va bu yerda Qo'qon xonligi tashkil topdi. "Har uchala xonlikda ham turkiyzabon o'zbeklar, turkmanlar, qirg'izlar, qozoqlar va qoraqalpoqlar bilan forsiyzabon tojiklar birgalikda ahil yashab keldilar" – degan mulohaza yuritadi³. O'zbek xalqining shakllanishi yuzasidan muallif X asr oxiri – XI asr boshlarida qoraxoniylar bilan birga Oltoy, Yettisuv va Sharqiy Turkistondan Movarounnahrda ko'chib kelgan bir talay qabilalar: turgashlar, to'xsilar, qorliqlar, chigillar, o'g'izlar, arg'in va boshqa turkiyzabon qabilalar o'lkaning sharqiy eron va turk tillarida so'zlashuvchi aholisi tarkibini etnik jihatdan boyitdi, turkiy etnik qatlamning ustunligini bir qadar ta'minlaganligini yozadi. Shunday qilib, B. Ahmedov Qoraxoniylar davrida (X – XI asrlar) o'zbek xalqi to'la shakllanib, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlandi, degan xulosani beradi. Eski o'zbek tiliga asos bo'lmish qorliq-chigil lahjasi rivoj topdi va yozma adabiyot darajasiga ko'tarilib, o'zbek xalqining umumiy tili bo'lib qoldi"⁴ deb ma'lumot beradi. Olim o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixida "ko'chmanchi o'zbeklar" masalasini chuqur tadqiq etdi.

¹ Дониёров А. Х. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг мавзуй тарихшунослиги // "ФарДУ Илмий хабарлари" илмий журнали, – Фарғона, 2010. №2. – Б. 54–63. (Thematic historiography of the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people // "FarDU Scientific News" scientific journal, Fergana, 2010. No. 2. – Pp. 54–63.)

² Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси, "Нур", 1992. – 152 б. (Uzbek nation. - Tashkent: People's heritage named after A. Qadiri, "Nur", 1992. – 152 p.)

³ Аҳмедов Б. Биз киммиз ўзи? // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1992. №1. – Б. 177. (Who are we? // Star of the East. – Tashkent, 1992. No. 1. – P. 177.)

⁴ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 199. (Lessons from history. – Tashkent: Teacher, 1994. – P. 199.)

Muammoni bevosita chuqur tadqiq etishga kirishmagan bo'lsa-da, o'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi to'g'risidagi o'z fikr-mulohazalarini ma'lum qilgan.

A. Asqarov va B. Ahmedov hammualliflikda "O'zbekiston ovozi" gazetasida e'lon qilgan maqolasida¹ yozishicha, o'zbek tili, tarixi va madaniyatini sof turkiycha deb bo'lmaydi. Markaziy Osiyo xalqlarining o'q tomiri bitta bo'lib, ular sak-massaget, so'g'diy, xorazmiy, boxtar, chochlik va parkonalik edi, degan xulosaga keladi. Olimlarning bu qarashi mahalliy va xorij fanida hozirgi vaqtga qadar bahsli tarzda davom etmoqda. Kelib chiqishini turkiy xalqlar bilan bog'lovchi va O'rta Osiyo hududlari qadim zamondan turklar vatani degan qarashlarni noilmiy deb sanaydi. Uzoq va murakkab etnik jarayonni boshidan kechirgan o'zbeklarni yaxlit xalq sifatida X asrga kelib shakllandi, hududiy, iqtisodiy, madaniy, til va tip birligiga ega bo'ldi deb hisoblaydi. A. Asqarov keyingi yillardagi tadqiqotlarida o'zbek xalqining shakllanish nuqtasini X asr deb ko'rsatmagan. Maqolada mualliflar o'zbek xalqining Dashti Qipchoqdan kirib kelgan ko'chmanchi o'zbeklardan paydo bo'lgan degan tushunchani g'ayri ilmiy qarash sifatida baholaydi. Faqat "o'zbek" atamasi Movarounnahrda XV asr oxiri – XVI boshlarida Shayboniyxon bilan birga kirib kelganligini ta'kidlaydi. K.Shoniyozov Dashti Qipchoqdan kirib kelgan ko'chmanchi o'zbeklar son jihatdan uncha ko'p bo'lmagan degan fikr to'g'riligini qayd etadi.

A. Asqarov o'zbek xalqining kelib chiqish tarixini uch bosqichdan – etnogenez, etnik tarix va millat tarixidan iborat deb hisoblaydi. Agar xalqlarni kelib chiqishi masalasiga doir metodologik talablardan kelib chiqadigan bo'lsak, birinchidan, etnogenez, etnik tarix va millat tarixining har birini alohida olganda, ularning boshlang'ich va yakuniy nuqtalari bor². Olim o'zining monografik asarida o'zbek xalqining shakllanish jarayonini xronologik ketma-ketlikda yoritib, O'zbekiston hududlari va uning tevarak atrof hududlarida ikki yarim ming yil davom etgan etnogenetik jarayonlar natijasida, ya'ni so'g'diylar, xorazmiylar, boxtariylar va saklarning shu zaminda bronza davridan boshlab, ular bilan yonma-yon yashab kelayotgan turkiyzabon qabila va qavmlar bilan aralashuvi, qorishuvi natijasida, o'zbek xalqi XI asrda to'la-to'kis, XII asrda esa uzil-kesil shakllandi, deyish mumkin deb yozadi³. XI-XII asr birinchi yarmida uzil-kesil shakllangan o'zbek xalqi tarkibiga XIII asr birinchi yarmidagi mo'g'ul istilolari va XVI asr boshlarida O'rta Osiyoga shayboniylarning kirib kelishi munosabati bilan o'zbek xalqi tarkibining asosi o'zgarib qolmadi⁴. Ta'kidlash joizki, A. Asqarovning o'zbek xalqining etnogenezini boshlang'ich davriga oid nuqtai nazariga bugungi kungacha bir qator olimlar e'tiroz bildirib kelmoqda. Jumladan, "Andronova madaniyati" nomi ostidagi qabilalarning turkiy tilda so'zlashganligi haqidagi fikrlari ilmiy doirada bahsli bo'lib qolmoqda. K. Shoniyozov va A. Asqarovlarning o'zbek xalqining etnik birlik bo'lib shakllangan davri masalasidagi xulosalari bir-biridan

¹ Асқаров А., Ахмедов Б. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. (дастлабки мулоҳазалар) // "Ўзбекистон овози". 1994 йил 20 январь. (The history of the origin of the Uzbek people. (initial comments) // "Voice of Uzbekistan". January 20, 1994.)

² Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б. 15. (The history of the origin of the Uzbek people. – Tashkent: Uzbekistan, 2015. – P. 15.)

³ Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2007. – Б. 252., Ўша муаллиф. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б. 451. (Ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people. – Tashkent: University, 2007. – P. 252., The same author. The history of the origin of the Uzbek people. – Tashkent: Uzbekistan, 2015. – P. 451.)

⁴ Асқаров А.А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари // «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги Республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004. – Б. 3–10. (Some theoretical and scientific-methodological issues of the ethnogenesis and ethnic history of the Uzbek people // Materials of the Republican scientific-theoretical seminar on the topic "Origin of the Uzbek people: scientific-methodological approaches, ethnogenetic and ethnic history". – Tashkent, 2004. – Pp. 3–10.)

keskin farq qilmaydi. Har ikki elshunos va arxeolog olimlar o'zbek ajdodlarining alohida elat bo'lib shakllanishining tugash vaqtini XI-XII asrlar atrofida ko'rsatadi.

A. Asqarov o'zbek xalqining etnik tarixi bosqichini uzoq davom etgan etnogenetik jarayon ekanini ta'kidlab, uning xronologik chegarasini XII asrdan to XIX asr oxiri – XX asr boshlarigacha bo'lgan davr bilan belgilaydi. Mo'g'ullar istilosi davrida turk-mo'g'ul qabilalari jaloyir, barlos, qavchin va arlotlarning mintaqa hududlariga kirib kelgani, ularning etnogenetik jarayonlardagi ishtirokini yaxshi ko'rsatib o'tadi. Muallif monografiyasida Amir Temur va temuriylar davridagi etnik manzara, aniqrog'i bu davrda kechgan migratsion jarayonlar, migrantlarning joylashuvi, etnoslararo integratsiya va etnik konsolidatsiya holati ko'plab materiallar asosida tahlil qilingan. Muallif ushbu davrda (XIV-XV asrlarda) Movarounnahr va unga tutash hududlarga chetdan ko'chib kelgan etnoslarning mahalliy aholi bilan yaqinlashib borishi, etnomadaniy aloqalar natijasida qorishib ketish jarayonini manbaa va adabiyotlardagi materiallar asosida bayon qilgan.

XVI asr va keyingi asrlarda Dashti Qipchoqdan Movarounnahr va Xorazm hududlariga ko'chib kelganlar mahalliy aholi sonini ko'paytirish bilan birga, uning etnik tarkibini ham boyitdi. Dashti Qipchoqdan ko'chib kelgan qabilalar va mahalliy etnoslar o'rtasidagi qorishuv jarayoni, ya'ni etnoslararo munosabatlar faolligi kuzatiladi. U. Abdullayev yozishicha, tarixiy taraqqiyotning keyingi davrlarida o'zbek xalqining shakllanish jarayoni mavjud etnik guruhlarining o'zaro yaqinlashuvi (integratsiya), ayrimlarini etnik jihatidan birikishi (konsolidatsiya) va hatto keyinroq etnografik guruhlarining qorishuv (assimilyatsiya) holati rivojlanib bordi¹. A. Asqarov o'z tadqiqot ishida bu jarayonlarni mintaqada urug'larning aralashuvi va o'zbek xalqi tarkibiga kirishi misolida ko'rsatib bergan². Muallif xulosasiga ko'ra, Dashti Qipchoq o'zbeklarining etnik tarkibida o'z tillarini yo'qotib, turkiyda so'zlashuvchi elatlar bo'lib, antropologik tipi Janubiy Sibirni eslatgan. Ularning katta qismi O'rta Osiyo ikki daryo oralig'iga kelib o'rnamshgach, mahalliy aholi bilan aralashib ketishi oqibatida o'zbeklarning antropologik tipida mo'g'ul qiyofa etnik guruhlar qatlami qalinlashadi. Kitobning shu bobida 92 bo'li o'zbek urug'larining manbalarda ifodalanishini jadval shaklida taqdim etdi. Bu jadval dastlab O'. Nosirovning "O'zbeklar shajarasi" asarida qayd etilgan³.

A. Asqarov o'zbeklarning etnik tarixi uzoq davom etgan etnomadaniy jarayon hisoblab, XIX asr oxiri – XX asrning boshlarigacha davom etganligini arxeologik, taixiy-etnografik, manbashunoslik va boshqa materiallar bilan, o'z qarashlari doirasida asoslaydi. Aynan shu davrlardan o'zbek xalqining millat tarixi boshlangan deb ko'rsatadi. A. Asqarov o'zbek xalqning etnogenezi va etnik tarixi masalasi yuzasidan olib borgan tadqiqotlarida, etnos muammosining ilmiy-nazariy hamda metodologik tamoyillaridan kelib chiqib o'quvchiga havola qiladi. Xususan, olimning uzoq yillar davomida izlanish olib borgan va to'plagan materiallari "O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi" nomli monografiyasida tizimli jamlangan. Bu tadqiqot ishida ko'tarilgan muammolarda kitobning murakkabligiga qaramay,

¹ Абдуллаев У. Ўзбек халқининг келиб чиқишини ўрганишга бағишланган қимматли асар (Аҳмадали Асқаровнинг "Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи" номли монографияси ҳақида баъзи фикр-мулоҳазалар) // Ўзбекистон моддий маданияти тарихи. – Самарқанд, 2016. №39. – Б. 22.(A valuable work dedicated to the study of the origin of the Uzbek people (some comments on Ahmadali Askarov's monograph "History of the origin of the Uzbek people") // History of the material culture of Uzbekistan. – Samarkand, 2016. No. 39. – P. 22.)

² Асқаров А. А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б. 486–508. (The history of the origin of the Uzbek people. – Tashkent: Uzbekistan, 2015. – Pp. 486–508.)

³ Носиров Ў. Ўзбеклар шажараси (Этник тарихга холис назар). – Тошкент., "EXTREMUM PRESS", 2012. – Б. 378–382. (Family tree of Uzbeks (Unbiased view of ethnic history). – Tashkent, "EXTREMUM PRESS", 2012. – Pp. 378–382.)

ularning o'ziga xos yechimlari bor¹. Asar o'zbek xalqining etnogenezi, etnik tarixi, xalq va millat bo'lib qaror topish jarayoni bilan bog'liq ko'plab masalalarning ilmiy yechimini topib ko'rsatishga bag'ishlangan muhim tadqiqot sanaladi. So'nggi yillardagi tadqiqotlarida ikki ildizli o'zbek xalqi ilmiy g'oyasini mustahkamladi. Ularning tarixiy ildizlari neolit davriga xos Kaltaminor va Joytun madaniyatiga borib taqalishini yozmoqda².

Etnograf I. Jabborov "O'zbeklarning etnik tarixi" maqolasida³ bu muammoni nafaqat o'zbek eli, balki hududdagi qo'shni etnoslar bilan bog'liq holda o'rganish shartligini, chunki O'rta Osiyo xalqlarining kelib chiqishi va shakllanishi ibtidoiy davrlardan umumiy mushtaraklikka ega ekanligini yozadi. Muallif fikricha, o'zbeklar, qirg'iz, qozoq, turkman, qoraqalpoq va tojiklar bu yerda paleolit (qadimgi tosh) davrida umumiy etnik zaminda paydo bo'lib, ming yillar davomida ularning irqiy va etnik o'ziga xos xususiyatlari shakllanib, tillari ham o'zgarib kelgan. I. Jabborov asosi ko'rsatilmagan ma'lumotlarga tayanib, Markaziy Osiyoda odam bir million yil muqaddam paydo bo'lib, taxminan eramizdan avvalgi III ming yillikda uzoq davr davomida mintaqada murakkab etnogenetik jarayonlar yuz berib, katta ko'chishlar sodir bo'lgan, asrlar osha chegaralari o'zgarib turgan o'ziga xos muayyan xo'jalik madaniy tiplar tarixiy etnografik viloyatlar va etnik birikmalar, xalq va elatlar yuzaga kelgan deb ta'kidlaydi. I. Jabborov "O'zbek xalqi etnografiyasi" nomli asarida⁴, XIV – XV asrlarda O'rta Osiyoga, jumladan Farg'ona vodiysi va hozirgi O'zbekistonning janubiy rayonlariga hamda Movarounnahrda mo'g'ul qabilalarining (jaloir, barlos, qovchin, arlat, alchin, ming, mang'it, nayman va hako'zolar) ko'chib kelishi kuchayganligini yozadi. Bu borada muallif V. Bartold va boshqa rus tadqiqotchilari asarlariga suyanadi. A. Asqarov esa, barloslarni mo'g'ul emas, turk qabilasi ekanini qayd etadi⁵. I. Jabborov fikricha, eng yirik ko'chishlardan biri XV asr oxirlari va XVI asr boshlarida ro'y berib, mazkur guruhning o'ziga xosligi irqiy tuzilishida mongoloid belgilarning ancha sezilarli ekanligi, tilida "jo'qchilar" shevasi kuchli va o'z nomini "o'zbek" deb nomlashidadir. Bu guruh turli qo'ng'iro't, mang'it, qipchoq, nayman, kenagas, saroy, xitoy, ming, yuz, qirq, qatag'on va hokazo qabilalardan iborat. Hozirgi O'zbekistonning Zarafshon, Surxondaryo va Qashqadaryo vodiylarida, Xorazm vohasi va boshqa hududlarida "o'zbek" nomi bilan atalgan turkiy qabilalar ham o'rnasha boshlaydi va mahalliy aholi bilan aralashib ketadi⁶. Olim bu ma'lumotlarni taqdim etishda antropologiya va tilshunoslik ilmiy xulosalarini chetlab o'tadi. XX asr ikkinchi yarmidan boshlab mo'g'uliy irqning Markaziy Osiyo hududlariga yoyilishi davri, tilning etnik xususiyatlari, urug'larning turkumlanishi kabi masalalar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, xulosalar va tarixiy dalillar ko'rsatilgan edi. "O'zbeklar (An'anaviy xo'jaligi, turmush tarzi va

¹ Бердимуродов А.Э., Матбабаев Б.Х. Академик Ахмадали Аскарлов. К 80-летию юбилею и 60-летней научно-педагогической деятельности // Ўзбекистон моддий маданияти тарихи. – Самарқанд, 2016. №39. – Б. 15. (Academician Akhmadali Askarov. To the 80th anniversary and 60 years of scientific and pedagogical activity // History of material culture of Uzbekistan. – Samarkand, 2016. No. 39. – P. 15.)

² Аскарлов А.А. Ўзбек халқи – Марказий Осиёнинг азалдан туркий тилли туб жойли маҳаллий аҳолиси // TDPU Ilmiy axborotlari, Ilmiy-nazariy jumali. – Toshkent, 2018. №3 (16). – Б. 2–5. (The Uzbek people are the indigenous Turkic-speaking inhabitants of Central Asia // TDPU Scientific information, Scientific-theoretical magazine. – Tashkent, 2018. No. 3 (16). – Pp. 2–5.)

³ Жабборов И. Ўзбекларнинг этник тарихи // "Жаҳон адабиёти" журнали. – Тошкент, 2009. №12. – Б. 161–165. (Ethnic history of Uzbeks // "World Literature" magazine. – Tashkent, 2009. No.12. – Pp. 161–165.)

⁴ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 320 б. (Ethnography of the Uzbek people. – Tashkent: Teacher, 1994. – 320 p.)

⁵ Аскарлов А. А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: O'zbekiston, 2015. – Б. 50. (The history of the origin of the Uzbek people. – Tashkent: Uzbekistan, 2015. – P. 50.)

⁶ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 81.; Ўзбекларнинг этник тарихи // "Жаҳон адабиёти" журнали. – Тошкент, 2009. №12 – Б. 164. (Ethnography of the Uzbek people. – Tashkent: Teacher, 1994. – P. 81.; Ethnic history of Uzbeks // "World Literature" magazine. – Tashkent, 2009. No. 12 – P. 164.)

etnomadaniyati) asarida yozishicha¹, o'zbeklarning qozoq, qirg'iz, turkman, tojik kabi xalqlar bilan etnik ildizi birligini ko'rsatib, tojik xalqi geografik joylashuvi tufayli til va irq jihatdan turkiylashmagan va yevropoid belgilarni saqlab qolgan. Ammo kelgindi ko'chmanchilar tabiiy-geografik sharoit noqulay bo'lganligi tufayli uncha uzoq turmaganlar. "Kelgindi ko'chmanchilar" deganda, muallif aynan qaysi davr, qaysi qabilalar ekanligini noaniq qoldiradi. I. Jabborov o'zbek xalqi etnik tarixiga oid mulohazalari manbasi ko'rsatilmagan ma'lumotlar, ehtimollik darajasi yuqori bo'lgan xulosalar bilan boyitilgan. I. Jabborov muallifligida nashr etilgan asarlarda o'tgan asrdagi rus olimlarining nazariyalari, tadqiqotlari va olimning ko'plab ilmiy farazlari o'rin olgan.

Xitoyshunos A. Xo'jayevning 2015-yilda "FA-F1-G028: Markaziy Osiyo etnik tarixiga oid sharq tillaridagi qadimiy va o'rta asr manbalaridagi ma'lumotlar" nomli fundamental tadqiqot loyihasi asosida "Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga oid ma'lumotlar (Qadimiy hamda ilk o'rta asr Xitoy manbalaridan tarjimalar va tadqiqotlar)" nomli asari² yozildi. Ushbu tadqiqot ishida miloddan avvalgi VII-V asrlar oralig'ida bitilgan "Zuo Chjuan" ("Zuo [Chyuming] bayoni"), "Ershisi shi" ("24 tarix") deb nomlangan sulolalar tarixi majmuidan o'rin olgan 8 ta sulola tarixlari, VIII-XII asrlar oralig'ida yozilgan 3 ta yirik asarlardagi Markaziy Osiyo xalqlari etnik tarixiga oid ma'lumotlarning ayrim qismlari ilk bor asl manbadan o'zbek tiliga tarjima qilingan. Bundan tashqari, asarning yozilishida xitoy va uyg'ur tillaridagi tarixiy adabiyotlar, turli xitoy lug'atlaridan ham keng foydalanilgan. Asar ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida mil.avv. II-I ming yillikdagi ilk turklar, III-V asrlardagi turqiy qabilalar, turk (tujyue) qabilasi, Kushon davlati asoschilari day-ruziye (da-yuechji)lar, saklar, sute (sug'd), Qadimgi Farg'ona aholisi, yaypan (yuepan)larga oid tarjimalar qayd etilgan bo'lsa, ikkinchi qismi xitoy manbalaridagi kvey-fang (guy-fang), kyang (chyang), tiyey (di) va rivem (rung) etnonimlari, xunlarning kelib chiqishiga oid yangi qarashlar, uyg'ur etnonimi, xitoy manbalaridagi "tujyue" etnonimi, sug'd va xitoy atamalariga doir tadqiqotlar o'rin olgan.

Sh. Kamoliddin o'zbek xalqining davlatchilik va etnik tarixi masalasida yuqoridagi tadqiqotchilardan farqli ravishda Somoniylar sulolasining o'rmini ko'rsatishga urinmoqda. Muallifning manbashunoslik izlanishlaridagi xulosasiga ko'ra, qadimgi o'troq va shahar turklarining avlodlari bo'lgan Somoniylar (XX asrda "sart" deb atalgan), 1924-yilda bolsheviklar tomonidan amalga oshirilgan ma'muriy bo'linishdan keyin hozirgi o'zbek xalqining etnomadaniy asosini tashkil etdilar. Somoniylar sulolasining O'rta Osiyoda hukm surgan davri o'zbek xalqi davlatchiligi tarixining ajralmas qismi sifatida baholanishi lozim³. Olimning bu yondashuvi mahalliy va xorij tadqiqotchilari tomonidan "panturkizm" tarafdori sifatida baholandi. Masalaga oid xulosalari bugungi kunda keng jamoatchilikda ko'plab bahslarga sabab bo'lib kelmoqda. Ayniqsa, qo'shni Tojikiston ilm-fanida jiddiy tanqidiy mulohazalar yuritilayotgani kuzatilmoqda⁴. Ayrim tojik fan olimlari (L.Boymatov) bu masalani

¹ Жабборов И. Ўзбеклар (Анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти). Қайта ишланган ва тўлдирилган 2-нашр. – Тошкент., "Шарқ", 2008. – 240 б. (Uzbeks (Traditional economy, lifestyle and ethnoculture). Revised and Completed 2nd Edition. – Tashkent., "Sharkh", 2008. – 240 p.)

² Хўжаев А. Марказий Осиё халқлари тарихига оид маълумотлар (Қадимий ҳамда ilk ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва тадқиқотлар). – Т.: "Навруз", 2015. – 332 б. (Khojaev A. Information on the history of the peoples of Central Asia (translations and studies from ancient and early medieval Chinese sources). – Т.: "Navruz", 2015. – 332 p.)

³ Камолитдин Ш. С. Сомонийларнинг келиб чиқиши масаласига доир // Moziydan Sado (Echo of History, Эхо истории). – Тошкент, 2006. №4 (32). – С. 15–18. (Kamoliddin Sh. S. Regarding the issue of the origin of the Komoni // Sound from Moziy (Echo of History, Eho istorii). – Tashkent, 2006. No. 4 (32). – Pp. 15–18.)

⁴ Давлатходжа Довуди. О дирхеме – медальоне таджикского правителя, Саманида Мансура I Б. Нуха (Заметки к статье Ш.С.Камолитдина «Медальон Мансура б. Нуха»(1) // Саманиды – уникальный исторический феномен в мировой цивилизации. – Душанбе., 2019. – С. 767–789. (About the dirham - medallion of the Tajik ruler, Samanid Mansur I B. Nukh

bo'rttirib, butun o'zbek olimlari va ilm-fani tarixni soxtalashtirish, tojik millatini, tarixini obro'sizlantirish deb, millat tarixchilarini qarshi javob qaytarishga chaqirmoqda. Bu esa, tarixdan yonma-yon, qorishib yashab kelgan o'zbek va tojik xalqlarining ilmiy jamoatchiligida va jamiyati o'rtasida millatchilik hissini rivojlantirmoqda.

Mustaqillik yillarida o'zbeklar to'g'risida va xalqning kelib chiqishiga bag'ishlangan, darslik, o'quv-uslubiy qo'llanma hamda publitsistik yo'nalishda yozilgan ko'plab asarlar chop etildi. L. Boboxonova va S. Bekturganovanning "O'zbekiston va o'zbeklar" darsligi, U. Sanaqulov "O'zbek xalqi va tilining etnogenezi hamda etnik qatlamlari", A. Ibrohimovning "Bizkim, o'zbeklar. Milliy davlatchiligimiz asoslari haqida mulohazalar", O'. Nosirov, U. Sanaqulov va Sh. Eshonkulovlarning "O'zbek xalqi va tili tarixini o'rganishda o'tmish manbalarning talqini" o'quv-uslubiy qo'llanmasi, Chorsham'ning "To'qson ikki bori o'zbek" nomli maqolasi va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalqining etnik tarixi yuzasidan ko'plab tadqiqotlar chop etilgan. Tadqiqotlardagi aksariyat xulosalar bir-biriga o'xshash, hatto sovet davri izlanishlari xulosalariga ham o'xshash. Bu holat fanning rivojlanish darajasi qanday ekanligini yoritib beruvchi ko'rsatkich bo'lib, nazariy-metodologik jihatdan mahalliy olimlar sovet davridagi qarashlardan deyarli uzoqlashmaganini anglatadi. Mustaqillik davrida ushbu qarashlarning milliylashtirilib, "o'zbeklikka" ko'proq urg'u berilgani hisobga olinmasa, nazariyani boshqa rakursda ko'rib chiqishga, e'tiborni "bir etnosga" emas, balki shu vaqtda shakllangan ijtimoiy-madaniy muhitga qaratishga harakatlar sezilmaydi. Balki bu holat mahalliy olimlarning ham aybi emasdir. Chunki g'arbda rivojlangan xalq shakllanishiga oid ko'plab yangi nazariyalar o'z vaqtida ilm-fanga olib kirilmadi, proteksionizm kuchi bilan o'z qobig'iga o'ralib olish kuchli bo'lib, yangicha qarashdagi izlanishlarga yo'l berilmadi. Buning oqibatida etnologiya sohasida xalq tarixining nazariy jihatlari rivojida turg'unlik, noqislik va jarayonlar talqinidagi noaniqlik holati yuzaga kelib, yildan-yilga muammolar chuqurlashib bordi. Ba'zi olimlarning sa'y-harakatlari bilan ilk va o'rta asrlardagi urug'-qabilaviy munosabatlar haqidagi ma'lumotlar to'ldirilgan, aniqlashtirilgan bo'lsa, boshqalarining bir yoqlama yondashuvlari oqibatida mahalliy olimlarning "millatchilik"da ayblanishiga olib keldi. Bu esa etnotsentrizmga olib keladigan sovetcha "etnos nazariyasi"ning bugungi zamon munosabatlariga mos emasligidan dalolat beruvchi signallaridan biri hisoblanadi.

(Notes to the article by Sh.S. Kamoliddin "The Medallion of Mansur b. Nukh) (1) // Samanids - a unique historical phenomenon in world civilization. – Dushanbe., 2019. – Pp. 767–789.)

ZAMONAVIY XALQARO MUNOSABATLAR TIZIMIDA XITOIYNING O'RNI

SADIBAQOSEV HABIBULLO

Dotsent, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD), O'zXIA

Annotatsiya: Ushbu maqola Xitoyning zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi rolini o'rganib, uning rivojlanayotgan tashqi siyosati, iqtisodiy ta'siri va strategik majburiyatlariga e'tibor qaratadi. Xitoyning global kuch sifatida tez yuksalishi bilan uning xalqaro tizimga ta'siri tobora kuchayib bormoqda. Tadqiqotda Xitoyning tashqi siyosiy maqsadlari va uning asosiy xalqaro tashkilotlar va ko'p tomonlama platformalardagi o'rni chuqur tahlil qilinadi. Bundan tashqari, u Xitoyning kengayib borayotgan iqtisodiyoti, xususan, "Bir makon, bir yo'l" tashabbusi kabi tashabbuslar va uning iqtisodiy ta'sirining global tartib uchun ta'sirini o'rganadi. Maqolada, shuningdek, Xitoyning strategik majburiyatlari, jumladan, uning harbiy modernizatsiya sa'y-harakatlari, hududiy nizolar va mintaqaviy xavfsizlik dinamikasi ko'rib chiqiladi. Xitoy tashqi siyosatining o'zgaruvchan tabiati, birinchi navbatda, mintaqaviy yo'nalishdan yanada qat'iy global pozitsiyaga qadar, ushbu tadqiqotda asosiy tadqiqot yo'nalishi hisoblanadi. Tahlil shuningdek, Xitoyning iqlim o'zgarishi, xalqaro rivojlanish va global boshqaruv kabi transmilliy muammolarni hal qilishdagi rolini ham ko'rib chiqadi. Umuman olganda, tadqiqot Xitoyning zamonaviy xalqaro tizimdagi rolining ko'p qirrali mohiyatini va uning global barqarorlik va tartib uchun oqibatlarini yoritib beradi. Xitoyning diplomatik, iqtisodiy va strategik faoliyatini o'rganib, ushbu maqola XXI asrda xalqaro munosabatlarning rivojlanayotgan dinamikasini chuqurroq tushunishga yordam beradi va Xitoyning o'sib borayotgan ta'siri bilan bog'liq potensial imkoniyatlar va muammolar haqida tushuncha beradi.

Tayanch so'z va iboralar: Xitoy, xalqaro munosabatlar, global kuch, global iqtisodiyot, tashqi siyosat, mintaqaviy ta'sir, global ta'sir, "Bir makon, bir yo'l" tashabbusi, geosiyosat, iqtisodiy hamkorlik.

Аннотация: В данной статье исследуется роль Китая в системе современных международных отношений, с акцентом на его развивающуюся внешнюю политику, экономическое влияние и стратегические обязательства. С быстрым ростом Китая как мировой державы его влияние на международную систему становится все более значительным. Исследование предлагает углубленный анализ внешнеполитических целей Китая и его позиций в ключевых международных организациях и многосторонних платформах. Кроме того, рассматривается растущее экономическое влияние Китая, особенно через такие инициативы, как «Пояс и путь», а также последствия этого влияния для мирового порядка. В статье также анализируются стратегические обязательства Китая, включая модернизацию его вооруженных сил, территориальные споры и динамику региональной безопасности. Особое внимание уделено изменению характера внешней политики Китая — от преимущественно региональной направленности к более активной глобальной роли. В анализ также включена оценка вклада Китая в решение транснациональных проблем, таких как изменение климата, международное развитие и глобальное управление. В целом, исследование проливает свет на многогранную роль Китая в современной международной системе и ее влияние на глобальную стабильность и порядок. Рассматривая дипломатическую, экономическую и стратегическую деятельность Китая, статья способствует более глубокому пониманию динамики международных отношений в 21 веке и освещает потенциальные возможности и вызовы, связанные с растущим влиянием Китая.

Ключевые слова и выражения: Китай, международные отношения, сверхдержава, глобальная экономика, внешняя политика, региональное влияние, глобальное влияние, инициатива «Пояс и путь», геополитика, экономическое сотрудничество.

Abstract: This article explores the role of China in the system of modern international relations, focusing on its evolving foreign policy, economic influence, and strategic engagements. With the rapid rise of China as a global

power, its impact on the international system has become increasingly significant. The study provides an in-depth analysis of China's foreign policy objectives and its position in key international organizations and multilateral platforms. Furthermore, it examines China's expanding economic footprint, particularly through initiatives such as the Belt and Road Initiative, and the implications of its economic outreach for the global order. The article also delves into the strategic engagements of China, including its military modernization efforts, territorial disputes, and regional security dynamics. The evolving nature of China's foreign policy, from a primarily regional focus to a more assertive global posture, is a key area of investigation in this study. The analysis also considers China's role in addressing transnational challenges such as climate change, international development, and global governance. Overall, the research sheds light on the multifaceted nature of China's role in the modern international system and its implications for global stability and order. By examining China's diplomatic, economic, and strategic activities, this article contributes to a deeper understanding of the evolving dynamics of international relations in the 21st century and provides insights into the potential opportunities and challenges presented by China's growing influence.

Key words and phrases: China, international relations, superpower, global economy, foreign policy, regional influence, global influence, Belt and Road Initiative, geopolitics, economic cooperation.

Kirish: Xitoyning zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi roli so'nggi o'n yilliklarda global siyosiy, iqtisodiy va xavfsizlik landshaftlarini o'zgartirib, sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. Dunyoning eng ko'p aholisi va ikkinchi yirik iqtisodiyoti bo'lgan Xitoyning xalqaro sahnaga ta'siri ortib borayotgani akademik, diplomatik va strategik nutqning asosiy nuqtasiga aylandi. Ushbu maqola Xitoyning zamonaviy xalqaro tizimdagi ko'p qirrali rolini har tomonlama tahlil qilishga, uning tashqi siyosiy maqsadlari, iqtisodiy aloqalari va strategik manyovrlarini o'rganishga va global boshqaruv va tartib uchun oqibatlarini baholashga intiladi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi Xitoyning global kuch sifatidagi misli ko'rilmagan yuksalishi va uning mavjud xalqaro tuzumga ta'sirini kengaytirishning keng qamrovli oqibatlari bilan ta'kidlanadi. O'zining ulkan iqtisodiy tashabbuslari, qat'iy diplomatik pozitsiyasi va o'sib borayotgan harbiy salohiyati bilan Xitoy xalqaro munosabatlar dinamikasini shakllantirishda asosiy o'yinchi sifatida namoyon bo'ldi. Xitoyning global ishtirokining motivlari, strategiyalari va oqibatlarini tushunish siyosatchilar, olimlar va amaliyotchilar uchun tobora o'zaro bog'langan va o'zaro bog'liq bo'lgan dunyoning murakkabliklarini boshqarishda juda muhimdir.

Bundan tashqari, Xitoyning xalqaro munosabatlardagi rolining o'zgaruvchan tabiati jahon hamjamiyatiga ham imkoniyatlar, ham muammolar tug'diradi. Bir tomondan, Xitoyning iqtisodiy o'sish va rivojlanish tashabbuslari, xususan, infratuzilmaga investitsiyalar, savdo sherikliklari va rivojlanishga yordam berish orqali mintaqaviy va global farovonlikni oshirish salohiyatiga ega. Boshqa tomondan, Xitoyning hududiy nizolar, strategik raqobatdagi qat'iyatligi va inson huquqlari, global boshqaruv va xavfsizlik kabi masalalar bo'yicha turlicha qarashlari uning yuksalishining global barqarorlik va mavjud liberal xalqaro tartib uchun oqibatlari haqida xavotirlarni kuchaytirdi.

Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola Xitoyning zamonaviy xalqaro tizimdagi o'rni haqida tushuncha berish, tashqi siyosatining omillari, iqtisodiy ta'siri va mintaqaviy va global aloqalarida rivojlanayotgan strategik dinamika haqida ma'lumot berishga qaratilgan. Xitoyning xalqaro xulq-atvorining nozik tomonlarini o'rganish orqali ushbu tadqiqot Xitoy yuksalishining global oqibatlarini chuqurroq tushunishga hissa qo'shish, shuningdek, diplomatiya, savdo, xavfsizlik va global sohalarida siyosiy munozaralar va strategik qarorlar qabul qilish haqida ma'lumot berishga intiladi.

Tadqiqot usullari: Ushbu ilmiy maqola Xitoyning zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi rolini tahlil qilish uchun sifatli metodologiyadan foydalanadi. Tadqiqot Xitoyning global miqyosdagi iqtisodiy, harbiy va diplomatik faoliyatini har tomonlama baholash uchun adabiyotlar tahlili, amaliy tadqiqotlar va empirik ma'lumotlarning kombinatsiyasidan foydalanadi. Ilmiy maqolalar, hisobotlar va hukumat nashrlarini o'z ichiga olgan asosiy va ikkilamchi manbalarga ushbu tadqiqot uchun tegishli ma'lumotlarni to'plash uchun kirish mumkin.

Natijalar: Xitoy ming yillar davomida o'z ichiga olgan uzoq va murakkab xalqaro munosabatlar tarixiga ega. Qadimgi sivilizatsiya sifatida paydo bo'lgan dastlabki davrdan tortib to global qudratli davlat sifatidagi hozirgi mavqeigacha Xitoyning xalqaro munosabatlardagi tarixiy roli ham ta'sirchan, ham dinamik bo'lgan.

Xitoyning xalqaro munosabatlarga qo'shilishining dastlabki holatlaridan biri Xan sulolasi davriga (miloddan avvalgi 206-yil va milodiy 220-yillar) to'g'ri keladi. Bu davrda Xitoyning Yaqin Sharq va Yevropa bilan bog'lovchi Ipak yo'li tashkil etildi.¹ Ushbu qadimiy savdo yo'li bo'ylab tijorat rivojlanib, qo'shni mintaqalar bilan madaniy almashinuv va diplomatik aloqalar o'rnatish imkonini berdi. Bu davrda Xitoyning iqtisodiy va texnologik taraqqiyoti uning xalqaro munosabatlardagi ta'sirining kuchayishiga yordam berdi.

Biroq, Xitoy Tang sulolasi davrida (milodiy 618-907-yillar) xalqaro munosabatlarda faolroq rol o'ynadi.² Tang sulolasi imperator Tayzong davrida o'z hududini O'rta Osiyoga kengaytirib, mintaqada siyosiy va iqtisodiy hukmronlikni o'rnatdi. Bu kengayish nafaqat savdo-sotiqni osonlashtirdi, balki Xitoy madaniyati va buddizmning tarqalishiga yordam berdi.

XIII asrda mo'g'ullarning Xitoyning bosib olishi mamlakat xalqaro munosabatlarida yana bir muhim voqea bo'ldi. Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ullar Yuan sulolasini (milodiy 1271-1368-yillar) o'rnatdilar va Xitoyda qariyb bir asr hukmronlik qildilar.³ Mo'g'ullarning ulkan hududlarni egallashi xalqaro savdoni osonlashtirdi, chunki ular Ipak yo'li bo'ylab savdo va aloqani rivojlantirishga qaratilgan siyosatni amalga oshirdilar. Shunisi e'tiborga loyiqki, italiyalik savdogar Marko Polo bu davrda Xitoyga tashrif buyurdi va o'z tajribalarini hujjatlashtirib, mamlakat haqida Yevropadagi ma'lumotlarini oshirdi.

Xitoyning xalqaro munosabatlardagi tarixiy roli Min sulolasi davrida ham (milodiy 1368-1644-yillar) muhim voqealarga guvoh bo'ldi.⁴ Imperator Yongle hukmronligi davrida Xitoy admiral Chjen Xe boshchiligidagi ulkan dengiz ekspeditsiyalarini amalga oshirdi. Bu ekspeditsiyalar Afrikagacha yetib bordi, mahalliy rahbarlar bilan diplomatik aloqalarni rivojlantirdi va Xitoyning dengiz kuchlarini namoyish etdi. Biroq, imperator Yongle vafotidan so'ng, Xitoy o'z e'tiborini ichkariga qaratdi, asosan dengiz kuchlarini kengaytirishdan voz kechdi va o'zini dunyodan ajratib qo'ydi.

Xitoyning G'arb davlatlari bilan tarixiy munosabatlari XIX asrda sezilarli o'zgarishlarga duch keldi. Buyuk Britaniya bilan olib borilgan afyun urushlari (1839-1860-yillar) Xitoyning xalqaro munosabatlardagi obro'sini sezilarli darajada zaiflashtirdi.⁵ Bu mojarolar natijasida chet el kuchlariga ekstraterritorial huquqlar bergan va Xitoy suverenitetiga putur yetkazuvchi va uning bozorini G'arb manfaatlariga ochib beradigan tengsiz shartnomalar paydo bo'ldi. Xitoy tarixida zaif deb hisoblangan ushbu davr "Xo'rlik asri" ("Century of Humiliation") deb nomlandi.

XX asr boshlari Xitoyda siyosiy g'alayon va mafkuraviy harakatlar davri bo'ldi, xususan, 1911-yildagi Respublika inqilobi va 1949-yilda Xitoy Xalq Respublikasi (XXR) tashkil topishi bunga asosiy sabab bo'ladi.⁶ Rais Mao Szedun boshchiligidagi XXR sotsialistik va kommunistik mafkuralarni targ'ib qilish orqali xalqaro maydonda o'zini namoyon qilishga intildi. Sovuq urush davrida Xitoyning Sovet Ittifoqi

¹ Ringmar, E. (2019). *History of International Relations: A Non-European Perspective*. Cambridge, UK: Open Book Publishers.

² Fong, Adam C. (2014). "‘Together They Might Make Trouble’: Cross-Cultural Interactions in Tang Dynasty Guangzhou, 618-907 C.E." *JSTOR: Journal of World History*, vol. 25, no. 4, 2014, pp. 475–492. Retrieved from: <http://www.jstor.org/stable/43818461>

³ Fairbank, John K., (1969). "China's Foreign Policy in Historical Perspective." *JSTOR: Foreign Affairs*, vol. 47, no. 3, 1969, pp. 449–463. Retrieved from: <https://doi.org/10.2307/20039389>

⁴ Felix Kuhn. (2021) "Much More Than Tribute: The Foreign Policy Instruments of the Ming Empire" *Journal of Chinese History* 中國歷史學刊, Volume 5, Issue 1, January 2021, pp. 59–82. Retrieved from: <https://doi.org/10.1017/jch.2020.43>

⁵ China – Foreign Relations, 1860s | Britannica
<https://www.britannica.com/place/China/Foreign-relations-in-the-1860s>

⁶ Feuerwerker, Albert (1976). "The Foreign Establishment in China in the Early Twentieth Century". USA, U of M Center For Chinese Studies, 136 p.

tomonidan qo'llab-quvvatlanishi uning tashqi siyosatiga ta'sir ko'rsatdi, chunki u inqilobiy g'oyalarni tarqatishga va rivojlanayotgan mamlakatlardagi voqealarga ta'sir ko'rsatishga harakat qildi.

Biroq, Xitoyning xalqaro munosabatlarida 1970-yillarning oxirida Deng Syaopinning ko'tarilishi bilan sezilarli burilish yasaldi.¹ Dengning iqtisodiy islohotlari va "Ochilish" ("Opening Up") siyosati Xitoyni jahon iqtisodiyotiga integratsiyalash va G'arb davlatlari bilan munosabatlarini yaxshilashga qaratilgan edi. Bu Xitoy iqtisodiyotini liberallashtirishning boshlanishi va uning xalqaro savdo va investitsiyalarning asosiy ishtirokchisi sifatida paydo bo'lishining boshlanishi edi.

Xitoyning global kuch sifatida yuksalishi XXI asrning eng muhim geosiyosiy o'zgarishlaridan biridir.² Xitoy o'zining jadal iqtisodiy o'sishi, harbiy modernizatsiyasi va xalqaro munosabatlardagi ta'sirining kuchayishi bilan mavjud xalqaro tartibni shakllantirishda asosiy o'yinchiga aylandi. Bu yuksalish global hamjamiyat uchun ham imkoniyatlar, ham muammolarni keltirib chiqaradi.

Xitoy yuksalishining eng sezilarli ta'siridan biri uning iqtisodiy ta'siridir.³ Xitoy hozir dunyodagi ikkinchi yirik iqtisodiyot bo'lib, uning iqtisodiy rivojlanishi yuz millionlab odamlarni qashshoqlikdan qutqardi. Mamlakatning ulkan iste'mol bozori va uning ishlab chiqarish markazi sifatidagi roli uni global ta'minot zanjirlarining ajralmas qismiga aylantirdi. Bu iqtisodiy kuch Xitoyga xalqaro savdo va sarmoyaviy bitimlarda yanada qulayroq shart-sharoitlarni muzokara qilish imkonini beruvchi ortib borayotgan siyosiy ta'sirini ko'rsatadi.

Xitoyning yuksalishi ham global siyosiy maydonda kuch dinamikasini qayta shakllanishiga olib keldi.⁴ Xitoy o'ziga ishongan va qat'iyatlik bilan borgan sari G'arb hukmronlik qiladigan dunyo tartibiga qarshi chiqmoqda. O'nlab yillar davomida Qo'shma Shtatlar liberal demokratik tamoyillarga asoslangan xalqaro normalar va institutlarni shakllantirib, hukmron global kuch bo'lib kelgan. Xitoyning yuksalishi avtoritarizmni davlat boshchiligidagi kapitalizm bilan birlashtirgan boshqaruvning muqobil modelini taqdim etadi. Ushbu muqobil model G'arbg'a asoslangan izohga putur yetkazadi va mavjud xalqaro tartib uchun mafkuraviy qiyinchilik tug'diradi.

Xitoyning harbiy modernizatsiyasi uning yuksalishining yana bir jihati bo'lib, mavjud xalqaro tartib uchun muhim ta'sir ko'rsatadi.⁵ Xitoy o'zining harbiy salohiyatiga, xususan, dengiz floti va raketa texnologiyalariga katta sarmoya kiritmoqda. Bu Yaponiya va Janubiy Koreya kabi mintaqaviy kuchlar hamda Qo'shma Shtatlar o'rtasida xavotir uyg'otmoqda. Xitoyning o'sib borayotgan harbiy qudrati an'anaviy ravishda AQSh harbiylari mavjud bo'lgan Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi status-kvoga qarshi turadi. Bu xavfsizlik raqobatining kuchayishiga olib keldi, mintaqa davlatlari Xitoyning yuksalishiga qarshi muvozanatni saqlashga harakat qilmoqda.

Xitoyning yuksalishi global boshqaruvga ham muhim ta'sir ko'rsatadi.⁶ Ta'sir kuchayib borayotgan Xitoy Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Savdo Tashkiloti va Xalqaro Valyuta Jamg'armasi kabi xalqaro institutlarda ko'proq so'z o'tkazishga intilmoqda. Xitoyning o'sib borayotgan nufuzi Ikkinchi jahon urushidan keyingi davr manfaatlarini aks ettirish uchun ishlab chiqilgan ushbu institutlar ichidagi

¹ Whiting Allen S., (1979). Chinese Domestic Politics and Foreign Policy in the 1970s. Center for Chinese Studies The University of Michigan, 97 p.

<https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/41833/9780472901814.pdf?sequence=1>

² Zarkachi, Imam (2023). Geopolitical and Global Power Shift: The Economic, Military, and Political Rise of China in the 21st Century. Journal of Chinese Interdisciplinary Studies. Vol. 01, No 01, pp. 59-70.

³ Zhang Jun and Gui Lin (2009). The Impact of China's Economic Development on the Global Economy – A Review of Past Economic Literature. China Economist, Vol. 4, No. 1, 18 p. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1544655>

⁴ The Rise of China: Implications for Global Power Dynamics – Diplomacy Network, February 7, 2023
<https://diplomacynetwork.com/the-rise-of-china-implications-for-global-power-dynamics/>

⁵ Lindsay Maizland, (2020). "China's Modernizing Military." Council on Foreign Relations. Retrieved from:
<https://www.cfr.org/backgrounder/chinas-modernizing-military>

⁶ Gerard Roland, (2021). "China's rise and its implications for International Relations and Northeast Asia". Asia and the Global Economy, Volume 1, Issue 2, pp.1-9. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.aglobe.2021.100016>

mavjud kuch dinamikasini shubha ostiga qo'yadi. Xitoyning ko'proq vakillik va ta'sirga bo'lgan talablari potensial ravishda ushbu institutlarning qayta tuzilishiga olib kelishi mumkin va bu ularni hozirgi global tartibning ko'proq vakiliga aylantirishi mumkin.

Bundan tashqari, Xitoyning yuksalishi, ayniqsa, Janubiy Xitoy dengizi va Hind-Tinch okeani kabi mintaqalarda geosiyosiy ta'sirga ega.¹ Xitoyning Janubiy Xitoy dengizidagi hududiy da'volari va harbiy da'vosi qo'shni davlatlar, shuningdek, AQSh bilan keskinlikni kuchaytirdi. Qo'shma Shtatlar mintaqasi uchun an'anaviy xavfsizlik kafolati bo'lib kelgan va Xitoyning yuksalishi uning hukmronligini shubha ostiga qo'yadi. Bu ikki kuch o'rtasida raqobat kuchayib, harbiy mojarolar yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarni keltirib chiqardi. Bundan tashqari, Xitoyning "Bir makon, bir yo'l" tashabbusi, bir qancha qit'alarni qamrab olgan yirik infratuzilmani rivojlantirish loyihasi Xitoy uchun o'z ta'sirini kengaytirish va global miqyosda ta'sir doirasini yoyish yo'li sifatida qaralmoqda. Bu ba'zi mamlakatlarda Xitoyning neokolonializm niyatlari va salohiyati haqida xavotir uyg'otmoqda.

Xitoyning diplomatik sa'y-harakatlari uning xalqaro maydondagi ta'sirga sezilarli ta'sir ko'rsatayotganligini, ta'kidlash lozim.² Mamlakatlar va tashkilotlar bilan faol hamkorlik qilib, Xitoy diplomatik tarmog'ini kengaytirdi va butun dunyo bo'ylab aloqalarini mustahkamlamoqda. Bu Xitoyga xalqaro qarorlarni qabul qilish jarayonlarida ko'proq ta'sir ko'rsatadi va unga global me'yorlar va siyosatlarni shakllantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, Xitoyning iqtisodiy nufuzi diplomatik ta'sirini kuchaytirishda muhim rol o'ynamoqda, chunki u ko'plab mamlakatlar uchun asosiy savdo sherigi va sarmoya manbai bo'lib xizmat qiladi.

Biroq, Xitoyning o'sib borayotgan ta'siri xalqaro hamjamiyatda hayrat va xavotir uyg'otmoqda. Ba'zilar Xitoyning sabablarini shubha ostiga olib, uning kengayishi, xususan, hududiy nizolar va inson huquqlari masalalari bo'yicha xavotirlarni kuchaytirmoqda. Tanqidchilarning ta'kidlashicha, Xitoyning tashqi siyosat va iqtisodiy diplomatiyadagi qat'iyligi o'rnatilgan xalqaro tartibni buzishi mumkin.

Muhokama: Xitoyning zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi o'ini, mamlakatning jahon miqyosida o'sib borayotgan ta'siri va qat'iyligini hisobga olsak, bu katta qiziqish va munozara mavzusidir. Ilmiy maqolaning muhokama qismida biz Xitoy tashqi siyosatining strategik maqsadlariga erishish va milliy manfaatlarini ilgari surishdagi samaradorligini zamonaviy xalqaro munosabatlar kontekstida baholaymiz.

Xitoyning tashqi siyosati yillar davomida sezilarli darajada o'zgarib bordi, bu uning yuksalayotgan iqtisodiy va harbiy kuch sifatidagi o'zgaruvchan rolini aks ettiradi. Mamlakat xalqaro munosabatlarga ko'p qirrali yondashuvni qo'llagan bo'lib, u o'z milliy manfaatlarini ilgari surish va jahon miqyosidagi nufuzini oshirishga qaratilgan diplomatik, iqtisodiy va xavfsizlik tashabbuslarini o'z ichiga oladi. Xitoy tashqi siyosatining samaradorligini baholashda bir qancha asosiy jihatlarni hisobga olish kerak.

Iqtisodiy diplomatiya: Xitoy tashqi siyosati strategiyasining markaziy ustunlaridan biri iqtisodiy diplomatiya bo'lib, bu mamlakatning global ta'sirini kengaytirish va iqtisodiy manfaatlarini ilgari surishda muhim rol o'ynadi. Xitoyning savdo-sotiqni kengaytirish va sarmoya kiritishga alohida e'tibor qaratilishi unga dunyo mamlakatlari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish imkonini berdi va o'zini global iqtisodiyotning asosiy o'yinchisi sifatida ko'rsatdi. 2013-yilda o'z faoliyatini boshlangan "Bir makon, bir yo'l" tashabbusi Xitoyning Osiyo, Afrika va Yevropa bo'ylab ulanish va infratuzilmani rivojlantirishga qaratilgan ulkan iqtisodiy targ'ibot strategiyasining namunasidir.

Samaradorlik nuqtai nazaridan, Xitoyning iqtisodiy diplomatiyasi bozorga kirishni kengaytirish, asosiy resurslardan foydalanishni ta'minlash va iqtisodiy o'sishni oshirish nuqtai nazaridan sezilarli natijalar berdi. "Bir makon, bir yo'l", xususan, ishtirokchi mamlakatlarda infratuzilmani rivojlantirishga yordam

¹ Tony Tai-Ting Liu, (2018). "The Rise of China and Its Geopolitical Implications." Asian Politics Volume 23:1. China. Association for Asian Studies, pp.5-8.

² China's Approach to Global Governance | Council on Foreign Relations
<https://www.cfr.org/china-global-governance/>

berdi va Xitoyning strategik mintaqalarda ta'sirini kuchaytirdi. Biroq, Xitoyning "qarz tuzog'i" diplomatiyasi amaliyoti haqida tanqidlar ko'tarilmoqda, bu yerda qabul qiluvchi davlatlar barqaror bo'lmagan infratuzilma loyihalari tufayli Xitoy kreditorlaridan katta qarzga ega bo'lib qolayotganligi tashvishli holatdir.

Bundan tashqari, Xitoyning savdo siyosati Amerika Qo'shma Shtatlari va Yevropa Ittifoqi kabi yirik savdo hamkorlarining orqaga surilishiga duch keldi, bu esa savdo keskinliklari va kelishmovchiliklarga olib kelmoqda. Xitoyning intellektual mulk huquqlarini himoya qilish, bozorga kirishni cheklash va mahalliy sanoat uchun davlat subsidiyalariga yondashuvi savdo muzokaralarida tortishuvlarga sabab bo'lmoqda. Xitoyning iqtisodiy diplomatiyasi o'zining global ta'sirini kengaytirib, iqtisodiy ta'sirini kuchaytirgan bo'lsa-da, savdo nomutanosibligini bartaraf etish va xalqaro bozorlarda adolatli raqobatni ta'minlashda muammolar saqlanib qolmoqda.

Xavfsizlik va mudofaa siyosati: Xitoyning xavfsizlik va mudofaa siyosati ham uning tashqi aloqalarini shakllantirish va milliy manfaatlarini ilgari surishda muhim rol o'ynaydi. Harbiy kuchga aylangan Xitoy qurolli kuchlarini modernizatsiya qilishga, mudofaa qobiliyatini oshirishga va Janubiy Xitoy dengizi va Tayvan kabi mintaqalarda hududiy da'volarini ilgari surishga intilmoqda. Xitoyning harbiy ekspansiyasi va qat'iy pozitsiyasi qo'shni davlatlar va yirik davlatlar o'rtasida xavotirlarni keltirib chiqarayotganligi, bu esa mintaqaviy taranglik va xavfsizlik dilemmalariga olib kelmoqda.

Samaradorlik nuqtai nazaridan, Xitoyning xavfsizlik siyosati mamlakatga o'z suverenitetini himoya qilish, dengiz manfaatlarini himoya qilish va strategik mintaqalarda kuchni loyihalash imkonini beradi. Xitoyning harbiylarni modernizatsiya qilish harakatlari uning oldini olish qobiliyatini kuchaytirmoqda va xavfsizlikka tahdidlarga javob berish qobiliyatini oshirmoqda. Biroq, Xitoyning hududiy nizolardagi qat'iy xatti-harakati mintaqaviy ishtirokchilarning noroziligiga sabab bo'ldi va diplomatik munosabatlarni keskinlashtirdi.

Bundan tashqari, Xitoyning xalqaro tinchlikparvar missiyalar va xavfsizlik sohasida hamkorlik tashabbuslarida ishtirok etishi uning global barqarorlik va mojarolarni hal etishga sodiqligini namoyish etdi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining tinchlikparvar operatsiyalariga qo'shinlarni qo'shish va xavfsizlik bo'yicha ko'p tomonlama muloqotlarda ishtirok etish orqali Xitoy o'zini xalqaro xavfsizlik arxitekturasida mas'uliyatli manfaatdor tomon sifatida ko'rsatishga intildi. Biroq Xitoyning avtoritar rejimlarni qo'llab-quvvatlashi, mojaro zonalariga qurol sotishi va harbiy faoliyatda shaffoflikning yo'qligi haqida xavotirlar saqlanib qolmoqda.

Mintaqaviy ta'sir va diplomatik hamkorlik: Xitoyning mintaqaviy ta'siri va diplomatik faolligi qo'shni davlatlar bilan yaqinroq aloqalarni rivojlantirish, mintaqaviy hamkorlikni kengaytirish va mintaqaviy dinamikani o'z foydasiga shakllantirishga qaratilgan tashqi siyosat strategiyasining asosiy tarkibiy qismi bo'ldi. Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT), Osiyo infratuzilma sarmoyalari banki (AIIB) va Mintaqaviy keng qamrovli iqtisodiy sheriklik (RCEP) kabi tashabbuslar orqali Xitoy Osiyoda o'z ishtirokini rivojlantirishga va mintaqaviy ishlarda o'z ta'sirini mustahkamlashga intildi.

Samaradorlik nuqtai nazaridan Xitoyning mintaqaviy diplomatiyasi mamlakatga o'z ta'sir doirasini kengaytirish, iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirish va qo'shni davlatlar bilan strategik sheriklik munosabatlarini rivojlantirish imkonini berdi. Xitoyning Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari bilan "Bir makon, bir yo'l" forumi va Lankan-Mekong hamkorlik mexanizmi kabi platformalar orqali hamkorligi infratuzilmani rivojlantirish, savdo-sotiqni rag'batlantirish va odamlar o'rtasidagi almashinuvni osonlashtirdi. Bundan tashqari, Xitoyning mintaqaviy ko'p tomonlama tashkilotlardagi ishtiroki uning diplomatik mavqeini oshirdi va yetakchilik roli uchun imkoniyatlar yaratdi.

Biroq, Xitoyning mintaqaviy ta'siri Xitoyning yuksalishini muvozanatlash va mintaqada o'z manfaatlarini himoya qilishga intilayotgan AQSH, Yaponiya va Hindiston kabi raqobatdosh kuchlar tomonidan ham qiyinchiliklarga duch keldi. Hududiy nizolar, tarixiy e'tirozlar va geosiyosiy raqobat tufayli yuzaga kelgan keskinliklar Xitoyning qo'shni davlatlar bilan ishonch va hamkorlik o'rnatish borasidagi sa'y-harakatlarini murakkablashtirdi. Qolaversa, Xitoyning Janubiy Xitoy dengizi muammosi

kabi mintaqaviy bahslarda qat'iyli haqidagi xavotirlar asosiy hamkorlar bilan munosabatlarni keskinlashtirdi va Xitoyning uzoq muddatli niyatlari haqida savollar tug'dirdi.

Umumiy baholash: Xitoy tashqi siyosatining strategik maqsadlariga erishish va milliy manfaatlarini jahon miqyosida ilgari surishdagi samaradorligini baholashda bir qancha muhim xulosalar chiqarish mumkin. Xitoyning iqtisodiy diplomatiyasi bozorga kirishni kengaytirish, resurslarni ta'minlash va "Bir makon, bir yo'l" kabi tashabbuslar orqali global ta'sirni kuchaytirishda muvaffaqiyatli bo'ldi. Biroq, savdo nomutanosibliklarini bartaraf etish, asosiy savdo hamkorlari bilan kelishmovchiliklarni hal qilish va qabul qiluvchi mamlakatlar uchun barqaror rivojlanish natijalarini ta'minlash bo'yicha muammolar saqlanib qolmoqda.

Xuddi shunday, Xitoyning xavfsizlik siyosati mamlakat suverenitetini himoya qilish, mintaqaviy qudratni loyihalash va xalqaro tinchlikni saqlash sa'y-harakatlariga hissa qo'shish imkonini berdi. Shunga qaramay, Xitoyning hududiy nizolardagi qat'iy xatti-harakatlari, harbiy faoliyatda shaffoflik yo'qligi va avtoritar rejimlarni qo'llab-quvvatlashi haqida xavotirlar saqlanib qolmoqda. Xavfsizlik manfaatlarini diplomatik aloqalar bilan muvozanatlash Xitoy uchun murakkab mintaqaviy dinamikani yo'lga qo'yish va qo'shni davlatlar bilan ishonchni mustahkamlash uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Xitoy savdo, xavfsizlik va mintaqaviy ta'sir kabi sohalarda tashqi siyosat tashabbuslari orqali o'z milliy manfaatlarini ilgari surish yo'lida sezilarli muvaffaqiyatlarga erishgan bo'lsa-da, ehtiyotkor boshqaruvni talab qiladigan muammolar va tanqidlarga ham duch kelmoqda. Iqtisodiy hamkorlikni xavfsizlik masalalarida mas'uliyatli xatti-harakatlar va mintaqaviy masalalarda konstruktiv diplomatiya bilan uyg'unlashtirgan muvozanatli yondashuvni qo'llash orqali Xitoy xalqaro barqarorlik va farovonlikka ijobiy hissa qo'shadigan hurmatli kuch sifatida global obro'sini oshirishi mumkin.

Xulosa. Xitoyning zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi o'rni katta ahamiyatga ega va murakkab mavzudur. Ushbu tadqiqot Xitoyning global maydondagi rolining turli o'lchovlarini o'rganish va tahlil qilishga va uning mavjud xalqaro tartib uchun ta'siri haqida xulosa chiqarishga harakat qildi. Ushbu tadqiqot natijalari Xitoyning o'sib borayotgan ta'siri va uning hozirgi xalqaro tizimga ta'sirini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega.

Birinchi navbatda, ushbu tadqiqot Xitoyning global kuch sifatida yuksalishi mavjud xalqaro tartib uchun muhim ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Xitoy o'zining iqtisodiy, siyosiy va harbiy ta'sirini kengaytirishda davom etar ekan, u global boshqaruvni shakllantirish va qarorlar qabul qilishda G'arb kuchlarining an'anaviy hukmronligiga qarshi chiqmoqda. Bu kuchlar muvozanatining o'zgarishiga olib keldi va Ikkinchi Jahon urushi tugaganidan beri mavjud bo'lgan liberal xalqaro tartibning kelajagi haqida savollar tug'dirdi.

Qolaversa, Xitoyning o'z milliy manfaatlarini ta'minlashdagi qat'iyatligi boshqa yirik davlatlar, xususan, Qo'shma Shtatlar bilan ziddiyatga olib kelmoqda. Bu xalqaro munosabatlarda yanada raqobatbardosh va ba'zan qarama-qarshilik dinamikasini paydo qilib, global barqarorlik va xavfsizlikka ta'sir ko'rsatmoqda. Xitoyning yuksalishi, shuningdek, uning inson huquqlari, ekologik barqarorlik va qonun ustuvorligiga ta'siri haqida xavotirlarga sabab bo'layotganligi uning ta'siri dunyoning turli mintaqalarida kuchayib borayotganligi bilan belgilanadi.

Ushbu xulosalar asosida Xitoyning zamonaviy xalqaro munosabatlardagi o'rni katta ahamiyatga ega ekanligi ayon bo'ladi. Uning global kuch sifatida yuksalishi mavjud xalqaro tartib uchun chuqur oqibatlarga olib kelmoqda va xalqaro hamjamiyat uchun ham muammolar, ham imkoniyatlar yaratmoqda. Shu sababli, Xitoy yuksalishining kengroq ahamiyati haqida fikr yuritish va keyingi tadqiqotlar va siyosat tavsiyalari uchun potensial sohalarni ko'rib chiqish muhimdir.

Siyosiy tavsiyalar nuqtai nazaridan, xalqaro hamjamiyat Xitoy bilan hamkorlik va muloqotni rivojlantirish, shu bilan birga kelishmovchilik va raqobat sohalarini ko'rib chiqish yo'llarini topishi kerakligi aniq. Bu Xitoyning global kuch sifatida yuksalishi bilan bog'liq imkoniyatlar va muammolarni hisobga oladigan nozik yondashuvni talab qiladi.

Bundan tashqari, siyosatchilar uchun Xitoyning global boshqaruv uchun yuksalishi oqibatlarini ko'rib chiqish va xalqaro tizimda kuchlar taqsimotining o'zgarishini yaxshiroq aks ettirish uchun xalqaro institutlarni isloh qilish ustida ishlash muhimdir. Bu mavjud xalqaro tartibning dolzarbligi va global muammolarni hal qilishda samarali bo'lishini ta'minlash uchun muhim bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, Xitoyning zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi o'rni katta ahamiyatga ega va murakkab mavzudur. Xitoy global kuch sifatida yuksalishda davom etar ekan, uning mavjud xalqaro tartibga ta'sirini tushunish va o'sib borayotgan ta'sirini boshqarish uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqish juda muhimdir. Xitoyning zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi ta'siri kuchayishi bilan bog'liq muammolar va imkoniyatlarni o'rganib borish orqali u bilan munosabatlarda manfaatli yo'nalishlarni topish va boyitish imkonlarini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. China's Approach to Global Governance | Council on Foreign Relations <https://www.cfr.org/china-global-governance/>
2. China – Foreign Relations, 1860s | Britannica <https://www.britannica.com/place/China/Foreign-relations-in-the-1860s>
3. Fairbank, John K., (1969). "China's Foreign Policy in Historical Perspective." JSTOR: Foreign Affairs, vol. 47, no. 3, 1969, pp. 449–463. Retrieved from: <https://doi.org/10.2307/20039389>
4. Felix Kuhn, (2021). "Much More Than Tribute: The Foreign Policy Instruments of the Ming Empire" Journal of Chinese History 中國歷史學刊, Volume 5, Issue 1, January 2021, pp. 59 – 82. Retrieved from: <https://doi.org/10.1017/jch.2020.43>
5. Feuerwerker A., (1976). "The Foreign Establishment in China in the Early Twentieth Century" .USA ,U of M Center For Chinese Studies.
6. Fong Adam C., (2014). "'Together They Might Make Trouble': Cross-Cultural Interactions in Tang Dynasty Guangzhou, 618-907 C.E." JSTOR: Journal of World History, vol. 25, no. 4, pp. 475–492.
7. Gerard Roland, (2021). "China's rise and its implications for International Relations and Northeast Asia". Asia and the Global Economy, Volume 1, Issue 2, July 2021. Retrieved from: <https://doi.org/10.1016/j.aglobe.2021.100016>
8. Lindsay Maizland, (2020). "China's Modernizing Military." Council on Foreign Relations. Retrieved from: <https://www.cfr.org/background/chinas-modernizing-military>
9. Ringmar, E., (2019). History of International Relations: A Non-European Perspective. Cambridge, UK: Open Book Publishers.
10. The Rise of China: Implications for Global Power Dynamics – Diplomacy Network, February 7, 2023 <https://diplomacynetwork.com/the-rise-of-china-implications-for-global-power-dynamics/>
11. Tony Tai-Ting Liu, (2018). "The Rise of China and Its Geopolitical Implications." Asian Politics Volume 23:1 (Spring 2018). China. Association for Asian Studies.
12. Whiting Allen S., (1979). Chinese Domestic Politics and Foreign Policy in the 1970s. Center for Chinese Studies The University of Michigan. <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/41833/9780472901814.pdf?sequence=1>
13. Zarkachi I., (2023). Geopolitical and Global Power Shift: The Economic, Military, and Political Rise of China in the 21st Century. Journal of Chinese Interdisciplinary Studies. Vol. 01, No 01, pp. 59-70.
14. Zhang Jun and Gui Lin (2009). The Impact of China's Economic Development on the Global Economy – A Review of Past Economic Literature. China Economist, Vol. 4, No. 1. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1544655>

ЭВОЛЮЦИЯ САНКЦИЙ И САНКЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ: КРАТКИЙ ГЕНЕЗИС

ДЖУМАЕВА ГУЛЬНОР

Доцент, к.п.н., научный сотрудник Университета Инха в Ташкенте

Аннотация. Статья посвящена систематизации и анализу эволюции санкций, охватывает широкий спектр вопросов, начиная с исторического генезиса санкций и следуя их эволюции в современном политическом контексте. Предпринята попытка предоставить читателю глубокое понимание истории санкционной политики, что может способствовать более эффективному анализу и принятию обоснованных решений в области международных отношений.

Ключевые слова и выражения: Санкции, Эволюция, Исторический Генезис, Политический Контекст, Систематизация, Анализ, Международные Отношения, Принятие Решений, Комплексное Понимание, Влияние на Политику, Широкие Последствия.

Annotatsiya. Mazkur maqola sanksiyalar evolyutsiyasini tizimlashtirish va tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, sanksiyalarning tarixiy genezisidan boshlab, ularning zamonaviy siyosiy kontekstdagi o'rni kabi keng ko'lamli masalalarni qamrab oladi. Unda o'quvchiga xalqaro munosabatlar sohasida yanada samarali tahlil qilish va qaror qabul qilishga yordam beradigan sanksiyalar siyosati tarixini chuqur tushuntirishga harakat qilindi.

Tayanch so'z va iboralar: Sanksiyalar, Evolyutsiya, Tarixiy Genezis, Siyosiy Kontekst, Tizimlashtirish, Tahlil, Xalqaro Munosabatlar, Qaror Qabul Qilish, Keng Qamrovli Tushuncha, Siyosatga Ta'sir, Keng Qamrovli Oqibatlar.

Abstract. This article aims to systematize and analyze the evolution of sanctions, covering a wide range of issues, from the historical genesis of sanctions to their development in the contemporary political context. An attempt is made to provide the reader with a comprehensive understanding of the history of sanction policies, which can contribute to more effective analysis and informed decision-making in the field of international relations.

Key words and phrases: Sanctions, Evolution, Historical Genesis, Political Context, Systematization, Analysis, International Relations, Decision-Making, Comprehensive Understanding, Impact on Policy, Wider Implications.

Методологическая база статьи. В создании комплексного и полного анализа современной санкционной политики, ее особенностей, последствий и перспектив в рамках данной статьи использовались такие методы, как: историко-генетический (для раскрытия свойств и изменений санкционной политики путем изучения его исторического развития); типологический (с целью упорядочивания группы санкций по определенным типам или классам); ретроспективный (для поиска причин применения санкционных методов в прошлом); диахронный (для рассмотрения реальных событий, связанных с использованием санкций, через аналогию с прошлыми фактами их применения).

Введение. Санкции и санкционная политика представляют собой важный аспект современной мировой дипломатии, являясь мощным инструментом воздействия на международные отношения. Эволюция санкций в течение времени отражает сложную динамику глобальных сил, политических интересов и изменяющихся тенденций в мировой арене. Настоящая научная

статья призвана провести краткий генезис эволюции санкций, рассмотрев их исторические корни, изменения в подходах к применению и последствия для стран-участниц.

В ходе анализа будут рассмотрены ключевые этапы развития санкционной политики, начиная с ее первоначального использования как средства давления в контексте международных конфликтов. Особое внимание уделено изменениям в стратегиях применения санкций, таким как переход от односторонних мер к многосторонним санкциям и их эффективности в достижении поставленных целей. Также статья рассматривает вопрос о воздействии санкций на экономические, политические и социальные аспекты жизни стран, подвергнутых давлению.

Целью данной работы является не только исторический обзор эволюции санкций, но и анализ современных тенденций в применении этого инструмента, а также выявление перспектив его развития в условиях современного мирового порядка.

* * * * *

Как показывает практика и ее изучение, в течение последних десятилетий санкции стали все более распространенным инструментом в международной политике, и их использование постоянно эволюционирует. Между тем, санкции, в основном, экономические (или аналогичные им инструменты), применяемые государствами для достижения внешнеполитических целей, известны уже с давних времен. История использования санкций очень древняя, начинается еще с 432 года до нашей эры, когда они были введены Афинским морским союзом в отношении города Мегары. Эти санкции были связаны с практикой миграции беглых афинских рабов и распашки приграничных территорий и включали запрет на торговлю и запрет на пользование портами и водами для судов Мегары¹. В 232-225 гг. до н.э. Рим ввел торговое эмбарго против Галлии, которое запрещало любым лицам, включая неримлян, совершать сделки по покупке или продаже золота и серебра с галлами².

В средние века санкции применялись в основном по религиозным причинам. Например, в 1054 г. православная и католическая церкви взаимно наложили экономические санкции друг на друга, что привело к расколу христианской церкви. В период феодальной раздробленности (XII-XV вв.) Новгород испытывал дефицит хлеба, иностранные государства и русские княжества, стремившиеся завоевать Новгородскую боярскую республику, неоднократно объявляли эмбарго на поставку зерна Новгороду. Первое свидетельство о продовольственном эмбарго Новгорода относится к 1137 г.³

В более современное время санкции применялись в политических и экономических конфликтах. Например, в 1774 г. Великобритания ввела санкции против колонии Массачусетс за их протесты против налогов. Также государства часто использовали санкции, прикрывая их предлогом защиты христианского населения и религиозных меньшинств. Например, первая известная морская блокада была осуществлена в 1827 г. во время греческой борьбы за независимость от Турции, когда Великобритания, Франция и Россия развернули свои флоты у побережья Греции с целью прервать снабжение турецких войск в Греции. В тот период, начиная с 1827 года по 1914 год было проведено около 21 блокады⁴.

В XX веке санкции использовались в различных конфликтах и политических кризисах, включая Корейскую войну, Холодную войну и бойкот Южной Африки в 1980-х годах.

¹ Мегарская псефизма <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%B3%D0%B0%D10>

² Хант М. и Николяс А. "Санкции: История и перспективы. Перев. с англ. Арутюновой Ю.- М.: изд-во «Манн, Иванов и Фербер», 2019.

³ От Древней Греции до холодной войны: краткая история экономических санкций//<https://www.vokrugsveta.ru/articles/ot-drevnei-grecii-do-kholodnoi-voiny-kratкая-istoriya-ekonomicheskikh-sankcii-id733523/>

⁴ Там же.

Одним из первых примеров использования санкций была Корейская война (1950-1953). В ответ на военные действия Северной Кореи ООН приняла резолюцию о введении экономических санкций против Северной Кореи, которые были направлены на снижение экономической и военной мощи Северной Кореи путем ограничения импорта и экспорта, а также замораживания активов и блокирования финансовых транзакций. Это привело к значительным экономическим трудностям для Северной Кореи, но не смогло остановить войну.

Другой пример применения санкций был в период Холодной войны (1947-1991), когда экономические санкции использовались как инструмент давления на Советский Союз и его союзников. В 1949 г. США ввели экономические санкции против СССР, ограничивая импорт товаров из Советского Союза. Позднее, в 1981 г., были введены экономические санкции против Польши в ответ на подавление правозащитных движений в стране¹.

Еще одним примером использования экономических санкций в XX веке был бойкот Южной Африки в 1980-х годах. В 1985 г. Советский Союз и другие страны объявили бойкот южноафриканскому режиму Апартеида, запретив импорт южноафриканских товаров и прекратив экспорт в эту страну. Это привело к экономическому кризису в Южной Африке, который сыграл роль в дальнейшем устранении Апартеида².

Сегодня санкции продолжают применяться в мировой политике. Они используются для изменения поведения страны в отношении нарушений прав человека, территориальных споров, нарушения международного права и т.д.

В прошлом государства могли использовать любые меры для защиты своих прав, которые они считали необходимыми, без ограничений. Однако запрещение применения силы и угрозы силой Уставом ООН изменило положение дел. Согласно главе VII Устава ООН, Совет Безопасности имеет право на использование принудительных мер для поддержания или восстановления международного мира и безопасности. Статья 41 предусматривает возможность использования разнообразных санкционных мер, которые не связаны с применением вооруженных сил. С 1966 года Совет Безопасности принял 31 режим санкций в разных странах и регионах мира, включая Южную Родезию, Южную Африку, бывшую Югославию, Гаити, Анголу, Либерию, Эритрею /Эфиопию, Руанду, Сьерра-Леоне, Кот-д'Ивуар, Иран, Сомали/Эритрею, ИГИЛ (ДАИШ) и Аль-Каиду, Ирак, Демократическую Республику Конго, Судан, Корейскую Народно-Демократическую Республику, Ливию, Талибан, Гвинею-Бисау, Центральнаяфриканскую Республику, Йемен, Южный Судан и Мали. Режимы санкций, установленные Советом Безопасности ООН, представляют собой меры экономического, финансового и/или торгового давления на правительства стран, нарушающих международное право, нарушающих права человека, угрожающих международному миру и безопасности. Они включают запрет на импорт и экспорт определенных товаров и услуг, инвестиции, замораживание активов и финансовых средств, выдачу виз, ограничения в отношениях с национальными банками и прочие ограничения³.

¹ Хант М. и Николяс А. "Санкции: История и перспективы. Перев. с англ. Арутюновой Ю.- Москва: изд-во "Манн, Иванов и Фербер""Санкции: 2019.

² Там же.

³ На сегодняшний день существует 14 режимов санкций, направленных на разрешение конфликтов, борьбу с терроризмом и предотвращение ядерного распространения, каждый из которых руководится комитетом по санкциям, возглавляемым постоянным членом Совета Безопасности. Для поддержки 11 из 14 комитетов по санкциям действуют 10 различных групп, занимающихся наблюдением. Совет Безопасности все больше уделяет внимание соблюдению прав тех, кого касаются санкции. Генеральная Ассамблея в декларации Всемирного саммита 2005 года призвала Совет Безопасности обеспечить принятие справедливых и четких процедур введения и отмены санкций при поддержке Генерального секретаря. Примеры такого подхода включают создание Контактного центра и Канцелярии Омбудсмана в рамках Комитета по санкциям в отношении ИГИЛ (ДАИШ) и «Аль-Каиды».

Целью установления таких режимов является принуждение стран к прекращению деятельности, противоречащей международным стандартам и правилам, а также укрепление международной безопасности и стабильности. Однако на практике эти режимы могут иметь как позитивные, так и негативные последствия для населения страны, на которую они наложены, поэтому они должны быть использованы с осторожностью и только в случаях крайней необходимости.

Как видим, санкции как инструмент внешней политики были использованы уже в древние времена, однако санкционная политика как таковая сформировалась только в XX веке. Это произошло благодаря изменению международного положения, расширению и глобализации экономики, а также развитию международной системы права. Санкционная политика стала более сложной и систематической, когда государства начали применять санкции не только в рамках билатеральных отношений, но и в мультилатеральных форматах, таких как ООН и другие международные организации. Современная санкционная политика также базируется на использовании новых технологий и инструментов, таких как киберсанкции, что дополнительно увеличивает ее влияние и масштаб. Кроме того, санкционная политика может превращаться в политику национальной безопасности и влиять на множество областей жизни национальных экономик и обществ.

С точки зрения этапов формирования эволюция санкционной политики связана с развитием международного права, мировых конфликтов и сменой глобальных политических и экономических конъюнктур. Анализ эволюционного развития санкционной политики в рамках настоящей статьи позволяет выделить несколько этапов ее формирования с определением специфических особенностей каждого из них.

На ранних этапах развития международного права санкции применялись, как было замечено выше, в основном в рамках военных конфликтов. Так, в Древней Греции и Риме санкции в виде экономических блокад использовались для ослабления противника в ходе войн.

Ранний этап использования санкционной политики, который предшествовал периоду до нашей эры, был связан с применением экономических санкций в торговых отношениях между государствами и народами. Например, в Древней Греции использовались экономические санкции, такие как бойкот товаров, импортных пошлин, запрет на торговлю и нарушение договорных обязательств. Эти меры могли быть приняты в ответ на нарушения торговых договоров или как форма экономического давления в политических конфликтах. В Древнем Риме экономические санкции применялись в качестве инструмента военной стратегии. Римские императоры могли налагать блокады на порты и торговые маршруты своих противников, чтобы ослабить их экономические возможности и уменьшить ресурсы для военной кампании.

В целом, ранний этап использования санкционной политики характеризовался более примитивными формами санкций, такими как отказ от торговли и социальной изоляции, а также санкциями в виде сражений и войн, использованием экономических мер в качестве инструмента воздействия на экономику противника и оказания давления в политических конфликтах.

Санкционная политика в Средние века была главным образом религиозной и церковной. В то время, когда католическая церковь играла важную роль в политической жизни, папы римские и другие церковные деятели использовали экономические и политические санкции, чтобы наказывать или укреплять свою власть над государствами и правителями.

Одним из примеров такой санкционной политики была экскоммуникация - церковное наказание, которое объявлялось в отношении государств или правителей, которые, по мнению папы римского, нарушали каноническое право. Экскоммуникация была своего рода изоляцией от католической церкви, что могло серьезно повлиять на политические и экономические отношения государства.

Также в Средние века были применены торговые санкции, направленные на урегулирование экономических конфликтов. Например, папа римский мог запретить католическим торговцам заключать сделки с тем или иным государством или правителем.

В целом, санкционная политика в Средние века была связана с церковной властью и религиозными убеждениями, и она применялась преимущественно в качестве инструмента давления на государства и правителей.

Следующий этап развития санкционной политики после Средневековья начался в XVII-XVIII веках, т.е. в **Новое время** и продолжается по сей день. Он характеризуется более разнообразными и сложными формами санкционной политики, которые используются для достижения широкого спектра политических, экономических и геополитических целей. Одной из ее форм, которая стала широко распространенной в этот период, стало введение торговых эмбарго и импортных пошлин. Они были применены во многих странах в качестве мер экономического давления на другие государства для достижения своих политических или экономических целей. Так, в XIX веке Наполеон Бонапарт пытался ввести масштабные санкции, объявив континентальную блокаду против Великобритании. В связи с поражением французского флота в Трафальгарской битве, он решил изменить тактику и устроить экономическую войну против Великобритании. В 1806 году был издан декрет, запрещающий британским судам использовать порты в подконтрольных и союзнических Франции территориях. Также были запрещены торговля и сообщение с британскими владениями. От этой континентальной блокады, начавшейся с декрета Наполеона, сильно пострадала мировая экономика: Великобритания потеряла рынки сбыта, а европейские страны оказались лишены востребованных товаров из "мастерской мира"¹.

Другой формой санкционной политики Нового времени стали дипломатические санкции, включающие ограничения на двусторонние отношения и взаимодействия между государствами. Эти меры могут включать запрет на визиты высокопоставленных должностных лиц, нарушение договоренностей и соглашений, а также ограничения на проведение переговоров и международных конференций. Дипломатические санкции, примененные в XVII, XVIII и XIX веках, включали ограничения на двусторонние отношения и взаимодействия между государствами. Один из наиболее известных примеров применения дипломатических санкций в XVIII веке — это так называемое "исключение Пруссии" (*oustracisme*), когда Австрийская империя, Франция и Россия объединились против Пруссии. В 1756 году они заключили "Дипломатический реверс", согласно которому они обязались не иметь никаких отношений с Пруссией и использовать все возможные средства для ее изоляции.

В XIX веке были применены дипломатические санкции в отношении стран Латинской Америки, которые выступали против интересов европейских стран и США в регионе. Например, в 1823 году президент США Джеймс Монро объявил доктрину, согласно которой любая попытка европейских государств интервировать в делах Латинской Америки будет рассматриваться как нарушение американской безопасности, и США готовы применить меры, включая дипломатические санкции, для защиты своих интересов в регионе².

Кроме того, в этих веках были применяемы и другие формы дипломатических санкций, такие как высылка дипломатов, отмена соглашений, введение таможенных пошлин и другие меры, которые ограничивали общение и взаимодействие между государствами. Однако в сравнении с более современными формами санкций, дипломатические санкции того времени были менее эффективными и не имели такого глобального воздействия на мировую экономику и политику.

¹ От Древней Греции до холодной войны: краткая история экономических санкций//<https://www.vokrugsveta.ru/articles/ot-drevnei-grecii-do-kholodnoi-voiny-kratkaya-istoriya-ekonomicheskikh-sankcii-id733523/>

² Доктрина Монро. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%82%D1%BD>

В Новейшее время, т.е. в XX веке, особенно во второй половине, отмечается резкий рост числа санкций, причины которого преимущественно связаны с желанием предотвратить военные конфликты. Главной целью санкций, которые были введены в этот период, было изменение политических решений в стране-адресате. США были наиболее активными инициаторами санкций, связанных с демократизацией, сменой политических режимов, ослаблением военного потенциала, вмешательством в военные операции и другими аналогичными мерами. Санкции наиболее часто применялись против Китая, СССР, ЮАР, Никарагуа, Индии, Турции, Вьетнама и других стран. Несмотря на то, что количество санкций значительно возросло, эффективность их использования была низкой. За период с 1990 по 2000 годы только в 28% случаев удалось достичь запланированных результатов, а остальные 72% оказались неэффективными¹.

Значительное увеличение числа санкционных мер, принимаемых различными странами и международными организациями, было связано с Холодной войной - периодом геополитическим накалом между Соединенными Штатами и их западными союзниками, с одной стороны, и Советским Союзом и его социалистическими союзниками, - с другой. Этот период характеризовался не только военными угрозами, но и экономическими и политическими напряжениями. Санкции применялись в различных формах, включая торговые, финансовые и культурные ограничения, и часто использовались в качестве ответных мер на действия других стран. И хотя Холодная война официально закончилась в 1991 г. с распадом Советского Союза, использование санкций как инструмента воздействия на другие страны и государства продолжается и по сей день.

Здесь следует отметить, что новые формы и возможности санкционная политика стала приобретать с развитием международного права и создания ООН в 1945 г. ООН получила право применять санкции в случае угрозы миру, нарушения мира и агрессии. Однако на протяжении периода, называемого в истории международных отношений «холодной войной» (1945-1991 гг.) использование санкций было ограничено ввиду противостояния двух супердержав – СССР и США. После ее окончания и развала СССР в 1991 г., возникла новая ситуация в мировой политике, когда США стали единственной супердержавой. В этот период санкционная политика стала использоваться в более широком масштабе и получила новые формы, в том числе и экономические санкции.

Санкционная политика XXI века стала еще более разнообразной и включающей в себя меры, направленные на достижение таких целей, как ограничение доступа к финансовым ресурсам, информации, технологиям, оружию и т.д. Так, новой разновидностью современной санкционной политики является киберсанкционная политика, подразумевающая использование экономических и/или политических санкций для воздействия на другие страны в ответ на их кибернетические нарушения. Она основана на использовании киберсанкций, которые могут включать в себя запрет на экспорт технологий и программного обеспечения, отказ от технологического сотрудничества, финансовые ограничения и другие меры. Так, США применили киберсанкции в отношении России в 2018 г. в ответ на ряд кибератак, которые, по мнению США, были осуществлены Россией. Эти санкции включали ограничения на использование определенного программного обеспечения и технологий, а также наложение финансовых санкций на российских граждан и организации, связанные с кибератаками.

Европейский союз ввел киберсанкции в отношении КНДР в 2018 г. в ответ на кибератаку WannaCry, которая, по мнению ЕС, была осуществлена КНДР. Эти санкции включали запрет на экспорт в КНДР определенных технологий и программного обеспечения, которые могут быть использованы для кибератак, а также наложение финансовых санкций на членов правительства и другие организации, связанные с кибератакой.

¹ Taylor A. 13 times that economic sanctions really worked. URL: <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/04/28/13-times-that-economic-sanctions-really-worked>.

Современная санкционная политика представляет собой более гибкий и целенаправленный подход к использованию санкций, чем ранее. В настоящее время санкции могут быть применены как для наказания за нарушение международных норм и правил, так и для достижения определенных политических целей. Она становится все более важным инструментом в решении международных конфликтов и проблем, однако ее эффективность и последствия требуют серьезного анализа и оценки.

Так, на Раннем этапе развития, когда санкции еще только появлялись, они использовались в основном для решения военных и дипломатических целей. Санкции были введены для того, чтобы заставить другие государства изменить свою политику, осуществить определенные реформы или уступки. В то время они были применялись в основном в форме блокады, эмбарго, ограничений на торговлю и прочих экономических мер.

Следующий этап санкционной политики, начавшийся в XVII-XVIII веках и продолжается по сей день, характеризуется более разнообразными и сложными ее формами, которые используются для достижения широкого спектра политических, экономических и геополитических целей. На современном этапе санкции применяются все чаще и все более широко. Они используются для решения не только военных и дипломатических, но и экономических, политических, правовых, культурных и других проблем, включают в себя множество таких форм, как запрет на въезд, нарушение договоренностей, экономические и финансовые ограничения, а также ограничения в области науки и технологий.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Мегарская псефизма <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%B3%D0%B0>
2. Хант М. и Николяс А. "Санкции: История и перспективы. Перев. с англ. Арутюновой Ю.- М.: изд-во «Манн, Иванов и Фербер», 2019.
3. От Древней Греции до холодной войны: краткая история экономических санкций//<https://www.vokrugsveta.ru/articles/ot-drevnei-grecii-do-kholodnoi-voiny-kratkaya-istoriya-ekonomicheskikh-sankcii-id733523/>
4. Доктрина Монро. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%BA%D1%82%>
5. Taylor A. 13 times that economic sanctions really worked. URL:
<https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/04/28/13-times-that-economic-sanctions-really-worked>.
6. Doxey M. International Sanctions in Theory and Practice // Case Western Reserve Journal of International Law, Vol. 15 (2), Case Western Reserve University, 1983. P. 273;

7. Морозов В. Обзор международной санкционной политики/ Российский совет по международным делам. 2019. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/sanctions/obzor-mezhdunarodnoy-sanktsionnoy-politiki-dekabr-2019/>;
8. Smits M. Can Economic Sanctions Be Effective/ World Trade Organisation. 2018. URL: https://www.wto.org/english/res_e/reser_e/ersd201803_e.pdf
9. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Second Edition, Alfred A. Knopf: New York, 1955.
10. Киссенджер Г. Дипломатия. <http://kyiv-heritage-guide.com/sites/default/files/%D0%9A%D0%98%D0%A1.pdf>
11. Mearsheimer, J.J. "War, Power, and American Democracy: The Quest for National Security Since World War II. Chicago: W.W. Norton & Company, 2005 г.
12. Moravchik A. (1998) The Choice of Europe. Social Goals and State Power from Messina to Maastricht (Ithaca, NJ: Cornell University Press). P. 18.
13. Keohane, R. and Nye, J. (Jr) Power and Interdependence in the Information Age. Foreign Affairs; Sep/Oct 1998. P. 87.
14. Daniel W. Drezner. The Sanctions Paradox: Economic Statecraft and International Relations (Cambridge Studies in International Relations, Series Number 65) <https://www.amazon.com/Sanctions-Paradox-Statecraft-International-Relations/dp/0521644151>
15. Хафбауэр Г. Санкции, бойкоты и экономические отношения. - Вашингтон: Peterson Institute for International Economics, 2009.

YEVROPAGA MIGRATSIYA VA QOCHOQLAR OQIMI: MINTAQA DAVLATLARINING MIGRATSIYA SIYOSATI

MUYDINOV DILSHOD

Dotsent, s.f.b.f.d, O'zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya. Yevropa mintaqasi bugungi kunda eng ko'p migratsiyani amalga oshirayotgan hududga aylanmoqda, migrantlar bilan birga mintaqaga noqonuniy yo'llar bilan kirib keladigan insonlar jamoasi ham ma'lum darajada ko'paymoqda. Bunday jamoalarning qonuniy va noqonuniy yo'llar bilan kirib kelishiga Yevropa mintaqasidagi boshqa mintaqalarga nisbatan farovonlik darajasining yuqoriligi va sanoatning rivojlanganligi hamda dunyoda sodir bo'layotgan boshqa jarayonlar ham sabab bo'lmoqda. Yevropa mintaqasi uchun migrantlar yangi mavzu emas, ushbu masala doirasida mintaqada davlatlari tarixda ham bugungi kunda ham tashqi va ichki siyosatda o'z yo'llarini, taktikasini namoyon etgan. Migrantlar ulushining oshib borishi bilan Yevropa mintaqasidagi migratsiya bugungi kunda eng ko'p etibor qaratilayotgan, uning sabablari, keltirilgan, oqibatlari va natijalari har qachongidan ham ko'proq muhokamaga aylanayotgan mavzu hisoblanadi. Albatta, bu masalalarni o'rganishda migrantlarni va qochoqlarni qaysi hududlardan kelayotgani ham ahamiyatlidir. Maqolada mintaqada davlatlariga migrantlarning kirib kelishini turli davrlarda va turli xil siyosiy va iqtisodiy jarayonlardagi ko'rinishi, Yevropada migratsiya qanday va nimadan boshlandi va uning oqibatlari, mintaqada davlatlarining migratsiya borasidagi siyosati boshida qanday edi va keyingi paytlardagi o'zgarishlari haqida so'z boradi. Bu boradagi Yevropa davlatlarining yondashuvi tarixiy perspektivlikdan kelib chiqib ochiqatlanadi va davriylik o'zgarishlari ko'rsatib o'tiladi.

Maqolaning xulosa qismida, mavzu yuzasidan tegishli xulosa sifatida migratsiyaning hal bo'lishi qiyin jarayon ekanligi bayon qilingan.

Tayanch so'z va iboralar: Yevropa davlatlari, migratsiya, qochoqlar, "Global qishloq", migratsiya siyosati

Аннотация. Европейский регион в настоящее время испытывает наибольший приток миграции, причем количество людей, входящих в регион как легальными, так и нелегальными способами, значительно увеличивается. Этот приток является не только результатом более высокого уровня благосостояния и промышленного развития в европейском регионе по сравнению с другими регионами, но и отражает основные тенденции в условиях различных глобальных явлений. Миграция является повторяющейся темой не только в истории, но и в современных внешних и внутренних политиках, открывая свои собственные методы и тактики. С увеличением числа мигрантов в Европе миграция получает особое внимание, с обширными обсуждениями ее причин, последствий и влияния. Понимание источников происхождения мигрантов и беженцев имеет ключевое значение. В статье рассматривается, как миграция в регион развивалась в разные исторические периоды и в различных политических и экономических контекстах, как она начиналась и каковы были ее последствия, а также первоначальная политика региональных государств в отношении миграции и последующие изменения. В статье представлен исторический взгляд на подходы европейских государств, указывающий на долгосрочные тенденции и эволюционные изменения. В заключительной части подчеркивается сложность миграции как актуальной проблемы.

Ключевые слова и выражения: страны Европы, миграция, беженцы, «Глобальная деревня», миграционная политика.

Abstract. The European region is currently experiencing the highest influx of migration, with the number of individuals entering through both legal and illegal means rising significantly. This influx is not only a result of the higher levels of prosperity and industrial development in Europe compared to other regions but also reflects major trends amidst various global phenomena. Migration has been a recurring topic in the European region, not only in history but also in contemporary external and internal policies, revealing its own methods and tactics. With the increasing number of migrants in Europe, migration is receiving significant attention, with extensive discussions on its causes, consequences, and implications. Understanding where migrants and refugees originate is crucial. This article examines how migration to the region has evolved over different periods and in various political and economic contexts, including its beginnings, consequences, and the initial policies of regional states regarding migration, as well as subsequent changes. It provides a historical perspective on European states' approaches, indicating long-term trends and evolutionary changes. The conclusion emphasizes the complexity of migration as a pressing issue.

Key words and phrases: European countries, migration, refugees, "Global Village", migration policy

Kirish. Yillar davomida migratsiyaning asosiy oqimini qabul qilgan hudud sifatida Yevropa migratsiya siyosatini yuritish bo'yicha o'z tarixiga ega mintaqa hisoblanadi. Ko'plab tadqiqotchilar Yevropaga migratsiyaning har qachongidan ham ko'plab oqimi kirib kelishini uch davrga bo'lib o'rganadi. Birinchi davr urushdan keyin to 1973-1974-yillarda yuz bergan neft inqirozigacha bo'lib, bu davr barqaror iqtisodiy o'sish va musofir ishchi dasturlarining ishlab chiqilishi va rivojlanishi, sobiq mustamlaka yerlardan vatanlariga qaytgan migrantlar hamda qochoqlar. Bular asosan sharqdan g'arbga harakat qilgan migratsiya hisoblanadi. Ikkinchi davr neft inqirozi bilan boshlanadi va 1980-yillarning oxirigacha ya'ni "temir panjaralarning" qulashigacha davom etib, bu paytda musofir ishchi dasturlari yopiladi. Shimoliy-g'arbiy Yevropa davlatlari hukumatlari migratsiya sonini kamaytiradi, shu bilan birga, migrantlar oilalarini birlashtirish va shakllantirish siyosati olib boriladi. Bundan tashqari, boshpana so'rovchilarga joy berish orttiriladi. Uchinchi davr 1990-yildan "temir pardaning" qulashi bilan to bugungi kungacha bo'lib, Yevropa Ittifoqining tuzilishi va ta'sirining ortishi, uchinchi davlatlardan Yelga migratsiyaning kelishini nazorat qilish va ichki Yevropa mobilligini oshirish siyosatlarini o'z ichiga oladi.¹

¹ Christof Van Mol and Helga de Valk, Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective. B. Garcés-Mascreñas, R. Penninx (eds.), *Integration Processes and Policies in Europe*, IMISCOE Research Series, 2016. – P. 31.

Tadqiqotning usullari: Yevropaga migrantlar kirib kelishini tadqiqotchilar uch davrga bo'lganiga, ushbu yillardagi Yevropa davlatlarining migratsiya siyosatiga, davlatlarga kelgan migratlarning ulushi va ularning faoliyatlariga kengroq to'xtalish o'rinlidir.

Ikkinchi jahon urushidan keyin jamoaviy migratsiya chegaralangan muddatga kirish nomi ostida kechdi.¹ Yevropa 1945-yildan boshlab urushning vayronalarini – yo'l, temir yo'l, konlar, uylar va ish yerlarini yangitdan insho etish bilan mashg'ul bo'ldi. Qit'aning ishchi kuchi bunday kattalikdagi ish uchun har qanday holatda yetarli emasdi, shu bilan birga urushda ishlaydigan millionlab insonning o'limi inson kuchiga ehtiyojni ikki barobarga oshirgandi. Shuningdek, mahalliy ishchilar orasida oliy ma'lumotlilari kundan kunga ko'payib borardi va ijtimoiy mobillikning imkoniyatlari ortishi bilan ular "oq yoqali" ishlarga o'tib ketdi.² Ortiq mahalliy aholi kam maosh to'laydigan va sog'lom bo'lmagan qishloq xo'jaligi sohasi, konlarda va zavodlarda ishlashni xohlamasdi. Shu sababli, bu kabi ishlab chiqarish yo'nalishida ishchi kuchi vakansiyasi ortib bordi. Bu G'arbiy Yevropaga migratsiyaning asosiy sababi bo'lsa-da lekin boshqa sabablar ham mavjud edi. Chunki, boshqa irqlar va madaniyatlardan bu kabi buyuk miqiyosda migrantlarni qabul qilish ortida ikkinchi jahon urushining (irqchilikga asoslangan) xotiralarini o'chirish hamda "sovuq urush" davrida kommunistik dunyo bilan raqobat ichida bo'lgan G'arbiy Yevropa davlatlarining uchinchi dunyo davlatlaridan ishchi olishi orqali o'z tarafdorlarini ko'paytirish yoki o'zlari haqida ijobiy taassurot qoldirish siyosati ham yo'q emasdi. Shu bois, dastlabki o'n yillikda G'arbiy Yevropa migratsiya bo'yicha "ochiq eshiklar" siyosatini olib bordi.

Urushdan keyin mustamlakalariga mustaqilligini bergan davlatlar (Fransiya, Angliya, Gollandiya, Italiya) dastlab ish kuchi talabini qisman imperiyalarining uzoqdagi yerlaridan qaytib kelgan yevropaliklar hisobiga, keyinchalik eski mustamlakalaridagi mahalliy aholi hisobidan to'ldirdi. Juda ko'p qaytib kelgan migrantlar yuridik jihatdan fuqarolar hisoblanardi. Ma'lumotlarga ko'ra, 1940-yildan 1975-yilgacha mustamlaka yerlardan qaytib kelgan yevropaliklar 7 millionni tashkil qilgan³ va asosiy qaytib kelgan migrantlar Keniya, Hindiston va Malayziyadan Angliyaga, Shimoliy Afrikadan Fransiya va Italiyaga, Kongodan Belgiyaga (oz miqdorda bo'lsa-da) va Indoneziyadan Gollandiyaga kelgandi.⁴ Albatta, Yevropaning shiddat bilan rivojlanayotgan sanoatiga kerak bo'layotgan ishchi kuchini qaytib kelgan yevropaliklar bilan to'ldira olmasdi. Shu bois, sobiq mustamlaka yerlaridan ham mahalliy aholidan ishchi olinib boshlandi. Natijada, Angliyada 1953-yilga kelib Bredford va Yorkshirda taxminan 350 afrikalik, osiyo va g'arbiy hindlik bor edi. Ko'p o'tmay hindistonlik va pokistonliklar jamoaviy guruh bo'lib kela boshladi. Ularning ko'pchiligi paxta ishchilari, yuk tashuvchi va oshxona ishchisi bo'lib ishlardi. Besh yil ichida Bredfordning janubiy osiyoli aholisi o'n barobarga oshdi. 1950-yillarning oxiriga kelib Angliyada 55,000 hindistonliklar va pokistonliklar, 125,000 g'arbiy hindistonliklar yashamoqda edi.⁵

Urushdan keyin Fransiya ham boshqa Yevropa davlatlaridagi holatni boshidan kechirdi. Sharl de Goll 1945-yil 3-mart kuni chiqishida Fransiya ishchi kuchi yetishmasligini "mamlakatning oyoqqa turib olishidagi eng katta to'siq" sifatida keltirgandi. U paytda Fransiyaning eng kamida 1,5 million ishchiga ehtiyoji borligini hisoblab chiqqandi.⁶

Imperatorliklarga oid bo'lmagan davlatlar, nisbatan kambag'al davlatlardan "musofir ishchi" kelishuvlarini imzolay boshladi. Bu tur kelishuvlarni birinchi bo'lib Shvetsiya imzoladi. Shvetsiya Yevropaning yangidan qurilishida eng ko'p foydalanishga nomzod o'lka edi va shunday ham bo'ldi. 1970-yillardagi neft inqirozigacha yillik 4 foiz o'sishga erishgandi, 1960-yillarning katta qismini esa yillik 7 foiz

¹ Williamson J. G., "Global migration", Finance and Development, 43/3 (September 2006), // <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2006/09/williams.htm>

² Boyle P., Halfacree K., & Robinson V. Exploring contemporary migration. Essex: Pearson Education Limited, 1998.

³ Bade K. J., Europa en movimiento: Las migraciones desde finales del siglo XVIII hasta nuestros días. Barcelona: Crítica, 2003.

⁴ Bade K. J., o'sha manba.

⁵ Caldwell C., 2010, o'sha manba, pp. 35-45.

⁶ Caldwell C., 2010, o'sha joyda.

o'sish ko'rsatgandi. Shvetsiyaning yagona kamchiligi fabrikalarida ishlatadigan yetarlicha inson kuchiga ega emas edi. Ko'pchiligi shvedcha gaplashgan finlandlar bu ehtiyojning katta qismini qoplagan bo'lsa-da, hali ham jiddiy miqdorda ish kuchi talabi bor edi.¹ G'arbiy Germaniyaning musofir ishchi (Gastarbeiter) dasturi esa Yevropani "bir tuyaga aylantirgandi". Gastarbayter dasturi ishchiga qonuniy status berish bilan birga u yerda qolish muddatini ham belgilab berdi. Shuningdek, uning nima uchun da'vat qilinganini ham ko'rsatib berdi.

Germaniya boshqa davlatlarga nisbatan biroz kech ya'ni, 1955-yilda oz miqdorda italiyalik dehqon ishchilarni olib kelishni tizimli yo'lga qo'yish bilan bu dasturni boshlangandi. Urushdan keyin Germaniya "iqtisodiy mo'jizasining" bahorini yashayotgandi va sanoatning ham ish kuchiga talabi katta edi. Musofir ishchi dasturi tezlikda iqtisodiyotning yangi sektoriga yoyildi. Germaniya Yevropaning janubidagi davlatlardan – Ispaniya, Gresiya, Portugaliya, Yugoslaviya va Turkiya, Shimoliy Afrikadan – Marokashdan ishchi olishni boshladi. 1961-yil "Berlin devori"ning qurilishi bilan Sharqiy Germaniya g'arbga ishchi yubormaydigan bo'ldi. Natijada ishchi kuchiga talab yanada ortdi. G'arbiy Germaniyada 1960-yilda 329,000, 1964-yilda bir million va 1973-yilda 2,6 million gastarbayter bor edi.²

1974-yildan 1980-yil oxirigacha migratsiya: Neft inqirozi (1973-74 yillar) Yevropa iqtisodiy landshaftiga jiddiy ta'sir o'tkazdi. Inqiroz iqtisodiy o'sishni sekinlashtirdi va ishchi kuchiga talab ham kamaydi. Shvetsariya va Shvetsiya 1970-1972-yillarda migratsiya oqimini to'xtatgan birinchi davlatlar edi. Keyinchalik, Germaniya 1973-yilda, Benilyuks davlatlari va Fransiya 1974-yilga kelib migratsiyani to'xtatdi. Lekin, migratsiya batamom to'xtamadi balki, qattiq nazoratga olindi va qisqartildi. Yevropa davlatlarining migratsiya siyosatidagi o'zgarishlar ya'ni, o'zgarib turuvchi migratsiya tizimidan zanjir tizimiga o'tkazilishi hamda, migrantlarning tabiiy o'sishi natijasida Yevropada migrantlar soni oshib bordi. Yevropalik bo'lmagan migrantlar ham doimiy qolishni eng yaxshi yo'l deb hisoblay boshlashdi. Chunki, vatanlariga qaytgan ko'pchilik migrantlar yana ishsiz qolayotgan va ma'lum muddatga qaytganlar ham yashash ruxsatnomasidan mahrum bo'lishi mumkin edi. Natijada, ko'plab migrantlar o'z oilasini Yevropaga olib kela boshladi. Hukumatlarning boshlanishda oilaviy migratsiyani cheklash bo'yicha harakatlari muvaffaqiyatli bo'lmadi.³ Oxir oqibat ishchi-migrantlarning oilalarni birlashtirish ularning fundamental huquqlari ekanligi tan olindi va bu 1961-yilda qabul qilingan Yevropa ijtimoiy xartiyasining 19-moddasida mustahkamlab qo'yildi.

Vaqt o'tishi bilan Yevropada yashovchi migrantlarning tarkibi ham o'zgarib bordi. Agar, migratsiya jarayonlarining birinchi davrida (1945-1973-yillar) yevropalik migrantlarning soni ko'pchilikni tashkil qilgan bo'lsa, ikkinchi davrda (1974-1990-yillar) yevropalik bo'lmaganlar ko'pchilikni tashkil qila boshladi. Masalan, Shvetsiyada 1970-yillarda 7,6 foizni tashkil qilgan yevropalik bo'lmaganlar 1999-yilda 40 foizni tashkil qildi.⁴ Bunga Janubiy Yevropa davlatlarida iqtisodiy rivojlanishni ortib borishi va u yerlardan ishchilar kelishining kamayishi, buning aksiga Shimoliy Afrika va Turkiyada aholi sonining ortishi va u davlatlardagi ishsizlik Yevropa tomon har xil yo'llardan ketishlar sabab bo'lgandi.

1990-yildan keyingi mintaqadagi migratsiya: Xalqaro ekspertlar va ushbu soha mutaxassislari hech ikkilanmasdan migratsiyani XXI asrning ajiralmas qismi bo'lishini ta'kidlamogda. "Global qishloqda" migratsiya bosimi ortib borishi va demografik hamda iqtisodiy tengsizlik, atrof-muhit va siyosiy muammolar, yanada yaxshi yashash sharoitlariga intilish global miqyosda ortib borishi migratsiyaning

¹ Caldwell C., 2010, o'sha joyda.

² Caldwell C., 2010, o'sha joyda.

³ Castles S., De Haas H., & Miller M. J., The age of migration: International population movements in the modern world. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.

⁴ Goldscheider C., Bernhardt E., & Goldscheider F. What integrates the second generation? Factors affecting family transitions to adulthood in Sweden. In C. Bonifazi, M. Okólski, J. Schoorl, & P. Simon (Eds.), International migration in Europe: New trends and new methods of analysis (IMISCOE research. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 226-245.

asosiy sabablari bo'lib qolishini aytish mumkin. Ayniqsa, Yevropani migrantlar bosib olayotganligi to'g'risidagi qayg'ular kundan kunga ortib bormoqda.

Shimoliy-g'arbiy Yevropa davlatlari 1990-yilda sharqiy blokning qulashi bilan "oltin oltmish yillik" davridagi kabi migratsiya bosimi qarshisida qoldi. Bu gal an'anaviy uchinchi dunyo davlatlari emas balki, sharqiy Yevropa davlatlaridan migrantlar kela boshladi. 1993-yil sharqiy Yevropadan 1 million migrant kirib keldi.¹ Albatta, migratsiya an'anaviy uchinchi dunyo davlatlaridan ham kelish davom etdi.

1990-yildan 2017-yilgacha Yevropadagi qochoq va migrantlar sonining o'sib borishini ko'radigan bo'lsak, Yevropaning 26 davlatlari ichidan 2 milliondan ortiq immigrantrlarga ega davlatlar bor yo'g'i 7 tani tashkil etadi. Asosiylari an'anaviy migrantlar qabul qiluvchi davlatlar Germaniya (12 mln.dan ortiq, o'sish 1990-yildan 120 foizni tashkil qilyapti), Buyuk Britaniya (9 mln.ga yaqin, o'sish 420 foiz) va Fransiya (8 mln.ga yaqin, o'sish 1990-yildan 100 foizdan sal ko'p) hisoblanadi. Boshqalariga qaraganda jiddiy o'sishni (har ikkisi 6 mln. atrofida) Italiya (o'sish 700%) va Ispaniya davlatlari tashkil qilmoqda. Keyingi o'rindagi davlatlar masalan, Shvetsiya (1,7 mln.), Avstriya (1,6 mln.) va Belgiya (1,2 mln.) tashkil etadi.²

Natijalar: Yevropa davlatlarida ushu uch davrda migrantlarni ulushini ko'radigan bo'lsak, Angliya o'n to'rt yillik (1948-1962-yillar) migratsiyaga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini jamiyatda yuz bergan migratsiyaga qarshi irqiy harakatlar va noroziliklar natijasida 1962-yil Migratsiya qonunini (Commonwealth Immigrants Act) qabul qilgan holda yopdi. Lekin, Britaniya ham boshqa Yevropa davlatlari kabi migratsiyani oldini olish borasida muvaffaqiyatga erisha olmadi. Oxirgi aholi soni (2008-yilgi ma'lumot) hisoblariga qaraydigan bo'lsak, Angliyada janubiy osiyolik (hind, pokistonli, bangladesh) 2,083,759 va yarimini Karip dengizi havzalaridan kelganlarni tashkil etuvchi 1,148,738 "Qora tanli ingliz" inson yashamoqda.³ Birgina Londonda 300ga yaqin farqli tillarda gaplashadiganlar borligi aniqlangan.⁴

Fransiyada esa urushdan keyingi o'ttiz yillik davrda Fransiyaga ko'p ham rasmiy bo'lmagan kanallardan tahminan 700 000 migrant keldi. Bu rejali migratsiya emasdi. Ko'pchiligi Jazoir revolyusiyasining shiddatlaridan qochgan insonlar edi. 1962-yilda Fransiyaga haftada 70 000 jazoirlik kelardi.⁵ 2012-yilda Fransiyada 5,5 million xorijlik yashar va ularning 3,2 millioni xorijlik, 2,3 millioni fransuzlashgan xorijliklardan iborat edi.⁶ Germaniyada esa, 1960 va 1973-yillar orasida kelgan 18,5 million musofir ishchining to'rt dan uchi kelishuv doirasida ikki yillik muddatdan keyin ona vatanlariga qaytgandi. Lekin, har ikki yilda ishchi almashtirish korxona va umuman Germaniya uchun juda qimmatga tushayotgandi. Shu bois, ishchilarning oilalarini birlashtirish siyosatini yo'lga qo'yish bo'yicha hukumatga bosim kuchaydi.

Neft inqirozi davrida ham shimoliy-g'arbiy Yevropa davlatlari ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan barqarorligini saqlab qoldi va rivojlanishda davom etdi. Bu davrda migrantlar yuboruvchi davlatlar masalan Turkiya u inqirozdan bu inqirozga kirayotgandi, iqtisodiy-ijtimoiy turg'ulik davom etardi. Shimoliy Afrika va Afrikaning boshqa davlatlarida davlatlararo va ichki etnik-milliy konfliktlar avjida edi. Yaqin Sharqda esa Isroil-Falastin mojarosi dunyo bo'ylab qochoqlar va migrantlar sonini oshirib yubordi.⁷

Migratsiyaga "ochiq eshiklar" siyosatining tugatilishi, migrantlarga nisbatan nazoratning oshirilishi ro'y bergan bo'lsa-da, boshqa tarafdin migratsiya mavzusi ijtimoiy-siyosiy debatlarida keng muhokama

¹ Williamson J.G., "Global migration", Finance and Development, 43/3, 2006.

² Castles S. and Miller M. J., The Age of Migration: Population Movements in the Modern World, 3th ed. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2003.

³ Caldwell C., 2010, o'sha joyda.

⁴ Vertovec S., "Super-diversity and its implications", Ethnic and Racial Studies 30 (6), 2007. – P. 13.

⁵ Caldwell C., 2010, o'sha joyda.

⁶ INSEE, Immigrés et descendants d'immigrés en France. Edition 2012.

⁷ Christof Van Mol and Helga de Valk, Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective. B. Garcés-Masareñas, R. Penninx (eds.), Integration Processes and Policies in Europe, IMISCOE Research Series, 2016.

qilinadigan bo'ldi. Iqtisodiy turg'unlik natijasida ishsizlikning ortishi mahalliy aholi orasida ba'zi immigrantlarga nisbatan irqchilik, ksenofobiya va dushmanlikning ortishiga sabab bo'ldi. Ba'zi Yevropa davlatlarida immigrantlarga nisbatan zo'ravonliklar sodir bo'lgandi.¹

Har qanday chegaralashlar, tanqid va haqoratlar ko'paymasin Yevropada migrantlar soni yildan yilga oshib bordi. Bu davrda Germaniyaga eng ko'p migrant joylashdi. Ularning soni 1990-yilda 5,2 milliondan oshib ketgandi. Bu paytda Fransiyada 3,6 million undan keyingi o'rinda Angliya 1,9 million migrantga ega edi. Diqqatga sazovar joyi bu davrda immigrantlarning strukturasi o'zgarish yuz berdi. Ular orasida ayol va yoshlarning ulushi oshib bora boshladi. Masalan, 1974-1981-yillarda Germaniyada erkak immigrantlar soni kamaygan bo'lsa, ayol immigrantlar soni 12 foizga oshdi va 15 yoshdan past bo'lgan immigrantlar soni 52 foizga oshdi. Natijada Germaniya siyosatchilari kutganidek 1970-yillardan immigrantlar soni kamaymadi balki, 1970-yillar oxirida ham 4 million atrofida qoldi va hatto, 1980-yillarga kelib 4,5 million, 1990-yilga kelib esa Germaniyaning birlashishi bilan 5 millionga chiqib ketdi.²

Bundan tashqari, immigrantlar soni Yevropada avvallari migrant jo'natuvchi davlatlar hisoblangan Ispaniya, Italiya, Portugaliya kabi davlatlar hisobiga ham ko'paydi. Masalan, 1990-yilga kelib Italiyada 781 ming, Ispaniyada 279 ming, Portugaliyada 108 ming musofir ishchi bor edi.³ Bu davlatlardagi migrantlarning aksariyatini Shimoliy Afrika va Lotin Amerikasidan kelganlar tashkil etardi.

Yevropada migrantlarning o'sib borishiga mintaqa davlatlarining qochoqlarni qabul qilishi ham ta'sir qildi. 1970-yillar boshidan yigirmanchi asr oxirigacha Yelga qochoqlarning qabul qilish to'g'risidagi arizalari yildan yilga oshib bordi. Bu davrda 15 a'zo davlatlarga yiliga 15 000 dan 300 000 gacha qochoqlarning arizalari kelib tushardi.⁴ Germaniya Yevropa davlatlari ichidagi eng ko'p qochoqlarga boshpana bergan davlat bo'ldi. 1980-yillardan Belgiya, Gollandiya va Buyuk Britaniyada ham qochoqlarning sezilarli darajada oshganligini ko'rishimiz mumkin. Yevropa davlatlariga qochoqlarning tez sur'atlarda o'sishiga albatta, tarixiy voqea-hodisalar ham ta'sir qilgan ayniqsa, 1990-yillar boshida SSSRning qulashi va Yugoslaviyadagi urushlar Yelga qochoqlarning ikki barobarga oshishiga sabab bo'lgandi.⁵

"Sovuq urush"ning tugashi va Yugoslaviyadagi mojarolar yangi migratsiya va qochoq to'loqini vujudga keltirdi. 1989 va 1992-yillar orasida qochoqlar 320 000 dan 695 000 mingacha oshdi va 90-yillar oxiriga kelib 455 000 ga qisqardi. Lekin, 2001-yil 471 000 ga ko'paydi. Bu davrda eng ko'p besh davlat qatorida Yugoslaviya (836 000), Ruminiya (400 000), Turkiya (356 000), Iroq (211 000) va Afg'oniston (155 000) qochoqlari bilan ustunlikka ega bo'ldi.⁶

XXI asrning birinchi o'n yilligida yangi boshpana so'rovchilarga nisbatan cheklovlar o'rnatildi va bu shiddatli to'qnashuvlarning soni konyukturasiga qarab belgilandi. 2002-yildan 2006-yilgacha Yelning 15 davlatiga boshpana arizalari 393 000 dan 180 000 gacha qisqardi.⁷ Lekin, 2006-yildan Iroq va Afg'onistondagi mojarolar va 2010-yildagi "Arab bahori" tufayli qochoqlar soni yana ortdi. 2010-yilga kelib Yel 25 davlati va Norvegiya, Shveysariya bilan birga 254 180 ariza qabul qildi va bu Yelga migratsiyaning 6 %ni tashkil etdi. Ko'p arizalar Fransiya (47 800), Germaniya (41 300), Shveysiya (31 800), Buyuk Britaniya (22 100) va Belgiyaga (19 900) kelib tushdi.⁸

¹ Bonifazi C. Evolution of regional patterns of international migration in Europe. In C. Bonifazi, M. Okólski, J. Schoorl, & P. Simon (Eds.), International migration in Europe: New trends and new methods of analysis (IMISCOE research, 2008. pp. 107–128). Amsterdam: Amsterdam University Press.

² Castles S. and Miller M. J. The Age of Migration: Population Movements in the Modern World, 3th ed. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2003, p. 80.

³ Castles S. and Miller M. J., o'sha manba, p. 81.

⁴ Christof Van Mol, o'sha joyda.

⁵ Hatton T. Seeking asylum in Europe. Economic Policy, 19 (38), 2004, 5–62. Iqtibos manbasi: Christof Van Mol and Helga de Valk. 2016, o'sha manba.

⁶ Castles S. and Miller M. J., o'sha joyda.

⁷ Castles S. o'sha manba, p. 229

⁸ Castles S. o'sha joyda.

2000-yillarda migratsiya siyosatini yanada takomillashtirish maqsadida muhim mintaqaviy sammitlar bo'lib o'tdi va bu kabi konferensiya va sammitlarda migratsiya, qochoqlar va boshpana so'rovchilar masalasida muhim dastur, qaror, tavsiya va qarashlar qabul qilindi. Shulardan biri 1999-yil bo'lib o'tgan Tampere sammiti edi. Bu sammitda yagona boshpana, viza va migratsiya siyosatini rivojlantirish uchun to'rtta soha kerakli ekanligi ta'kidlandi. Bu sohalar immigrant va boshpana istovchilarning original (asl) davlatlari bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish, yagona boshpana tizimi, uchinchi davlat fuqarolariga odil muomala va noqonuniy migrantlar tijoratini olib borganlarga og'ir jazolarni qamrab olgan migratsiya oqimlar boshqaruvi edi.¹ 2004-yil noyabrda Bryusselda Yevropa Komissiyasida erkinlik, xavfsizlik va adolat sohasida Gaaga dasturi qabul qilindi.²

Ushbu dasturdagi asosiy xususiyatlar qonuniy migrantlarga katta e'tibor qaratish, ularning Yevropa iqtisodiyotini rivojlantirishdagi o'rnini ko'rib chiqish, qonuniy yashab turgan immigrantlarning jamiyatga integratsiyasini ta'minlashga qaratilgan milliy siyosatlar orasida hamkorlikni o'rnatish, ham manba (migrantlar kelib chiquvchi) davlat ham tranzit (o'tuvchi) davlatlardagi qochoqlarning himoyalaniishi sohasidagi harakatlarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor berish, migratsiyaning kelib chiqishini oldini olishga doir ishlarni rivojlantirish shular jumlasidandir. Lekin, alohida ta'kidlab o'tish kerakki, 2005-2010-yillar orasida Gaaga dasturi doirasida yangi Yevropada Qochoqlar Fondi tashkil etildi va 2009-yil Yevropada Migratsiya Tarmog'i tuzildi. 2010-yilga kelib Gaaga dasturini o'rnini Stokgolm dasturi oldi va bu 2010-2015-yillarni o'z ichiga olgan "fuqarolarni himoyalagan va unga xizmat beruvchi ochiq va xavfsiz bir Yevropa yaratishni" maqsad qildi.³

Muhokama. Yevropada migratsiyaning uch davrdagi natijalarini muhokama qiladigan bo'lsak, **birinchi davrda** albatta, Yevropa tomon migratsiya faqat ishchi kuchi talabi tufayli yuz bermagandi. Bu borada tadqiqotchi Kasels va Millerning fikricha, urushdan keyingi davrda migratsiya qurolli konfliktlar va yirik tabiiy ofatlar, global tengsizlikning ortishi va yangi xalqaro kelishuvlar, shaxsiy harakatlarning liberallashtirish tufayli tezda ortdi. Jumladan, sharqiy Yevropadagi siyosiy inqirozlar masalan, Vengriyadagi (1956-1957), Chexoslovakiyadagi (1968-1969) va Polshadagi (1980-1981) inqirozlar natijasi ko'p miqdorda migrantlar kirib kelishini ta'minladi. Eng qizig'i "Sovuq urush" munosabati bilan sharqiy Yevropadan g'arbga qanday maqsadlarda kelmasin ular migrant emas, siyosiy qochoqlar hisoblangan. Nima bo'lganda ham bu davr ham ish beruvchi ham migrant uchun "Oltmish yillik oltin davr" (1961-1973-yil) deb nomlandi. **Ikkinchi davrda**, Shimoliy-g'arbiy Yevropa davlatlariga migratsiyani cheklashlarning kuchaytirilishi migratsiya oqimini janubiy Yevropaga o'zgartirdi va bu 1980-yillardan boshlangan bo'lsa, 1990-yillarga kelib sezilarli darajada ortdi. Janubiy Yevropa davlatlari (Ispaniya, Italiya, Portugaliya, Gresiya) qochoqlar qabul qilishda ham o'sib bordi. Qochoqlar ayniqsa, O'rtayer dengizi orqali suzib o'tishi keyinchalik an'anaviy tusga aylandi va bugungi kunda bu eng global va ayanhli muammodir.⁴

Tadqiqotchi, Kasels va boshqalarning fikricha, Gretsiya, Italiya, Portugaliya va Ispaniya emigrant davlatlar toifasiga allaqachon kirgan. Natijada, ular migratsiyani nazorat qilish bo'yicha immigratsiya qonunchiligini va tizimini yaxshi ishlab chiqisha olmadi. Bundan tashqari, bu davlatlar iqtisodiy o'sishda davom etmoqda va tug'ilishi kamayib ketmoqda. Bu o'z navbatida, ishchi kuchiga talabni oshirmoqda. Bundan tashqari, ushbu davlatlarda muntazam ish o'rnining kamligi, ishda shart-sharoitlarning yo'qligi va oylik maoshlarning kamligi mahalliy aholi uchun o'z yurtida ishlashga bo'lgan ishtiyoqini kamaytirardi.

¹ Tampere Summit Conclusion, 15-16 October 1999 // <http://www.statewatch.org/news/2008/aug/tamp.html>

² The Hague Programme – Strengthening Freedom, Security and Justice in the European Union, http://www.europol.europa.eu/jit/hague_programme_en.pdf (12.09.2018)

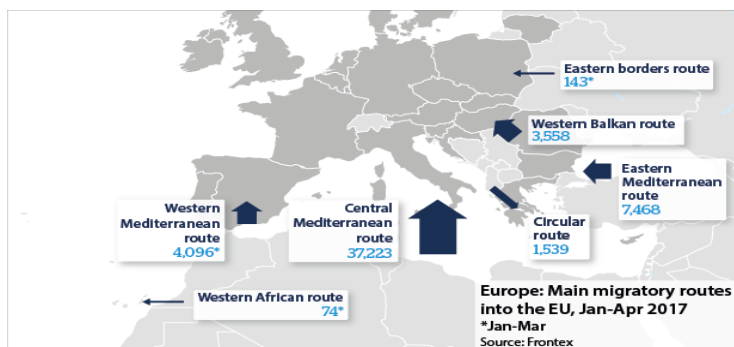
³ The Stockholm Programme — An Open And Secure Europe Serving And Protecting Citizens // <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:115:0001:0038:EN:PDF> (12.09.2018)

⁴ Манбаа: Hatton T. (2004). Seeking asylum in Europe. Economic Policy, 19 (38), 5–62. Иктибос манбаси: Christof Van Mol and Helga de Valk. 2016. Юкоридаги манба.

Shunday qilib, janubiy Yevropa yevropalik bo'lmaganlar ayniqsa, Shimoliy Afrika, Lotin Amerika, Osiyo va temir pardaning yiqilishi bilan Sharqiy Yevropa uchun jozibador bo'lib qoldi.¹ Bu va boshqa sabablar janubiy Yevropaga qarab migratsiyaning oshishiga olib kelmoqda va bugungi kunda ham asosiy migrantlar ushbu davlatlar orqali shimoliy-g'arbiy Yevropaga qarab yo'nalmoqda. **Uchinchi davr**, Yevropa mintaqasi "Arab bahori" ayniqsa, Suriya inqirozidan keyin jiddiy migrant va qochoqlar qarshisida qoldi. BMTning Qochoqlar bo'yicha Oliy komissarining 2016-yilgi ma'lumotlariga ko'ra, ikkinchi jahon urushidan so'ng eng ko'p qochoq va ichki ko'chishlar 2016-yilda kuzatilib, dunyo bo'ylab 60 million atrofidagi inson konflikt va zo'ravonliklar tufayli o'z uylarini tark etishga majbur bo'lgan. Eng xavfli yo'nalish trans O'rtayer dengizi bo'lib, ushbu yo'nalish bo'yicha 2016-yilda tahminan 363 000 odam kesib o'tishgan va 2017-yilda bu raqam yanada ortgan.²

Oxford Analyticaning ma'lumotlariga ko'ra (1-rasmga qarang), 2017-yil yanvar-aprel oylari oralig'ida Yelga Sharqiy chegaradan (Ukraina, Belarusiya tarafidan) 143 ta, Balqon tomondan 3,558 ta, Sharqiy O'rtayer dengizidan (Turkiya tarafidan) 7,468 ta, doiraviy yo'llar (circular routes / Gresiya tarafidan) 1,539 ta, Markaziy O'rtayer dengizidan (Italiya tarafidan) 37,223 ta, G'arbiy O'rtayer dengizidan (Ispaniya tarafidan) 4,096 ta, Janubiy Afrika tarafidan 74 ta migrantlar kirib kelgan.³

1-rasm. 2017-yil yanvar-aprel Yevropaga migratsiya

Center for Security Studies (CSS) tomonidan 2018-yil sentyabrda nashr qilingan ma'lumotda (2-rasmga qarang), Yelga 2015-yil 1 milliondan ortiq noqonuniy migrant va qochoqlar kirib kelgan bo'lsa, 2016-yil 382 000, 2017-yilda esa 186 000 ni tashkil qilgan. 2018-yil birinchi yarim yilligida 58 ming noqonuniy migrantlar kirib kelgan.⁴

Ushbu maqolada, Yelga kirib kelayotgan noqonuniy migrantlarning asosiy yo'nalishi O'rtayer dengizi ekanligi ta'kidlanadi va ular asosan Ispaniya va Italiya orqali kirib kelmoqda. Masalan, 2017-yil kirib kelganlarning 28 707 tasi (ularning 21 foizi marokashlik, 20 foizi jazoirlik, 15 foizi ganalik) Ispaniya orqali, 119 369 tasi (ularning 16 foizi nigeriyalik, 9 foizi ganalik, 9 foizi bangladeshlik) Italiya orqali, 35 052 tasi (ularning 46 foizi suriyalik, 27 foizi iroqlik, 11 foizi afg'onistonlik) Gretsiya orqali kirib kelgan.⁵

¹ Castles S. o'sha manba.

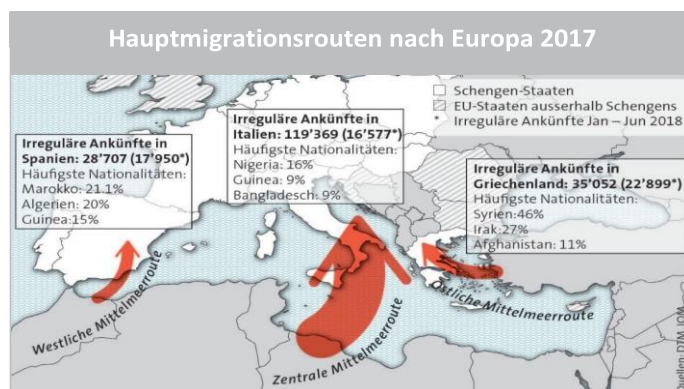
² Wittenberg, L., "Managing Mixed Migration: The Central Mediterranean Route to Europe", International Peace Institute Desperate Migration Series No. 3, April 2017.

³ Jan-Mar, Europe: Main migratory routes into the EU, Jan-Apr 2017 // <https://dailybrief.oxan.com/Analysis/DB238314/EU-would-be-badly-prepared-for-a-fresh-migrant-crisis>

⁴ Lisa Watanabe, Outsourcing – Europas Pokerspiel mit der Migration // <http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/CSSAnalyse230-DE.pdf>

⁵ Yuqoridagi manba.

2-rasm. 2017-yil Yevropaga migratsiya

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Yevropaga qarab qochoq va migrantlarning kelishi ba'zan ko'p va ba'zan kam miqdorda davom etmoqda va natijada mintaqada migrantlar sonini kundan kunga ko'paymoqda. Migrantlar sonining o'sib borishi albatta Yevropa davlatlariga bu masala yuzasidan kelib chiqadigan oqibatlar yechimini topish qulay bo'lmagan ammo, buning ustida yangi ishlar va yo'nalishlar olib borishga majbur qiladigan bir jarayonga aylanmoqda. Bugun Yevropada 78 mln. immigrant bor va buni 2000-yildagi migrantlar ulushiga taqqoslaydigan bo'lsak, 22 mln.ga ko'p demakdir. Bunday uzliksiz o'sib borish natijasida kelgusi 10-20 yillikda mintaqada immigrantlar soni qanchaga yetadi va bu Yevropa jamiyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi? Bu eng muhim masala hisoblansa-da, migratsiyaning oldini olishning imkoni yo'qligi va Yevropa davlatlari tub aholisi va immigrantlar o'rtasidagi muozanatni qanday saqlaydi, kelayotgan immigrantlar va qochoqlar haq-huquqlarini himoyalash tartibi-chi, degan masalarni ham dolzarblashtirmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bade K. J., (2003). Europa en movimiento: Las migraciones desde finales del siglo XVIII hasta nuestros días. Barcelona: Crítica.
2. Bonifazi C., (2008). Evolution of regional patterns of international migration in Europe. In C. Bonifazi, M. Okólski, J. Schoorl, & P. Simon (Eds.), International migration in Europe: New trends and new methods of analysis. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 107-128.
3. Boyle P., Halfacree K., & Robinson V., (1998). Exploring contemporary migration. Essex: Pearson Education Limited.
4. Caldwell C., (2010). Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam and the West, Anchor Books.
5. Castles S. and Miller M.J., (2003). The Age of Migration: Population Movements in the Modern World, 3th ed. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
6. Castles S., De Haas H., & Miller M. J., (2014). The age of migration: International population movements in the modern world. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
7. Christof Van Mol and Helga de Valk (2016). Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective. B. Garcés-Mascareñas, R. Penninx (eds.), Integration Processes and Policies in Europe, IMISCOE Research Series.
8. Goldscheider C., Bernhardt E., & Goldscheider F., (2008). What integrates the second generation? Factors affecting family transitions to adulthood in Sweden. In C. Bonifazi, M. Okólski, J. Schoorl, & P. Simon (Eds.), International migration in Europe: New trends and new methods of analysis (IMISCOE research. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 226-245.

9. INSEE, (2012). Immigrés et descendants d'immigrés en France. Edition.
10. Jan-Mar, (Jan-Apr 2017). Europe: Main migratory routes into the EU // <https://dailybrief.oxan.com/Analysis/DB238314/EU-would-be-badly-prepared-for-a-fresh-migrant-crisis>
11. Lisa Watanabe, Outsourcing – Europas Pokerspiel mit der Migration // <http://www.css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/CSSAnalyse230-DE.pdf>
12. Tampere Summit Conclusion, (15-16 October 1999) // <http://www.statewatch.org/news/2008/aug/tamp.html>
13. The Hague Programme – Strengthening Freedom, Security and Justice in the European Union, http://www.europol.europa.eu/jit/hague_programme_en.pdf
14. The Stockholm Programme — An Open And Secure Europe Serving And Protecting Citizens // <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:115:0001:0038:EN:PDF>
15. Vertovec S., (2007). “Super-diversity and its implications”, Ethnic and Racial Studies 30 (6).
16. Williamson J.G., (September 2006). “Global migration”, Finance and Development, 43/3, // <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2006/09/williams.htm>
17. Wittenberg L., (April 2017). “Managing Mixed Migration: The Central Mediterranean Route to Europe”, International Peace Institute Desperate Migration Series No. 3.

BIRLASHGAN ARAB AMIRLIKLARINING ICHKI VA TASHQI SIYOSATIDA DIN OMILI

SOIPOV BEHZOD

Mustaqil tadqiqotchi, TDSHU

Annotatsiya. Din Birlashgan Arab Amirliklarining (BAA) ichki va tashqi siyosatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Birlashgan Arab Amirliklari islomiy davlat sifatida qaror qabul qilish jarayonlarida diniy qadriyatlar va tamoyillarga asoslanadi. Ushbu maqola din BAAning ichki va tashqi siyosatiga qay darajada ta'sir qilishini o'rganishga qaratilgan. Mamlakatda din BAAni birlashtiruvchi kuch bo'lib xizmat qiladi va ijtimoiy jipslikni saqlashga yordam beradigan umumiy qadriyatlar va e'tiqodlarni ta'minlaydi. Mamlakatning huquqiy tizimi shariat qonunlariga asoslanadi, u shaxsiy va jamoat hayotining barcha jabhalarini, jumladan, oilaviy masalalardan tortib, biznes bitimlarigacha tartibga soladi. Hukumat, shuningdek, maktab va masjidlar orqali islom ta'limotlarini to'g'ri ravishda targ'ib qilib, dinning jamiyatdagi ahamiyatini tushuntirib keladi. Tashqi siyosat nuqtai nazaridan din BAAning mintaqaviy va global muammolarga munosabatini shakllantirishda ham hal qiluvchi rol o'ynaydi. BAA xalqaro maydonda islom qadriyatlari va tamoyillarini ilgari surish, tinchlik, bag'rikenglik va xalqlar o'rtasidagi hamkorlikni targ'ib qilishda yetakchi sifatida o'zini namoyon qilmoqda. Mamlakatning tashqi siyosati islom tamoyillarini qo'llab-quvvatlash va musulmonlar ko'p bo'lgan davlatlar bilan ijobiy munosabatlarni rivojlantirishga sodiqligi bilan asoslanadi. Umuman olganda, din BAAning ichki va tashqi siyosatini shakllantirish, qarorlar qabul qilish jarayonlariga rahbarlik qilish va mamlakatning turli masalalar bo'yicha pozitsiyasiga ta'sir qilishda markaziy omil hisoblanadi. Ushbu maqola BAA siyosatidagi dinning rolini har tomonlama tahlil qilib, islom qadriyatlari mamlakatning boshqaruv va xalqaro munosabatlarga yondashuvini qanday shakllantirishini yoritishga qaratilgan.

Tayanch soʻz va iboralar: Din, ichki siyosat, tashqi siyosat, BAA, shariat huquqi, siyosiy ta'sir, diplomatiya, xalqaro munosabatlar, Yaqin Sharq, islomiy boshqaruv.

Аннотация. Религия играет значительную роль в формировании внутренней и внешней политики Объединенных Арабских Эмиратов (ОАЭ). ОАЭ, как исламское государство, в значительной степени опираются на исламские ценности и принципы при принятии решений. В этой статье исследуется степень, в которой религия влияет на политику ОАЭ как внутри страны, так и за рубежом. Внутри страны религия служит объединяющей силой, обеспечивая общий набор ценностей и убеждений, которые помогают поддерживать социальную сплоченность. Правовая система страны основана на законах шариата, регулирующих все аспекты личной и общественной жизни, от семейных вопросов до деловых операций. Правительство активно продвигает исламское учение через школы и мечети, подчеркивая важность религии в обществе. Что касается внешней политики, религия также играет решающую роль в формировании позиции ОАЭ по региональным и глобальным вопросам. ОАЭ позиционируют себя как лидера в продвижении исламских ценностей и принципов на международной арене, выступая за мир, толерантность и сотрудничество между странами. Внешняя политика страны основана на ее приверженности поддержанию исламских принципов и развитию позитивных отношений со странами с мусульманским большинством. В целом религия является центральным фактором формирования внутренней и внешней политики ОАЭ, руководя процессами принятия решений и влияя на позицию страны по различным вопросам. Цель этой статьи — предоставить всесторонний анализ роли религии в политике ОАЭ, проливая свет на то, как исламские ценности формируют подход страны к управлению и международным отношениям.

Ключевые слова и выражения: Религия, внутренняя политика, внешняя политика, ОАЭ, законы шариата, политическое влияние, дипломатия, международные отношения, Ближний Восток, исламское управление.

Abstract. Religion plays a significant role in shaping the domestic and foreign policies of the United Arab Emirates (UAE). As an Islamic state, the UAE draws heavily on Islamic values and principles to guide its decision-making processes. This article explores the extent to which religion influences the UAE's policies, both domestically and internationally. Domestically, religion serves as a unifying force, providing a common set of values and beliefs that help maintain social cohesion. The country's legal system is based on Sharia law, governing every aspect of personal and public life, from family matters to business transactions. The government actively promotes Islamic teachings through schools and mosques, emphasizing the importance of religion in society. In terms of foreign policy, religion also plays a crucial role in shaping the UAE's stance on regional and global issues. The UAE positions itself as a leader in promoting Islamic values and principles on the international stage, advocating for peace, tolerance, and cooperation among nations. Its foreign policy is underpinned by a commitment to upholding Islamic principles and fostering positive relations with Muslim-majority countries. Overall, religion is a central factor in shaping both the domestic and foreign policies of the UAE, guiding decision-making processes and influencing the country's stance on various issues. This article aims to provide a comprehensive analysis of the role of religion in the UAE's policies, shedding light on how Islamic values shape the country's approach to governance and international relations.

Key words and phrases: Religion, domestic policy, foreign policy, UAE, sharia law, political influence, diplomacy, international relations, Middle East, islamic governance.

Kirish: Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) an'anaviy islom qadriyatlari va zamonaviy boshqaruv tamoyillarining o'ziga xos uyg'unligini jamlagan islomiy davlatdir. Abu-Dabi, Ajman, Dubay, Fujayra, Ras al-Xayma, Sharja va Um al-Quvayn amirliklarini o'z ichiga olgan yettita ta'sis monarxiyasidan iborat ushbu federatsiya federal prezidentlik saylanadigan konstitutsiyaviy monarxiya doirasida o'z siyosatini amalga oshiradi. Ushbu rasmiy tuzilishga qaramay, BAA avtoritar boshqaruvning hukmronligi va demokratik tarzda saylangan institutlarning sezilarli darajada yo'qligi bilan ajralib turadi, bu esa uni "qabila avtokratiyasi" deb ta'riflashga majbur qiladi. Ushbu boshqaruv ostida Abu-Dabi hukmdori (hozirda Shayx Muhammad bin Zayd Al Nahayon) BAA prezidenti va davlat rahbarining ikki tomonlama rolini bajaradi, Dubay hukmdori (hozirda Muhammad ibn Rashid al Maktum) esa hukumatni boshqaradigan bosh vazir vazifasini bajaradi. Dinning yaxlitligi va tarixiy ta'siri BAAning ichki va tashqi siyosati qarorlariga sezilarli

ta'sir ko'rsatib, uning o'ziga xos siyosiy manzarasiga hissa qo'shadi va uni Yaqin Sharqdagi kuchli davlat sifatida namoyon qiladi. Birlashgan Arab Amirliklarining ichki va tashqi siyosati qarorlarida dinning tarixiy ta'siri chuqur ildizlarga ega bo'lib, millatning asosiy axloqiy qarashlariga borib taqaladi. Islom tamoyillari va an'analari BAAning shakllanishi va davr ruhiyatining ajralmas qismi bo'lib, uning siyosiy, ijtimoiy va huquqiy asoslariga singib ketgan. Birlashgan Arab Amirliklarining islom qadriyatlari va an'analariga asoslanishi uning ichki siyosatini, jumladan, ijtimoiy islohotlar, ta'lim, oilaviy huquq va huquqiy tizimlarni puxtalik bilan shakllantirdi. Ushbu ilmiy maqola din va BAAning ichki va tashqi siyosati o'rtasidagi ko'p qirrali o'zaro bog'liqlikni o'rganish, mamlakatning islom qadriyatlariga sodiqligi va geostrategik joylashuvi doirasidagi harakatlari va qarorlarini sharhlashdan iborat. BAAdagi din va siyosat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganish orqali ushbu tadqiqot diniy mulohazalar mamlakat siyosatini shakllantirish va amalga oshirishni qay darajada shakllantirishini aniqlashga intiladi. Bundan tashqari, ushbu maqola dinning BAAning ichki va tashqi siyosatiga ta'sirini chuqur tahlil qilishga, an'anaviy islomiy qadriyatlarning zamonaviy boshqaruv tuzilmalari bilan uyg'unlashuvi natijasida yuzaga kelgan o'ziga xos xususiyatlar va muammolarga oydinlik kiritishga harakat qiladi. BAA Yaqin Sharqda geosiyosiy ahamiyat va ta'sir o'tkazishda davom etar ekan, uning ichki va tashqi siyosatdagi diniy ta'siri dinamikasini tushunish BAA bilan samarali va keng qamrovli hamkorlik qilishga intilayotgan davlatlar, olimlar, siyosatchilar va xalqaro ishtirokchilar uchun muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot usullari: Birlashgan Arab Amirliklarining (BAA) ichki va tashqi siyosatida din omilini tahlil qilishda qo'llaniladigan usullar sifat va miqdoriy tadqiqot metodologiyalarini o'z ichiga olgan ko'p qirrali yondashuvga asoslanadi. Din va BAA siyosati o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirni har tomonlama tushunish va baholash uchun empirik tadqiqotlar, siyosiy hujjatlar, rasmiy bayonotlar va ilmiy tahlillarni o'z ichiga olgan asosiy va ikkilamchi ma'lumotlar manbalarining kombinatsiyasidan foydalanilgan. Dinning BAAning ichki va tashqi siyosatiga ta'siriga oid mavjud ilmiy adabiyotlar va rasmiy hujjatlarni har tomonlama ko'rib chiqish amalga oshirildi. Bu mavzu bo'yicha asosli tushunchani o'rnatish uchun akademik jurnallar, siyosiy hujjatlar, hukumat nashrlari va tegishli ommaviy axborot vositalarini chuqur o'rganishni talab qildi.

Muhokama: Din va siyosatning o'zaro bog'liqligi Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) ichki va tashqi siyosatining murakkab va ajralmas jihati hisoblanadi. Bu munosabatlarning zamirida islom huquqi yoki shariat bilan chuqur ildiz otgan mamlakat huquq tizimi yotadi. Shariat tamoyillarining qonunchilik bazasiga kiritilishi BAAning islomiy qadriyatlarga sodiqligini, mamlakat boshqaruvini, jamiyat normalarini va siyosiy qarorlarini shakllantirishni ta'kidlaydi.

BAAning huquqiy landshafti uning siyosiy tuzilishini aks ettiradi – avtoritar boshqaruv bilan tavsiflangan federal monarxiya. The New York Times tomonidan “ilg'or, zamonaviy davlat jilvasiga ega avtokratiya” sifatida ta'riflangan BAAning¹ siyosiy tizimi qabila avtokratiyasi doirasida ishlaydi. Yetti ta'sis monarxiyasini qabila hukmdorlari boshqaradi,² ular demokratik yo'l bilan saylangan institutlarsiz va so'z erkinligiga rasmiy majburiyatsiz hokimiyatni avtokratik tarzda boshqaradi.³

Biroq, bu boshqaruv modeli demokratiya va inson huquqlari tashkilotlari tomonidan tanqidga uchrab keladi. Jumladan, Bertelsmann Transformatsiya indeksi (Bertelsmann Transformation Index) BAAni “mo'tadil monarxiya” deb tasniflaydi va 2022-yil uni 137 davlat ichida 91-o'ringa qo'yadi,⁴ bu demokratiya tomon rivojlanish bo'yicha o'rtacha balldan ancha past. 2023-yil uchun V-Dem Demokratiya Indekslari (V-Dem Democracy Indices) Birlashgan Arab Amirliklarini Yaqin Sharqdagi uchinchi eng kam saylovli demokratik davlat sifatida joylashtirdi va uning siyosiy evolyutsiyasidagi qiyinchiliklarni namoyish etadi.

¹ Mazzetti, Mark and Hager, Emily B. (2011). “Secret Desert Force Set Up by Blackwater's Founder”. The New York Times.

² Krane, Jim (2009). “City of Gold: Dubai and the Dream of Capitalism.” St. Martin's Publishing Group. P:10.

³ Stack, Liam (2017). “Dubai Introduces Its Own Font, Lauding Free Expression It Does Not Permit”. The New York Times.

⁴ BTI 2022: United Arab Emirates : BTI 2022 <https://bti-project.org/en/reports/country-dashboard/ARE>

Siyosiy tuzilma arab qabilaviy madaniyatidan kelib chiqqan shayxlik uslubidagi boshqaruv tizimini aks ettiruvchi alohida amirliklar hukmdorlari uchun Shayx unvonidan foydalanish bilan belgilanadi. Prezident va Vitse-Prezident Federal Oliy Kengash tomonidan saylanadi, odatda Al Nahayon oilasining boshlig'i prezidentlik qiladi va Al Maktum oilasining boshlig'i bosh vazir lavozimida ishlaydi. Federal hukumat uchta bo'linmani o'z ichiga oladi: qonun chiqaruvchi Federal Oliy Kengash¹ va maslahatchi Federal Milliy Kengash², Prezident, Bosh vazir va Vazirlar Kengashi boshchiligidagi ijro etuvchi hokimiyat va Oliy sud va quyi sudlardan iborat federal sud bo'limi.

Ta'kidlash joizki, BAA federal hukumatning elektron kengaytmasi bo'lgan BAA elektron hukumati tashkil etilgan. Vazirlar Kengashi, bosh ijroiya hokimiyati ichki va tashqi siyosatni nazorat qiladi. Gender tengligi yo'lidagi innovatsion qadamda BAA 2019-yil dekabr oyida o'zining quyi palatasida gender tengligiga erishdi³, bu arab mamlakati uchun e'tiborga molik muvaffaqiyatdir. Bu muhim bosqich BAAning inklyuzivlikka sodiqligi bilan mos keladi, buni har bir amirlikdan a'zolar tayinlanadigan yoki saylanadigan Federal Milliy Kengashda teng gender vakilligi talabi tasdiqlaydi.

BAAning boshqaruvga innovatsion yondashuvi uning Bag'rikenglik (Tolerantlik) vazirligi (Ministry of Tolerance),⁴ Baxt va farovonlik milliy dasturi (National Programme for Happiness and Wellbeing)⁵ va Sun'iy intellekt vazirligi (Ministry of Artificial Intelligence)⁶ kabi noyob vazirliklarida yaqqol namoyon bo'ladi. Bu vazirliklar ijtimoiy totuvlik, diniy bag'rikenglik, farovonlik va texnologik taraqqiyotni mustahkamlashga qaratilgan istiqbolli qarashlarni aks ettiradi. Bundan tashqari, muammolarni hal qilish va hayot sifatini yaxshilashga bag'ishlangan virtual vazirlik bo'lgan Imkoniyatlar vazirligining (the Ministry of Possibilities) tashkil etilishi⁷ BAAning muammolarni proaktiv hal qilishga sodiqligini namoyish etadi.

Birlashgan Arab Amirliklarining (BAA) tashqi aloqalari uning diplomatik aloqalarini shakllantirishda va ichki va tashqi siyosatiga ta'sir ko'rsatishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Tashqi ishlar va xalqaro hamkorlik vazirligi (The Ministry of Foreign Affairs and International Cooperation)⁸ BAAning global hamjamiyat bilan aloqalarini boshqarish uchun mas'ul bo'lgan asosiy tashkilot bo'lib xizmat qiladi.

BAA o'zini xalqaro maydonda asosiy o'yinchi sifatida ko'rsatdi va dunyoning aksariyat mamlakatlari bilan diplomatik va tijorat aloqalarini rivojlantirdi. Ushbu kelishuv Tashqi ishlar va xalqaro hamkorlik vazirligi tomonidan tashkil etilib, hukumatning faol va keng qamrovli tashqi siyosatga sodiqligini ta'kidlaydi. Abu Dabida diplomatik vakolatxonalar va Dubayda konsulliklarning mavjudligi BAAning strategik, geografik va iqtisodiy ahamiyatini ta'kidlab, jahon miqyosidagi obro'sini oshiradi.

Mamlakatning yirik xalqaro tashkilotlardagi ishtiroki jahon miqyosidagi nufuzini yanada mustahkamlamoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti va uning ixtisoslashgan idoralari, jumladan, Xalqaro Fuqarolik Aviatsiyasi Tashkiloti (ICAO),⁹ Umumjahon Pochta Ittifoqi (ILO),¹⁰ Universal Postal Union

¹ Federal Supreme Council <https://uaecabinet.ae/en/federal-supreme-council>

² The Federal National Council | The Official Portal of the UAE Government <https://u.ae/en/about-the-uae/the-uae-government/the-federal-national-council->

³ United Arab Emirates | Parline: the IPU's Open Data Platform https://data.ipu.org/parliament/ae?chamber_id=13381

⁴ Ministry of Tolerance & Coexistence <https://www.tolerance.gov.ae/>

⁵ Happiness | The Official Portal of the UAE Government

<https://u.ae/en/about-the-uae/the-uae-government/government-of-future/happiness>

⁶ Staff Writer (2017) "The World's first Minister for Artificial Intelligence Was Just Appointed – In the UAE". TheStartupScene.

⁷ Ministry of Possibilities | The Official Portal of the UAE Government

<https://u.ae/en/about-the-uae/the-uae-government/ministry-of-possibilities>

⁸ UAE Ministry of Foreign Affairs – MOFA <https://www.mofa.gov.ae/EN>

⁹ UAE confirms its renomination to membership of ICAO Council 2019

<https://www.bna.bh/en/UAEconfirmsitsrenominationtomembershipofICAOCouncil2019.aspx?cms=q8FmFJgiscL2fwIzON1%2BDve%2B%2BSKxB8BSkSXMosybrRE%3D>

¹⁰ International Labour Standards country profile: United Arab Emirates

(UPU),¹ Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti (WHO) va Jahon Intellektual Mulk Tashkiloti (WIPO)² a'zosi sifatida BAA global muammolarni hal qilish bo'yicha munozaralar va tashabbuslarga faol hissa qo'shadi. Bundan tashqari, uning Jahon Banki,³ Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (IMF),⁴ Arab Ligasi, Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT), OPEC,⁵ Neft eksport qiluvchi arab davlatlari tashkiloti (OAPEC)⁶ va Qo'shilmaslik harakati bilan bog'liqligi mintaqaviy chegaralardan tashqariga chiqadigan turli sherikliklarga sodiqligini aks ettiradi.

BAAning tashqi siyosati ikki tomonlama munosabatlar doirasidan tashqariga chiqib, Fors Ko'rfazi Hamkorlik Kengashi (GCC)⁷ kabi mintaqaviy guruhlarda faol ishtirok etishni o'z ichiga oladi. Ta'sischi a'zolaridan biri sifatida BAA Fors ko'rfazi davlatlari o'rtasida hamkorlik va birdamlikni rivojlantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ta'kidlash joizki, mamlakat Arab Ligasining samaradorligini oshirish uchun mintaqaviy institutlarga nisbatan nozik yondashuv va barqarorlikni ta'minlash majburiyatini aks ettiruvchi qayta tuzilish zarurligini ta'kidlaydi.

Mudofaa sohasida BAA Fors Ko'rfazi Hamkorlik Kengashi mudofaa kuchlarining kuchi va o'zaro ta'sirini kuchaytirishga intiladi. Ushbu strategik e'tibor mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash va Fors ko'rfazi davlatlarining jamoaviy imkoniyatlarini mustahkamlashga qaratilgan kengroq maqsad bilan mos keladi. Mudofaa sohasidagi hamkorlikka e'tibor BAAning mintaqaviy barqarorlikka sodiqligini va umumiy xavfsizlik muammolarini hal qilishda faol rolini ko'rsatadi.

Birlashgan Arab Amirliklarining diplomatik munosabatlari butun dunyo bo'ylab tarqalib, 60 dan ortiq mamlakatlar, jumladan, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya, Rossiya, Hindiston va AQSh kabi yirik davlatlar bilan aloqalar o'rnatgan. Ushbu ikki tomonlama munosabatlar turli sohalarini, jumladan, savdo, sarmoya va madaniy almashinuvni qamrab oladi, bu BAAning xalqaro hamkorlikka ko'p qirrali yondashuvini aks ettiradi.

Birlashgan Arab Amirliklarining Xalqaro Frankofoniya Tashkilotidagi (Organisation Internationale de la Francophonie)⁸ kuzatuvchi maqomi diqqatga sazovordir, bu uning fransuz tilida so'zlashuvchi davlatlar bilan aloqalarni rivojlantirishdan manfaatdorligini ta'kidlaydi. Ushbu ishtirok mamlakatning turli xil madaniy va lingvistik hamjamiyatlar bilan aloqa o'rnatish, yanada inklyuziv va o'zaro bog'langan global landshaftga hissa qo'shish majburiyatini ta'kidlaydi.

Birlashgan Arab Amirliklarining tashqi siyosati uning iqtisodiy manfaatlari bilan, ayniqsa OPEC va OAPEC kontekstida chambarchas bog'langan. Mamlakat ushbu tashkilotlarda muhim rol o'ynaydi, global energiya bozorlariga ta'sir ko'rsatadigan munozaralarda faol ishtirok etadi. Ushbu iqtisodiy diplomatiya diversifikatsiya bo'yicha strategik qarashlar bilan birgalikda BAAning global reytinglarda ko'tarilishiga hissa qo'shadi.

BAA tashqi siyosatining e'tiborga molik natijasi Henley Passport Indexdagi o'rning sezilarli o'sishidir. Amirlik pasporti 2018-yilda o'zining global reytingini 28 pog'onaga ko'tarib, sezilarli ko'tarilish guvohi bo'ldi. Bu o'sish BAAning diplomatik sa'y-harakatlari muvaffaqiyati bilan bog'liq bo'lishi mumkin, natijada 2024-yilga ko'ra, Amirlik fuqarolari 134 ta davlatga vizasiz borishi yoki 45 ta davlatga borgandagina viza olishi mumkinligi baxtidan bahramand bo'lishdi.⁹ Henley Passport Indexdagi

https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:11110:0::NO::P11110_COUNTRY_ID:103495

¹ Emirates Post Membership With The Universal Postal Union | Emirates post <https://www.emiratespost.ae/universal-postal-union>

² Information by Country: United Arab Emirates https://www.wipo.int/directory/en/details.jsp?country_code=AE

³ United Arab Emirates Country Program

<https://www.worldbank.org/en/country/gcc/brief/united-arab-emirates-country-program>

⁴ United Arab Emirates and the IMF <https://www.imf.org/en/Countries/ARE>

⁵ OPEC : United Arab Emirates https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/170.htm

⁶ A Membership of Arab Oil Exporting Countries | OAPEC <https://www.oapecorg.org/Home/About-Us/History>

⁷ Member States of GCC | <https://www.gcc-sg.org/en-us/AboutGCC/MemberStates/pages/Home.aspx>

⁸ Émirats arabes unis | Organisation internationale de la Francophonie <https://www.francophonie.org/emirats-arabes-unis-994>

⁹ Individual Passport Power Rank 2024 | Passport Index 2024 <https://www.passportindex.org/byIndividualRank.php>

ushbu e'tirof nafaqat BAA diplomatik ta'sirining global tan olinishini aks ettiradi, balki uning fuqarolari uchun sayohat erkinligini oshirish bo'yicha amaliy imtiyozlarni ham ta'kidlaydi.

Birlashgan Arab Amirliklarining tashqi aloqalari sezilarli muvaffaqiyatlarga erishgan bo'lsa-da, muammolar saqlanib qolmoqda. Dinamik geosiyosiy makon, mintaqaviy mojarolar va o'zgaruvchan global ustuvorliklar tashqi siyosatda tezkor va moslashuvchan yondashuvni talab qiladigan doimiy muammolarni keltirib chiqaradi. Arab Ligasini qayta qurish chaqirig'i va Fors ko'rfazi davlatlari tashkiloti doirasida mudofaa sohasidagi hamkorlikka urg'u berilishi BAAning ushbu muammolarni tan olishini va ularni faol ravishda hal qilishga sodiqligini ko'rsatadi.

Natijalar. BAA diniy bag'rikenglik va madaniy uyg'unlik mayoqi bo'lib, bu yerda turli e'tiqod va kelib chiqishiga mansub shaxslar o'zaro hurmat va tushunishda birga yashaydi. 1971-yilda tashkil etilganidan beri BAA 200 dan ortiq millat vakillari o'z uyini topgan jamiyatni rivojlantirib, inklyuzivlik va diniy erkinlik qadriyatlarini qo'llab-quvvatlab kelmoqda. Bu xilma-xillikka sodiqlik BAA tashkil topishining dastlabki yillariga borib taqaladi va mintaqada va undan tashqarida namunali standartni belgilovchi keng qamrovli diniy bag'rikenglik siyosatiga aylandi. 1950-yillarning boshlarida Shayx Zayd bin Sulton Al Nahayon boshchiligidagi Amirlikning nufuzli rahbarlari Yevropaga muhim delegatsiyani jo'natishdi. Ushbu tarixiy safar ularni turli madaniyatlar va dinlar bilan tanishtirib, bag'rikeng va inklyuziv jamiyat haqidagi qarashlarini shakllantirdi. Vatikan va Notr-Dam sobori kabi taniqli xristian dinining diqqatga sazovor joylariga tashriflar BAAning diniy xilma-xillikka bo'lgan yondashuviga ta'sir ko'rsatadigan tushunchalarni taqdim etdi. Ochiqlik ruhi 1950-yillarning oxirida Shayx Shaxbut xristian jamoalarini, xususan, neft va gaz sohasidagi ishchilarni mintaqada kutib olish tashabbusi bilan gullab-yashnashda davom etdi. Bu mehmondo'stlik imo-ishorasi hukumatning 1968-yilda Avliyo Endryu Anglichan cherkovi uchun yer sovg'asi bo'lishi, 1965-yilda Abu-Dabida Avliyo Iosif cherkovining ochilishi bilan misol bo'la oladi. Bu tashabbuslar diniy plyuralizm sari sayohatning boshlanishi edi.¹ BAA rivojlanib borar ekan, xristianlar, hindular, sikxlar, buddistlar va yahudiylarni o'z ichiga olgan diniy jamoalarning o'z e'tiqodlari va urf-odatlarini amalga oshirish uchun joy topdilar. Hukumatning diniy muassasalarni qo'llab-quvvatlashi mamlakat ijtimoiy tuzilishiga hissa qo'shadigan boy e'tiqodni aks ettiruvchi 40 cherkov, ikkita hindu ibodatxonasi, bitta sikx ibodatxonasi va bitta buddist ibodatxonasini barpo etishda namoyon bo'ldi. 1971-yilda BAA diniy erkinlik bo'yicha o'z majburiyatlarini qonuniy asosda mustahkamlab, doimiy ravishda qo'llab-quvvatlab kelmoqda. 1971-yilgi vaqtinchalik Konstitutsiya barcha dinlar uchun ibodat qilish huquqini aniq kafolatladi, bu qoida 1996-yilda Federal Oliy Kengash tomonidan Konstitutsiyaning doimiy ravishda qabul qilinishi bilan yana bir bor tasdiqlandi. Ushbu huquqiy kafolatlar diniy xilma-xillik nishonlanadigan va himoya qilinadigan muhitni shakllantirishda muhim rol o'ynadi.

2016-yilda BAA Milliy bag'rikenglik dasturining ishga tushirilishi va shayx Nahayon bin Muborak Al Nahayon boshchiligidagi Diniy bag'rikenglik vazirligining tashkil etilishi bilan bag'rikenglikni targ'ib qilish yo'lida muhim qadam tashladi. Ushbu tashabbuslar BAAning turli xil aholisi o'rtasida hurmat, inklyuzivlik va o'zaro tushunishni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, mamlakatning diniy totuvlikka sodiqligini mustahkamlaydi. Xalqaro miqyosda BAA diplomatik sa'y-harakatlar orqali diniy inklyuziyani rag'batlantirishda faol ishtirok etmoqda. 2007-yilda Vatikan bilan munosabatlarning o'rnatilishi dinlararo muloqot va hamkorlikni rivojlantirishda muhim bosqich bo'ldi. 2016-yilda Vatikanda Shayx Muhammad bin Zayd Al Nahayon va Rim papasi Fransisk o'rtasidagi yuqori darajadagi uchrashuvlar² 2019-yilda Rim papasi Fransiskning BAAga tarixiy tashrifi uchun zamin yaratib, global miqyosdagi inklyuziya va tushunishning umumiy qadriyatlarini ta'kidladi. Birlashgan Arab Amirliklarining diniy bag'rikenglikka sodiqligi, e'tiqodidan qat'iy nazar, barcha fuqarolarning diniy erkinliklarini so'zsiz himoya qilishda yana bir misoldir.

¹ John Dennehy. (2019) "The Pope's visit: The story of the Roman Catholic Church in the UAE". <https://www.thenationalnews.com/uae/heritage/the-pope-s-visit-the-story-of-the-roman-catholic-church-in-the-uae-1.800016>

² Independent Catholic News. (2016). "Crown Prince of Abu Dhabi meets Pope Francis."

Musulmonlar aholining 75 foizdan ortig'ini tashkil etar ekan, BAA tinchlik va rahm-shafqat dini sifatida Islom tamoyillarini qo'llab-quvvatlaydi, dinlararo muloqot va hamkorlik tashabbuslari orqali hamdardlik va hamkorlik qadriyatlarini targ'ib qiladi. So'nggi yillar davomida Abu-Dabi shahridagi Musulmon jamiyatlarida tinchlikka ko'maklashish forumi tomonidan o'tkazilayotgan yillik konferensiya butun dunyodan diniy yetakchilar va ekspertlarni to'plab, do'stlik, tinchlik va inklyuzivlik kabi islomiy qadriyatlarni mustahkamlash masalalarini muhokama qilmoqda. Shu bilan birga, shtab-kvartirasi Abu-Dabida joylashgan Musulmon oqsoqollar kengashi BAAning chegaralar bo'ylab hamjihatlik va o'zaro tushunishni rivojlantirishga sodiqligini aks ettiruvchi butun dunyo bo'ylab musulmon jamiyatlari ichida tinchlik va inklyuzivlikni targ'ib qilishga intiladi.¹

Birlashgan Arab Amirliklarining ichki siyosatiga islom dinining ta'siri uning konstitutsiyaviy va huquqiy bazasiga chuqur singib ketgan. BAA konstitutsiyasi diniy ibodat qilish erkinligini kafolatlaydi,² agar u o'rnatilgan urf-odatlariga mos kelsa va davlat siyosatiga zid bo'lmasa yoki jamoat axloqini buzmasa. Biroq amalda hukumat diniy erkinliklarga, xususan, boshqa dinga o'tish erkinligidan mahrum bo'lgan musulmonlarga cheklovlar qo'yadi.

Islom davlat dini deb e'lon qilingan va hukumat tomonidan barcha fuqarolar musulmonlar deb belgilangan. BAA'dagi huquqiy tizim ikki tomonlama tuzilmada ishlaydi, shariat (islom huquqi) sudlari jinoiy va oilaviy huquq masalalarini va dunyoviy sudlar fuqarolik huquqi masalalarini ko'radi.³ Dubaydagi shia musulmonlari maxsus shia kengashi orqali oilaviy huquq ishlarini ko'rib chiqish imkoniyatiga ega bo'lsa-da, musulmon bo'lmaganlar jinoiy huquqbuzarliklar uchun Islom qonuni sudlarida ko'rib chiqilishi mumkin, garchi barcha jinoyatlar uchun Islom qonuni jazosi qo'llanilmasa ham.⁴

Hukumat musulmon bo'lmagan diniy guruhlariga nisbatan bag'rikenglikni rag'batlantiradi va ularning diniy faoliyatiga umuman aralashmaydi. Musulmon bo'lmagan diniy guruhlar uchun rasmiy litsenziyalash yoki ro'yxatga olish talablari mavjud bo'lmasa-da, hukumat ularning o'sishini hududlar kesimi bo'yicha kuzatib boradi. Ibodat uylarini qurish uchun ruxsat har bir holatda beriladi va hukumat bag'rikenglik siyosatiga amal qiladi, diniy guruhlariga o'z e'tiqodlarini o'zgina aralashuv bilan amalga oshirishga imkon beradi.

Ta'lim sohasida hukumat musulmon bolalarga xizmat ko'rsatadigan davlat va xususiy maktablarda islom ilmlarini o'qitishni buyuradi. Dindan qat'iy nazar, barcha maktablar davlat ro'yxatidan o'tishi kerak, bu davlatning ta'lim muassasalarini nazorat qilishdan manfaatdorligini aks ettiradi. Bundan tashqari, hukumat ta'lim tizimida ekstremistik tendensiyalar yoki mafkuralardan qochishga urg'u beradi.⁵

Huquqiy tizim hukumatning islomdan boshqa dinga o'tishga bo'lgan munosabatini aks ettiradi, garchi boshqa dinga o'tish uchun hech qanday ta'qiblar yoki qonuniy jazolar haqida xabar berilmagan. Imonga kirganlar islomga qaytishni, yangi e'tiqodlarini yashirishni yoki ularning diniy e'tiqodini tan olgan mamlakatlardan boshpana izlashni tanlashi mumkin. Hukumat har yili islomni qabul qilgan chet el fuqarolari ro'yxatini e'lon qiladi, biroq ro'yxatga kiritish bilan bog'liq hech qanday oqibatlar yoki foydalar haqida ma'lumot mavjud emas.⁶

Nikoh qonunlariga ham islom tamoyillari ta'sir ko'rsatib, musulmon erkaklarga "kitob ahli" (xristian yoki yahudiy) bo'lgan musulmon bo'lmagan ayollar bilan turmush qurishga ruxsat beradi. Biroq, musulmon ayollarning musulmon bo'lmagan erkaklarga turmushga chiqishiga ruxsat berilmaydi va bunday

¹ Tolerance & Inclusion | Ministry of Foreign Affairs <https://www.mofa.gov.ae/en/Missions/Paris/The-UAE/Tolerance>

² UNITED ARAB EMIRATES 2022 INTERNATIONAL RELIGIOUS FREEDOM REPORT. Executive summary, p-1. US Department of State.

³ Al-Muhairi, Butti Sultan Butti Ali. (1996). "The Position of Sharia within the UAE Constitution and the Federal Supreme Court's Application of the Constitutional Clause concerning Sharia." Arab Law Quarterly, Vol.11, No.3, pp:219-244.

⁴ Al-Muhairi, Butti Sultan Butti Ali. (1996). "The Development of the UAE Legal System and Unification with the Judicial System." Arab Law Quarterly, Vol.11, no.2, pp:116-160.

⁵ 2022 Report on International Religious Freedom: United Arab Emirates.

⁶ UNITED ARAB EMIRATES – Executive Summary: International Religious Freedom Report 2022.

munosabatlar zino deb topilib hibsga olinishi, sudlanishi va qamoqqa olinishiga olib kelishi mumkin. Ushbu qonunlarga qaramay, hisobotlarda jazo choralari qo'llanilganligi haqida ma'lumotlar yo'q.¹

Konstitutsiya islomni BAA'dagi barcha yetti amirlikning rasmiy dini sifatida belgilaydi va hukumat islomning sunniy bo'limida muhim rol o'ynaydi. Sunniy masjidlarining taxminan 95 foizi hukumat tomonidan moliyalashtiriladi yoki subsidiyalanadi va barcha sunniy imomlar davlat hisobidan ishlaydi. Islom Ishlari va Vaqflar Bosh Boshqarmasi sunniy imomlarni nazorat qilib, ularning ma'ruzalari tasdiqlangan mavzularga mos kelishini nazorat qiladi. Aksariyat imomlar BAA fuqarosi emas, ularning katta qismi Misr yoki Suriyadan kelgan.²

Hukumatning xorijdagi islom, butunjahon va nasroniy konferensiyalari va tadbirlaridagi vakilligi uning diniy yetakchilar bilan hamkorlik qilishga sodiqligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, shia masjidlari uchun shayxlarni (imomlarni) tayinlash cheklangan bo'lib, nazorat asosan Dubaydagi Islom ishlari va vaqflar bo'limiga tegishli. Dubay va Sharjadagi shia ozchiligi ibodat qilish va o'z masjidlarini saqlash erkinligiga ega, ular so'rov bo'yicha hukumat mablag'larini olish imkoniyati bilan xususiylashtirishi kerak.

Hukumat cherkovlarga o'z binolarining tashqarisida xochlarni ko'rsatishni yoki qo'ng'iroq minoralarini o'rnatishni taqiqlasa-da,³ bu cheklovning bajarilishi izchil emas. Noislomiy diniy adabiyotlarni o'z diniy qarashlarini tarqatishga harakat qilishni taqiqlash qat'iy amalga oshirilib, jinoiy javobgarlikka tortishdan tortib, qamoq va deportatsiya qilishgacha bo'lgan jazo choralari ko'riladi. Missionerlik faoliyatiga qarshi maxsus qonunlar yo'qligiga qaramay, hukumat islomdan boshqa dinlarga da'vat qilganlikda gumon qilingan shaxslarning yashash ruxsatini bekor qilish bilan tahdid qilgan.

Ramazon oyida musulmonlar ham, musulmon bo'lmaganlar ham islomiy urf-odatlariga hurmat belgisi sifatida jamoat joylarida yeb-ichmaslik va chekishdan o'zini tiyishlari shart. Ammo shialarga o'z odatlariga ko'ra Ashuro bayramini nishonlashga ruxsat berilgan.⁴

Birlashgan Arab Amirliklarining tashqi siyosati so'nggi yillarda mintaqaviy dinamika va global hamkorlikka nozik yondashuv bilan ajralib turadigan sezilarli o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Bu o'zgarishlarga ta'sir etuvchi asosiy omil din va geosiyosat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikdir. Bu ayniqsa BAAning Eron, Turkiya, Isroil, Suriya va Saudiya Arabistoni bilan aloqalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Eron bilan diniy diplomatiya⁵: BAAning Eron bilan qayta aloqaga kirishishi iqtisodiy manfaatlar va barqarorlik istagidan kelib chiqqan holda pragmatik yondashuvni aks ettiradi. An'anaga ko'ra sunniylar hukmron bo'lsa-da, BAAning keskinlikni kamaytirishga e'tibori iqtisodiy hamkorlik uchun mazhablararo tafovutlardan ustun bo'lgan islom diplomatiyasining kengroq tamoyillariga mos keladi. Erondagi shia aholisining ko'pligi tarixiy aloqalar va iqtisodiy o'zaro bog'liqlik bilan birgalikda BAAning diplomatik tashabbuslarini shakllantirishda dinning rolini ta'kidlaydi. Elchilarning qaytishi ramzi bo'lgan munosabatlarning tiklanishi BAAning diniy umumiyliklardan o'zaro manfaatlar uchun foydalanishga sodiqligini aks ettiradi.

Birlashgan Arab Amirliklarining strategik diversifikatsiyasi uning Turkiya bilan rivojlanayotgan munosabatlarida ko'rinadi. Bu yerda din geosiyosat bilan kesishadi, chunki BAA rahbariyati Turkiya prezidenti Erdo'g'an bilan tarixiy ziddiyatlarni boshqarib, umumiy iqtisodiy manfaatlariga moslashishmoqda.⁶ Turkiya bilan hamjihatlik BAAning Gretsiya va Kipr bilan aloqalarini kamaytirmaydi va turli muno-

¹ 2022 Report on International Religious Freedom: United Arab Emirates.

² CSIS. (2015). "The Pulpit Pinch: The Middle East's Imam Shortage".

<https://www.csis.org/analysis/pulpit-pinch-middle-east-imam-shortage>

³ Tamer El-Ghobashy. (2019). "Five things to know about religious freedom in the United Arab Emirates." The Washington Post.

⁴ 2013 Report on International Religious Freedom – United Arab Emirates

⁵ Giorgio Cafiero. (2022) "The UAE-Iran Rapprochement: Causes and Effects." Gulf International Forum.

⁶ Nsour, M. (2019). "Economic Cooperation between the United Arab Emirates and Turkey: Legal and Policy Considerations." Arab Law Quarterly, Vol.33, No.1, pp:5–34.

sabatlarni muvozanatlashtirgan nozik tashqi siyosatga urg'u beradi. Din va mintaqaviy ta'sirning kesishishi BAA raqobatdosh mintaqaviy kuchlar orasida o'z pozitsiyasini egallashi bilan yaqqol namoyon bo'ladi.

Din BAAning Isroil bilan munosabatlarida muhim rol o'ynaydi. "Abraham Accords" orqali aloqalarni rasmiylashtirish geosiyosiy manfaatlarga mos kelsa-da,¹ BAA Isroilning o'ng qanot hukumati tomonidan qo'yilgan mafkuraviy muammolar bilan kurashmoqda.

Suriya bilan hamkorlik: Birlashgan Arab Amirliklarining Suriyaga yondashuvi mintaqaviy dinamikani qayta tiklashning kengroq strategiyasini aks ettiradi.² O'tmishdagi jangovar harakatlarga qaramay, Asad rejimi bilan aloqada bo'lishga e'tibor, BAAning diniy asosdagi barqarorlikka, Eron ta'sirini kamaytirishga va arab birligini mustahkamlashga sodiqligini ko'rsatadi. Turkiya va Suriyadagi zilziladan keyingi insonparvarlik yordami mintaqadagi ta'sir va manyovr qobiliyatini oshirish uchun din, geosiyosat va gumanitarlikni o'zaro bog'laydigan diplomatik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Saudiya Arabistoni bilan keskinlik kuchaymoqda:³ BAA va Saudiya Arabistoni o'rtasidagi keskinlik diniy, iqtisodiy va geosiyosiy omillarning murakkab o'zaro ta'sirini ochib beradi. Muhammad bin Zayd Al Nahayon va Muhammad bin Salmon o'rtasidagi tarixiy yaqinlik Yamandagi tafovutlar, iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va OPEC+ ishlab chiqarish cheklovlari bilan yomonlashdi. Bu keskin munosabatlarda diniy mulohazalar yashirindir, chunki har ikki xalq sunniy musulmon dunyosida o'zlarini yetakchi sifatida ko'rsatadi. Mintaqaviy shtab-kvartirani ko'chirish talabi va Riyadh Airning Amirliklarga raqobatchi sifatida yaratilishi diniy o'ziga xoslik asosidagi geosiyosiy raqobatni aks ettiradi.

Xulosa. Birlashgan Arab Amirliklari zamonaviylik va an'analarning o'ziga xos uyg'unligi bilan mashhur mamlakat bo'lib, bu yerda din ichki va tashqi siyosatda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu tadqiqot BAAda siyosiy qarorlarni shakllantirishda din omilini o'rganib chiqdi, uning ahamiyati va boshqaruvning turli jihatlariga ta'sirini yoritib berdi.

Din, xususan, islom BAA ijtimoiy tuzilishiga chuqur singib ketgan va kundalik hayotning turli jabhalariga, jumladan, siyosatga ta'sir qiladi. Ushbu tadqiqotning asosiy xulosalaridan biri shundaki, din BAAning ichki siyosatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Islomiy tamoyillar va qadriyatlar hukumatga diniy ta'limotlarga mos keladigan qonunlar va siyosatlarni ishlab chiqishda rahbarlik qiladi. Misol uchun, shariat qonuni BAAdagi huquqiy tizimning asosi bo'lib xizmat qiladi, oilaviy huquq, meros va jinoiy odil sudlov kabi sohalarga ta'sir qiladi.

Bundan tashqari, din BAA tashqi siyosatini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Mamlakat rahbarlari xalqaro munosabatlarda tinchlik, adolat, mehr-oqibat kabi islomiy qadriyatlarga tez-tez urg'u berishadi. BAA butun dunyo bo'ylab dinlararo muloqot, tinchlik o'rnatish sa'y-harakatlari va gumanitar yordamni ilgari surishda faol ishtirok etib kelmoqda. Din boshqa davlatlar, xususan, musulmonlar soni ko'p bo'lgan davlatlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatish uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi.

BAAning ichki va tashqi siyosatida dinning o'rni ko'p qirrali va murakkab bo'lib, ijobiy va salbiy tomonlari bor. Ijobiy tomoni, din BAA xalqi orasida o'ziga xoslik va birlik hissini ta'minlaydi. Shuningdek, bag'rikenglik, mehr-oqibat va ijtimoiy adolat kabi qadriyatlarni targ'ib qiladi. Biroq, diniy ta'limotlarning qat'iy talqini ba'zida konservativ ijtimoiy me'yorlar va shaxsiy erkinliklarning, ayniqsa ayollar va ozchilik guruhlar uchun cheklovlarga olib kelishi mumkin.

Umumiy tadqiqot jarayoni haqida fikr yuritar ekanmiz, ushbu tadqiqot natijalariga ta'sir qilgan cheklovlarni tan olish muhimdir. Cheklovlardan biri – BAA hukumatida qaror qabul qilish jarayonlari, ayniqsa dinning roli bo'yicha ma'lumotlarning mavjud emasligi. Siyosiy va diniy masalalarning nozikligi

¹ Mehmet Osman Çati. (2023). "Three Years of Abraham Accords and Israel-UAE Relations." Socrates 8th International Education Business, Economics And Social Sciences Congress, pp:562-572.

² Hussein Ibish. (2019). "Gulf Re-engagement with Assad Regime Signals New Phase in the Struggle for Syria." The Arab Gulf States Institute in Washington.

³ Aishwarya Sanjukta Roy Proma. (2023). "The Saudi-UAE Rivalry: Emergence of a New Great Game in the Middle East". The Geopolitics.

sababli, ba'zi ma'lumotlarga kirish imkoni bo'lmashligi yoki cheklangan bo'lishi mumkin. Yana bir cheklov diniy matnlar va urf-odatlarini talqin qilishda potentsial tarafkashlikdir, chunki turli olimlar va siyosatchilar dinning siyosatdagi roli bo'yicha turlicha qarashlarga ega bo'lishi mumkin.

Ushbu cheklovlar qaramay, BAAda siyosiy qarorlarni shakllantirishda dinning roli bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar turli jamiyatdagi boshqaruvning dinamik tabiatini tushunish uchun juda muhimdir. BAA tez rivojlanayotgan mamlakat bo'lib, o'zgaruvchan demografik, iqtisodiy muammolar va geosiyosiy dinamika siyosatni ishlab chiqishda dinning rolini chuqur tushunishni talab qiladi. Kelgusi tadqiqotlar dinning BAA va undan tashqarida boshqaruv, inson huquqlari va ijtimoiy rivojlanish kabi masalalarga ta'sirini o'rganishga qaratilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot BAAning ichki va tashqi siyosatiga dinning sezilarli ta'sirini ta'kidlaydi. Islom siyosiy qarorlarni shakllantirishda, tinchlik, adolat va mehr-oqibat qadriyatlarini targ'ib qilishda yetakchi kuch bo'lib xizmat qiladi. Dinning siyosatdagi rolini o'rganishda qiyinchiliklar va cheklovlar mavjud bo'lsa-da, davom etayotgan tadqiqotlar din turli xil va tez o'zgaruvchan jamiyatda boshqaruvni qanday shakllantirishini chuqurroq tushunish uchun muhim ahamiyatga ega. Din va siyosat o'rtasidagi munosabatlarning murakkabligi va farqlarini tan olgan holda, siyosatchilar va tadqiqotchilar BAA, undan tashqarida yanada inklyuziv va barqaror kelajakni qurish yo'lida harakat qilishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Aishwarya Sanjukta Roy Proma. (2023). "The Saudi-UAE Rivalry: Emergence of a New Great Game in the Middle East". The Geopolitics.
2. Al-Muhairi, Butti Sultan Butti Ali. (1996). "The Development of the UAE Legal System and Unification with the Judicial System." Arab Law Quarterly, Vol.11, no.2, pp:116-160.
3. Al-Muhairi, Butti Sultan Butti Ali. (1996). "The Position of Sharia within the UAE Constitution and the Federal Supreme Court's Application of the Constitutional Clause concerning Sharia." Arab Law Quarterly, Vol.11, No.3, pp:219-244.
4. BTI 2022: United Arab Emirates : BTI 2022 <https://bti-project.org/en/reports/country-dashboard/ARE>
5. Federal Supreme Council <https://uaecabinet.ae/en/federal-supreme-council>
6. Giorgio Cafiero. (2022) "The UAE-Iran Rapprochement: Causes and Effects." Gulf International Forum.
7. Hussein Ibish. (2019). "Gulf Re-engagement with Assad Regime Signals New Phase in the Struggle for Syria." The Arab Gulf States Institute in Washington.
8. Karam Shahrour (2020). "The evolution of Emirati foreign policy (1971-2020): The unexpected rise of a small state with boundless ambitions". Kuwait Program at Sciences Po Student Paper Award, pp:2-14.
9. Krane, Jim (2009). "City of Gold: Dubai and the Dream of Capitalism." St. Martin's Publishing Group. P:10.
10. KRISTIAN COATES ULRICHSEN. (2017) "The United Arab Emirates: Power, Politics, and Policymaking." New York, Routledge. P.258
11. Mazzetti, Mark and Hager, Emily B.(2011). "Secret Desert Force Set Up by Blackwater's Founder". The New York Times.
12. Mehmet Osman Çati. (2023). "Three Years of Abraham Accords and Israel-UAE Relations." Socrates 8th International Education Business, Economics And Social Sciences Congress, pp:562-572.
13. Miller, Rory, Harry Verhoeven (2020). "Overcoming Smallness: Qatar, the United Arab Emirates and Strategic realignment in the Gulf", International Politics, Vol.57. pp.1–20.
14. Nsour, M. (2019). "Economic Cooperation between the United Arab Emirates and Turkey: Legal and Policy Considerations." Arab Law Quarterly, Vol.33, No.1, pp:5–34.
15. Rugh, William A. (1996). "The Foreign Policy of the United Arab Emirates." Middle East Journal, vol.50, no.1. pp:57–70.
16. Stack, Liam (2017). "Dubai Introduces Its Own Font, Lauding Free Expression It Does Not Permit". The New York Times.

17. Tamer El-Ghobashy. (2019). "Five things to know about religious freedom in the United Arab Emirates." The Washington Post.
18. Telci, İsmail Numan, Tuba Öztürk Horoz. (2018) "Military Bases in the Foreign Policy of the United Arab Emirates". Insight Turkey, Vol.20, No. 2. pp:142-165.
11. The Federal National Council | The Official Portal of the UAE Government <https://u.ae/en/about-the-uae/the-uae-government/the-federal-national-council>
20. United Arab Emirates: Freedom in the World 2024 Country Report | Freedom House <https://freedomhouse.org/country/united-arab-emirates/freedom-world/2024>
21. United Arab Emirates | Parline: the IPU's Open Data Platform https://data.ipu.org/parliament/ae?chamber_id=13381
22. United Arab Emirates | RSF <https://rsf.org/en/country/united-arab-emirates>

TURKIYA TASHQI SIYOSATINING KONSEPTUAL HUQUQIY ASOSLARI VA ZAMONAVIY JIHATLARI

MAMADJONOV ADHAMJON

Tayanch doktorant, TDSHU
ORCID: 0009-0006-8715-9023

Annotatsiya. Tez o'zgaruvchan va murakkab globallashuv sharoitida xalqaro munosabatlar va tashqi siyosat yondoshuvlarining o'zgarishlar mahsuli sifatida paydo bo'lgan progmatik tashqi siyosat, bugungi kunda siyosiy va harbiy nizolarning ortib borishi bilan yanada muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Shu nuqtai nazardan rivojlangan mamlakatlar tashqi siyosatni amalga oshirishda turli zamonaviy yondoshuv va konsepsiyalardan foydalanishga e'tibor qaratmoqdalar.

Maqolaning obyekti sifatida Turkiya tashqi siyosati tanlab olingan bo'lib, predmet sifatida uning konseptual huquqiy asoslari, zamonaviy jihatlari, ustuvor yo'nalishlari hamda strategiyalari belgilab olingan.

Shuningdek, zamonaviy Turkiya tashqi siyosatining Turk dunyosiga qaratilgan strategiyasi, asosan Markaziy Osiyo va Kavkaz hududlaridagi joylashgan turkiyzabon davlatlarga nisbatan amalda qo'llayotgan madaniy va xalq diplomatiyasi ham tadqiqotda ko'rib chiqilgan. Tadqiqot davomida Turkiya xalq diplomatiyasi Turk dunyosi munosabatlarida alohida o'rni borligi ochib berilgan. Bundan tashqari, maqolada tashqi siyosat va diplomatiyaning samarali ta'siri hamda tashqi siyosatni amalga oshirishdagi yumshoq kuch vositasining istiqbollari borasida nazariy fikrlar ilgari surilgan.

Tayanch so'z va iboralar: Turkiya Respublikasi, tashqi siyosat, Takrira-i sukun, Misaqi milliy, Adolat va taraqqiyot partiyasi, diplomatiya, yumshoq kuch, Turkiy davlatlar kengashi, TIKa, TURKSOY, Diyanet, Tukriy dunyo konsepsiyasi, xalq diplomatiyasi, madaniy diplomatiya.

Аннотация. Прагматичная внешняя политика, возникшая из-за изменений самой природы международных отношений и внешнеполитических подходов в условиях глобализации, сегодня приобретает огромное значение в связи с ростом в мире политических и военных конфликтов. В связи с чем развивающиеся страны взяли на использование различные новые подходы и концепций в осуществлений своей внешней политики. Поэтому в качестве объекта статьи мы выбрали внешнюю политику Турции, а в качестве предмета определили концептуально-правовые основы, современные аспекты, приоритеты и стратегии ее внешней политики. Также в исследовании было определено что стратегия современной внешней политики Турции, в основном направлена на тюркские народы, по отношению которым он использует культурную и народную дипломатию, в связи с близостью с ними из-за того что они также

являются тюркоязычным странами, расположенными преимущественно в Центральной Азии и на территории Кавказа. В ходе исследования также выявлено, что народная дипломатия Турции занимает особое место во взаимоотношениях тюркских народов. Кроме этого, в статье проанализированы теоретические представления о перспективах и эффективном влиянии в качестве инструмента внешней политики, мягкой силы и дипломатии.

Ключевые слова и выражения: Республика Турция, внешняя политика, такрираи сукур, Мисаки милли, Национальная партия справедливости и развития, дипломатия, мягкая сила, Совет турецких государств, ТИКА, ТЮРКСОЙ, Диянет, концепция тюркского мира, народная дипломатия, культурная дипломатия.

Abstract. Pragmatic foreign policy, which emerged as a product of changes in international relations and foreign policy approaches in the conditions of fast-changing and complex globalization, has become more important today with the increase of political and military conflicts. In this regard, developed countries are paying attention to the use of various modern approaches and concepts in the implementation of foreign policy.

The foreign policy of Turkey was selected as the main object of the article, and its conceptual legal foundations, modern aspects, priorities, and strategies were defined as the subject.

Also, the strategy of modern Turkey's foreign policy aimed at the Turkic world, the cultural and public diplomacy it uses in practice about the Turkic-speaking countries located mainly in Central Asia and the Caucasus, were also considered in the study. During the research, it was revealed that Turkish public diplomacy has a special place in the relations of the Turkic world. In addition, the article presents theoretical ideas about the effective influence of foreign policy and diplomacy, as well as the prospects of the soft power tool in the implementation of foreign policy.

Key words and phrases: Republic of Turkey, foreign policy, Takrira-i sukun, Misaqi milliy, Justice and Development Party, diplomacy, soft power, Council of Turkish States, TIKa, TURKSOY, Diyanet, Turkish world concept, public diplomacy, cultural diplomacy.

Kirish. Turkiyaning zamonaviy tashqi siyosiy faoliyati tadqiqini amalga oshirish davomida dastlab tashqi siyosat tushunchasiga ta'rif berish maqsadga muvofiq. Tashqi siyosat – kategoriyasini xalqaro munosabatlar tizimisiz tasarruf etib bo'lmaydi, chunki xalqaro munosabatlar tizimi uning asosiy ishtirokchilari hisoblangan davlatlarning tashqi siyosati doirasida shakllanadi. Tashqi siyosat muayyan bir davlatning boshqa davlatlar bilan aloqalari, xalqaro maydondagi ehtiyoji va manfaatlari ro'yobga chiqishini ta'minlovchi vositadir¹.

Tashqi siyosat – davlatning xalqaro munosabatlar va tashqi siyosiy faoliyatida xalqaro huquq normalariga asoslangan hamda o'z milliy manfaatlaridan kelib chiqqan holda olib boradigan siyosiy jarayon. Biroq, davlat tashqi siyosat konsepsiyasini tushuntirish ancha mushkul ish, sababi bir davlat tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiyada barcha uchun qabul qilishi mumkin bo'lgan universal xarakterga ega oltin standartlik mavjud emas. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib davlatning siyosiy elitasi va yetakchilari hamda tashqi siyosat bilan shug'ullanuvchi olimlar yaratiladigan konsepsiyani o'zlarining nazariy modellari asosida belgilaydilar.

Bir tomondan, tashqi siyosat bu jarayon tomonidan yaratilgan reja, strategiya, harakat va yo'nalishlar sifatida ko'rilsa, ikkinchi tomondan jarayonning o'zi sifatida qaraladi. Muxtasar qilib aytganda, tashqi siyosat hukumatning tashqi dunyo uchun amalga oshiradigan siyosatlarining yig'indisidir. Tashqi siyosatning yagona va asosiy subyekti davlatdir. Agar davlat uyushmalari yoki xalqaro tashkilotlar kabi subyektlar haqida so'z yuritilsa, bu xalqaro siyosat deb ataladi.

¹ D.Sayfullayev., O'zbekiston Respublikasi diplomatiyasining shakllanishi va rivojlanish tarixi (1991-2016)., Monografiya 189-b. Toshkent Muharrir nashriyoti, 2018. B.11.

Sovuq urushdan keyingi davrgacha tashqi siyosat bizga real konsepsiya ko‘rinishida yagona va eksklyuziv qaror qabul qiluvchi mexanizm sifatida taqdim etilgan, bunda jarayon o‘zining suveren vakolatlaridan tashqari sohalarga nisbatan rejalashtiradigan va amalga oshiradigan strategiyalar majmui kabi ko‘rinishini ta’kidlaydi.

Sovuq urushdan so‘ng, realistik fikrdan farqli ravishda tashqi siyosat va ichki suverenitet o‘rtasidagi tafovutlar pasaya boshladi va ular bir-biriga yaqinlashib, doimiy ta’sir o‘tkazadigan va bir-birini to‘ldiruvchi jarayonga aylandilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Maqolani yozishda ushbu mavzu yuzasidan tadqiqot olib borgan bir qator xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy izlanishlari va adabiyotlariga murojaat qilindi. Jumladan, Turkiya tashqi siyosati, uning shakllanish tadriji, konseptual huquqiy asoslari hamda uni amalga oshirish usullari va vositalari borasida tadqiqot olib borgan A.Qosimov, M.Muhammadsiddiqov, H.Azimov, M.Abdurazzoqova, N.Qosimova, A.Jalilov D.Madaminova, S.Bo‘ronov va S.Jo‘rayev kabi mahalliy olimlar ishlaridan foydalanildi. Shuningek, xorij olimlaridan Ali Balci, Tevfik Rüştü Aras, Yücel Bozdağlıoğlu, Kadir Sancak, Mehmet Seyfettin Erol, Yavuz Gürler kabi türk tadqiqotchilarining o‘rganilayotgan muammoga doir ishlari ko‘rib chiqildi. Shuningdek, maqolada rus tadqiqotchilaridan, V.A.Avatrov va A.I.Zubkova kabi olimlarning ilmiy ishlariga murojaat qilindi. Qolaversa, Turkiya Respublikasi tashqi ishlar vazirligi rasmiy sayti, davlat rahbarlari va siyosiy arboblarning nutq va ma’ruzalari hamda bayonotlaridan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiy tadqiqot, qiyosiy-siyosiy tahlil, kontent, event kabi tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar. Turkiyaning tashqi siyosati turli tarixiy, geosiyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta’sirida shakllangan murakkab va dinamik tuzilmadir. Zamonaviy Turkiya tashqi siyosatining asosiy tamoyillarini tushunish ushbu mavzu atrofida akademik fikrni chuqur o‘rganishni talab qiladi.

Xalqaro munosabatlar bo‘yicha olim Ömer Göksel İşyarning fikricha, “Turkiyaning ko‘p qirrali tashqi siyosati uning tarixiy merosi, geografik joylashuvi va global ta’sirga ega mintaqaviy kuchga aylanish intilishlarining aksidir”¹. Ushbu tezisda Turkiyaning xalqaro maydondagi murakkab va nizoli masalalarni hal qilishda nozik yondashuviga e’tibor qaratilib, uning tarixiy qadriyatlari va geografik sharoiti alohida ta’kidlangan.

Dastlab Otaturk qarashlari bilan yo‘g‘rilgan g‘arbona tashqi siyosat keyinchalik liberal qarashlar bilan to‘ldirildi va ko‘p vektorlilik jozibasini oldi. Respublika tashkil etilishining dastlabki davrida tashqi siyosat yo‘nalishi g‘arb, ya’ni Yevropaga qaratilgan bir tomonlama ko‘rinish kasb etgan bo‘lsa, ikkinchi jahon urushi arafasi va urush davrida Turkiyaning betaraf siyosati Otaturk va Inonu shaxslari bilan bog‘lanadi². Ikkinchi jahon urushi davrida biror tomonda turib urush harakatlarida faol ishtirok etishni istamagan Turkiya, yaqin o‘tmishda qabul qilgan noto‘g‘ri qarorini unutmagan va uning badalini to‘lashga ulgurmagan, ichki hamda tashqi siyosiy barqarorlikka erishmagan edi. Bundan tashqari mamlakat iqtisodiy holati, ijtimoiy beqarorliklar bartaraf etilmagan sharoitda tashqi siyosat olib borishda keskin choralar qo‘llamaslik Anqara uchun eng maqbul yo‘l edi.

Ikkinchi jahon urushi tugashi arafasida Turkiya dunyoda tashkil etilishi kutilayotgan yangi tartibotda o‘z o‘rniga ega bo‘lish uchun g‘olib davlatlar tarafida turishni afzal ko‘rdi va dastlab G‘arbiy Yevropaga

¹ Ömer Göksel İşyar., Türk Dış Politikası -Sorunlar ve Süreçler., İstanbul. 2021. S-45. <https://dorayayincilik.com.tr/kitap-turk-dis-politikasi--sorunlar-ve-surecler--383.html>

² DIŞ POLİTİKA KRİZLERİNDE İSTİHBARATIN ROLÜ: SANCAK KRİZİ ÖRNEĞİ., https://www.researchgate.net/publication/379220884_DIS_POLITIKA_KRIZLERINDE_ISTIHBARATIN_ROLU_SANCAK_KRIZI_ORNEGI

yo'naltirilgan tashqi siyosat kursi endi uning muqobili sifatida AQSHga tomon o'zgartirdi. Aytish joizki Mustafo Kamol boshchiligidagi milliy harakat vakillari dastlab SSSR yordamida bir qancha yutuq va natijalarga erishgan bo'lsa-da, biroq sovet mafkurasi tahdidi hamda nodemokratik qarashlarning xavfi, Otaturk va uning tarafdorlarini hamkorlikni davom ettirmasligiga sabab bo'ldi.

Turkiyaning 1952-yilda g'arb kaolitsiyasi hisoblangan NATOga qo'shilishi Respublika tashqi siyosatining tub burilish nuqtasi bo'ldi¹. Alyansga a'zolik yo'lida bir qancha ichki islohotlarning amalga oshirilganligi hamda Koreya urushida ishtirok etish uchun askar yuborganligi tashqi siyosatda g'arbga burilish nuqtasini yanada konkretlashtirdi. Biroq, bu davrda qabul qilingan bir nechta qarorlarning millat majlisida muhokama etilmaganligi va Adnan Menderesning shaxsiy tashabbuslari tufayli amalga oshirilganligi tashqi siyosat kursiga ta'sir o'tkazadi. Albatta, AQShdan olinayotgan iqtisodiy yordam to'xtab qolmasligi uchun harakat qilish omili ham Menderesning bunday qarorlar qabul qilishiga sabab bo'ladi. Yuqorida sanab o'tilgan omillar tufayli Adnan Menderes hokimiyatdan chetlashtiriladi va harbiylarning siyosiy hokimiyatga chiqishi yuz beradi. Shu sababdan, 1970-yildan to Adolat taraqqiyot partiyasi 2001-yil hokimiyatga kelgunga qadar bo'lgan davr mobaynida ham ichki, ham tashqi siyosatda harbiylarning aralashuvi va ba'zi davrlarda ularning mutlaq hokimiyati hukm suradi.

Sovuq urush yakunidan so'ng, Turkiya zamonaviy tartibotda o'z o'rniga ega bo'lish uchun tashqi siyosat konsepsiyasini qaytadan ishlab chiqish va ta'sir vositalarining tarmog'ini kenagaytirish borasida bir qancha ishlarni amalga oshirdi. Bunda asosiy shaxslar deb Turgut O'zal, Sulaymon Demirel, Najmaddin Erbakan, Ahmet Davuto'g'li va Rajjab Tayyip Erdogan kabi siyosiy yetakchilar asosiy rol o'ynaydi.

Turgut O'zal hokimiyatga kelishi tashqi siyosat yondoshuvlarida bir muncha o'zgarishlarga olib keldi, xususan uning davrida Turkiya bir vektorli tashqi siyosat kursidan ko'pqirrali tashqi siyosat olib borishni afzal ko'ra boshladi².

Shuningdek, professor Ayshegul Sever "Turkiyaning turli aktorlar bilan strategik hamkorlikda ishtirok etishi uning mintaqaviy va global ta'sirini kuchaytirish maqsadining bir ko'rinishidir", deb o'z qarashlarni bayon etadi³. Ushbu qarashida tadqiqotchi, Respublikaning AQSh, Yevropa Ittifoqi, Rossiya va Yaqin Sharq kabi yirik davlatlar bilan munosabatlarni rivojlantirish orqali Turkiya o'zini strategik jihatdan geosiyosiy landshaftni shakllantirishda va markaz davlat roliga asosiy o'yinchi sifatida barqarorlashishiga e'tibor qaratadi.

Doktor Barış Özdal ko'p tomonlamalik sohasida Turkiyaning xalqaro tashkilotlardagi rolini global muammolarni hal qilish va hamkorlikni mustahkamlash vositasi sifatida ta'kidlaydi. Barış Özdal "Turkiyaning NATO va Birlashgan Millatlar Tashkiloti kabi forumlarda faol ishtirok etishi uning ko'p tomonlamalik va jamoaviy xavfsizlikka sodiqligini ko'rsatib, bu orqali yanada barqaror va xavfsiz dunyo tartibiga hissa qo'shayotgani"ni ta'kidlaydi⁴.

Turkiya tomonidan ko'rsatilayotgan insonparvarlik va qochqinlar yordami uning insonparvarlik inqirozlari va ko'chirilgan aholini vasiylikka olishda sodiqligini aks ettiradi. Tadqiqotchi Elif Kalaycıo'g'li, Turkiyaning muhtoj davlatlarga yordam berishga qaratilgan sa'y-harakatlari va suriyalik qochqinlar inqirozini boshqarishdagi muhim roli, uning insonparvarlik qadriyatlari va global muammolarga proaktiv yondashuvini ta'kidlaydi⁵.

¹ Ali Balici. Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013. S-238.

² Ali Balici. Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013

³ Ayşegül Sever: "Türkiye'de Ortadoğu Çalışmalarının 10 Yıllık Muhasebesi", <https://ordaf.org/aysegul-sever-10-yillik-muhasebe/>

⁴ Barış Özdal., Uluslararası göç ve nüfus hareketleri bağlamında Türkiye., Bursa, 2021.

⁵ Kadir Sancak, Nihat Yılmaz. Vision Change and Foreign Supports in Turkey's Foreign Policy., The Journal of International Scientific Researches., 2018, 3(2), <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/464841>

Turkiyaning energiya resurslarini diversifikatsiya qilish va iqtisodiy ta'sirini kengaytirish borasidagi sa'y-harakatlari uning energetika diplomatiyasida o'z aksini topadi. Muxtasar qilib aytganda, Turkiyaning zamonaviy tashqi siyosati mintaqaviy va global barqarorlikni qo'llab-quvvatlagan holda o'z milliy manfaatlarini ilgari surish uchun diplomatiya, hamkorlik va strategik sheriklik elementlarini o'z ichiga olgan ko'p qirralidir. Bugungi kunda Turkiya betaraflik, vositachilik, strategik sheriklik va gumanitar yordam tamoyillariga amal qilgani holda xalqaro vaziyatning murakkabliklarini noziklik va faol yondashuv yordamida yengib chiqmoqda.

Quyida keltirilgan jadvalda Turkiya tashqi siyosatining rivojlanish tendensiyalari va undagi asosiy ishtirokchilar haqida ma'lumot beriladi.

Siyosiy davr	Xalqaro munosabatlar tizimi	Turkiya iqtisodiyoti va siyosati	Asosiy qaror qabul qiluvchi shaxslar	Tashqi siyosatning yo'nalishlari
1919-1939	Ikki jahon urushi oralig'i davri. Yevropaning bo'linishi (ittifoqchilar va o'qlar), Jahon iqtisodiy inqirozi	1919-1923; 1923-1938 yillardagi mustaqillik urushi; Otaturk davri, islohotlar, avval liberal, keyin davlatchilik iqtisodiyoti	Mustafa Kamal Atatürk (Prezident)	1919-1923; To'liq mustaqillikka erishish, 1923-1939; Lozannadan keyin qolgan muammolarni hal qilish (Mosul, Xatay, Bo'g'ozlar), G'arb tashqi siyosati, mintaqaviy xavfsizlikni izlash (Bolqon pakti, Sadabod pakti)
1939-1945	Ikkinchi Jahon urushi dunyoning bo'linishi (ittifoqchilar – ikki qutblilik)	Iqtisodiyot, qishloq xo'jaligi va ishlab chiqarishning inqirozi, qora bozor, mol-mulk solig'i, avtoritar bir partiyaviy boshqaruv	İsmet İnönü (Prezident)	Ittifoqchilarni hafa qilmaslik, Sovet Ittifoqi va Germaniyani qo'llamasdan urushdan chetda turmoq
1945-1960	Sovuq urushning birinchi qismi, yadroviy raqobat, Yevropa va dunyoning bo'linishi (G'arbiy blok, Sharqiy blok)	Urushdan keyingi iqtisodiy rivojlanish, rejadani tashqari rivojlanish va iqtisodiy inqiroz, ko'ppartiyaviylik tartibiga o'tish, Demokratik partiya hukumati (1950-1960)	Menderes va Zorlu (Prezident va Tashqi ishlar vazirligi)	G'arbiy blokga qo'shilish va NATOga a'zolik (1952), AQShning Yaqin Sharq siyosatini qo'llab-quvvatlash (Bag'dod pakti) Kipr muammosining paydo bo'lishi (1955 va undan keyin)
1960-1980	Yengillik davri, AQShning nisbatan zaiflashishi, SSSR ta'sirining qo'shni	Rejali iqtisodiyot, 70-yillarning boshlarigacha bo'lgan rivojlanish, tashqi siyosatning yumshatilish davri, keyin iqtisodiy	Tashqi siyosatning munozarali sohaga aylanishi, ommaviy axborot	AQSh bilan munosabatlarni sovutish, tashqi siyosatni diversifikatsiya qilish (Yaqin Sharq, SSSR va EEK bilan munosabatlarni mustahkamlash) va Kipr muammosini asosiy tashqi

	mamlakatlarda kuchayishi	inqirozlar, 24 yanvar Qarorlar, koalitsion hukumatlar, intervensiyalar.	vositalari, siyosiy partiyalar va jamoatchilikning ta'siri	siyosat muammosiga aylantirish.
1980-1990	Ikkinchi Sovuq Urush davri, AQSh o'z kuchini qaytadan oshirishi, SSSRning zaiflashishi	Turgut O'zalning iqtisodiy islohotlari orasida erkin bozor iqtisodiyotiga o'tish, 12-sentabr davlat to'ntarishi va turk-islom sintezi kiradi.	Turgut O'zal (Prezident) va ishbilarmon doiralar	AQSh bilan munosabatlarning qayta tiklanishi, Sovet Ittifoqi bilan munosabatlarning sovuqlashishi, Yaqin Sharqdagi inqirozlar (Eron-Iroq urushi)
1990-2001	Sovuq urushdan keyingi davr, "Tarix intixosi va sivilizatsiyalar to'qnashuvi" bahslari	Iqtisodiy inqirozlar, siyosiy beqarorlik, siyosiy islomning kuchayishi va armiyaning aralashuvi (28 fevral voqealari)	Turk Qurolli Kuchlarining ta'siri kuchayishi	AQSh bilan mustahkam aloqalar, hamkorlik va mojaroning yangi yo'nalishlari (Bolqon, Kavkaz, Markaziy Osiyo), Yevropa Ittifoqiga yo'naltirilganlik, Yaqin Sharqdagi inqirozlar (Ko'rfaz urushi, PKK va Shimoliy Iroq muammosi)
2001-2017	11-sentabr xurujlari, terrorizmga qarshi urush	Iqtisodiy tiklanish, AKPning yagona partiya boshqaruvi, demokratiklashuv jarayoni	R.T.Erdogan va A.Davuto'g'lining ta'siri (bosh vazir va tashqi ishlar vaziri)	AQSH bilan munosabatlar, dastlab to'liq (1-mart memorandum) va keyin rivojlanib borayotgan Turkiyaning mintaqaviy kuch bo'lish da'vosi (namunali davlat, yumshoq kuch, neousmanizm muhokamalari), g'arbdan tashqari dunyo bilan aloqalarni rivojlantirish.
2017 - yildan keyingi davr	Pandemiya va postpandemiya sharoiti, Ukraina inqirozi, Isroil-falastin mojarosi	Iqtisodiy yuksalish, Prezidentlik boshqaruvi, demokratik jamiyatdan fuqarolik jamiyatiga tomon harakat	R.T.Erdogan (Prezident)	Mintaqaviy kuchdan Global kuchga tomon harakat, Sharqqa burilish, Turkiy dunyo yaratishda yetakchilik, Inqirozlarni hal etishda vositachilik

(Şaban Kardaş; Ali Balcı, Uluslararası İlişkilere Giriş, Küre Yayınları, İstanbul 2014, s. 68) ¹

¹ Mustafa Serdar Palabıyık, "Uluslararası Sistemde Türkiye", (der. Şaban Kardaş; Ali Balcı, Uluslararası İlişkilere Giriş, Küre Yayınları, İstanbul 2014, s. 68). 2014. S.68.

Yuqorida keltirilgan jadvalda Turkiya Respublikasining zamonaviy tashqi siyosati yaqin o'tmishidan keskin farq qilmaydi, ammo bir qancha qo'shimchalar bilan to'ldirilgan. Mustaqil tashqi siyosat olib borish uchun boshlangan harakat XX asr o'rtalarida o'zini namoyon etib betaraflik ko'rinishiga ega bo'lgan bo'lsa, asr oxirlariga kelib mintaqaviy kuch sifatida namoyon bo'lib ulguradi.

Professor Nevzat Tekneci ta'kidlashicha, neytrallik va aralashmaslik Turkiya tashqi siyosat strategiyasining markaziy tamoyillari hisoblanadi. Nevzat Tekneci, "Turkiyaning betaraflik va aralashmaslik majburiyatlari mintaqada barqarorlikni saqlash va xalqaro normalarga hurmat ko'rsatishga qaratilgan sa'y-harakatlarining asosi bo'lib xizmat qiladi"¹, kabi fikrlarini bildiradi. Mojarolarni muloqot orqali tinch yo'l bilan hal qilish bo'yicha ushbu majburiyat an'anaviy diplomatik tamoyillarga mos keladi va Turkiyaning tinchlik va hamkorlikni rivojlantirishdagi faol pozitsiyasini ta'kidlaydi. Bugungi kunda Turkiya Sharqiy O'rta yer dengizi, Bolqon va hatto Yaqin Sharq hududida asosiy so'z aytuvchi davlatga aylanib ulgurdi. Zamonaviy Turkiya tashqi siyosatining tahlilini amalga oshirishda quyidagi bir necha xulosalarga kelindi.

Xulosalar. Zamonaviy Turkiya Respublikasining tashqi siyosati tinchlik, diplomatiya va hamkorlik tamoyillariga asoslanadi. Turkiya tarixan yaqin qo'shnilar va xalqaro hamjamiyat bilan iliq munosabatlarni rivojlantirishga asoslangan ko'p qirrali tashqi siyosat olib bormoqda. Turkiyaning zamonaviy tashqi siyosatining asosiy jihatlari deb quyidagilarni alohida ko'rsatish mumkin:

Birinchidan, betaraflik va aralashmaslik siyosati, bunda Turkiya mintaqaviy va xalqaro mojarolarda betaraf pozitsiyani saqlab qolishni maqsad qiladi, biroq bir vaqtning o'zida mavjud nizolarni diplomatiya va muloqot orqali tinch yo'l bilan hal qilishga vositachilik rolini taklif etadi.

Ikkinchidan, Strategik hamkorlik siyosati, ushbu siyosat orqali Turkiya asosiy global va aksar mintaqaviy kuchlar, jumladan, AQSh, Yevropa Ittifoqi, Rossiya va Yaqin Sharq hamda Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan strategik sheriklik o'rnatish va ularni qo'llab-quvvatlashga intilmoqda.

Uchinchidan, Tashqi siyosatda ko'pqirrali diplomatiya tamoyilini amalga oshirgani holda, Turkiya global muammolarni hal qilish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirish uchun Birlashgan Millatlar Tashkiloti, NATO va Islom hamkorlik tashkiloti kabi xalqaro tashkilotlar forumlarida faol ishtirok etmoqda.

To'rtinchidan, Gumanitar yordam va qochqinlarga ko'mak siyosati orqali Turkiya gumanitar inqirozlarga javob sifatida muhtoj bo'lgan mamlakatlar va mintaqalarga yordam qilmoqda xususan, Suriya mojarosini hal qilishda muhim rol o'ynaydi.

Beshinchidan, Energiya diplomatiyasi siyosati, bunda Turkiya diplomatik hamkorlik va energetika infratuzilmasini, jumladan, quvur liniyasi loyihalarini rivojlantirish orqali energiya resurslarini diversifikatsiya qilishga va energiya xavfsizligini mustahkamlashga intiladi.

Oltinchidan, Iqtisodiy diplomatiya, iqtisodiy munosabatlarda teng sheriklikka asoslangan hamkorlik orqali Turkiya boshqa davlatlar va mintaqalar bilan savdo-iqtisodiy hamkorlikni rivojlantiradi, xorijiy sarmoyalarni jalb qilish va xorijdagi iqtisodiy ishtirokini kengaytirishga faol intiladi.

Yettinchidan, Mintaqaviy ta'sirni kengaytirish va mustahkamlash siyosati, Turkiya o'zining yaqin qo'shnilarida, ayniqsa Yaqin Sharq va Sharqiy O'rta yer dengizida o'z ta'sirini kuchaytirishni va mintaqaviy muammolarni hal qilishda faol rol o'ynashni maqsad qiladi.

Sakkizinchidan, Global kuch siyosatini amalga oshirish Turkiya tashqi siyosatining zamonaviy bosqichida ishlab chiqilgan bo'lib, bunda asosan "Dunyo beshdan katta", "Afroyevrosiyo" kabi konsepsiyalarni ishlab chiqish orqali o'zining global kuchga aylanishini amalga oshirishni maqsad qiladi. Turkiya avvalgidek, jahon siyosatining asosiy so'z aytuvchi davlatlari qatorida bo'lishga intilishi va davolari ushbu siyosat orqali yaqqol namoyon bo'ladi.

Muxtasar qilib aytganda, Turkiyaning tashqi siyosati ichki va tashqi barqarorlik, iqtisodiy o'sish va xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, ayni paytda tez o'zgarib borayotgan global manzarada birinchi o'rinda o'z milliy manfaatlarini ilgari suradi.

¹ Nevzat Tekneci., Türk dış politikasında tarafsizlik.,

https://www.academia.edu/25123790/T%C3%9CRK_DI%C5%9E_POL%C4%B0T%C4%B0KASINDA_TARAFSIZLIK

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sayfullayev D. O'zbekiston Respublikasi diplomatiyasining shakllanishi va rivojlanish tarixi (1991-2016), Monografiya 189-b. Toshkent Muharrir nashriyoti, 2018. B.11.
2. Ali Balici. Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013.
3. Ahmet Davutoğlu. Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu
4. Yücel Bozdağlıoğlu, Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach, New York & Londra, Routledge, 2003.
5. Checkel Jeffrey., "Constructivism and Foreign Policy", Foreign Policy: Theories, Actors, Cases, Ed. Steve Smith, Amelia Hadfield, Tim Dunne, Oxford, New York, Oxford University Publishing, 2008, pp. 71-82. (30.03.2024.,foydalanildi) <https://doi.org/10.1093/hepl/9780198708902.001.0001>
<https://www.oxfordpoliticstrove.com/display/10.1093/hepl/9780198708902.001.0001/hepl-9780198708902>
6. Иванова И.И., Эволюция ближневосточной политики Турецкой Республики в XX–XXI вв. / Под ред. А.В. Штанова; МГИМО МИД России. — М.: Издатель Воробьев А.В., 2019. — 380 с.
7. Гулиев И.А., Оздемир В. Современное состояние газовой отрасли России: роль соседних стран и Турции во внешней энергетической политике // Проблемы экономики. 2022. № 1. С. 104-112.
8. Оздемир В., И.А.Гулиев., Энергетическая дипломатия Турции. Турция в мировой политике и экономике., 2014. № 1. С. 101-108. <https://cyberleninka.ru/article/n/energeticheskaya-diplomatiya-turtsii>
9. Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı., Türkiye'nin uluslararası enerji stratejisi., <https://www.mfa.gov.tr/turkiyes-energy-strategy.ru.mfa>
10. Ömer Göksel İşyar., Türk Dış Politikası -Sorunlar ve Süreçler., İstanbul. 2021. S-45. <https://dorayayincilik.com.tr/kitap-turk-dis-politikasi--sorunlar-ve-surecler--383.html>
11. DIŞ POLİTİKA KRİZLERİNDE İSTİHBARATIN ROLÜ: SANCAK KRİZİ ÖRNEĞİ., https://www.researchgate.net/publication/379220884_
12. Ali Balici. Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013. S-238.
13. Ali Balici. Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013
14. Ayşegül Sever: "Türkiye'de Ortadoğu Çalışmalarının 10 Yıllık Muhasebesi", <https://ordaf.org/aysegul-sever-10-yillik-muhasebe/n>
15. Barış Özdal., Uluslararası göç ve nüfus hareketleri bağlamında Türkiye., Bursa, 2021.
16. Kadir Sancak, Nihat Yılmaz. Vision Change and Foreign Supports in Turkey's Foreign Policy., The Journal of International Scientific Researches., 2018, 3(2), <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/464841>
17. Mustafa Serdar Palabıyık, "Uluslararası Sistemde Türkiye", (der. Şaban Kardaş; Ali Balcı, Uluslararası İlişkilere Giriş, Küre Yayınları, İstanbul 2014, s. 68). 2014. S.68.
18. Nevzat Tekneci., Türk dış politikasında tarafsızlık.,
19. https://www.academia.edu/25123790/T%C3%9CRK_DI%C5%9E_POL%C4%B0T%C4%B0KASI_NDA_TARAFSIZLIK

XITOIY XALQ RESPUBLIKASI TRANSPORT SOHASIDA AMALGA OSHIRILGAN IQTISODIY ISLOHOTLAR TAHLILI

MIRG'YOSOV MIRABBOS

Mustaqil tadqiqotchi, TDSHU

Annotatsiya. Maqolada Xitoy Xalq Respublikasi transport sohasida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar tahlil qilingan. Aynan transport sohasini rivojlantirish bo'yicha bugungi kunda iqtisodiyoti tobora jadal sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan Xitoyda ushbu soha mutanosib ravishda rivojlanib bormoqda. Ma'lumki, Xitoy dunyoda aholisining soni jihatidan birinchi o'rinni egallaydi. Bugungi kunda aholisining son jihatida bir tomondan iqtisodiy rivojlanishning asosiy omili sifatida qaraladigan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ushbu aholini ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan ta'minlash hukumat oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Albatta bugungi kunga kelib Xitoyda boshqa rivojlangan davlatlar singari transportning barcha turlari mavjud va ushbu transport vositalaridan kundalik foydalanish, transport vositalarining texnologik nuqtayi nazaridan rivojlanganlik darajasi, unda xizmat ko'rsatish bo'yicha sifat ko'rsatkichlari aksariyat rivojlangan davlatlardan ham ilgari ketgan.

Tayanch so'z va birikmalar: Transport vositalari, Xitoy Xalq Respublikasi, islohotlar, savdo munosabatlari, iqtisodiyot.

Аннотация. В статье анализируются экономические реформы, реализуемые в транспортном секторе Китайской Народной Республики. Именно благодаря развитию транспортного сектора пропорционально развивается этот сектор в Китае, экономика которого сегодня развивается все более быстрыми темпами. Потому что, как мы знаем, Китай занимает первое место в мире по численности населения. Сегодня, с одной стороны, численный аспект этого населения рассматривается как один из основных факторов экономического развития, а с другой стороны, социально-экономическое обеспечение этого населения является одной из наиболее актуальных задач, стоящих перед правительством. Конечно, сегодня, как и в других развитых странах, в Китае есть все виды транспорта, и ежедневное использование этих транспортных средств, уровень развития транспортных средств с технологической точки зрения, показатели качества оказания услуг более продвинуты, чем у большинства развитых стран.

Опорные слова и выражения: Транспортные средства, Китайская Народная Республика, реформы, торговые отношения, экономика.

Abstract. The article analyzes the economic reforms implemented in the transport sector of the People's Republic of China. It is precisely because of the development of the transport sector that this sector is developing proportionately in China, whose economy is developing more and more rapidly today. Because, as we know, China ranks first in the world in terms of population. Today, on the one hand, the numerical aspect of this population is considered as one of the main factors of economic development, and on the other hand, social and economic provision of this population is one of the most urgent tasks facing the government. Of course, today, like other developed countries, China has all types of transportation, and the daily use of these vehicles, the level of development of vehicles from the technological point of view, and the quality indicators of service provision are more advanced than most developed countries..

Keywords and expressions: Vehicles, People's Republic of China, reforms, trade relations, economy.

Aksariyat iqtisodiyoti rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar singari Xitoy hukumati tomonidan bugungi kunda transport sohasini rivojlantirish uchun salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Sababi, ushbu sohaning rivojlanib borishi bevosita iqtisodiyotning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda, birgina misol transport sohasida ishlaydigan ishchilarning soni ko'payishi, transport sohasidan tushadigan pul

tushumlarining ko'payishi, ushbu sohaning rivojlanishi asosida yangi zamonaviy sohalarning yaratilishi (axborot kommunikatsion sohalari, dizayin sohasi va boshqalar) shuningdek, ilmiy-tadqiqot faoliyatlarining tobora rivojlanishi va boshqa qator ustuvorliklarning yaratilishiga zamin yaratib bermoqda.

Mamlakat transport sohasini rivojlantirish uchun avvalo hukumat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy mexanizmlar orqali ushbu sohaga ajratilayotgan pul mablag'lari hisobida ko'rinishi mumkin, o'z navbatida ajratiladigan mablag'lar davlatning doimo shakllantirib boriladigan byudjyeti hisobidan amalga oshiriladi.

Ma'lumki, davlat byudjyeti asosan ikki qismdan iborat bo'ladi, bular daromadlar qismi va ikkinchisi bu xarajatlar qismi hisoblanadi. Daromadlar qismi pul tushumlari, ya'ni soliqlar, bojlar, majburiy to'lovlar va boshqa tushumlar hisobiga to'ldirilsa, byudjetning xarajatlar qismi mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy zarur bo'lgan sohalarni ta'minlash va qo'llab-quvvatlash uchun sarflanadi. Shunda byudjetning xarajatlar qismiga, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, sport shuningdek, transport sohasi va boshqa maqsadlar uchun sarflangan byudjet mablag'lari kiradi.

Xitoyda ham boshqa davlatlar singari davlat byudjetidan transport uchun amalga oshiriladigan xarajatlar mavjud bo'lib ular o'z navbatida bir necha turlarga bo'linadi, jumladan, transportda yuklarni tashish, bu o'z navbatida tyemir yo'llari, avtomobil yo'llari, suv transporti va havo yo'llari transportiga bo'linadi.

Xitoy davlat byudjetining xarajatlar tasnifi¹

Byudjet xarajatlar qismi	O'lchash biriligi	2014-yilning Mart oyida	2014-yilning yanvar-mart oylarida	2013-yilning mart oyi bilan solishtirilganda (% hisobida)
Davlat byudjetining jami daromadlar qism (qarzdorliklar bo'yicha to'lovlersiz)	Mrld. yuan	912,50	11965,04	9,9
Davlat byudjetining xarajatlari (qarzdorliklar bo'yicha to'lovlersiz)	Mrld. yuan	1266,75	11468,72	9,3
Shu jumladan,	Mrld. yuan	123,27	1157,81	11,1
Asosiy ijtimoiy xizmatlar uchun	Mrld. yuan	200,36	1713,58	4,5
Ta'lim	Mrld. yuan	60,11	381,66	11,2
Fundamental ta'lim va innovatsion fondlar	Mrld. yuan	28,85	185,59	9,9
Madaniyat, sport, nashriyotlar	Mrld. yuan	107,04	1256,08	13,3
Ijtimoiy ta'minot, ishga joylashtirish	Mrld. yuan	60,85	683,34	13,4
Sog'liqni saqlash	Mrld. yuan	39,89	246,81	14,1
Atrof muhitni himoya qilish	Mrld. yuan	110,10	954,47	20,5
Shahar va rayonlarning ijtimoiy ehtiyojlari	Mrld. yuan	124,64	1025,84	8,1
O'rmonlarni tiklash, irrigatsiya	Mrld. yuan	73,67	759,82	5,5
Transport	Mrld. yuan	53,91	407,57	10,7

¹ <http://www.ved.gov.ru/files/images/country/China/2014/july/statet.pdf>

Tabiiy resurlardan foydalanish, energetika, axborot texnologiyalar va boshqalar	Mrld. yuan	6,67	127,91	4,3
	Mrld. yuan	3,53	25,02	-12,4
Davlat zahiralari boshqarish				
Moliyaviy nazorat	Mrld.tonna		44,40	10,0
Transport yuk tashishlar				
Yuklarni tashish	Mrld. tonna		3,97	1,6
Shu jumladan,	Mrld. tonna		35,50	11,3
Temir yo'llar orqali	Mrld. tonna		4,93	7,5
Avtomobillar	Mrld.tonna		5,58	2,3
Daryo transporti orqali	Mrld.tonna		7,26	9,1
Havo yo'llari orqali	Mrld.tonna		3,01	9,1
Portlar orqali yuklarning xarakati	Mrld.tonna/km		18297,72	7,2
Tashqi savdo yuklari	Mrld. kishi		40,19	5,6

Yuqoridagi jadval ma'lumotlarini tahlil qiladigan bo'lsak, unda ko'rishimiz mumkinki, umumiy ko'rinishda 2014-yilning 1-choragida Xitoy davlati byudjetining daromadlar qismi xarajatlar qismidan past ko'rsatkichni tashkil etgan. Jami xarajatlar ichida mart oyida transport uchun amalga oshirilgan xarajatlar 73,67 mlrd. yuanni tashkil etsa, bu tabiiy resurslardan foydalanish, energetika, axborot texnologiyalar, atrof muhitni himoya qilish, sog'liqni saqlash, madaniyat, sport va nashriyot hamda fundamental ta'lim va innovatsiyalardan yuqori ko'rsatkichni tashkil etgan bo'lsa ushbu ko'rsatkich 2013-yilning mos davriga nisbatan 5,5%ga ko'pligini bildiradi.

Umuman olganda bugungi kunda Xitoy transport sohasida erishgan yutuqlari har doim ham yuqori ko'rsatkichlarda bo'lmagan, masalan mutaxassislar tomonidan Xitoyning 1970-yillardagi va undan keyingi davrdagi transport sohasi tahlil qilinganda quyida keltirilgan tahlillarga erishilgan. Jumladan, 1970-2013-yillarda Xitoyning transport sohasi 435,5 mlrd. AQSH dollarga yoki 91,7 marotabaga o'sganligi mutaxassislar tomonidan e'tirof etib kelinmoqda. Tahlil qilinayotgan davr oralig'ida transport sohasida Xitoyda o'rtacha yillik o'sish ko'rsatkichi 10,1 mlrd. AQSH dollarni yoki 211%ni tashkil etgan bo'lib, Osiyodagi ulushi 10,5%ga o'sgan bo'lsa, Sharqiy Osiyodagi ulushi 20,8%ga o'sgan¹. 1970-2013-yillar oralig'ida Xitoyda transport aholi jon boshiga 311,9 dollarga o'sgan yoki 53,9 marotabaga o'sishi kuzatilgan. Aholi jon boshiga nisbatan o'rtacha o'sish ko'rsatkichi 7,3 dollarni yoki 122,9%ni tashkil etgan. Mutaxassislar tomonidan Xitoyning transport sohasidagi o'zgarishlar tizimli korrelyatsion-ryegression modyeli tahlil qilingan bo'lib, olib borilgan hisob kitoblarga ko'ra²:

$$y = 6.166x - 12205.647$$

bu erda, y - Xitoy transportining hisobi

x - bu yil,

Korrelyatsiya koefitsienti $q = 0.804$ va Determinatsiya koefitsienti $q = 0.647$ ga teng.

1970-yilda Xitoyning transporti 4,8 mlrd. AQSH dollarni tashkil etgan bo'lsa, dunyoda 9 o'rinni egallagan va dunyo bo'yicha uning ulushi 2%ni tashkil etgan. Shuningdek, 1970-yilda aholi jon boshiga 5,9 dollarni tashkil etgan va dunyo bo'yicha 156 o'rinni egallagan.

¹ http://be5.biz/makroekonomika/transport/transport_china.html

² http://be5.biz/makroekonomika/transport/transport_china.html

Ammo mutaxassislar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, 1970-yilda Xitoyning transporti boshqa aksariyat mamlakatlarning transport sohasiga nisbatan rivojlangan bo'lgan, jumladan, Hindiston transporti (2,3 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan), Janubiy Koryeya transporti (0,57 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan), Myanma transporti (0,14 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan), Vyetnam transporti (0,069 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan), ammo Yaponiya transportiga nisbatan past ham bo'lgan (18,5 mlrd. AQSH dollar). Shuningdek aholi jon boshiga nisbatan hisoblanganda Xitoyda Myanmaga (5,3 AQSH dollar) nisbatan yuqori bo'lgan, Hindistonda aholi jon boshiga nisbatan (4,2 AQSH dollari tashkil etgan, Vyetnamda (1,6 AQSH dollar) tashkil etgan bo'lsa, ammo Yaponiyaga nisbatan (178,7 AQSH dollar) kam bo'lgan¹.

1970-yilda Xitoyning transport sohasini yetakchi mamlakatlar bilan ham solishtirganda quyidagi ko'rinish shakllanadi, jumladan, Xitoy transporti AQSHga, Yaponiyaga, Sobiq Ittifoq, Gyermaniyaga nisbatan pastroq ko'rsatkichlarni tashkil etgan. Masalan, AQSHda 95,8 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan, Yaponiyada 18,5 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan, Sobiq Ittifoqda 18,1 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan va Gyermaniyada 13,4 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan. Aholi jon boshiga nisbatan ham hisoblanganda Xitoyda yuqorida ko'rsatilgan davlatlardan nisbatan past bo'lgan, jumladan, AQSHda — 456,4 AQSH dollari tashkil etgan yoki 77,4 marotabaga kam, Yaponiyada 178,7 AQSH dollari tashkil etgan, yoki 30,3 marotabaga, Gyermaniyada 168,8 AQSH dollari tashkil etgan, yoki 28,6 marotabaga, Sobiq Ittifoqda 74,8 AQSH dollari tashkil etgan bo'lsa, 12,7 marotabaga kam bo'lgan.

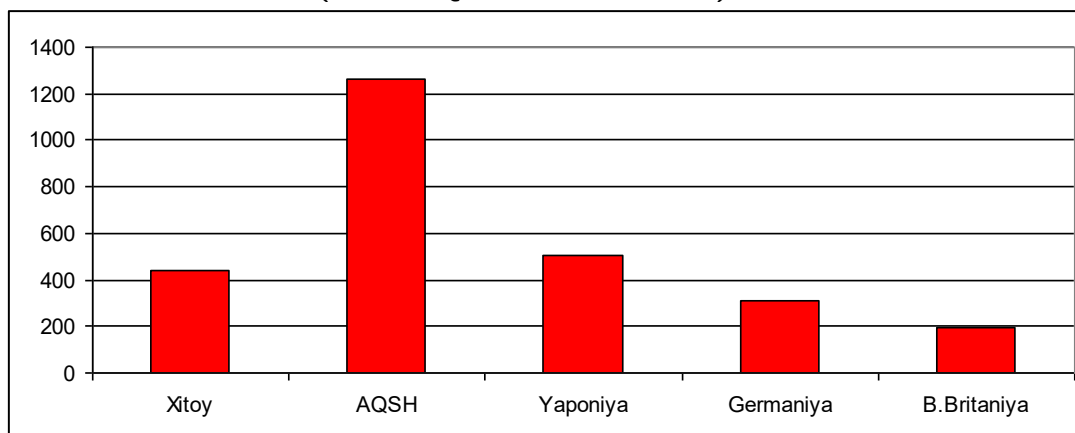
Ammo yillar o'tib ushbu ko'rsatkichlar butkul o'zgardi va Xitoyning jahon transport bozoridagi salmog'i oshdi. Jumladan, 2013-yil ma'lumotlariga ko'ra Xitoyning transporti 440,3 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan va ushbu ko'rsatkich bilan dunyo bo'yicha 3-o'rinni egallagan, shuningdek dunyoda uning ulushi 7,9%ni tashkil etgan. Shuningdek, 2013-yil holatiga transport ko'rsatkichi aholi jon boshiga nisbatan 317,8 dollari tashkil etgan. Shunda mos ravishda boshqa davlatlarga nisbatan solishtirganda Rossiya, Hindiston, Janubiy Koryeya, Qozog'iston, Myanma, Vyetnam davlatlarining transport ko'rsatkichlariga nisbatan yuqori ko'rsatkichlarni tashkil etgan. Masalan, Rossiyada — 153,4 mlrd. AQSH dollari, Hindistonda — 131,6 mlrd. AQSH dollari, Janubiy Koryeyada — 84,7 mlrd. AQSH dollari, Qozog'istonda 22,5 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan. Aholi jon boshiga nisbatan ham hisoblanganda yuqorida kyeltirilgan davlatlarga nisbatan yuqori ko'rsatkichlarni tashkil etgan. Jumladan, Myanmada — 154 AQSH dollari, Hindistonda 105,2 AQSH dollari, Vyetnamda 70,2 AQSH dollari tashkil etgan.

Xitoy transportini yyetakchi yoki lidyer davlatlar bilan solishtirganda ham ko'rsatkich 1970- yilga nisbatan ancha o'zgargan, jumladan, Gyermaniyaga nisbatan (308 mlrd. AQSH dollar) 43%ga ko'p ko'rsatkichni tashkil qilgan bo'lsa, AQSH ga nisbatan hali past ko'rsatkichlarda qolmoqda, jumladan, AQSHda — 1260,6 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan yoki 2,9 marotabaga ko'p, Yaponiyada — 508,4 mlrd. AQSH dollar yoki 15,5%.

Aholi jon boshiga nisbatan hisoblanganda ham quyidagi ko'rsatkichlar kuzatiladi, jumladan, Xitoyda Yaponiyaga, AQSHga va Gyermaniyaga nisbatan yuqori sur'atlarni tashkil etgan. Masalan, Yaponiyada 3938,8 dollari, yoki 12,6 marotaba kam, AQSHda 3938,8 AQSH dollari yoki 12,4 marotaba ham, Gyermaniyada 3723,5 AQSH dollari yoki 11,7 marotaba kam ko'rsatkichlarni tashkil etgan. 1970-yilda Xitoyda transport sohasi 4,8 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan bo'lsa 1990- yilga kyelib ushbu ko'rsatkich 26,0 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan va ushbu ko'rsatkich 2000- yilga kyelib 74,4 mlrd. AQSH dollari tashkil etib, 2013-yilga kyelganda ushbu ko'rsatkich 440,3 mlrd. AQSH dollari tashkil etgan, ya'ni 1970 va 2010-yillar oralig'idagi o'sishga nisbatan 2010-2013-yil yoki uch yilning ichidagi o'sish ko'rsatkichlari nisbatan yuqori darajalarni tashkil etmoqda.

¹ http://be5.biz/makroekonomika/transport/transport_china.html

**Xitoy va iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda transport sohasi
(mlrd. AQSH dollar hisobida) ¹**

Xitoy iqtisodiyotida avtomobilsozlik sanoati asosiy o'rinlardan birini egallaydi dyesak mubolag'a bo'lmaydi. Uning faol ravishda rivojlanishi XX asrning 90 yillarida boshlangan. So'nggi yillarda esa Xitoy avtomobilsozlik bo'yicha dunyoda yyetakchiga aylangan va mutaxasislarning ta'kidlashlaricha Xitoyning avtomobilsozligi yiliga 20% o'sish ko'rsatkich bilan rivojlanmoqda².

1992-yilga kyelib Xitoy avtomobilsozligi yillik hajmi ilk bora bir millionlik ko'rsatkichga erishgan va ikki millionlik ko'rsatkichga erishish uchun Xitoyga unchalik ko'p fursat kyarak bo'lmadi, ya'ni 2000-yilga kyelib Xitoyda avtomobillarni ishlab chiqarish ko'rsatkichi 2 mln. donadan ziyodni tashkil eta boshladi. Undan so'ng esa Xitoy yanada ryekord ko'rsatkichga erishdi, ya'ni ko'p emas, ikki yildan so'ng Xitoyda 3 mln. dona avtomobillar ishlab chiqarila boshlandi. Undan kyeyingi davrlarda esa har yillik avtomobillarni ishlab chiqarish ko'rsatkichlari bir million donadan ziyodga ortib borish tyendyensiyaga ega bo'lgan va 2003-yilga kyelib Xitoy yana bir ryekord ko'rsatkichga erishdi va 4,44 mln. dona avtomobillarni ishlab chiqarishni boshladi va 2003-yil natijalari bo'yicha Xitoy AQSH, Yaponiya va Gyermaniyadan so'ng dunyoda to'rtinchi o'rinni egalladi (2.1.2-rasm).

Mutaxasislarning fikricha 2004-yildan so'ng bir muncha o'sish ko'rsatkichlari sekinlashgan bo'lsa-da, ushbu tendensiya 2005-yilda ham kuzatilgan bo'lsa, undan so'ng 2006, 2007, 2008-yillarda o'sish ko'rsatkichi yuqori sur'atlarni tashkil etdi. Ammo ushbu rasmdagi ma'lumotlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak unda ko'rinib turibdiki, 2009-yilda va 2010-yilda juda katta sur'atlarda o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda va buning sababini mutaxassislar jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining oqibatlaridan biri sifatida baholashgan. Ya'ni asosiy ishlab chiqaruvchilar AQSHda, Yaponiyada va Yevropa davlatlarida avtomobillarning ishlab chiqarish ko'rsatkichi pasayishi hisobiga Xitoy o'zida ushbu ko'rsatkichni maksimal darajaga yetkazishga urindi va tashqi bozorlarning salmoqli qismini narx jihatidan arzon avtomobillar bilan egallashga harakat qildi.

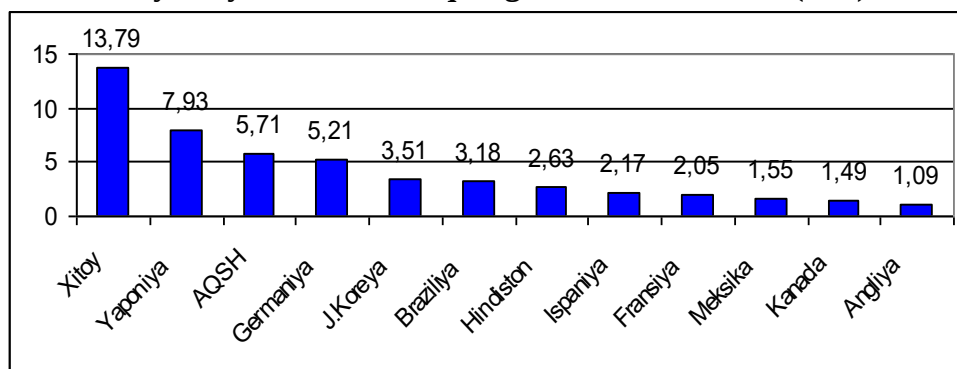
Xitoy avtomobilsozligining tarkibida ham jiddiy o'zgarishlar ro'y bera boshladi, buning asosiy sababi Xitoyda ichki bozorning talablari ko'proq o'rganila boshlandi va e'tibor asosan ichki iste'molchilarga qaratilgani oqibatida jami ulushda yengil avtomobillarning ulushi ortib bordi va ularning jami avtomobilsozlikdagi ulushi 51,8%ni tashkil eta boshladi, shu davrda avtobuslarning ulushi 14,7%ni tashkil etgan bo'lsa, yuk avtomashinalarning ulushi 33,5%ni tashkil etgan. Ushbu ko'rsatkichlar bo'yicha Xitoy ilk bora Yaponiyadan ilgariladi va AQSHdan keyingi ikkinchi o'rinni egalladi.

¹ http://be5.biz/makroekonomika/transport/transport_china.html Ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

² <http://bumafan.ru/articles/negotiations/entry/2143>

2006-yilga kelib Xitoyda 6322 avtomobil ishlab chiqaradigan korxonalar faoliyat ko'rsatgan va 2006-yilning uch choragida yalpi avtomobil ishlab chiqarish ko'rsatkichi 143 mlrd. AQSH dollaridan yuqori ko'rsatkichni tashkil etgan. 2007-yilga kelib Xitoyda 8 mln. donada yuqori avtomobillar ishlab chiqarilgan bo'lib, ularning 6,4 mln. dan yuqori soni yo'lovchilar uchun mo'ljallangan avtomobillar bo'lgan. 2009-yilga kelib Xitoy dunyoda yirik avtomobil bozoriga ega bo'lgan davlatga aylandi va 13,79 mln. dona avtomobillar ishlab chiqarildi. Ulardan 8 mln. donasi yyengil avtomobillar bo'lgan yoki 44,3%, ushbu avtomobillar mahalliy brendlarni tashkil etgan bo'lsa (BYD, Lifan, Chang'an, Geely, Chery, Hafei, Jianghuai, Great Wall, Roewe va boshqalar), qolganlari qo'shma korxonalarda ishlab chiqarilgan, jumladan, Volkswagen, Mitsubishi, General Motors, Hyundai, Nissan, Honda, Toyota va boshqalar.

Dunyo boyicha ishlab chiqarilgan avtomobilar soni(mln)¹.

2010-yilga kelib Xitoyning avtomobil ishlab chiqarish ko'rsatkichlari yanada o'sishi kuzatildi va mutaxassislarning ta'kidlashicha, 2009-yilga nisbatan ushbu ko'rsatkich 32,4%ga o'sgan va 18,26 mln. dona avtomobillarni tashkil etgan, jumladan, 13,89 mln. dona yyengil avtomobillar va 4,36 mln. tijorat shaklidagi avtomobillar bo'lgan. Buning hisobiga dunyo bo'yicha birinchilikni qo'lga kiritish va egallagan holatni mustahkamlashga erishilgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich hisobiga shuningdek Yevropa davlatlaridan ham ilgari ketishga erishildi.

2011-yilga kelib Xitoyning avtomobil ishlab chiqarish ko'rsatkichi yana 10-15%ga o'sishi kutilgan va dunyo bo'yicha ilk bora 20 mln. dona avtomobil ishlab chiqarib, rekord ko'rsatkichga erishishi kutilgan bo'lsa, ammo real ko'rinishidagi o'sish 0,84%ni tashkil etgan yoki 18,42 mln. dona. Ulardan yo'lovchilar uchun avtomobillar 14,48 mln. donani tashkil etgan bo'lsa, — 2010-yilga nisbatan 4,23% o'sgan, tijorat avtomobillari 3,93 mln. donani tashkil etgan va 2010-yilga nisbatan 9,94%ga o'sish kuzatilgan.

Xitoy, AQSh va Rossiyaning iqtisodiy ko'rsatkichlari to'g'risida ma'lumot²

Mamlakatlar	YaIMning hajmi (mlrd. AQSh dollari hisobida)	Avtomobillarning ishlab chiqarilishi (mln. dona hisobida)
Xitoy	8227	19,277
AQSh	15685	10,239
Rossiya	2022	2,232

¹ <http://www.autocentre.ua/news/autobusiness/kitay-shestoy-god-podryad-stanovitsya-liderom-po-proizvodstvu-mashin-sd-64176.html>

² Калабеков И.Г. "Россия, Китай и США в цифрах" Справочное издание – М., 2014. стр. 3.

Xitoyning avtomobilsozlikdagi o'sish ko'rsatkichlari sekinlashuvining sabablaridan biri shundaki, hukumatning makroiqtisodiy chora tadbirlariga bog'liqligi bilan asoslangan.

Ammo ushbu sekinlashish tendensiyalariga qaramasdan, Xitoy avtomobilsozlikda o'z liderligini saqlab qolishga erishgan. Shuningdek, 2014-yilga kelib Xitoy 23,7 mln. dona avtomobillarni ishlab chiqardi va bu ko'rsatkich 2013-yilga nisbatan 7,3%ga ko'p demakdir¹.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, yo'l qurilish, infratuzulmalarni shakllantirish, zamonaviy kam harajat texnologiyalarni joriy qilish va approbatsiyadan o'tkazish, muhandislik va konstruktorlik bo'yicha Xitoy va O'zbekiston o'rtasida ilmiy yangiliklar almashinish va ushbu sohada band bo'lgan olimlar, yosh izlanuvchilar va tadqiqotchilar, namunali va a'lo baholarda o'qib kelayotgan magistratura va bakalavriatura talabalari O'zbekistondan Xitoyning tegishli ilmiy tadqiqot institutlariga, yetuk kompaniyalariga malaka oshirish uchun yuborish va shunga mutanosib ravishda Xitoyning yetuk olimlarini mamlakatimizga jalb qilish va xalqaro konferensiyalar tashkil etish, seminar — treninglarni amalga oshirish yoki interaktiv muloqotlarni yo'lga qo'yish va boshqa tadbirlarni faol amalga oshirish va ularning tajribalarini o'rganish uchun sharoitlar yaratish va amalga oshirish transport sohasini yanada rivojlantirishga va uning zamonaviylashuviga hissa qo'shilishi aniq bo'ladi.

SHANXAY HAMKORLIK TASHKILOTINING EVOLYUTSIYASI: ASOSIY BOSQICHLARI VA INSTITUTIONAL RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

NURIMBETOV RAXMATULLA

Mustaqil tadqiqotchi, TDSHU

Annotatsiya. Maqolada Shanxay hamkorlik tashkiloti shakllanishining asosiy bosqichlari, institutsional qurilish jarayonlari va o'ziga xos xususiyatlari, bu borada qabul qilingan huquqiy hujjatlar, SHHTning xalqaro hamkorligining rivojlanishi, shu jumladan, Birlashgan millatlar tashkilotida kuzatuvchi tashkilot maqomini olish va buning siyosiy-huquqiy ahamiyati, shuningdek, tashkilotning institutsional asoslarini takomillashtirish istiqbollari ko'rib chiqilgan.

Tayanch so'z va iboralar: Shanxay hamkorlik tashkiloti, Shanxay beshligi, xalqaro tashkilot, mintaqaviy tashkilot, xalqaro tashkilotlarning ishchi organlari, SHHT Kotibiyati va Mintaqaviy aksilterrorchilik markazi, SHHT sammitlari.

Аннотация: В статье рассматриваются основные этапы формирования Шанхайской организации сотрудничества, особенности процессов и нормативных актов, регулирующих её институциональное строительство, а также развитие международного сотрудничества ШОС, включая политико-правовое значение её статуса наблюдателя при Генеральной Ассамблее ООН. Подчёркивается, что перспективы развития ШОС во многом будут зависеть от успешности реформирования и модернизации деятельности Организации.

¹ <http://www.autocentre.ua/news/autobusiness/kitay-shestoy-god-podryad-stanovitsya-liderom-po-proizvodstvu-mashin-sd-64176.html>

Ключевые слова и выражения: *Шанхайская организация сотрудничества, Шанхайская пятёрка, международная организация, региональная организация, рабочие органы международных организаций, Секретариат и РАСГ ШОС, саммиты.*

Abstract. *The article examines the main stages of the evolution of the Shanghai Cooperation Organization, the key aspects of its institutional construction, as well as the regulatory frameworks governing the SCO, and the development of international cooperation within the organization, including the political and legal significance of its observer status at the UN General Assembly. It is also emphasized that the future development of the SCO will largely depend on the success of its reform agenda.*

Keywords and phrases: *The Shanghai Cooperation Organization, Shanghai Five, international organization, regional organization, institutions of international organizations, the Secretariat and the RATS of the SCO, summits.*

Shanxay hamkorlik tashkilotining evolyutsiyasi: muloqot mexanizmidan to'laqonli tashkilot sari. Xalqaro va mintaqaviy tashkilotlarda hamkorlikning muvaffaqiyati ko'p jihatda ularning ichki qoidalari, a'zo davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy-me'yoriy va institutsional mexanizmlarning qay darajada puxta ishlab chiqilganligi va ularning amaliy samaradorligi bilan belgilanadi.¹

Dastlab “ad hoc” diplomatiya² shaklida faoliyat boshlagan, doimiy va barqaror ishchi organlarga ega bo'lmagan “Shanxay beshligi”ning to'laqonli tashkilotga aylanishi, o'z oldiga qo'ygan vazifalarni hayotga tatbiq etish uchun, albatta, uning huquqiy asoslari va institutlarini shakllantirish ilk yillarda SHHT oldida turgan eng asosiy vazifa edi. Buni 2001-yil 15-iyunda Shanxay shahrida (XXR) bo'lib o'tgan tashkilotning ilk Sammitida qabul qilingan “Shanxay hamkorlik tashkilotini tuzish to'g'risidagi Deklaratsiya” matnida ko'rish mumkin.³

Tashkilotning ilk ishchi organi – bu SHHTga a'zo davlatlar milliy koordinatorlari Kengashi bo'lgan bo'lib, “Shanxay hamkorlik tashkilotini tuzish to'g'risidagi Deklaratsiya”da o'z aksini topgan edi. Kengash zimmasiga mazkur Deklaratsiya va “Shanxay beshligi” doirasida davlat rahbarlari tomonidan qabul qilingan hujjatlar asosida “Shanxay hamkorlik tashkiloti Xartiya” sini ishlab chiqish vazifasi yuklatilgan.⁴ Shu davrdan e'tiboran milliy koordinator Kengashi SHHT doirasida barcha hamkorlik masalalarini muvofiqlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, tashkilotning boshqa ishchi organlarini tuzishda asosiy rol o'ynab kelmoqda.

SHHT rivojlanishining *boshlang'ich davri* (2001-2004-yillar) o'zaro hamkorlikning yangi formatlarini ishga tushirish bilan bog'liq bo'lgan. Bu davr ichida davlat rahbarlari uchrashuvlaridan tashqari SHHTga a'zo davlatlar tashqi ishlar, mudofaa, favqulodda vaziyatlar, iqtisodiyot, transport, madaniyat, ta'lim, sog'liqni saqlash vazirlari, huquq-tartibot idoralari, Oliy va hakamlik sudlari rahbarlari, Bosh prokurorlari va milliy koordinatorlarining muntazam uchrashuvlarini o'tkazib borish haqida qaror qabul qilindi.

Xususan, 2001-yil 14-sentyabrda Olmaota shahrida (Qozog'iston) olti nafat ta'sischi davlatlar hukumat rahbarlarining (Bosh vazirlarining) birinchi uchrashuvi bo'lib o'tdi va va uning yakuni bo'yicha SHHT doirasida hukumat rahbarlarining muntazam uchrashuvlar o'tkazish mexanizmini rasman mustahkamlovchi “SHHTga a'zo-davlatlar hukumatlari o'rtasida mintaqaviy iqtisodiy hamkorlikning

¹ Judith Kelley. The Role of Membership Rules in Regional Organizations. ADB Working Paper Series on Regional Economic Integration No. 53 | June 2010. <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28527/wp53-membership-rules.pdf>

² “ad hoc” diplomatiya – muayyan masalalar yuzasidan tuziladigan maxsus diplomatik missiyalar.

³ Deklaratsiya o'z sozdani SHOS (15.06.2001 g.). <http://docs.cntd.ru/document/901829581>

⁴ Shanxay hamkorlik tashkiloti Xartiyasi (2002-yil 7-iyun, Sankt-Peterburg shahri) <https://lex.uz/docs/2055981>

asosiy maqsad va yo'nalishlari hamda savdo va investitsiya sohasida qulay sharoitlar yaratish bo'yicha jarayonni boshlash haqida Memorandum" imzolandi.¹

2002-yil 7-iyunda Sankt-Peterburgda (Rossiya) SHHTga a'zo davlatlar rahbarlarining ikkinchi uchrashuvi bo'lib o'tdi va unda hamkorlikning maqsad, tamoyil va asosiy yo'nalishlarini o'zida aks ettiruvchi SHHT Xartiyasi imzolandi. Xartiyada tashkilotning asosiy ishchi organlari sifatida quyidagilar belgilab qo'yildi:

- Davlat rahbarlari Kengashi;
- Hukumat rahbarlari (Bosh vazirlar) Kengashi;
- Tashqi ishlar vazirlari Kengashi;
- Vazirliklar va (yoki) idoralar rahbarlari Kengashi;
- Milliy koordinatorlar Kengashi;
- Mintaqaviy aksilterrorchilik tashkiloti;
- Kotibiyat.²

2003-yil 29-mayda Moskvada bo'lib o'tgan tashkilotning uchinchi Sammitida davlat rahbarlari SHHTning ichki mexanizmlari ishlashini tartibga soluvchi bir qator qoida va qarorlar qabul qilishdi va SHHT Ijroiya qo'mitasi raisi (keyinchalik Bosh kotib etib qayta nomlandi³) lavozimini joriy etildi. 2004-yil 15-yanvarda Pekin shahrida SHHT Ijroiya qo'mitasining rasmiy ochilish marosimi bo'lib o'tdi.

Kotibiyatning ta'sis etilishi SHHTning tashkilot sifatida shakllanish davrining, ya'ni birinchi bosqichining yakunlanganini va navbatdagi, *ikkinchi bosqich* boshlanganini anglatardi. Endilikda kun tartibida SHHTning to'la huquqli xalqaro mintaqaviy tashkilot sifatida e'tirof etilishi masalasi turar edi.

BMT Ustavida ancha vaqtgacha mintaqaviy tashkilotning aniq ta'rifi mavjud bo'lmagan. 1945-yil San-Fransisko konfrensiyasida Misr delegatsiyasi "muayyan geografik hududda yaqin qo'shnichilik, manfaatlar o'xshashligi, ma'naviy mushtaraklik, madaniy, til va tarixiy yaqinlikka asoslangan va barcha munozaralarni tinch yo'l bilan hal etish..., shuningdek, o'z manfaatlarini himoya qilish hamda iqtisodiy va madaniy aloqalar bo'yicha o'zaro majburiyatlarni o'z bo'yniga olgan bir necha mamlakatlarning doimiy guruhlariga birlashishi"ni mintaqaviy tashkilot deb atash taklifini bergan. Biroq mazkur ta'rif o'zida ko'plab "cheklov"larni qamrab olganligi sababli rad etilgan.⁴

1992-yilda BMT Bosh kotibi Butros Butros-G'oliy ancha keng va qayishqoq ta'rif taklif qildi. Unga ko'ra, "bahamjihat himoya va mudofaa uchun, mintaqaviy rivojlanish yoki muayyan iqtisodiy masalalarda o'zaro hamkorlik maqsadida, shuningdek, joriy xatarlar tufayli maxsus siyosiy, iqtisodiy yoki ijtimoiy vazifalarni hal etish uchun tuzilgan guruhlar mintaqaviy tashkilot deb hisoblanadi."⁵

SHHT sobiq BMT Bosh kotibi keltirgan mezonlarning barchasiga to'la mos keladi.

¹ Меморандум между правительствами государств-участников Шанхайской организации сотрудничества об основных селях и направлениях регионального экономического сотрудничества и запуске процесса по созданию благоприятных условий в области торговли и инвестиций (г. Алматы, 14 сентября 2001 года). http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=3861

² Декларация о создании ШОС (15.06.2001 г.). <http://docs.cntd.ru/document/901829581>

³ Shungay hamkorlik tashkiloti Xartiyasi (2002-yil 7-iyun, Sankt-Peterburg shahri) <https://lex.uz/docs/2055981>

⁴ Shunga asosan 20 yilda o'zgartirildi

⁵ Norman J. Padelford. Regional Organization and the United Nations. International Organization. University of Wisconsin Press. Vol. 8, No. 2 (May, 1954), pp. 203-216

⁵ Anja Jetschke, Sören Münch, Patrick Theiner. The Comparative Regional Organizations Project: Generating a New Dataset. Concept Paper.

https://www.researchgate.net/publication/308886675_The_Comparative_Regional_Organizations_Project_Generating_a_New_Dataset

Birinchidan, SHHT o'z Xartiyasi va uning doirasida qabul qilingan boshqa xalqaro shartnomalarda yozilgan maqsad va tamoyillarni hurmat qilish majburiyatini oluvchi mintaqadagi boshqa davlatlarning tashkilotga qo'shilishi uchun ochiqdir. Bundan tashqari, SHHT mintaqadagi tinchlik va barqarorlikni qo'llab-quvvatlash hamda uning iqtisodiy taraqqiyotini rag'batlantirishni o'zining bosh vazifasi sifatida ko'radi. SHHT a'zolari o'zaro ishonch va yaxshi qo'shnichilik munosabatlarini mustahkamlash, siyosiy, savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy, ta'lim, energetika, kommunikatsiya, ekologiya va boshqa sohalarida samarali hamkorlikka ko'maklashish, mintaqaviy tinchlik, xavfsizlik va barqarorlikni ta'minlashda bahamjihat say'-harakat qilish majburiyatini oladi.¹

SHHT Xartiyasi BMT tamoyillariga ham mos keladi. Misol uchun, uning 2-moddasida qayd etilganidek, "SHHTga a'zo davlatlar suverenitetni, mustaqillik va hududiy yaxlitlikni o'zaro hurmat qilish, chegaralar o'zgarishligi, hujum qilmaslik, ichki ishlarga aralashmaslik, xalqaro munosabatlarda kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaradosh hududlarda harbiy ustunlikdan voz kechish, barcha a'zo davlatlarning tengligi, o'zaro tushunish va bir-birining fikrini hurmat qilish asnosida umumiy pozitsiyalarni izlash tamoyillariga rioya qiladi".

Tuzilmaviy jihatdan SHHT keng qamrovli hukumatlararo xalqaro tashkilotning yaqqol namunasidir. SHHT tarkibiga asosiy to'rtta Kengash kiradi: Davlat rahbarlari Kengashi, Hukumat rahbarlari Kengashi, Tashqi ishlar vazirlari Kengashi va Milliy koordinatorlar Kengashi. SHHTda ikkita doimiy faoliyat yurituvchi organ – Kotibiyat va Mintaqaviy aksiterror tuzilmasining Ijroiya qo'mitasi mavjud. Ularda har bir a'zo davlatdan vakillar xalqaro tashkilot xodimlari sifatida faoliyat yuritishadi.²

Mazkur organlarning vazifa va majburiyatlari Davlat rahbarlari Kengashining tegishli qarorlari orqali belgilanadi va ular SHHT Xartiyasiga qo'shimcha bayonnomalar orqali shakllantiriladigan tashkilotning yangi organlarini tuzish bo'yicha qarorlar ham qabul qilishi mumkin.³

Davlat rahbarlari Kengashi qarorlar qabul qilish uchun eng yuqori organ hisoblanadi. U davlat nomiga ko'ra rus alifbosi tartibida SHHTga a'zo davlatlarda har yili navbatma-navbat o'tkaziladigan sammitlarga yig'iladi. Davlat rahbarlari Kengashi sammitiga mezbonlik qilayotgan mamlakat tashkilotga har yili o'zgaradigan rotatsiya tartibida raislik qiladi. Kengash tashkilot faoliyatining ustuvor yo'nalishlarini va asosiy sohalarini belgilab berish uchun mas'ul; ichkiy tashkiliy, faoliyat yuritish hamda boshqa davlat va xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilishning asosiy masalalari bo'yicha qarorlar qabul qiladi, shuningdek, eng dolzarb xalqaro masalalarni muhokama qiladi (SHHT Xartiyasining 5-moddasi).

Ahamiyati jihatidan Hukumat rahbarlari Kengashi ikkinchi organ hisoblanib, u SHHT byudjetini tasdiqlaydi, tashkilot doirasida iqtisodiyot va hamkorlikning boshqa sohalaridagi prinsipial masalalarni aniqlaydi. Kengash, shuningdek, bir yilda kamida bir marta yig'iladi; ushbu uchrashuv qaysi davlat hududida o'tkazilayotgan bo'lsa, o'sha davlatning hukumat rahbari raislik qiladi. (SHHT Xartiyasi, 6-modda).

Tashqi ishlar vazirlari Kengashi Tashkilotning kundalik faoliyati masalalarini ko'rib chiqadi. Davlat rahbarlari Kengashining uchrashuvlarini tayyorlash bilan shug'ullanadi, tashkilot doirasida xalqaro masalalar bo'yicha maslahatlashuvlar o'tkazadi. Kengash SHHT nomidan bayonot berishi mumkin. Kengashning ishlash tartibi to'g'risidagi Nizomga muvofiq Tashqi ishlar vazirlari Kengashi raisi tashkilotni xalqaro anjumanlardagi vakili sifatida qatnashadi.⁴

1 Qarang: Deklaratsiya o sozdanii Shanxayskoy organizatsii sotrudnichestva.

http://old.economy.gov.ru/minrec/activity/sections/foreignEconomicActivity/economic_organization/shs/20178

²SHHT Xartiyasi, 4, 18-moddalar.

³SHHT Xartiyasi, 2, 3-moddalar.

⁴Polojenie o Sovete ministrov inostrannykh del gosudarstv - chlenov Shanxayskoy organizatsii sotrudnichestva. Utverjdeno Resheniyem glav gosudarstv -chlenov Shanxayskoy organizatsii sotrudnichestva ot 29-maya 2003 goda.

<http://docs.cntd.ru/document/901880662>

Milliy koordinatorlar Kengashi shunday mexanizm hisoblanadiki, u orqali SHHT doirasida barcha qatnashuvchilarning hamkorligini muvofiqlashtirish amalga oshiriladi. Mazkur Kengash tashkilotning kundalik faoliyatini boshqaruvchi organ hisoblanib, davlat, hukumat rahbarlari va tashqi ishlar vazirlari Kengashlarining uchrashuvlari uchun ma'lumotlar tayyorlaydi. Milliy koordinatorlar har bir a'zo davlat tomonidan ichki qoida va tartiblarga binoan tayinlanadi. Odatda, bu lavozimga tajribali, har tomonlama tayyorlangan yuqori malakali diplomatlar tayinlanadi.¹ Milliy koordinatorlar Kengashi bir yilda kamida uch marta yig'ilishi shart. Unda SHHTda raislik qilayotgan davlatning milliy koordinatori raislik qiladi. Milliy koordinatorlar Kengashining raisi Tashqi ishlar vazirlari Kengashining raisi ko'rsatmasiga binoan tashqi muloqotlarni amalga oshirishda Tashkilotni tamsil qilishi mumkin. (SHHT Xartiyasi, 9-modda).

Yuqorida qayd etilganidek, SHHTning ikkitida doimiy faoliyat ko'rsatuvchi organi mavjud, ular Kotibiyat va Mintaqaviy aksilterror tuzilmasidir.

Kotibiyat SHHTning doimiy faoliyat yuritadigan ijro organi hisoblanib, uning qarorgohi Xitoy poytaxti Pekinda joylashgan. Kotibiyatga tashqi ishlar vazirlari Kengashining tavsiyasiga ko'ra davlat rahbarlari Kengashi tomonidan tayinlanadigan Bosh kotib rahbarlik qiladi. Kotibiyat xodimlari a'zo davlatlar fuqarolari orasidan kvota asosida tanlab olinadi. Bosh kotib 3 yil muddatga qayta tayinlanish huquqsiz navbati bilan a'zo davlatlar vakillari orasidan davlat nomiga ko'ra rus alifbosi tartibida tayinlanadi.

Kotibiyatning asosiy vazifalari sifatida SHHT faoliyatining tashkiliy va texnik qo'llab-quvvatlanishi ta'minlash, tashkilotning yillik byudjeti uchun takliflar, ishchi organlar uchun tegishli ma'lumotlarni tayyorlash va shu kabi vazifalar belgilangan. Kotibiyat tarkibiga Bosh kotibning o'rinbosarlari va yordamchisi kiradi.²

SHHT tarkibida 2001-yil 15-iyunda terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurashish maqsadida tuzilgan Mintaqaviy aksilterror tuzilmasi faoliyat yuritadi. Ushbu doimiy faoliyat yurituvchi organning bosh qarorgohi Toshkentda joylashgan. Uning asosiy vazifa, funksiyalari, tashkillashtirish va moliyalashtirishning tamoyillari a'zo davlatlar o'rtasida tuzilgan alohida xalqaro shartnoma bilan tartibga solinadi.³ MATT Kengash va Ijroiya qo'mitasidan tashkil topgan. Kengash qaror qabul qiluvchi asosiy organ hisoblanib, uning tarkibiga SHHTga a'zo davlatlarning maxsus idoralarining yuqori martabali vakillari kiradi. MATT Ijroiya qo'mitasi direktori davlat rahbarlari Kengashi tomonidan tayinlanadi. Odatda bu lavozimni xavfsizlik idoralarida katta faoliyat tajribasiga ega yuqori martabali shaxslar tayinlanadi.

SHHTning mintaqaviy tashkilot sifatida institutsionallasuvi uchun uning xalqaro maydondagi nufuzini shakllantirish ham muhim masala bo'lgan. 2004-yil fevralida XXRning BMTdagi Doimiy vakili Van Guan'ya tashkilot nomidan Bosh Assambleyaning (BA) 59-sessiyasi "Shanxay Hamkorlik Tashkilotiga BMT BA kuzatuvchisi maqomini berish haqida"gi bandni qo'shish to'g'risidagi bayonot bilan murojaat etdi. Ushbu bayonotga SHHT Bosh kotibning tashkilot nomidan kuzatuvchi maqomi so'ralgan murojaat xati ham ilova qilingan. BMT BA tomonidan 2004-yil 2-dekabrdagi 59/48 rezolyutsiyada ma'qullangan.⁴

Shunday qilib, SHHT o'zining bir necha yillik rivojlanish davri mobaynida "Shanxay beshligi" davlatlari rahbarlarining norasmiy klubidan faoliyati BMT Ustaviga hamohang tushuvchi mintaqaviy

¹ Qarang: R.Alimov. Shanxayskaya organizatsiya sotrudnichestva: stanovleniye, razvitiye, perspektivy. 2017 g. M.: Izdatelstvo "Ves Mir" 336 s.

² Polojeniye o Sekretariate Shanxayskoy organizatsii sotrudnichestva. Utverjdeno Resheniyem glav gosudarstv-chlenov Shanxayskoy organizatsii sotrudnichestva ot 29-maya 2003 goda. <http://docs.cntd.ru/document/901880661>

³ Soglasheniye mejdru gosudarstvami-chlenami Shanxayskoy organizatsii sotrudnichestva o Regionalnoy antiterroristicheskoy strukture. Sankt-Peterburg, 7-iyunya 2002 goda. <https://www.lex.uz/acts/2067679>

⁴ Grishkevich O.V. Shanxayskaya organizatsiya sotrudnichestva kak regionalnaya mejdunarodnaya organizatsiya. Vestnik Instituta zakonodatelstva Respubliki Kazaxstan. №4 (2018). S.114-118.

tashkilotga aylandi. SHHT unga BMT Bosh Assambleyasining kuzatuvchisi maqomi berilganidan so'ng to'la-to'kis xalqaro e'tirofga sazovor bo'ldi.

Xalqaro tashkilotlar tajribasidan ma'lumki, mintaqaviy tashkilotning ta'sis hujjatida unga a'zo bo'lish shartlari belgilanadi. Xalqaro tashkilot yangi a'zolarni qabul qilishga yo ochiq, yoki yopiq bo'lishi mumkin.

SHHT Xartiyasining maqsad va tamoyillariga rioya qilish, shuningdek, tashkilot doirasida qabul qilingan boshqa xalqaro shartnomalarning nizomlariga muvofiq harakat qilish majburiyatini oladigan mintaqaning boshqa davlatlari uchun unga a'zo bo'lishga ochiq (SHHT Xartiyasi, 13-modda). "Mintaqa" sifatida Xartiya asoschilari, avvalo, Markaziy Osiyoni ko'zda tutadi. SHHT rivojlanib borishi bilan, "mintaqa" tushunchasi SHHT "makoni" tushunchasi bilan almashib borganligini ko'rish mumkin.

Har qanday holatda ham SHHTda yangi a'zolarni qabul qilishning o'z mexanizmi mavjud bo'lib, unga ko'ra a'zolikka qiziqish bildirgan davlat Tashqi ishlar vazirlari Kengashining amaldagi raisiga rasmiy murojaat yo'llashi mumkin. Shundan keyin davlat rahbarlari Kengashining qaroriga binoan va tashqi ishlar vazirlari Kengashining taqdimnomasi asosida ushbu davlat Tashkilotga a'zo sifatida qabul qilinishi mumkin. Albatta, a'zolikka nomzodning SHHTdagi hamkorlik salohiyatiga qanday ta'sir ko'rsatishi va doimiy a'zo bo'lgan davlatlar bilan ikki tomonlama munosabatlari va shu kabi ko'plab omillarni chuqur o'rganuvchi jarayon. Buni shu kunga qadar SHHT faqat 2ta davlatni – Pokiston va Hindistonni 2017-yil qabul qilgan va bu jarayon ancha davom etgan, tashkilot a'zolari ichida yagona to'xtamga kelish ancha mushkul kechganligi ma'lum.

SHHT Xartiyasida tashkilotning har qanday a'zosining undan chiqish huquqi belgilab qo'yilgan. Chiqish a'zolikka to'liq to'xtatishni ko'zda tutadi; a'zolikka qisman to'xtatishga yo'l qo'yilmaydi. Tashkilotdan chiqish shartlari ham shu joyning o'zida yozib qo'yilgan. Bular: *birinchidan*, tashkilotni tark etishga qiziqish bildirgan davlat bu haqda chiqish sanasidan 12 oydan kechiktirmasdan depozitariyga (ya'ni Kotibiyatga) rasmiy xabarnoma jo'natishi shart. Ushbu shartning bajarilishi xalqaro shartnomalar to'g'risidagi Vena konvensiyasiga binoan majburiy hisoblanadi; *ikkinchidan*, davlatning SHHTga a'zoligi natijasida yuzaga kelgan majburiyatlari ushbu mamlakatni, toki ular oxirigacha bajarilmaguncha, SHHT bilan bog'lab turadi (SHHT Xartiyasi 13 – moddasi).

2002-yil noyabrida SHHT Tashqi ishlar vazirlari Kengashi "SHHTning xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlarining muvaqqat sxemasini" qabul qildi va shu bilan tashkilotning tashqi hamkorlar bilan munosabatlarini shakllantirishni boshladi.¹ Hujjatda ko'rsatilishicha, boshqa davlat va xalqaro tashkilotlar tashqi ishlar vazirlari Kengashining uchrashuvlariga yoki diplomatik maslahatlashuvlarga mehmon sifatida taklif etilishi mumkin, SHHT esa o'z vakillarini boshqa xalqaro tashkilotlarning tadbirlariga yuborishi mumkin.

Ta'sis hujjatlariga muvofiq, SHHT biror bir davlat yoki xalqaro tashkilotga muloqot bo'yicha sherik yoki kuzatuvchi maqomini berishi mumkin. Ushbu maqomlarni berish tartib va qoidalari a'zo davlatlar o'rtasidagi maxsus bitim bilan belgilanadi. 2004-yil 17-iyunda SHHT davlat rahbarlari Kengashi tomonidan "SHHTga kuzatuvchi maqomini berish tartibi" tasdiqlandi, 2008-yil 28-avgustda esa "SHHTning muloqot bo'yicha sherigi maqomi to'g'risidagi Nizom" qabul qilindi. SHHTga kuzatuvchi maqomi SHHTning muloqot bo'yicha sherigi va a'zosi o'rtasidagi oraliq davr hisoblanadi.

Kuzatuvchi maqomini olgan davlat yoki tashkilot davlat va hukumat rahbarlari Kengashining ochiq uchrashuvlariga taklif qilinishi mumkin; Tashqi ishlar vazirlari Kengashining uchrashuvlarida va SHHTga

¹ ВРЕМЕННАЯ СХЕМА взаимоотношений Шанхайской организации сотрудничества с другими международными организациями и государствами. Утверждения Решением СМВД ШОС от 23 ноября 2002г., Москва.
<http://docs.cntd.ru/document/901881001>

a'zo davlatlar vazirlik va idoralari rahbarlarining konferensiyalarida qatnashish huquqiga ega; Tashkilot organlarining majlislarida ovoz berish huquqisiz va Raisning oldindan roziligiga ko'ra ishtirok etishi mumkin; o'zlariga tegishli SHHT doirasidagi masalalar bo'yicha SHHTning ishchi tillarida Bosh kotibga taqdim qilish yo'li bilan yozma bayonot bilan chiqishi mumkin; agar Tashkilotning tegishli organlari tomonidan ta'qiq qo'yilmagan bo'lsa, ularga ham SHHTning Xartiyasida ko'rsatilgan hujjatlari va qarorlari bilan tanishishga ruxsat etiladi. Kuzatuvchi maqomi hujjatlarni tayyorlash va imzolashda qatnashish huquqini bermaydi. Kuzatuvchi qarorlarni ishlab chiqishda ishtirok etmaydi va ularning bajarilishi mas'uliyatini zimmasiga olmaydi.

Demak, SHHT organlari faoliyatini belgilab beruvchi huquqiy-normativ baza to'liq shakllantirilgan va ularning to'laqonli faoliyat ko'rsata boshlashi bilan tashkilotda muhim institutsional shakllanish bosqichi yakunlandi, deyish mumkin.

2009-yildan hozirgi vaqtga qadar bo'lgan paytni tashkilotning o'sish va kengayish davri, ya'ni *uchinchi bosqichi* sifatida ko'rish mumkin. O'sha yili Rossiyaning Yekaterinburg shahrida bo'lib o'tgan sammitda a'zo davlatlar rahbarlari Shri-Lanka va Belorussiyaga muloqot bo'yicha sherik maqomini berish haqida qaror qabul qilishdi, shuningdek Afg'onistonga kuzatuvchi, Turkiyaga esa – muloqot bo'yicha sherik maqomini berishdi.¹

SHHT xalqaro nufuzining ortib borishi natijasida u bilan yaqin hamkorlik qilishga qiziqish ham muayyan davlatlar o'rtasida ortib bordi. Bu tashkilotning doimiy a'zolari tomonidan SHHTning kelajakda kengayishiga tegishli tartibda tayyorgarlik ko'rish zaruriyatini keltirib chiqarganligi aniq. Shu sabab SHHT kengayishidan oldin qonunchilik bazasini takomillashtirish va tashkilotning o'sish mexanizmini ishlab chiqish bo'yicha jiddiy ishlar amalga oshirildi.

2010-yil Toshkentdagi sammitda SHHTga qo'shilish va to'laqonli a'zolikka da'vogarlik qilayotgan mamlakatning mos kelishi lozim bo'lgan minimal mezonlari to'plami aniqlandi va belgilandi. Ushbu tartibga ko'ra, a'zolikka nomzod mamlakat Yevroosiyo mintaqasida joylashgan, SHHTga kuzatuvchi yoki sherik maqomiga ega bo'lishi, tashkilotning amaldagi barcha a'zolari bilan diplomatik aloqalar hamda jadal iqtisodiy va gumanitar munosabatlarning mavjudligi; BMT sansiyalarining obyekti bo'lmasligi va boshqa davlat bilan harbiy mojaro holatida bo'lmasligi kerak.²

O'z navbtida, 2014-yilgi Dushanbe sammitida tashkilotga yangi a'zolari qabul qilish uchun huquqiy, ma'muriy va moliyaviy shart-sharoitlarni shakllantirishni yakunlovchi qaror qabul qilindi.

Tashkilotning kengayishi uchun katta qadam 2015-yil iyulida Ufadagi (Rossiya) sammitda tashlandi. Unda Hindiston va Pokistonni SHHTga to'la huquqli a'zo sifatida qabul qilish jarayonining boshlanganligi haqida e'lon qilindi. Bundan tashqari, Afg'oniston, Eron va Mongoliyaga qo'shib, Belorussiya ham kuzatuvchi maqomini oldi, Ozarbayjon, Armaniston, Kambodja va Nepal esa yangi "muloqot bo'yicha sherik" bo'lishdi.³

2016-yil Toshkent Sammitida esa Hindiston va Pokiston bilan ushbu mamlakatlarning SHHTga to'liq huquqli a'zo davlatlar sifatida qabul qilish majburiyatlarini belgilovchi Memorandumlar imzolandi.⁴

Shanxay hamkorlik tashkilotining evolyutsiyasida yangi, *to'rtinchi bosqich* tashkilotning 16-sentyabr kuni Samarqand shahrida sammitda boshlandi, deyish mumkin. Unda qator muhim hujjatlar qatorida

¹ Совместное коммюнике по итогам заседания Совета глав государств-членов ШОС. 2009-06-17. // https://www.fmprc.gov.cn/rus/wjdt/gb/200906/t20090618_858179.html

² O'sha joyda.

³ Уфимская декларация глав государств-членов ШОС. 9-10.06.2015г. // <http://sco-russia.ru/documents/>

⁴ Ташкентская декларация пятнадцатилетия Шанхайской организации сотрудничества. 24.06.2016 // <https://rus.sectesco.org/documents/?year=2016>

(jami 44ta hujjat) davlat rahbarlari, birinchidan SHHTning yanada kengayishi uchun muhim bo'lgan quyidagi qarorlarini qabul qildi:

- Eronning SHHTga a'zo davlat maqomini olish uchun majburiyatlari to'g'risidagi memorandum imzolangani to'g'risida;

- Belarus Respublikasini SHHT a'ziligiga qabul qilish jarayonini boshlash to'g'risida;

- Maldiv Respublikasi, Bahrayn, Birlashgan Arab Amirliklari, Myanma Ittifoqi Respublikasi, Quvayt Davlatiga SHHTning muloqot bo'yicha sherigi maqomini berish to'g'risida.¹

Ikkinchidan, Samarqand sammitida "Shanxay hamkorlik tashkilotini takomillashtirish to'g'risida"gi juda muhim qaror qabul qilindi. Bu tashkilot tarixida ilk bor uning faoliyatini, huquqiy va institutsional asoslarni modernizatsiya qilishni nazarda tutuvchi huquqiy hujjat qabul qilindi. Unga muvofiq, SHHT Tashqi ishlar vazirlari Kengashiga tashkilot faoliyatini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish vazifasi yuklatilgan. SHHT Bosh kotibining ma'lumotiga ko'ra, hozirda tashkilotga a'zo davlatlar ushbu masala ustida faol ish olib borishmoqda.² Bizningcha, Samarqand sammitida boshlangan bu bosqichni *Shanxay hamkorlik tashkilotini takomillashtirish bosqichi* deb ta'riflashga to'liq asos mavjud.

2023-yil Hindiston raisligida videoanjuman shaklida o'tkazilgan SHHT sammitida Eron Islom Respublikasi rasman 9-a'zo davlat sifatida qabul qilindi.³ 2024-yil iyulida Qozog'istonning Ostona shahrida o'tkaziladigan sammit doirasida SHHTning 10-a'zosi sifatida Belarus Respublikasining rasman qabul qilinishi kutilmoqda.⁴

Xulosa qilib aytish mumkinki, a'zo davlatlar o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalaridagi tafovutlarga qaramasdan, SHHT nisbatan qisqa fursat ichida katta evolyutsion taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. Tashkilotning bu davr ichida mintaqaviy va xalqaro miqyosdagi roli va ta'sirining sezilarli oshishida nafaqat unga a'zo mamlakatlarining diplomatik yutuqlari, balki institutsional va huquqiy bazasining ko'p jihatdan puxta ishlab chiqilganligi va amaliyotga tadbiq etilganligi bilan ham belgilanadi,

To'g'ri, vaqt o'tishi bilan, xalqaro munosabatlardagi shiddatli o'zgarishlar, shuningdek tashkilot tarkibiga Hindiston va Pokistonning, keyinchalik Eronning va kutilayotgan Belarusning doimiy a'zo bo'lib kirishidan keyin, tabiiyki SHHTda institutsional va uning faoliyatini tartibga soluvchi normativ bazada ayrim kamchilik mavjud ekanligi, ularni zamon talablariga moslashtirish zarurati namoyon bo'lmoqda.

Fikrimizcha, Samarqand sammitida qabul qilingan SHHTni takomillashtirish to'g'risidagi qaror doirasida uning faoliyatini qanchalik samarali va unumli modernizatsiya qilish istiqbollari, kelgusida tashkilotning qaysi taraqqiyot yo'lidan borishi uchun katta ahamiyat kasb etadi.

¹ Samarqand sammiti yakunida salmoqli hujjatlar to'plami imzolandi. 6-sentyabr 2022 // <https://yuz.uz/news/samarqand-sammiti-yakunida-salmoqli-hujjatlar-toplami-imzolandi>

² Gensek SHOS Chjan Min: rasshireniye organizatsii – yestestvenny protsess razvitiya // <https://e-cis.info/news/566/117508/>

³ Iran becomes full member of Shanghai Cooperation Organisation. July 4, 2023
<https://www.middleeastmonitor.com/20230704-iran-becomes-full-member-of-shanghai-cooperation-organisation/>

⁴ Лавров: после саммита в Астане Беларусь станет членом ШОС. 21.05.2024 // <https://sputnik.by/20240521/lavrov-posle-sammita-v-astane-belarus-stanet-chlenom-shos-1086388190.html>

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY MAJLISI PARLAMENTLARARO HAMKORLIGINING O'ZIGA XOSLIGI

ESHANKULOV ALISHER

Dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi

Annotatsiya: Tadqiqot doirasida xalqaro munosabatlarni mustahkamlashda parlamentlararo hamkorlik, Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari, xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro manfaatli munosabatlarni rivojlantirish orqali O'zbekistonning xalqaro maydondagi nufuzini mustahkamlash masalalari, parlamentlararo hamkorlikni rivojlantirish, Oliy Majlis palatalarining xorijiy davlatlar parlamentlari va xalqaro tashkilotlar bilan samarali hamkorlik aloqalari o'rganilgan. O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi, «O'zbekiston — 2030» strategiyasida belgilangan ustuvor maqsadlarida amalga oshirish, Oliy Majlis parlamentlararo aloqalarining o'ziga xosligi, parlamentlararo munosabatlar davlatning ochiq va pragmatik siyosat yuritishi bilan mustahkamlanayotganligi tahlil qilingan.

Parlament xalqaro aloqalarining takomillashishi Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan yildan yilga jonlanayotganligi, parlamentlararo do'stlik guruhlarini qamrovining sezilarli ortib borishi qiyosiy tahlil qilingan. Oliy Majlisning an'anaviy sheriklari — Markaziy Osiyo mamlakatlari, Rossiya Federatsiyasi, Xitoy Xalq Respublikasi, Turkiya Respublikasi bilan aloqalarining mazmuni, parlamentlararo aloqalarni «periferik» davlatlar bilan ham rivojlantirishning ehtimoliy muhim jihatlari o'rganilgan. Bundan tashqari, Oliy Majlis qiziqish doirasida bo'lgan AQSh, Yevropa Ittifoqi davlatlari, Janubi-Sharqiy Osiyo, Yaponiya, Janubiy Koreya, Yaqin Sharq mamlakatlari bilan ham parlament aloqalari o'rnatilayotganligiga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, Oliy Majlis va Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan amalga oshirilayotgan parlamentlararo munosabatlarning rivojlanishi tahlil qilingan, ushbu hamkorlarning tashqi siyosatda muhim o'rin tutishi batafsil yoritilgan. Shu bilan birgalikda, Oliy Majlis parlamentlararo maydonlarda ishlashni ta'minlash va rivojlantirish maqsadida o'rta va uzoq muddatlarda amalga oshirish uchun mo'ljallangan istiqbolli takliflar ishlab chiqilgan.

Tayanch so'z va iboralar: taraqqiyot strategiyasi, «O'zbekiston — 2030» strategiyasi, parlamentlararo do'stlik guruhlarini, Oliy majlisning an'anaviy va periferik sheriklari, parlamentlararo hamkorlik, xalqaro va mintaqaviy parlamentlararo tashkilotlar.

Аннотация: В рамках статьи изучены вопросы межпарламентское сотрудничество в укреплении международных связей, вопросы укрепления имиджа Узбекистана на международной арене путем развития взаимовыгодных отношений со странами Центральноазиатского региона, зарубежными странами и международными организациями, развитие межпарламентского сотрудничества, а также освещено эффективное сотрудничество палат Олий Мажлиса с парламентами зарубежных стран и международными организациями.

Реализация приоритетных целей и задач, поставленных в стратегии развития Узбекистана и стратегии «Узбекистан — 2030», уникальность межпарламентских связей Олий Мажлиса, а также анализируется укрепление межпарламентских связей в связи с ведением государства открытой и прагматичной внешней политики.

Совершенствование международных связей парламента из года в год активизируется инициативами Ш.Мирзиёева, проведен сравнительный анализ межпарламентских групп дружбы. Были изучены отношения Олий Мажлиса с традиционными партнерами — странами Центральной Азии, Российской Федерацией, Китайской Народной Республикой, Турецкой Республикой и возможные важные аспекты развития межпарламентских отношений с «периферийными странами».

Кроме того, уделяется внимание установлению парламентских связей с США, странами Евросоюза, Юго-Восточной Азии, Японией, Южной Кореей, странами Ближнего Востока, которые входят в сферу

интересов Олий Мажлиси. Также было проанализировано развитие межпарламентских связей с Олий Мажлисом и странами Центральной Азии, подробно разъяснена важная роль этих партнёров во внешней политике.

При этом разработаны перспективные предложения для реализации в средне- и долгосрочной перспективе в целях обеспечения и развития работы Олий Мажлиса на межпарламентских направлениях.

Ключевые слова: стратегия развития, стратегия «Узбекистан — 2030», межпарламентские группы дружбы, традиционные и периферийные партнёры Олий Мажлиса, межпарламентское сотрудничество, международные и региональные межпарламентские организации.

Abstract: The article examines issues of inter-parliamentary cooperation in strengthening international relations, issues of strengthening the image of Uzbekistan in the international arena through the development of mutually beneficial relations with the countries of the Central Asian region, foreign countries and international organizations, the development of inter-parliamentary cooperation, and also highlights the effective cooperation of the chambers of the Oliy Majlis with the parliaments of foreign countries and international organizations.

The implementation of the priority goals and objectives set in the Development Strategy of Uzbekistan and the strategy “Uzbekistan — 2030”, the uniqueness of inter-parliamentary relations of the Oliy Majlis, and also analyzes the strengthening of inter-parliamentary relations in connection with the state’s open and pragmatic foreign policy.

The improvement of international relations of the parliament is intensified from year to year by the initiatives of Sh. Mirziyoyev, and the significant increase in the coverage of inter-parliamentary friendship groups is comparatively analyzed.

The relationship of the Oliy Majlis with traditional partners - the countries of Central Asia, the Russian Federation, the People's Republic of China, the Republic of Turkey and possible important aspects of the development of inter-parliamentary relations with “peripheral countries” were studied.

In addition, attention is paid to establishing parliamentary relations with the United States, the countries of the European Union, Southeast Asia, Japan, South Korea, and the countries of the Middle East, which are within the sphere of interests of the Oliy Majlis.

The development of inter-parliamentary relations with the Oliy Majlis and the countries of Central Asia was also analyzed, and the important role of these partners in foreign policy was explained in detail.

At the same time, promising proposals have been developed for implementation in the medium and long term in order to ensure and develop the work of the Oliy Majlis in interparliamentary areas.

Keywords: development strategy, strategy of "Uzbekistan - 2030", inter-parliamentary friendship groups, traditional and peripheral partners of the Oliy Majlis, inter-parliamentary cooperation, international and regional inter-parliamentary organizations.

Xalqaro maydonda yuz berayotgan geosiyosiy o‘zgarishlar, xalqaro manfaatli munosabatlarni rivojlantirishni ta’minlash tobora dolzarblik kasb etmoqda va o‘z navbatida parlamentlararo munosabatlarni rivojlantirishga ham hissa qo‘shmoqda. Parlamentlararo aloqalar xalqaro munosabatlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanib, zamonaviy xalqaro munosabatlarning rivojlanish bosqichlari, darajasi, mazmun-mohiyati va istiqbollariga katta ta’sir ko‘rsatadi, shuningdek, davlat oldida turgan muammolarni hal qilishni jadallashtirishni ta’minlashga qaratilgan.

O‘zbekiston Respublikasining tashqi siyosat yo‘nalishida amalga oshirilayotgan islohotlari, eng avvalo, davlatning xalqaro maydondagi nufuzini mustahkamlash, Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari, xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar bilan keng qamrovli hamda o‘zaro manfaatli munosabatlarni rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Shuni alohida aytish kerakki, xalqaro aloqalarni mustahkamlash va parlamentlararo hamkorlikni rivojlantirish Parlament faoliyatining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shunga muvofiq, Oliy Majlis palatalarining xorijiy davlatlar parlamentlari va xalqaro tashkilotlar bilan ko‘pqirrali va samarali

hamkorligi izchil davom ettirilib, Yangi O'zbekistonning strategik dasturlarida ushbu yo'nalishda belgilangan ustuvor maqsadlarni amalga oshirishga alohida e'tibor qaratilgan.

Ta'kidlash joizki, yangi tahrirdagi Konstitutsiyasining 18-moddasiga asosan O'zbekiston Respublikasi davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan ikki va ko'p tomonlama munosabatlarni har taraflama rivojlantirishga qaratilgan tinchliksevar tashqi siyosatni amalga oshiradi. O'zbekiston Respublikasi davlatning, xalqning oliy manfaatlaridan, uning farovonligi va xavfsizligidan kelib chiqqan holda ittifoqlar tuzishi, hamdo'stliklarga va boshqa davlatlararo tuzilmalarga kirishi hamda ulardan chiqishi mumkin, deb belgilangan¹.

Bundan tashqari, Oliy Majlisning boshqa davlatlar parlamentlari va xalqaro parlament tashkilotlari bilan parlamentlararo hamkorligi va hamkorlik bo'yicha parlamentlararo guruhlar, komissiyalar, qo'mitalar, ishchi guruhlar va boshqa tuzilmalar tuzish masalasi 2018-yil 18-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining 476-sonli qonunining 34 va 34¹ moddalarida to'liq o'z aksini topgan².

O'zbekiston Oliy Majlisi xalqaro aloqalarining o'ziga xosligi, parlamentlararo munosabatlarni rivojlantirishning kuchayishi davlat siyosatining ochiq va pragmatik ko'rinishga o'tishi va xalqaro aloqalarni o'rnatishni mustahkamlash fonida yuzaga kelmoqda. Deputatlik korpusi mamlakatda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar davrida Prezident Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan ishlab chiqilgan, ochiq, milliy manfaatlarini himoya qilishga asoslangan tashqi siyosiy yo'lining faol ishtirokchisiga aylanib bormoqda.

Xususan, Davlat rahbarining 2020-yil 20-yanvardagi Oliy Majlis Qonunchilik palatasining birinchi yig'ilishidagi nutqida milliy parlamentning qisqa muddatda ko'plab nufuzli xalqaro parlamentlararo birlashmalarning faol ishtirokchisiga aylanayotganligi bilan birga bir vaqtning o'zida xalqaro aloqalarni tizimli rivojlantirish deputatlik korpusining doimiy e'tibor markazida bo'lishi zarurligini ta'kidlab o'tgan edi.

Ushbu vazifalarning ijrosini samarali ta'minlash hamda Oliy Majlisning xalqaro aloqalarini mustahkamlash maqsadida qator ijobiy natijalarga erishildi. Jumladan, birinchi navbatda parlamentlararo diplomatiyani rivojlantirishga va parlamentlararo tuzilmalar faoliyatini muvofiqlashtirishga mas'ul bo'lgan Qonunchilik palatasi Spikerining birinchi o'rinbosari lavozimi ta'sis etildi. Ushbu institut xorijiy davlatlar parlamentlari va xalqaro parlamentlararo tashkilotlar bilan hamkorlikni yanada mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Shuningdek, 2020-yilda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis palatalari Kengashlari tomonidan xorijiy mamlakatlar bilan munosabatlarni rivojlantirishda parlamentning rolini yanada kuchaytirish maqsadida Parlament diplomatiyasi konsepsiyasi qabul qilindi.

Shu bilan birga, 2020-yilning o'zida — xorijiy mamlakatlarning parlamentlari bilan hamkorlik aloqalarini yanada takomillashtirish maqsadida Oliy Majlis palatalari Kengashlarining «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining xorijiy mamlakatlar parlamentlari bilan hamkorlik bo'yicha guruhlar va komissiyalarining ishlarini faollashtirish va amaliy hamkorlikni kengaytirish to'g'risida»gi Qo'shma qarori qabul qilindi.

Ta'kidlash kerakki, hozirgi paytda **parlamentlararo hamkorlik guruhlar** xorijiy davlatlarning qonun chiqaruvchi organlari bilan aloqalarni yanada rivojlantirish uchun doimiy muloqot maydoni vazifasini o'tamoqda, o'z navbatida, ochiq, konstruktiv va jonli muloqot olib borishning qulay mexanizmiga aylanmoqda. Institutsional o'zgarishlar samarasi o'laroq, parlamentlararo do'stlik guruhlar faoliyati yanada takomillashib borayotganligini kuzatish mumkin.

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida»gi Qonunining 4-bobi, O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi, <https://lex.uz/docs/6445145>.

² O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 18-apreldagi O'RQ-476-sonli qonuni tahririda - Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 19.04.2018-y., 03/18/476/1087-son) URL:<https://parliament.gov.uz/oz/friendship>; URL:<https://lex.uz/docs/3689258>

Xususan, Oliy Majlis xalqaro aloqalari o'ziga xosligining yana bir muhim jihati 2016–2023-yillar oralig'ida parlamentlararo do'stlik guruhlar qamrovining sezirarli ortib borishi va shu guruhlar doirasida manfaatli aloqalarni mustahkamlanib borayotganligi fonida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Qiyosiy tahlil qiladigan bo'lsak ushbu ko'rsatkich agar 2015-yilda palatada xorijiy davlatlarning parlamentlari bilan hamkorlik bo'yicha **9 ta** parlamentlararo hamkorlik guruhi faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2019-yilda ularning soni 28 tani¹, 2020-yilda 43 tani, 2022-yilda 53 tani tashkil etgan bo'lsa², 2023-yil oxiriga kelib **58 tani** (shu jumladan 57 ta davlat va Yevropa Ittifoqi parlamenti bilan) tashkil etgan³. Bu holda parlamentlararo munosabatlarning rivojlanishini jadallashtirish, parlamentlararo manfaatli aloqalarning ko'p vektorli bo'lishini ta'minlashga qaratilgan.

Parlamentlararo hamkorlik guruhlar O'zbekistonning xalqaro nufuzini mustahkamlash, mamlakatda olib borilayotgan islohotlar to'g'risida jahon hamjamiyatiga xolis axborot yetkazish, xorijiy davlatlar parlamentlari bilan tajriba almashinuvini yo'lga qo'yish orqali o'zaro manfaatli aloqalarni yanada kengaytirishga xizmat qilmoqda.

Parlamentlararo tuzilmalarning tashkil etilishi va faoliyat yuritishi mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar to'g'risida jahon hamjamiyatiga xolis axborot yetkazish, o'zaro hamkorlikni yanada jadallashtirish, O'zbekistonga chet el investitsiyalarini keng jalb qilish uchun yaqin aloqalarni o'rnatishga xizmat qilmoqda.

Umuman olganda, parlamentlararo guruhlar faoliyatining tobora jonlanib borishi Qonunchilik palatasining xorijiy davlatlar parlamentlari bilan aloqalari muntazamligini ta'minlashda, shu asnoda O'zbekiston Respublikasining parlament diplomatiyasi konsepsiyasida hamda Oliy Majlisning xalqaro hamkorlik va parlamentlararo aloqalarni rivojlantirish sohasidagi faoliyatini amalga oshirishning strategik maqsad va vazifalarini, ustuvor yo'nalishlarini ro'yobga chiqarishda muhim rol o'ynamoqda.

Aytish o'rinliki, ko'plab olimlar tadqiqotlarida tez-tez uchrab turadigan parlamentlararo munosabatlarni rivojlantirishning ikkita asosiy yo'nalishi — **ikki tomonlama** va **ko'p tomonlama** muloqotni belgilaydigan pozitsiyani ma'qullaymiz⁴.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi faoliyatida ushbu ikkala turi ham izchil, ham samarali amalga oshirilmoqda, parlament tuzilishi ham, parlamentlararo aloqalarni rivojlantirishda mavjud muammolarni hal qilishga moslashgan. Har ikki palatalar tarkibida ham parlamentlararo hamkorlikni rivojlantirish bo'yicha vazifalarni amalga oshirish uchun mas'ul bo'lgan xalqaro ishlar va parlamentlararo aloqalar qo'mitasi mavjud.

Parlamentlararo munosabatlarning rivojlanishini ta'minlashda quyi palataning roli yuqori ekanligi, ko'p jihatdan parlamentda Qonunchilik vakolatlari mavjudligi, o'z faoliyatini tartibga solish imkoniyati va Qonunchilik palatasining vakillik organi ekanligi bilan bog'liq.

Ta'kidlash kerakki, bugungi kunda Oliy Majlisning asosiy sheriklari sifatida — Markaziy Osiyo mamlakatlari, Rossiya Federatsiyasi, Xitoy Xalq Respublikasi, Turkiya Respublikasi kabi **an'anaviy sheriklar** saqlanib qolmoqda. Ushbu mamlakatlar yirik mintaqaviy yetakchilar bo'lishdan tashqari,

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis Qonunchilik palatasining birinchi yig'ilishidagi nutqi. <https://president.uz/uz/lists/view/3303> (murojaat sanasi 03.04.2024 y.)

² Q.Jo'rayev O'zbekiston Respublikasining ikki va ko'p tomonlama hamkorligining muhim mexanizmi. URL: <https://yuz.uz/news/parlament-diplomatiyasi> (murojaat sanasi 03.04.2024 y.)

³ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining 2023-yildagi faoliyati to'g'risida Axborot, Toshkent, 2024.

⁴ Муллағалиева Р.Р. Международное межпарламентское сотрудничество в условиях федеративного государства // Правовое государство: теория и практика. 2014. №1(35). С. 92-97. Туябаева А.Т. Теоретические и методологические подходы к формированию системы межпарламентского сотрудничества // Проблемы права и экономики. 2016. №4. С. 3-8. Сатвалдиев Н.А. Методология исследования межпарламентского взаимодействия постсоветских стран // Наука и технологии. 2012. №4. С. 276-279.

iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy hayotning boshqa bir qator sohalarida O'zbekiston Respublikasi bilan mustahkam aloqalarga ega.

An'anaviy sheriklar, parlamentlararo munosabatlarning asosini tashkil etishiga to'liq ishongan holda iqtisodiyotni rivojlanish, yangi istiqbollarning paydo bo'lishi, keng horijiy investitsiyalarni jalb qilish va turli sohalarida qo'shma loyihalarni qisqa muddatda amalga oshirish imkoniyatlarini inobatga olib, parlamentlararo aloqalarni **«periferik» davlatlar** bilan ham rivojlantirish ehtimoliy muhimroq yo'nalishlar deb hisoblash mumkin.

Ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, parlamentlararo aloqalarni o'rnatish imkoniyati nuqtai nazaridan Oliy Majlis qiziqish doirasiga AQSh va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari, Yaponiya, Janubiy Koreya, Yaqin Sharq mamlakatlari va boshqa mamlakatlar kiradi, ular bilan ham parlament aloqalari faol olib borilmoqda¹.

Shuni ta'kidlash kerakki, so'nggi paytlarda tashqi siyosat yo'nalishida amalga oshirilayotgan islohotlar, eng avvalo, O'zbekistonning xalqaro maydondagi nufuzini mustahkamlash, Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari, xorijiy mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar bilan keng qamrovli hamda o'zaro manfaatli munosabatlarni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Bu borada O'zbekiston tashqi siyosatining eng ustuvor yo'nalishi — Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari bilan yaxshi qo'shnichilik do'stona va o'zaro qo'llab-quvvatlash ruhida siyosat yuritilmoqda. Markaziy Osiyo mintaqasida mintaqaviy hamkorlik mutlaqo yangi bosqiga ko'tarildi hamda yangi siyosiy muhit yaratildi, mamlakatimizning mintaqadagi barcha davlatlar bilan munosabatlari tubdan yaxshilandi, siyosiy muloqot, mamlakatlar o'rtasida barcha yo'nalishlarda hamkorlik kengayib, ularning natijadorligi sezilarli darajada oshib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan amalga oshirilayotgan parlamentlararo munosabatlarning rivojlanishini tahlil qiladigan bo'lsak, yuqorida aytilganidek, Markaziy Osiyo mamlakatlari tashqi siyosat yo'nalishlari tizimida muhim o'rin tutadi. Jumladan:

O'zbekiston va Qozog'iston o'rtasida do'stona aloqalarning yuqori darajada yo'lga qo'yilganligi, ko'p jihatdan parlamentlararo aloqalarning ham dinamik rivojlanishiga ijobiy hissa qo'shmoqda. Qozog'iston vakillari bilan munosabatlarda muhim aloqalar shakllantirilgan bo'lib, ular mamlakatlar manfaatlarini birlashtirishga, siyosiy elita va parlamentlar o'rtasida yanada intensiv hamkorlikni ta'minlashga imkon beradi². Ko'p jihatdan, parlamentlar o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishi ikki mamlakat xalqlarining chuqur tarixiy, madaniy va ijtimoiy munosabatlarning natijasidir³.

O'zbekiston va Qirg'iziston o'rtasidagi munosabatlar ham muvaffaqiyatli yo'lga qo'yilganligini inobatga olib, parlament a'zolarining hamkorligidagi ustuvor yo'nalishlarni konstruktiv muloqot va samarali munosabatlar deb hisoblash mumkin. Aloqalar ko'pqirraligi ikki davlat parlament a'zolarining intensiv aloqalari tufayli ijro etuvchi xokimiyat vakillari o'rtasida ham barqaror munosabatlar rivojlanmoqda⁴.

Xuddi shunday hamkorlik O'zbekiston va Turkmaniston o'rtasida yo'lga qo'yilgan⁵. «O'zbekiston Respublikasi va Turkmaniston Respublikasi o'rtasidagi strategik sheriklik to'g'risidagi bitimni ratifikatsiya qilish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining mazmunida mamlakatlar uchun muhim bo'lgan sohalaridagi o'zaro munosabatlarning asosiy xususiyatlari belgilab berilganiga e'tibor

¹ Фактор парламентской дипломатии в современных международных отношениях. URL: <https://parliament.gov.uz/ru/events/committee/27259/> (мурожаат санаси 18.04.2024)

² «Nur Otan» намерен активизировать межпартийное сотрудничество с Узбекистаном. URL: https://baigenews.kz/news/nur_otan_nameren_aktivizirovat_mezhpartiinoe_sotrudnichestvo_s_uzbekistanom/?ysclid=l4ya4t5igs16444503 (Дата обращения 20.03.2024)

³ Ханова И.Е. Казахстан-Узбекистан: история сотрудничества и перспективы взаимодействия // Вестник РГГУ. Серия: Политология. История. Международные отношения. 2017. №4 (10). Ч. 1. С. 79-90

⁴ Узбекистан-Кыргызстан: развивается межпарламентское сотрудничество. URL: <https://uza.uz/ru/posts/uzbekistan-kyrgyzstan-razvivaetsya-mezhparlamentskoe-sotrudn-07-06-2019> (Дата обращения 18.02.2024)

⁵ Узбекско-туркменское стратегическое партнерство-яркий пример взаимовыгодного сотрудничества. URL: <https://e-cis.info/news/568/90766/?ysclid=l54yca5owb548452586> (Дата обращения 18.03.2024)

qaratishimiz mumkin¹. Darhaqiqat, parlamentlararo aloqalar ikki mamlakatning iqtisodiy farovonligi va fuqarolarning xavfsizligini ta'minlash vositalaridan biridir².

Parlament muloqoti so'nggi yillarda O'zbekiston va Tojikiston o'rtasida ham faollashganligini aytish mumkin. Shunisi e'tiborga loyiqki, parlament muloqoti ikki tomonlama munosabatlarda mavjud bo'lgan dolzarb muammolarni hal qilish usullaridan biridir. Parlament vakillari o'rtasidagi aloqa diplomatik chora-tadbirlarning bir qismi sifatida mamlakatlar o'rtasidagi transport aloqalarining tiklanishini ta'minlashga imkon berganligi muhimdir. «O'zbekiston Respublikasi va Tojikiston Respublikasi o'rtasidagi strategik sheriklik to'g'risidagi bitimni ratifikatsiya qilish to'g'risida» gi qonuni xalqaro munosabatlarni o'rnatish jarayonida parlamentlararo muloqotning ahamiyatini mustahkamladi. Ko'rib turganimizdek, bu holda parlamentlararo muloqot xalqaro munosabatlarni uyg'unlashtirish vositalaridan biri bo'lib, Markaziy Osiyo sharoitida parlamentlararo diplomatiyaning katta salohiyatini ochib beradi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, barcha Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan parlamentlararo munosabatlar yo'lga qo'yilgan bo'lib, ular har xil intensivlikda ishlaydi, shu bilan birga har xil turdagi muammolarni hal qiladi³. Qarama-qarshiliklarning yo'qligi, ijobiy va konstruktiv muloqotning mavjudligi Markaziy Osiyo mamlakatlari parlamentlari o'rtasidagi munosabatlar samaradorligining yuqori darajada ekanligi haqida gapirishga imkon beradi.

Shu bilan birga, aytish o'rinliki, parlamentlararo aloqalarni rivojlantirish amaliyotining katta qismi O'zbekiston Respublikasining «Xalqaro shartnomalari to'g'risida»gi qonunida aks etgan bo'lib, Oliy Majlisning boshqa mamlakatlar parlamentlari bilan hamkorligining o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, O'zbekiston Respublikasi uchun Xitoy Xalq Respublikasi va Rossiya Federatsiyasi bilan ham parlamentlararo, ham ikki tomonlama xalqaro munosabatlarni o'rnatish alohida ahamiyatga ega. Bizga ma'lumki, ushbu mamlakatlar bilan parlamentlararo munosabatlarning o'ziga xos xususiyati nafaqat parlamentlararo aloqalarni ularning klassik shaklida o'rnatish, balki mintaqaviy darajadagi munosabatlarni kengaytirish, XXR va RF vakillari ishtirok etadigan xalqaro, parlamentlararo tashkilotlar va tadbirlarda birgalikda ishtirok etishdir.

O'zbekiston Respublikasining ushbu ikki mamlakat bilan parlamentlararo muloqotini batafsilroq tasvirlab beramiz. Rossiya va O'zbekiston nafaqat umumiy tarixiy o'tmishni, balki muhim iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy va boshqa aloqalarni ham bog'laydi. Qo'shma tadbirlar so'nggi uch yil davomida parlament vakillari o'rtasida doimiy ravishda, shu bilan birga turli formatlarda o'tkaziladi⁴. Shu bilan birga, e'tibor berish mumkinki ikki mamlakat vakillari nafaqat parlamentlararo tashkilotlar faoliyati doirasida muammolarni birgalikda hal qilishadi, balki vaqti-vaqti bilan qo'shma tadbirlarda qatnashadilar. Markaziy Osiyo mamlakatlari va Rossiya forumi doirasida parlament a'zolarining samarali hamkorligini yorqin misol deb hisoblash mumkin⁵.

Shu o'rinda 2023-yilda O'zbekiston — Rossiya parlamentlararo munosabatlarini yangi bosqichga ko'tarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining Rossiya Federatsiyasi Federal Majlisining Davlat Dumasi bilan hamkorlik bo'yicha parlamentlararo komissiyasi

¹ O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi bilan Turkmaniston o'rtasida strategik sheriklik to'g'risida shartnomani (Ashxobod, 2017-yil 6-mart) ratifikatsiya qilish haqida» Qonuni, 01.06.2017-yildagi O'RQ-433-son, 2017 y., № 22, b. 409

² O'zbekiston Prezidenti Turkmaniston bilan parlamentlararo hamkorlikni kengaytirish muhimligini ta'kidladi. URL: https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-prezidenti-turkmaniston-bilan-parlamentlararo-hamkorlikni-kengaytirish-muhimligini-takidladi_372636 (Дата обращения 04.04.2024)

³ Укрепляется межпарламентское сотрудничество между Узбекистаном и Туркменистаном. URL: <https://yuz.uz/ru/news/ukreplyaetsya-mejparlamentskoe-sotrudnichestvo-mejdu-uzbekistanom-i-turkmenistanom> (Дата обращения 18.03.2024)

⁴ В.Володин: парламенты России и Узбекистана должны законодательно обеспечить решения президентов двух стран. URL: <http://duma.gov.ru/news/46240/> (Дата обращения 19.05.2023)

⁵ В Ашхабаде стартовал Межпарламентский форум стран Средней Азии и России. URL: <https://rossaprimavera.ru/news/b0b00972?ysclid=I5259nxszb538666184> (Дата обращения 19.05.2023)

tuzildi. Mazkur komissiya tarkibiga Qonunchilik palatasi Spikeri rahbarligidagi 10 nafar a'zosi kiritilganligini ham alohida qayd etish o'rinli.

Oliy Majlis deputatlari tomonidan XXR bilan tashkil etilgan o'zaro aloqalar, parlamentlararo munosabatlarning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanaldi. Ko'p jihatdan, Xitoy parlament a'zolari bilan aloqalarni kengaytirishga mamlakat rahbarlari o'rtasidagi do'stona muloqot, shuningdek Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT) doirasida muhim siyosiy aloqalar mavjudligi, ko'plab investitsiyaviy va qo'shma iqtisodiy loyihalarning mavjudligi ham yordam beradi¹. Parlamentlararo hamkorlikni rivojlantirishning asosiy maqsadi birinchi navbatda iqtisodiy, moliyaviy va investitsiya qo'shma loyihalarini rivojlantirish bilan bog'liq². Shu bilan birga, Xitoyning mintaqaviy siyosiy markazlari bilan parlamentlararo faol hamkorlik ta'minlanadi³. Qo'shma tadbirlar o'tkazish, yo'l xaritalarini yaratish va amalga oshirish ayniqsa, xalqaro ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning intensivlashuviga foydalidir hamda O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy farovonligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston va Turkiya Respublikasi o'rtasida muhim do'stona munosabatlar va parlamentlararo aloqalar yo'lga qo'yilgan⁴. Bunday holda, biz nafaqat Oliy Majlis huzurida tashkil etilgan parlamentlararo do'stlik guruhi muntazam ravishda ish olib borayotganini, balki ikki mamlakat vakillarining xalqaro maydonlarda va turkiy davlatlar tashkiloti faoliyati doirasida o'zaro hamkorligini ta'minlayotganini ko'ramiz. Ikki mamlakat vakillari Turkiy davlatlar tashkiloti parlament Assambleyasi (TurkPA) faoliyati doirasida o'zaro hamkorlik faol ta'minlanmoqda, bu ayniqsa Turkiya tomonidan qo'llab-quvvatlanadi⁵. Darhaqiqat, yuqorida qayd etilgan mamlakatlar bilan parlamentlararo hamkorlikni jadal ta'minlash O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash, mintaqaning barqarorligi va xavfsizligini ta'minlash hamda O'zbekiston Respublikasining barqaror rivojlanishini ta'minlashning asosiy vazifalaridan biridir.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi va Yevropa Ittifoqi hamda unga a'zo davlatlar vakillari bilan ham parlamentlararo aloqalar faol rivojlanmoqda. Ispaniya, Shvesiya, Italiya, Polsha va boshqa qator Yel mamlakatlari bilan parlamentlararo aloqalar faol rivojlanmoqda⁶. Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi qo'shma ekologik, investitsiyaviy va boshqa o'zaro manfaatli loyihalarni amalga oshirish uchun ulkan imkoniyatlar mavjudligini inobatga olib parlamentlararo aloqalarni rivojlantirishdan manfaatdor.

¹ Крепкие узы межгосударственного сотрудничества. URL: <https://parliament.gov.uz/ru/events/committee/7019/> (Дата обращения 18.06.2023)

² Юсупалиева Д.К. Сотрудничество между Китаем и Узбекистаном // Проблемы науки. 2021 №4. С. 21-24.

³ Узбекистан-Китай: укрепляются межпарламентские связи. URL: <https://uza.uz/ru/posts/uzbekistan-kitay-ukreplyayutsya-mezhparlamentskie-svyazi-11-09-2019> (Дата обращения 19.06.2022)

⁴ В Законодательной палате Олий Мажлис состоялась встреча с председателем Межпарламентской группы дружбы «Турция-Узбекистан». URL: <https://yuz.uz/ru/news/v-zakonodatelnoy-palate-oliy-majlisa-sostoyalas-vstrecha-s-predsedaletem-mejparlamentskoy-grupp-drujby-turtsiya-uzbekistan> (Дата обращения 25.05.2022)

⁵ Председатель Сената Олий Мажлиса встретился с Генеральным секретарем Организации тюркоязычных государств. URL: <https://yuz.uz/ru/news/predsdatel-senata-oliy-majlisa-vstretilas-s-generalnm-sekretarem-organizatsii-tyurkoyazchnx-gosudarstv> (Дата обращения 29.06.2022)

⁶ Новая многосторонняя дипломатия Узбекистана: сотрудничество во имя мира и стабильности. URL: https://cis.minsk.by/news/13283/novaya_mnogostoronnaya_diplomatija_uzbekistana_sotrudnichestvo_vo_imja_mira_i_stabilnosti?ysclid=l4v05a5ih184970071 (Дата обращения 20.06.2022) Узбекистан-Испания: межпарламентское сотрудничество развивается. URL: <https://uzdaily.uz/ru/post/58646> (Дата обращения 20.06.2022) Узбекистан-Швеция: дальнейшее укрепление межпарламентских связей. URL: <https://xs.uz/ru/post/uzbekistan-shvetsiya-dalnejsee-ukreplenie-mezhparlamentskikh-svyazej?ysclid=l4ym6alud9612844106> (Дата обращения 20.06.2022) В Олий Мажлисе решили укрепить связи с законодательными органами Италии и Индии. URL: <https://uz.sputniknews.ru/20200617/V-Oliy-Mazhlise-reshili-ukrepit-svyazi-s-zakonodatelnyimi-organami-Italii-i-Indii-14355162.html?ysclid=l4ym4yca5q144150357> (Дата обращения 18.05.2022))

O'zbekiston Respublikasi va Hindiston, Indoneziya, Kanada va boshqa ko'plab mamlakatlar o'rtasida muhim aloqalar o'rnatildi¹. Shunday qilib, parlamentlararo munosabatlarni o'rnatishda ko'p vektorga erishish ta'minlanadi. Yuqorida aytib o'tilgan barcha mamlakatlar bilan parlamentlararo hamkorlikni ta'minlashning asosiy yo'nalishlari iqtisodiy, moliyaviy, investitsiya, ijtimoiy-madaniy va o'zaro manfaatli hamkorlikning boshqa yo'nalishlari hisoblanadi. Parlamentlararo munosabatlarni o'rnatishning asosiy vositalari hamkor davlatlar parlament vakillarini birlashtiruvchi do'stlik guruhlarini hisoblanadi. Shu bilan birga, parlamentlararo aloqalardan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy manfaatlarni birlashtirish vositasi sifatida foydalanishga yo'naltirilgan yo'l xaritalaridan foydalanish amaliyoti keng tarqalgan.

Hozirgi vaqtda, Oliy Majlis qator nufuzli parlamentlararo birlashmalarga a'zolikni yo'lga qo'ydi. Ushbu yo'nalishdagi ishlarining katta qismi O'zbekiston uchun muhim bo'lgan asosiy uchta xalqaro tashkilotlar — Parlamentlararo Ittifoq (PI), Yevropa xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti parlament assambleyasi (YeXHT PA), va Mustaqil davlatlar Hamdo'stligi Parlament Assambleyasi (MDH PA)² kabi parlamentlararo uyushmalarga a'zo bo'lib kirganligi bilan bog'liq.

Uchta asosiy platforma bilan faol va konstruktiv parlamentlararo muloqot yo'lga qo'yilgan. Ko'p jihatdan, bu ushbu maydonchalar bilan o'zaro munosabatlarni ta'minlashning strategik maqsadi dasturiy hujjatlar doirasida ham, mamlakat hokimiyat organlari vakillarining ommaviy siyosiy ritorikasi doirasida ham belgilanishi bilan bog'liq. Bundan tashqari, parlamentlararo muloqot maydonlarida ishlarni tashkil etishning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflash va ushbu maydonlar doirasidagi ishlarning samaradorligini baholash zarur deb hisoblaymiz.

O'zbekiston Respublikasi vakillari faoliyat ko'rsatayotgan global parlamentlararo maydonlardan biri PI hisoblanadi. Ittifoq doirasida ishlarni tashkil etish bilan bog'liq vazifa (boshqa xalqaro tashkilotlar singari) tegishli normativ-huquqiy hujjat bilan belgilanadi³. Shunday qilib, «Parlamentlararo tashkilotlar bilan hamkorlikni yanada mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorda tashkilotlar bilan ishlash rejalari belgilanadi, aniq vazifalarni bajarish uchun mas'ul shaxslar aniqlanadi, tadbirlarni amalga oshirish mexanizmlari va muddatlari belgilanadi. Shunga o'xshash mexanizmlar YeXHT PA va MDH PA doirasida ishlarni tartibga solishda qo'llaniladi, parlamentlararo platformalarda samarali munosabatlar o'rnatishga va ikki tomonlama munosabatlarning rivojlanishini ta'minlashga imkon beradi.

Parlamentlararo Ittifoq doirasida O'zbekiston vakili oliy Majlis Spikerining birinchi o'rinbosari A.Saidovning Ittifoq ijro qo'mitasi tarkibiga kirganligi e'tiborga molik jihat⁴, shu bilan birga, ushbu muloqot maydoni doirasida qo'shma qarorlarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga tadbiiq etishda boshqa mamlakatlar vakillari bilan samarali muloqotni ta'minlash mumkin.

Yana muhim ishtirok YeXHT PA doirasida, ko'rib turganimizdek global tashkilot vakillari bilan o'zaro hamkorlikning yuqori mahsuldorligi nafaqat O'zbekiston vakillarining Assambleya doirasidagi faolligi bilan, balki mamlakat va mintaqani rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston Respublikasi

¹ В Олий Мажлисе решили укрепить связи с законодательными органами Италии и Индии. URL: <https://uz.sputniknews.ru/20200617/V-Oliy-Mazhlise-reshili-ukrepit-svyazi-s-zakonodatelnyimi-organami-Italii-i-Indii-14355162.html?ysclid=l4ym4yca5q144150357> (Дата обращения 18.05.2022) Межпарламентский диалог. URL: <https://adolat.uz/ru/partiya/mezhparlamentskij-dialog> (Дата обращения 22.05.2022)

² Новый Узбекистан – новое мировоззрение: перспективы международного сотрудничества в парламенте. URL: <https://parliament.gov.uz/ru/events/committee/33186/> (Дата обращения 18.05.2022)

³ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining «Parlamentlararo tashkilotlar bilan hamkorlikni yanada mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida» Qo'shma qarori, 25.09.2020-yildagi 482-IV-son. URL: <https://lex.uz/docs/5201031> (Дата обращения 19.03.2024)

⁴ Представитель Узбекистана избран членом Исполнительного комитета МПЧ. URL: <https://uzdaily.uz/ru/post/46909> (Дата обращения 19.04.2024)

vazirliklari va idoralari bilan doimiy ravishda qo'shma tadbirlar o'tkazayotgan YeXHT vakillarining mintaq va mamlakatdagi faoliyati amaliyoti bilan ham bog'liq¹.

Shuningdek, O'zbekiston uchun muhim bo'lgan yana bir tashkilot MDH PA hisoblanadi, tashkilot doirasida 2018-yildan beri faol ish olib borilmoqda va Oliy Majlis vakillari Assambleya ishida faol ishtirok etishlaridan tashqari, Assambleyaning yoshlar tuzilmasi ishiga faol integratsiya qilinmoqda². Shuningdek tashkilot doirasida amalga oshirilayotgan namunaviy qonunchilik loyihalarini ishlab chiqish, qo'shma qarorlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish bilan bog'liq vazifalarni hal etishda ham faol ishtirok etmoqda³.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimiz taraqqiyotining yangi bosqichida parlament Prezident Sh.Mirziyoyev boshchiligida olib borilayotgan islohotlarga mos ravishda ochiq, o'zaro manfaatli tashqi hamkorlikni amalga oshirmoqda hamda davlat milliy manfaatlarini himoya qilishga asoslangan tashqi siyosiy yo'lining faol ishtirokchisiga aylandi.

Aytish mumkinki, Oliy Majlis parlamentlararo aloqalarning keng tizimini shakllantirish vazifasini muvaffaqiyatli amalga oshirmoqda. Xususan, Oliy Majlis vakillari muhim xalqaro va mintaqaviy parlamentlararo maydonlar **PI, YeXHT PA, MDH PA** doirasida hamda **parlamentlararo do'stlik guruhlar**i doirasida davlat manfaatlarini ilgari surishga va himoya qilishga bel bog'laganlar, shuningdek boshqa yangi parlamentlararo institutlar doirasida aloqalar o'rnatishga faol intilmoqdalar.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, bugungi kunda dunyo hamjamiyatida geosiyosiy jarayonlarning shiddat bilan o'zgarib borayotganligi, milliy manfaatlarini mustahkam himoya qilish uchun yangi va zamonaviy parlamentlararo muloqot maydonlari tashkil etish va ular doirasida qo'shni va xorijiy davlatlar bilan xalqaro aloqalarni yangi sifat bosqichiga olib chiqish hamda istiqbolli loyihalarni amalga oshirish masalalari bugun kun tartibiga chiqmoqda.

Bugungi kunda parlamentlararo institutlar bilan ishlashni rejalashtirish chora-tadbirlari, amalga oshirish mexanizmlari va bajarilish muddatlarining aniq ta'rifi bilan yaqin kelajakka bo'lgan istiqbolli va strategik tadbirlar rejasini ishlab chiqishni nazarda tutadi.

O'zbekiston Respublikasi vakillari muntazam ravishda o'tkazilmaydigan, ammo Markaziy Osiyo davlatlari parlament vakillari ishtirok etadigan tadbirlarda faol ishtirok etadilar.

Shu bilan birga, o'rta va uzoq muddatli istiqbolda parlamentlararo maydonlarda ishlashni ta'minlash va rivojlantirish muhim deb hisoblaymiz.

O'zbekiston vakillari parlamentlararo aloqalarni takomillashtirish borasida tashabbus ko'rsatishlari maqsadga muvofiq hisoblanadi:

birinchidan: parlamentlaro do'stlik guruhlar faoliyatini yanada takomillashtirish, ular ishini aniq va samarali natijalarga yo'naltirish maqsadida har bir do'stlik guruhlar bilan tomonlarning milliy manfaatlariga mos ravishda yaqin va uzoq muddatlarga mo'ljallangan strategik rejalarni ishlab chiqish;

ikkinchidan: strategik rejalarni ishlab chiqish maqsadida horijiy davlatlar parlamentlarining xalqaro hamkorlik tajribasini o'rganish hamda dunyoda mavjud bo'lgan (60 dan ziyod) xalqaro parlamentlararo tashkilotlar faoliyatini tahlil qilish;

uchinchidan: O'zbekiston va Markaziy Osiyo mamlakatlari uchun strategik muhim bo'lgan parlamentlararo muloqot maydonini tashkil etish tashabbusini ilgari surish;

¹ Аспекты работы Олий Мажлиса могут стат примером для парламентов других стран? URL:

<https://uza.uz/ru/posts/aspekty-raboty-oliy-mazhlisa-mogut-stat-primerom-dlya-parlam-12-06-2020> (Дата обращения 16.04.2024)

² Парламентская делегация Республики Узбекистан. URL: https://iacis.ru/ob_organizacii/struktura_mpa_sng/mezhparlamentskaya_assambleya_gosudarstv_uchastnikov_sng/parlamentskaya_delegatsiya_respubliki_uzbekistan?ysclid=l4ym4g69ht463960838 (Дата обращения 15.04.2024)

³ Мирасрапов М.П.-У., Петрова М.В. Роль Республики Узбекистан в укреплении мира и безопасности в рамках СНГ // Казанский вестник молодых ученых. 2020. Т.4. №4(17). С. 140-148.

Ushbu takliflarning ijrosi O'zbekiston Respublikasining nafaqat parlamentlararo aloqalarini mustahkamlashga, balki davlat manfaatlarini dunyo arenasida ilgari surish, uning xalqaro nufuzini oshirish, xorijiy mamlakatlar parlamentlari, xalqaro parlament tuzilmalari va xalqaro tashkilotlar bilan mustahkam hamkorlik qilish va tajriba almashishga ijobiy turtki beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Normativ huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis Qonunchilik palatasining birinchi yig'ilishidagi nutqi. URL: <https://president.uz/uz/lists/view/3303> (murojaat sanasi 03.04.2024-y.)
2. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasi bilan Turkmaniston o'rtasida strategik sheriklik to'g'risida shartnomani (Ashxobod, 2017-yil 6-mart) ratifikatsiya qilish haqida» Qonuni, 01.06.2017-yildagi O'RQ-433-son, 2017 y., № 22, b. 409;
3. O'zbekiston Respublikasining 2018-yil 18-apreldagi O'RQ-476-sonli Qonuni 19.04.2018 y., 03/18/476/1087-son) URL: <https://parliament.gov.uz/oz/friendship>, URL: <https://lex.uz/docs/3689258>
4. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining «Parlamentlararo tashkilotlar bilan hamkorlikni yanada mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida» Qo'shma qarori, 25.09.2020-yildagi 482-IV-son. URL: <https://lex.uz/docs/5201031> (Data obraheniya 19.03.2024);
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining 2023-yildagi faoliyati to'g'risida Axborot, Toshkent, 2024.

Ilmiy nashrlar:

6. В.Володин: парламенты России и Узбекистана должны законодательно обеспечить решения президентов двух стран. URL: <http://duma.gov.ru/news/46240/> (Дата обращения 19.05.2023)
7. Q.Jo'rayev O'zbekiston Respublikasining ikki va ko'p tomonlama hamkorligining muhim mexanizmi. URL: <https://yuz.uz/news/parlament-diplomatiyasi> (murojaat sanasi 20.03.2024 y.)
8. Мирасаров М.П.-У., Петрова М.В. Роль Республики Узбекистан в укреплении мира и безопасности в рамках СНГ // Казанский вестник молодых ученых. 2020. Т.4. №4(17). С. 140-148.
9. Муллағалиева Р.Р. Международное межпарламентское сотрудничество в условиях федеративного государства // Правовое государство: теория и практика. 2014. №1(35). С. 92-97.
10. Попадюк О. Узбекистан на распутье // Эволюция постсоветского пространства: прошлое, настоящее, будущее. 2017. С. 183-194.
11. Сатвалдиев Н.А. Методология исследования межпарламентского взаимодействия постсоветских стран // Наука и технологии. 2012. №4. С. 276-279.
12. Туябаева А.Т. Теоретические и методологические подходы к формированию системы межпарламентского сотрудничества//Проблемы права и экономики. 2016. №4.С.3-8.
13. Ханова И.Е. Казахстан-Узбекистан: история сотрудничества и перспективы взаимодействия // Вестник РГГУ. Серия: Политология. История. Международные отношения. 2017. №4 (10). Ч. 1. С. 79-90.
14. Юсупалиева Д.К. Сотрудничество между Китаем и Узбекистаном // Проблемы науки. 2021 №4. С. 21-24.

Internet nashrlar:

15. Фактор парламентской дипломатии в современных международных отношениях. URL: <https://parliament.gov.uz/ru/events/committee/27259/> (мурожаат санаси 18.04.2024)
16. «Nur Otan» намерен активизировать межпартийное сотрудничество с Узбекистаном. URL: https://baigenews.kz/news/nur_otan_nameren_aktivizirovat_mezhpartiinoe_sotrudnichestvo_s_uzbekistanom/?ysclid=l4ya4t5igs16444503 (Дата обращения 20.03.2024)
17. Узбекистан-Кыргызстан: развивается межпарламентское сотрудничество. URL: <https://uza.uz/ru/posts/uzbekistan-kyrgyzstan-razvivaetsya-mezhparlamentskoe-sotrudn-07-06-2019> (Дата обращения 18.02.2024)

18. Ўзбекско-туркменское стратегическое партнерство-яркий пример взаимовыгодного сотрудничества. URL: <https://e-cis.info/news/568/90766/?ysclid=154yca5owb548452586> (Дата обращения 18.03.2024)
19. O'zbekiston Prezidenti Turkmaniston bilan parlamentlararo hamkorlikni kengaytirish muhimligini ta'kidladi. URL: https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-prezidenti-turkmaniston-bilan-parlamentlararo-hamkorlikni-kengaytirish-muhimligini-takidladi_372636
20. Укрепляется межпарламентское сотрудничество между Узбекистаном и Туркменистаном. URL: <https://yuz.uz/ru/news/ukreplyaetsya-mejparlamentskoe-sotrudnichestvo-mejdu-uzbekistanom-i-turkmenistanom>
21. В Ашхабаде стартовал Межпарламентский форум стран Средней Азии и России. URL: <https://rossaprimavera.ru/news/b0b00972?ysclid=15259nxszb538666184> (Дата обращения 19.05.2023)
22. Крепкие узы межгосударственного сотрудничества. URL: <https://parliament.gov.uz/ru/events/committee/7019/> (Дата обращения 18.06.2023)
23. Узбекистан-Китай: укрепляются межпарламентские связи. URL: <https://uza.uz/ru/posts/uzbekistan-kitay-ukreplyayutsya-mezhparlamentskie-svyazi-11-09-2019> (Дата обращения 19.06.2023)
24. В Олий Мажлис состоялась встреча с председателем Межпарламентской гр. дружбы «Турция-Узбекистан». URL: <https://yuz.uz/ru/news/v-zakonodatelnoy-palate-oliy-majlisa-sostoyalas-vstrecha-s-predsdatelem-mejparlamentskoy-grupp-drujb-turtsiya---uzbekistan> (Дата обращения 25.05.2023)
25. Председатель Сената Олий Мажлиса встретилас с Генеральным секретарем Организации тюркоязычных государств. URL: <https://yuz.uz/ru/news/predsdatelem-senata-oliy-majlisa-vstretilas-s-generalnm-sekretarem-organizatsii-tyurkoyazchnx-gosudarstv> (Дата обращения 29.03.2024)

HOZIRGI DAVRDA TURKIYA TASHQI SIYOSATI: MINTAQAVIY DAVLATDAN GLOBAL DAVLAT SARI

BO'RONOV SUHROB

Dotsent, s.f.f.d. (PhD), TDSHU

NAZAROVA FOTIMA

Magistratura talabasi, TDSHU

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkiyaning hozirgi davrdagi tashqi siyosati va konsepsiyalari, uning mintaqaviy davlatdan global davlatga aylanishiga qaratilgan strategiyasi haqida so'z boradi. Turkiya bugungi kunda o'zining tashqi siyosatdagi faol va qat'iy pozitsiyasi, mintaqaviy va xalqaro xavfsizlikni ta'minlash jarayonlaridagi vositachilik diplomatiyasi hamda musulmon va turkiy dunyodagi yetakchilikka da'vogarlik maqomi orqali jahonda o'z siyosiy vazniga ega bo'lgan aktorga aylanib bormoqda. Shuningdek, maqolada Turkiyaning musulmon dunyosi va turkiy dunyodagi tashqi siyosiy qarashlari va o'rni qisqacha tahlil etiladi.

Tayanch so'z va iboralar: NATO, Strategik chuqurlik, "Qo'shnilar bilan nol muammo", Neousmonizm, Turkiy dunyo, "O'rta buyuk davlat", "Dunyo beshdan buyukdir", "Yevropaning kasalmamand kishisi".

Abstract: This article talks about Turkey's current foreign policy and concepts, its strategy aimed at turning from a regional state into a global state. Today, Turkey is becoming an actor with its own political weight in the world through its active and decisive position in foreign policy, mediation diplomacy in the processes of regional and international security, and its status as a claimant to the leadership of the Muslim and Turkic world. The article also briefly analyzes Turkey's foreign political views and position in the Muslim world and the Turkic world.

Аннотация: В данной статье говорится о современной внешней политике и концепциях Турции, ее стратегии, направленной на превращение из регионального государства в глобальное государство. Сегодня Турция становится актором, имеющим собственный политический вес в мире благодаря своей активной и решающей позиции во внешней политике, посреднической дипломатии в процессах региональной и международной безопасности, а также статусу претендента на лидерство мусульманского и тюркского мира. В статье также кратко анализируются внешнеполитические взгляды и положение Турции в мусульманском и тюркском мире..

Ключевые слова: НАТО, Стратегическая глубина, «Ноль проблем с соседями», Неоосманизм, Тюркский мир, «Средняя великая держава», «Мир больше пяти», «Больной человек Европы».

Kirish. Bugungi Turkiya nafaqat Yaqin Sharqning, balki jahon siyosatining muhim va faol aktorlaridan biri hisoblanadi. Jo'g'rofiy joylashuv, harbiy salohiyat, demografiya, jahon kuch markazlari bilan yaqin aloqalar va boshqa omillar Turkiyaning faol tashqi siyosat olib borishiga imkoniyat yaratib beradi. Bundan tashqari, bugungi Yaqin Sharqning geosiyosiy arxitekturasini Turkiya bilan hisoblashmasdan, uning o'rni va ta'sirini jiddiy e'tiborga olmasdan shakllantirilishi imkonsiz, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Tadqiqotning usullari. Ushbu maqolada tizimli-funksional tahlil, tarixiylik, ivoq va qiyosiy-siyosiy tahlil usullaridan foydalanilgan. Tadqiqotning obyekti sifatida Turkiyaning mintaqaviy davlatdan global davlatga aylanishga qaratilgan tashqi siyosiy strategiyasi tanlab olindi. Tadqiqotning metodologiyasi Turkiyaning tashqi siyosiy konsepsiyalari va hozirgi strategiyasini o'rganishdagi tizimli usullarni o'z ichiga qamrab oladi.

Natijalar. Sharqshunos olim Suhrob Bo'ronov o'zining rasmiy telegram sahifasida Turkiyaning mintqa va dunyo tartibotidagi o'rni va ahamiyatini quyidagicha tahlil etadi:

“So'nggi yillarda Turkiya Respublikasi mintaqaviy davlatdan jahoniy davlat maqomiga aylanish da'volarini oshkora ma'lum qilmoqda. Hozirgi Turkiya bunga erisha oladimi? Buning uchun quyidagi omillarga e'tibor qaratish lozim:

1. Geosiyosiy. Turkiya Yevropa va Osiyoni bog'laydigan ko'priq bo'lib, Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika va Janubiy Kavkazdagi kuchli o'yinchi davlatlardan biri. Turkiya so'nggi yillarda turli qurolli mojarolarni hal etish jarayonlarida o'zining vositachilik pozitsiyasi orqali ham yirik kuchlarning e'tiborini o'ziga jalb etmoqda.

2. Geostrategik. Xalqaro maydonda katta ta'sirga ega hisoblangan NATOning a'zosi. U NATOdagi qo'shinlar soni bo'yicha ulushda Amerikadan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi. Shuningdek, Turkiya dunyodagi harbiy bazalar va obyektlar soni bo'yicha top 5 talikka kiradi. Ma'lumotlarga ko'ra, ularning soni 10 tadan ortiq.

3. Geoiqtisodiy. Turkiya G20 a'zosi. U Yevropa va Osiyoning transport chorrahasi sifatida neft va gaz quvurlari yo'laklari savdosi kesimida muhim halqa vazifasini bajaradi. Bu degani tijorat bilan shug'ullanuvchi kuch markazlari Turkiya bilan hisoblashishi lozimligini anglatadi.

4. Turkiy dunyo. Turkiya Turkiy davlatlar tashkilotida yetakchi davlat. Bugungi kunda ushbu tashkilot Yevroosiyo makonidagi geosiyosiy kuchlar balansida muhim aktorlardan biriga aylanib ulgurd.

5. Yumshoq kuch. Turkiyaning “yumshoq kuchi” faqatgina turkiy dunyo mamlakatlarida emas, balki Yevropa (ayniqsa, Germaniya va Vengriya), Afrika va Arab mamlakatlarida ham o'ziga xos o'ringa ega. Bu o'ziga xoslik xorijdagi bugungi turk diasporalarida shakllangan vatarparvarlik va milliyatchilik zehniyati yuqori ekanligi bilan bog'liq. Shuningdek, Turkiya Prezidenti Yevropadagi sammitlarda yoki boshqa qator xorijiy tashriflarda ingliz tilida emas, faqat turk tilida nutq so'zlaydi. Qolaversa, Turkiya islom olamida yetakchilik qilish uchun asosiy da'vogar davlatlardan biri. Hozirgi Turkiyada buning uchun zarur resurslar mavjud.

Umuman, Turkiya jahon darajasidagi qudratli davlatlardan biri bo'lish uchun bir qator imkoniyatlarga ega. Ammo, rasmiy Anqara bunga erishishi uchun avvalo o'zining ichki muammolarini, shuningdek,

Suriya, Iroq va Falastin bilan bog'liq masalalarda hal qiluvchi kuchga aylanishi va yirik davlatlar o'rtasidagi geosiyosiy muvozanatni mustahkam ushlay olishi lozim".¹

XX asr davomida Turkiya o'z tashqi siyosatida uchta yo'nalishni ustuvor etib belgilaganini qayd etish mumkin:

- G'arb bilan yaqinlashuv. Turkiya shu maqsadda NATOga a'zo bo'ldi va 1960-yillardan boshlab Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lishga intila boshladi;

- Yaqin Sharqdagi muammolarni hal etish. Yaqin Sharqda Arab-Isroil urushlari, kurdlar muammosi, qo'shni Suriya va Iroqdagi harbiy-siyosiy o'zgarishlar Anqaraning tashvishlanishiga va bu muammolarni G'arb bilan hamkorlik asosida hal etishga undadi;

- Turkiy davlatlar bilan hamkorlik. SSSRning parchalanib, uning o'rnida mustaqil respublikalar tashkil topishi bilan Turkiya ularning mustaqilligini birinchilardan bo'lib tan oldi.

XXI asrda esa Turkiyaning Yevropa Ittifoqiga qabul qilinishi paysalga solinishi, "Arab bahori" voqealari, Turkiyada sodir bo'lgan harbiy to'ntarishlar Anqarani muvozanatli tashqi siyosat olib borishiga, asosan arab-musulmon dunyosi va Turkiy dunyo bilan yanada yaqinlashishiga sabab bo'ldi.

Strategik chuqurlik. Turkiyani o'rganuvchi tadqiqotchilar va ekspertlar uning XXI asrdagi tashqi siyosatini ishlab chiqqan dastlabki arxitektor sifatida Ahmed Davuto'g'lini qayd etishadi. Uning "Strategik chuqurlik"² nomli kitobida Turkiya tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlari, "Qo'shnilar bilan nol muammo" tamoyili, Anqaraning turli mintaqalardagi tashqi siyosati qanday bo'lishi lozimligi haqida so'z yuritiladi. Ahmet Davuto'g'li mamlakatning asosiy geostrategik maqsadi Turkiya atrofidagi mintaqalarda faol siyosiy, iqtisodiy va madaniy tadbirlar orqali xalqaro mavqeyini mustahkamlash, deb hisoblaydi. Uning fikricha, Turkiya Yaqin Sharq, Bolqon, Kavkaz, Markaziy Osiyo, Kaspiy, O'rta Yer dengizi va Qora dengizning barcha mintaqalarida bir vaqtning o'zida yetakchi rol o'ynashga qodir bo'lgan davlat"³.

Bugungi kunda Turkiya Prezidenti Rejep Tayyip Erdog'an rahbarligida amalga oshirilayotgan Turkiya tashqi siyosati jo'g'rofiy jihatdan kengayish jarayonlari faol ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Xususan, Osiyo, Afrika va Yevropa hududlarida Turkiyaning o'ziga xos tashqi siyosiy o'rni va roli mavjud, deb aytish mumkin. Shuningdek, Turkiya mintaqalarda davom etayotgan turli nizo o'choqlarini bartaraf etish, qurolli to'qnashuvlarni vositachilik diplomatiyasi bilan hal etishga, mojaroli hududlarga ko'mak ko'rsatish orqali o'z tashqi siyosatining faol ekanligini namoyon etib kelmoqda. R.T.Erdog'an "Dunyo yanada odil bo'lishi mumkin" nomli kitobida Turkiya tashqi siyosatini quyidagicha izohlaydi: "Tinchlik, adolat va qadriyatni diqqat markazida tutadigan tashqi siyosatimiz so'zda qolib ketmadi. Suriyadan Falastinga, Iroqdan Somaliga, Liviyadan Myanmaga, Bolqondan Markaziy Osiyoga qadar ko'plab hududlarda ko'plab ishlar amalga oshirildi. Shunday g'ayratlarimiz natijasida Turkiya yalpi milliy mahsulot nisbatida dunyoning eng ko'p insoniy yordam ko'rsatgan mamlakati darajasiga ko'tarildi. Urushdan, ochlikdan va terrordan qochgan mazlumlariga dunyoning eng rivojlangan mamlakatlari ham o'z darvozasini yopgan paytda Suriya va Iroqdan kelgan millionlab qochqinlarga Turkiya millati, tili va diniga qarab ajratmasdan, mezbonlik ko'rsatdi"⁴.

Hozirgi turk siyosatchilari Turkiyani mintaqaviy davlatdan global aktor sifatida namoyon bo'lishi maqsadlari bor ekanligini yashirmasdan, oshkora ma'lum qilishmoqda. Jumladan, Turkiya yetakchisi R.T.Erdog'an tomonidan global shaxmat doskasida Turkiyaning ta'sirchan o'yinchi sifatidagi roli mustahkamlanib borayotgani xususida bildirilgan fikr-mulohazalar⁵ yuqoridagi oshkoralikdan dalolat beradi. Shu nuqtayi nazardan aksariyat turk olimlari ham Turkiyaning mavqeyi va ta'sirini baholashda o'ziga xos yondashuvlarni ilgari surib kelmoqda. Xususan, Oral Sander "Turkiya tashqi siyosati" nomli

¹ Бўронов С.М. (18.01.2024) Дунё сиёсий тартиботида Туркиянинг ўрни. https://t.me/suhrob_buranov/93

² Davutoğlu Ahmet. (2012) Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul. S. 548

³ Davutoğlu Ahmet. (2012) Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul. S.118

⁴ Эрдоган Р.Т. (2022) Дунё янада одил бўлиши мумкин. – Т.: Янги аср авлоди. 2022, Б.20.

⁵ Эрдоган: (10.01.2024) Турция укрепляет позиции глобальной силы. <http://v.aa.com.tr/3105268>

kitobida Turkiya mintaqaviy emas, balki xalqaro munosabatlar tizimiga ta'sir etuvchi davlat ekanligi va shundan kelib chiqib, uni "O'rta buyuk davlat"¹ deb ta'riflaydi. Ammo, Turkiyaning tashqi siyosatda faollashuvi kuchayib borayotgan bo'lsa-da, hozircha uni global kuch markazi deb atash ma'lum vaqt talab etadigan jarayondir. Turkiya buning uchun Yevroosiyo makonida Rossiya va Xitoy singari kuchli va yetakchi aktorlar bilan bimalol raqobat qila oladigan harbiy va iqtisodiy qudratga aylanishi lozim.

Imperator Napoleon Bonapart ta'kidlaganidek, "Geografiyani anglash – bu tashqi siyosatni tushunish demakdir". Ana shu jihatdan Turkiyaning Osiyo va Yevropani bog'lovchi jo'g'rofiy markaz maqomi tashqi siyosatda ham o'z aks sadosini beradi. Bu esa o'z-o'zidan tashqi siyosatning turli yo'li va yo'nalishlari tarafdorlari bo'lgan ichki kuchlarni vujudga keltirgani tabiiy hol hisoblanadi. Tadqiqotchi olim Habibullo Azimov PhD dissertatsiyasida Turkiyaning ichki va tashqi siyosiy yo'liga ta'sir etuvchi kuchlarni uch qismga ajratadi:

Modernistlar. Ular Turkiyaning zamonaviy rivojlangan demokratik davlatlar safida bo'lishi uchun G'arb bilan, jumladan Yevropa davlatlari bilan hamkorlik qilishining tarafdori. Modernistlar fikricha, Turkiya taraqqiyoti uchun eng maqbul yo'l uning Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lishidir. Shu bilan birgalikda, modernizm tarafdorlari Turkiyaning Yevropa bilan bog'lab turuvchi munosabatlarida hozirgacha iqtisodiy omil emas, harbiy omil ustuvor ekanligini tanqid ostiga olishadi. Buning asosiy sababi Anqara NATOning a'zosi ekanligi bilan bog'liq. Modernistlar Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lish Turkiyaning birinchi darajali vazifasi bo'lishi lozim, deb hisoblashadi. Biroq, ba'zan Xristianlar ittifoqi deb ataladigan tashkilot o'z safiga musulmon mamlakatini qabul qilishga qarshi chiqmoqda. Boz ustiga, Kipr muammosi ham Turkiyaning Yevropa oilasida hozir bo'lishiga to'sqinlik qiladi. Bundan tashqari, Yevroparlamentda aholi soniga ko'ra qarorlar qabul qilinishi hisobga olinadi. Turkiyaning a'zolikka qabul qilinishi uni aholi soni bo'yicha Yevropaning ikkinchi davlatiga aylantiradi. Shu va boshqa ayrim geosiyosiy sabablar Turkiyaning Yevropa Ittifoqiga kirishi uchun xalaqit qilmoqda.

Islom muhofazakorlari. Bu oqim tarafdorlari Turkiyaning tashqi siyosiy yo'li G'arb tomoni emas, aksincha musulmon dunyosi bo'lishi kerak, deb hisoblaydi. Ular modernistlarni keskin tanqid ostiga olar ekan, Yevropa integratsiyasi hech qachon Turkiyani o'z safiga qabul qilmasligi natijasida Anqara Yaqin Sharq, jumladan arab-musulmon dunyosi bilan mustahkam aloqalarni yo'lga qo'yishi lozimligini da'vat etishadi. Turkiyaning ushbu yo'nalishi tarafdorlari buning uchun Turkiyada barcha tarixiy, milliy-madaniy asoslar mavjud, deb hisoblaydi. Taniqli siyosatshunos Samuel Hantington "Sivilizatsiyalar to'qnashuvi" asarida islom olamida yetakchilik uchun da'vogar 6 ta davlatni ajratib ko'rsatadi:

Indoneziya. Aholisi eng ko'p bo'lgan musulmon mamlakati, iqtisodiyoti tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda, lekin Indoneziya islom markazlaridan chetda joylashgan. Aholisi va madaniyati esa islom, hind va xristianlik ta'sirining o'zaro aralashmasidan iborat ekanligi yetakchi bo'lishiga jiddiy xalaqit beradi.

Misr. Arab davlatlari ichida eng qudratli armiyaga ega davlat. Yetakchi islomiy ta'lim muassasasi va qadimiy Misr sivilizatsiya maskani, biroq mamlakat ancha vaqtdan buyon AQShga iqtisodiy jihatdan qaram bo'lib qolgan.

Eron. Hududining kattaligi, strategik joyda joylashuvi hamda harbiy salohiyati nuqtayi nazaridan yetakchi bo'lishi mumkin. Ammo, dunyo musulmonlarining 90 foiz qismini sunniylar tashkil etishi, Eron esa dunyoda musulmon shialarni qo'llovchi davlat ekanligi tufayli bunga erishishi mushkul.

Pokiston. Aholisi va hududi katta ekanligi va eng asosiysi yadroviy qurolga ega bo'lgan yagona islom davlati ekanligi sababli yetakchi bo'lishi mumkin, ammo Pokiston kambag'al mamlakat bo'lib, unda etnik va hududiy bo'linishlar hamda Hindiston bilan geosiyosiy raqobati yuzasidan yetakchi bo'la olmaydi.

Saudiya Arabistoni. Islom tamaddunining beshigi, dunyoning eng mo'tabar islomiy maskanlari mavjudligi, shuningdek, arab olamida eng katta neft zaxirasiga ega bo'lishi sababli yetakchi bo'lishi

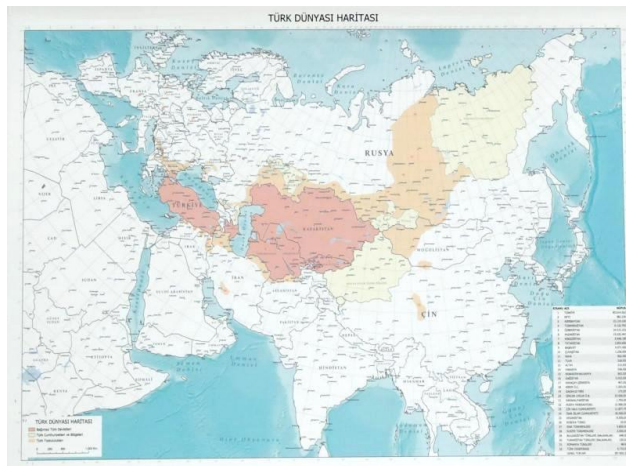
¹ Oral Sander. (2013) Türkiye'nin Dış Politikası. İmge Kitabevi Yayınları. 4 Baskı. 2013, S.148.

mumkin. Shunga qaramay, Saudiya Arabistoni mintaqaviy xavfsizlik nuqtayi nazaridan AQShga qaram davlat sanaladi.

Turkiya. Tarixi, aholisi, iqtisodiy rivojlanishi, milliy birligi va harbiy qudrati islom olamida yetakchi bo'lishi uchun imkoniyat yaratadi. Hantington fikricha, aynan Turkiyada islom dunyosining yetakchisi bo'lish salohiyati mavjud. Garchi Turkiya dunyoviy davlat bo'lsa-da, islom dunyosining asosiy vakili sifatida o'zining tarixiy roliga qaytishni istashi ushbu davlatni islom olamining lideri bo'lishi uchun huquqlar taqdim etishi mumkin.

Yaqin Sharq mintaqasidagi nufuzli arab davlatlarining Turkiya bilan sezilarli yaqinlashuvi (uning rolini tan olishi), Turkiya harbiy bazalarining mintaq bo'ylab joylashuvi, jumladan Ukrainadagi urush holati tufayli AQSh va Rossiya o'rtasidagi geosiyosiy raqobat sharoitida muhim o'yinchi davlatga aylangani, shuningdek, amaldagi rahbari Erdog'an tomonidan islom olamidagi vaziyatga aniq va dadil pozitsiya bildirilishi yuqoridagi fikrlarni tasdiqlagandek bo'ladi.

Konservatorlar. Konservatorlar Turkiyaning tarixiy buyukligiga qaytishini qo'llab-quvvatlashadi. Bu borada "Yangi Usmoniylik" (Neosmonizm) hamda "Turkiy dunyo" singari konsepsiyalar turk konservatorlarining asosiy g'oyalarini tashkil etadi. Ularning nazarida Usmoniylar imperiyasi parchalanishi oqibatida tashkil topgan bir qator davlatlarning bugungi sarhadlarida Anqara tomonidan harbiy bazalarning joylashtirilishi, Turkiy davlatlar tashkiloti (TDT) doirasida "Turkiy dunyo"ni barpo etish jarayonlari Turkiya tashqi siyosatida ustuvor o'rinda bo'lishi lozim. Bu borada Turkiyaning "Milliy harakat" partiyasi yetakchisi Devlet Baxcheli Turkiya Prezidenti Rejep Tayyip Erdog'anga "Turkiy dunyo" xaritasini sovg'a qilgani alohida e'tiborga molik¹.

Turkiy dunyo xaritasi

Umuman, "Strategik chuqurlik" doktrinasini Turkiyaning zamonaviy tashqi siyosiy konsepsiyasi deb aytsa bo'ladi. Ammo, unda ilgari surilgan "Qo'shnilar bilan nol muammo" tamoyili "Arab bahori" voqealari hamda Suriya va Iroqda kurdlar harakatlarining faollashuvi natijasida o'z ahamiyatini yo'qotib, Anqaraning tashqi siyosatda "hard power" yo'lidan ketishiga olib keldi.

Neosmonizm. Neosmonizm zamonaviy reallikdan kelib chiqib, o'tmishda usmoniylarga tegishli bo'lgan hududlarda bugungi Turkiyaning ta'siri va rolini oshirishga qaratilgan tashqi siyosat konsepsiyasi hisoblanadi. Ekspertlarning fikrlariga ko'ra, Turkiyaning yangi "usmonizm" strategiyasi quyidagi prinsipial pozitsiyani ifodalaydi:

1. Turkiya bundan buyon o'zini AQSh yoki NATOning "kichik sherigi", deb hisoblamaydi. U o'zini Yevroosiyaning markazi deb nomlar ekan, vositachilik tashabbuslariga asoslangan mintaqaviy xavfsizlik tizimida asosiy rolni egallashga da'vogarlik qiladi. Buning tasdig'ini 2022-yil fevralda boshlangan Rossiya-Ukraina urushi tufayli G'arb va Rossiya munosabatlarining keskin sovuqlashishi sharoitida Turkiya NATOning a'zosi hisoblansa-da, betaraf pozitsiyani mahkam tutib kelgani va mojaroni hal etish maqsadida vositachilik diplomatiyasini amalga oshirgani misolida ko'rishimiz mumkin. 2023-yil oktyabrda boshlangan Falastin-Isroil urushida esa Turkiya Falastinni qo'llab-quvvatlab, musulmon dunyosida yetakchilik maqomini namoyon etishga harakat qildi. Tabiiyki, Turkiyaning bunday pozitsiyasi

¹ Azimov H.Y. (2024) Suriya inqirozining Turkiyadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'siri. Siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent. 2024, B.87-89.

uning Isroilni to'liq qo'llab kelayotgan G'arb davlatlari tarafida emasligini anglatadi. Shuningdek, Finlandiya va Shvetsiyaning NATOga qabul qilinishiga qarshilik ko'rsatgan Turkiya geosiyosiy vaziyatdan foydalanib, AQSH va Yevropaga yuqoridagi kabi "kichik o'yinchi" emasligini isbotlashga uringani ham alohida e'tiborga molik. Garchi Turkiya keyinchalik ikki davlatning NATOga qabul qilinishiga rozilik bildirsa-da, ma'lum shartlar va talablarni amalga oshirishga erisha oldi, deb aytish mumkin.

2. Turkiya o'zini Turkiy dunyoning yetakchisi deb hisoblamoqda. Anqara tashqi siyosiy strategiyasida ko'zda tutilgan maqsadlarga erishishda, jumladan, oshkora ma'lum qilinmasa-da, neusmonizm konsepsiyasini amaliyotga tadbiq etishda Turkiy dunyo ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, Turkiy davlatlar tashkilotiga Vengriyaning kuzatuvchi sifatida qabul qilinishi, shu bilan birga Shimoliy Kipr Turk Respublikasini ham tashkilotga kuzatuvchi sifatida jalb etishga qaratilgan xatti-harakatlar ayni shunday maqsadlardan dalolat bermoqda. O'z navbatida, Turkiya Tog'li Qorabog' hududining Ozarbayjonga qaytarilishida asosiy o'rinlardan birini o'ynagan tashqi aktor hisoblanadi.

3. Neusmonizm konsepsiyasining asosiy yo'nalishlari Yaqin Sharq, Shimoliy Afrika, Markaziy Osiyo, Kavkaz, Qrim va Bolqon hisoblanadi. Moskva davlat xalqaro munosabatlar instituti eksperti, tarix fanlari nomzodi Elnur Mexdiyevning qayd etishicha, Turkiya mazkur hududlarda neusmonizm konsepsiyasini "hard power" tamoyillari bilan emas, balki "soft power" asosida amalga oshirish yo'lidan bormoqda. Bunda Turkiya nizolarni hal etishda vositachilik roliga da'vogar ekanligi, jumladan "Sivilizatsiyalar alyansi" kabi xalqaro vositachalik tashabbuslari bilan alohida ajralib turadi¹.

Kaspiy strategik tadqiqotlar instituti eksperti, tarix fanlari nomzodi Amur Gadjiyevning tahlillariga ko'ra, qurol-yarog' savdosi va harbiy bazalar ochish zamonaviy davrda Anqara tashqi siyosatining muhim vositasi hisoblanadi. Uning nuqtayi nazariga ko'ra, ushbu transformatsiya Turkiya zamonaviy tashqi siyosatining uchta muhim tendensiyasi bilan bog'liq:

1. Turk diplomatiyasini harbiylashtirish va sekyuritizatsiya qilish.
2. Tashqi siyosiy g'oyalarni amalga oshirishga yordam beruvchi harbiy-sanoat kompleksini rivojlantirish.
3. "Turkiyaning mudofaasi Turkiya chegaralaridan tashqarida boshlanadi", degan tezisni mustahkamlash.²

Amur Gadjiyevning fikrlari bugungi Turkiya tashqi siyosatining xususiyatini aniqlashda va baholashda muhim va qiziqarli ekani bilan alohida ajralib turadi. Misol uchun, 2023-yil may oylaridagi saylovlardan keyin Turkiya Milliy razvedka tashkiloti rahbari bo'lgan Hoqon Fidanning Turkiya Tashqi ishlar vaziri etib tayinlanishi yuqoridagi fikrlarni tasdiqlashga imkon yaratib beradi. Chunki, Hoqon Fidan harbiy sohada ham, diplomatiya sohasida ham katta tajribaga ega.

"Dunyo beshdan buyukdir". Turkiya Prezidenti Rejep Tayyip Erdog'an tomonidan ishlab chiqilgan ushbu tezis BMT Xavfsizlik Kengashini zamon talablariga muvofiq isloh qilishni nazarda tutadi. Unga ko'ra, dunyoning taqdiri beshta davlat (Xavfsizlik Kengashining beshta doimiy a'zosi) qo'lida bo'lmasligi lozim. Turkiya yetakchisi o'zining ushbu qarashlari va g'oyalarini "Dunyo yanada odil bo'lishi mumkin" nomli kitobida batafsil qayd etadi. Jumladan, kitobda bu haqida quyidagicha yoziladi: "Dunyo katta muammolar bilan yuzma-yuz turgan bir davrda insoniyatning taqdiri sanoqli davlatlarning ixtiyoriga tashlab qo'yilishi mumkin emas. Xalqaro tashkilotlarning o'z e'tiborini yo'qotishining oldini olish uchun, avvalo, tafakkurimizni, muassasa va tashkilotlarimizni qaytadan ko'zdan kechirib chiqishimiz lozim"³.

¹ Мехдиев Э.Т. (2016) «Неоосманизм» в региональной политике Турции // Турции в мировой политике и экономике. <https://cyberleninka.ru/article/n/neoosmanizm-v-regionalnoy-politiki-turtsii>. 2016, С.36.

² Гаджиев А. (3 ноября 2023) Турецкой Республике – 100 лет. Современные тенденции во внутренней и внешней политике, Каспийский институт стратегических исследований. <https://caspien.institute/product/gadzhiev-amur/tureckoj-respublike-100-let-sovremennye-tendencii-vo-vnutrennej-i-vneshnej-politike-38528.shtml>

³ Эрдоған Р.Т. (2022) Дунё янада одил бўлиши мумкин. – Т.: Янги аср авлоди. 2022, Б.11.

Shundan kelib chiqib, kitobda BMT tizimining mavjud holati bugungi kun talablariga javob bermasligi tanqid ostiga olinib, Turkiya davlati Xavfsizlik Kengashini isloh qilinishi masalasida qat'iy ekanligi ta'kidlanadi. Kitob muallifining quyidagi tanqidlari insoniyat va jahon hamjamiyatini jiddiy mushohadaga chorlashi lozim, deb hisoblaymiz: "Qit'a o'laroq qaralganda, Xavfsizlik Kengashining hozirgi asosiy a'zolari Osiyo, Yevropa va Amerika qit'alaridandir. Diniy qatlam jihatidan qaralganda esa, Kengashning doimiy a'zolari deyarli xristianlardir. Dunyoda yirik diniy qatlam hisoblangan musulmonlar va son jihatidan yirik diniy guruhlar Kengashda vakolatga ega emas. Dunyo aholisining uchdan birini tashkil etadigan, 57 a'zoga ega Islom Hamkorlik Tashkilotining, afsuski, bu muhim tashkilotda hech qanday vakolati ham, vazifasi ham yo'q. Kelib chiqishi jihatidan esa arab, turk, hind, indoneziyalik, afrikalik kabi ko'p sonli xalqlarning Kengashda hech qanday vakili mavjud emas. Ikki yillik muddatga saylangan muvaqqat a'zolarining esa Kengash qarorlarida ta'siri deyarli sezilmaydi. Faqat Xavfsizlik Kengashidan o'rin olgan davlatlarning emas, dunyo xalqlarining emin-erkin so'z aytish huquqi mavjud bo'lgan tashkilot barpo etilsagina, dunyo tinchligi va xavfsizligiga hissa qo'shishi mumkin. Odil va barqaror global tinchlikning ta'minlanishi uchun ko'pmadaniyatlik va ko'pqutblilikni o'zida mujassam qilgan BMTga ehtiyoj bor. Dunyo na yakka qutbli, na ikki qutblidir. Na ustun bir madaniyatning, na bir necha imtiyoz sohibi kuchlarning hukmi ostidadir. Ko'pqutbli, ko'pmarkazli, ko'pmadaniyatli, qamrov doirasi keng va yanada adolatli dunyo qurishimiz mumkin. Shunday dunyo qurishning ilk manzili BMTdir. Tinchlik, barqarorlik, adolat va ta'sirchan global boshqaruv yo'li BMTning isloh qilinishi orqali o'tadi"¹.

Muhokama. "Dunyo beshdan buyukdir" g'oyasi Turkiya tashqi siyosatining faol va global xususiyatini ifodalab, uni xalqaro sahnada "game changer" sifatida baholashga asos bo'ladi. Chunki, bugungi Turkiya jahon siyosiy o'yinlarida sodir bo'layotgan turli yurishlarni o'z foydasiga o'zgartira olishi, Yevroosiyaning "chuqur davlati"ga aylangani, hattoki, ba'zi vaqtlarda dunyoning yetakchi davlatlariga "yo'q" deya olishi bilan alohida ajralib turadi.

Xulosa. O'z vaqtida "Yevropaning kasalmand kishisi" deya ta'riflangan Turkiya bugungi kunda o'zining tashqi siyosatdagi faol va qat'iy pozitsiyasi, mintaqaviy va xalqaro xavfsizlikni ta'minlash jarayonlaridagi vositachilik diplomatiyasi hamda musulmon va turkiy dunyodagi yetakchilikka da'vogarlik maqomi orqali jahonda o'z siyosiy vazniga ega bo'lgan aktorga aylanib bormoqda. Tabiiyki, ushbu tashqi siyosiy strategiya rasmiy Anqarani mintaqaviy davlatdan global davlatga aylanishi imkoniyatlarini kengaytiradi, degan gipotezani ilgari surishga asoslar taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бўронов С.М. (18.01.2024) Дунё сиёсий тартиботида Туркиянинг ўрни. https://t.me/suhrob_buranov/93
2. Davutoğlu Ahmet. (2012) Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul.
3. Эрдоған Р.Т. (2022) Дунё янада одил бўлиши мумкин. – Т.: Янги аср авлоди.
4. Эрдоған: (10.01.2024) Турция укрепляет позиции глобальной силы. <http://v.aa.com.tr/3105268>
5. Oral Sander. (2013) Türkiye'nin Dış Politikası. İmge Kitabevi Yayınları. 4 Baskı.
6. Azimov H.Y. (2024) Suriya inqirozining Turkiyadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'siri. Siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Toshkent.
7. Мехдиев Э.Т. (2016) «Неоосманизм» в региональной политике Турции // Турции в мировой политике и экономике. <https://cyberleninka.ru/article/n/neoosmanizm-v-regionalnoy-politiki-turtsii>
8. Гаджиев А. (3 ноября 2023) Турецкой Республике – 100 лет. Современные тенденции во внутренней и внешней политике, Каспийский институт стратегических исследований. <https://caspien.institute/product/gadzhiev-amur/tureckoj-respublike-100-let-sovremennye-tendencii-vo-vnutrennej-i-vneshnej-politike-38528.shtml>

¹ Эрдоған Р.Т. (2022) Дунё янада одил бўлиши мумкин. – Т.: Янги аср авлоди. 2022, Б.28-29.

ALISHER NAVOI AND HIS LITERARY HERITAGE: (A STUDY ON HIS INFLUENCE AND CONTRIBUTION TO WORLD CIVILIZATION)

DR. SAYED MOHAMED AHMED KORAYEM

Associate Professor, TSUOS

Abstract. Alisher Navoi was a great Uzbek poet, thinker, and statesman who lived from 1441 to 1501. He was born in Herat, in present-day Afghanistan, and later studied in Samarkand. He is considered one of the greatest poets in the history of Central Asia. Alisher Navoi wrote beautiful poems in ancient Uzbek (Chagatai) and Persian. His works carry romantic, philosophical, and humanitarian themes.

Alisher Navoi was not only a talented poet but also held significant political positions. He served as an advisor to several rulers and eventually became the prime minister in the Timurid dynasty. During his time as minister, Navoi worked diligently to promote education and culture.

Alisher Navoi believed that personal development and improvement in education were crucial for social progress. He established schools, libraries, and educational centers throughout the state. His efforts contributed to the spread of knowledge and enlightenment among the people.

Although Alisher Navoi passed away many centuries ago, his literary heritage and contributions to the Enlightenment continue to endure. Today, he is celebrated as a national hero in Uzbekistan, and his wise words continue to inspire people.

Keywords and expressions: Alisher Navoi, Chagatai language, great poet, thinker, statesman, mysticism

Annotatsiya. Alisher Navoiy 1441—1501 yillar yashagan buyuk o'zbek shoiri va mutafakkir, davlat arbobi. U hozirgi Afg'onistonning Hirot shahrida tug'ilgan va Samarqanda yashab tahsil olgan. O'rta Osiyo tarixidagi eng buyuk shoirlardan biri hisoblanadi. Alisher Navoiy qadimgi uzbek (chig'atoy) va fors tillarida go'zal she'rlar yozgan. Uning she'rlari ishqi, falsafiy, insonparvarlik tusini olgan.

Alisher Navoiy nafaqat iste'dodli shoir edi, balki u katta siyosiy lavozimlarda ish yuritgan. U bir necha hukmdorlarning maslahatchisi bo'lib, Temuriylar saltanatida bosh vazirga aylangan. Vazir bo'lgan davrida shoir ta'lim-ma'rifat va madaniyatni rivojlantirish uchun ko'p mehnat qildi.

Alisher Navoiy ta'lim olib shaxsiy o'sish va takomillashuvni ijtimoiy taraqqiyot uchun juda muhim deb hisoblagan. U butun davlat bo'ylab maktablar, kutubxonalar va ta'lim markazlarini tashkil etdi. Uning sa'y-harakatlari odamlar orasida bilim va ma'rifat tarqatishga yordam berdi.

Alisher Navoiy ko'p asrlar oldin vafot etgan bo'lsa ham, uning adabiy merosi va ma'rifatga qo'shgan hissasi yashab kelmoqda. Bugun u O'zbekistonda milliy qahramon sifatida e'tirof qilinmoqda va o'zining hikmatli so'zlari bilan odamlarni ruhlantirishda davom etmoqda.

Tayanch so'z va iboralar: Alisher Navoiy, Chig'atoy tili, buyuk shoir, mutafakkir, davlat arbobi, tasavvuf

الملخص. كان علي شير نوائي شاعرا ومفكرا اوزبكيا عظيما ورجل دولة عاش من 1441 إلى 1501. ولد في هرات، أفغانستان الحالية، وعاش وحصل على تهسيل في سمرقند. يعتبر من أعظم الشعراء في تاريخ آسيا الوسطى. كتب علي شير نوائي قصائد جميلة باللغة الأوزبكية القديمة (تشينغاتوي) والفارسية. اكتسبت قصائده نغمة رومانسية وفلسفية وإنسانية. لم يكن علي شير نوائي شاعرا موهوبا فحسب، بل شغل أيضا مناصب سياسية كبيرة. كان مستشارا للعديد من الحكام وأصبح رئيسا للوزراء في السلالة التيمورية. خلال فترة عمله كوزير، عمل الشاعر بجد لتعزيز التعليم والثقافة. اعتبر علي شير نوائي أن النمو الشخصي والتحسين في التعليم مهمان للغاية للتقدم الاجتماعي. أسس المدارس والمكتبات والمراكز التعليمية في جميع أنحاء الولاية. ساعدت جهوده في نشر المعرفة والتنوير بين الناس.

بالرغم من وفاة علي شير نوائي منذ عدة قرون، فإن تراثه الأدبي ومساهمته في عصر التنوير لا يزالان يعيشان إلى الآن . واليوم يتم الاحتفال به كيظل قومي في أوزبكستان ويستمر في إلهام الناس بكلماته الحكيمة
الكلمات المفتاحية: علي شير نوائي ، لغة تشيغاتاي ، شاعر عظيم ، مفكر ، رجل دولة ، تصوف

His birth:

Nava'i was born in the city of Herat belonging to Khorasan in the year 9/2/1441 AD in the family of Ghiyath al-Din Kajik Bakhshi⁽¹⁾. He died on 3/1/1501 in the city of Herat at the age of sixty years. Ali Shir Nava'i was one of the children of the calligrapher-Bakhshi Uyghurs who left for the new city of Herat after the destruction wrought by Genghis Khan in the heart of Asia⁽²⁾

His original home:

There are various opinions in the original home of Ghiyathuddin Bakhshi⁽³⁾:

First: Ghiyath al-Din could have been a close relative of the karakhanid Uyghurs who lived in Ferghana.

Second: Ghiyath al-Din may have traveled to the Ferghana Grove from Kashgar with scholars such as Sayyid al-Din al-Kashgari because of the misfortunes that befell Prince Timur and his children to moghulistan (Turkestan).

Third: the surname "Bakhshi" of Ghiyath al-Din was a common surname among the Uyghurs in Turfan and in the city of Kashgar as well, and it is possible that Ghiyath al-Din was one of the children of the Uyghurs of the idyghut in Turfan.

The word "Bakhshi" means writers who edit documents in Uyghur letters.

In any case, depending on the information contained in the book "history of Rashidi" Ali-Shir Nava'i was attributed to the Uyghurs for sure⁽⁴⁾:

The famous historian and statesman al-Saidi(1500-1551) Mirza Muhammad Haidar mentioned in his book (Rashidi history): "the origin of Ali Shir is Nava'i from the Uyghur Bakhshi family, and his father was called kajkaneh Bakhshi"⁽⁵⁾.

This information was confirmed to Muhammad Mirza Haydar by both the well-known researcher Zaki Walid Dogan, a Tatar, and the well-known Russian researcher specializing in Turkish Studies A.Semenov in their compositions.

Researcher Professor Ezzat Sultan says about the Nava'i: "I have been very keen on Nava'i Studies, and I have studied many sources. I draw your attention to evidence that Ali Sher Nava'i's father Ghiyath al-Din kujak was from the Uyghur Bakhshi family in the city of Kashgar"⁽⁶⁾

⁽¹⁾Subtelny, Maria Eva (2011). "Alī Shīr Navā'ī". In Fleet, Kate; Krämer, Gudrun; Matringe, Denis; Nawas, John; Rowson, Everett (eds.) *Encyclopaedia of Islam* (3rd ed.). Brill Online. ISSN1873-9830.

⁽²⁾Subtelny, Maria Eva (1993). "Mīr 'Alī Shīr Nawā'ī". In C. E. Bosworth; E. Van Donzel; W. P. Heinrichs; Ch. Pellat (Eds.). *The Encyclopedia of Islam*. Vol. VII. Leiden—New York: E. J. Brill.

⁽³⁾ See the meaning of the word "Bakhshi" "history of the Turks in Central Asia-Barthold, translated by D.Ahmed said Suleiman, P.: 233-236)

⁽⁴⁾history of Rashidi P 431 in Uyghur

⁽⁵⁾Subtelny, Maria Eva (1979–1980). 'Alī Shīr Navā'ī: Bakhshī and Beg. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. Vol. 3/4. Harvard Ukrainian Studies. p. 799. (See "history of Rashidi" P.: 431 in Uyghur). (See also the manuscript copy of the "history of Rashidi" at the Institute of orientalism of the Academy of arts of Uzbekistan, no.: 1410)

⁽⁶⁾ See the book of hearts of the Nawai - by Izzat Sultan, Tashkent printing 1973, p. 28 also Subtelny 1993, p. 90-93. , Paksoy, H. B. (1994). *Central Asia Reader: The Rediscovery of History*. M.E. Sharpe. p. 22. ISBN978-1-56324-202-1., Kutlu, Mustafa (1977). *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler*. Vol. 7. Dergâh Yayınları. p. 37.

Noyai was mentioned in the Turkish encyclopedia published in Turkish as a "Uyghur poet"⁽¹⁾

It is also mentioned in the Turkish Islamic encyclopedia, "and Ali Sher Nava'i's father, kajkane Bahadur, was one of the famous Uyghur figures"⁽²⁾.

The Chinese scholar Li guoshang, in his book "history of Uyghur literature", emphasized: "Ali Sher Nava'i is a great poet and a great thinker of Uyghurs"⁽³⁾

The Chinese researcher in his book "The History of Uyghur literature" has quoted the opinion of the famous Russian researcher "Semenov", a specialist in Turkish literature, who pointed out and confirmed that the poet is a literary Nava'i affiliated with the Uyghur people.

However, other scholars such as Kazuyuki Kubo disagree with this view⁽⁴⁾

Soviet and Uzbek sources hold that Nava'i significantly contributed to the development of the Uzbek language and consider him to be the founder of Uzbek literature⁽⁵⁾. In the early 20th century, Soviet linguistic policy renamed the Chagatai language "Old Uzbek", which, according to Edward A. Allworth, "badly distorted the literary history of the region" and was used to give authors such as Alisher Nava'i an Uzbek identity⁽⁶⁾.

The Uyghurs are considered the first peoples of the Turks who knew the writing among the Turkic peoples, and they used the ancient Uyghur, the karakhanid Uyghur, and the jaghtai Uyghur, and made it a unified language among the Turkic peoples, where the Turkish jaghtai language is known among the turkistans in the Arab countries in the "Bukharian" language, and since there is no language called the "Bukharian" language, but it was called this name because of its association with the turkistans, therefore the language spoken among them is called "Bukharian". Uzbeks know its meaning, understand it, but they admit that they do not speak this rather ancient dialect, which developed and branched into Uzbek and Uyghur. A number of the Sons of the first generation of Turkestan immigrants have written in Gujarati, Sheikh Musa Turkestani has the book "Ulugh Turkestan vajeh SE", where he talks about what happened to the turkestans during the Communist occupation of their country, and Sheikh Yaqub yuldash Khoja has a book entitled "Tell yorugi" or "grammar of the Turkestani language", both written in the Arabic alphabet.

Literary books such as "qutadgobilik, the threshold of truths" in the Nava'i age were copied in Uyghur, and the Uyghur language was used as a living language among scientists and literati in Herat and Samarkand. Therefore, the books that Nava'i wrote in Turkish were written in Uyghur jaghtai, and Nava'i had benefited from Uyghur professors in Samarkand and Herat such as sadiddin Kashgari, poet Suhail, poet Lotfi, Maulana Sakaki, Atai, so Nava'i did not forget in his literary creations to express the culture and civilization of his Uyghur people, especially in his book "five."

His childhood:

Ali Sher Nava'i lived in his childhood with his father in the city of Herat, where he learned Arabic and Persian, memorized the Holy Quran, studied the sciences of the Quran, Hadith, literature and history, and also studied at the Royal School with Mirza Hussein baigre, and during this period, a close relationship

⁽¹⁾ See "studies on the Nava'i " by Gertjan Osman) in Uyghur

⁽²⁾ See: (Islam Ansiklopedisi), Volume 2, Istanbul, 1989, p. 449.

⁽³⁾ See the Chinese scholar's book on Page: 130 in Uyghur..

⁽⁴⁾ Golombek, Lisa (1992). *Timurid Art and Culture: Iran and Central Asia in the Fifteenth Century*. Brill. p. 47. {{cite book}}: |work=ignored (help)

⁽⁵⁾ A. M. Prokhorov, ed. (1997). "Navoi, Nizamiddin Mir Alisher". *Great Encyclopedic Dictionary (in Russian) (2nd ed.)*. Saint Petersburg: Great Russian Encyclopedia. p. 777. Also: Umidbek (9 February 2011). "Alisher Nava'i Remembered in Moscow". *Radio Free Europe/Radio Liberty (in Uzbek)*. Retrieved 28 January 2012.

⁽⁶⁾ Allworth, Edward A. (1990). *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*. Hoover Institution Press. pp. 229–230. ISBN 978-0-8179-8732-9.

arose between the two students so that they vowed that whoever becomes Sultan from them cares about the condition of his brother.

His prophecy:

Nava'i began writing poetry at the age of ten, and during his life he toured various countries of the Islamic East, met famous personalities of his time, and developed his poetic skills, and during 1464, 1465 Ad, he became famous for the nickname "two tongues" because he excelled in writing poetry in Turkish with the nickname "Nava'i", and writing poetry in Persian with the nickname "Fani", and fans of "Nava'i" poems have prepared his first poetry collection "Diwan", which indicates that he was a poet of inimitable talent and known since that time. In 1469, as a result of the internal wars between the Timurids, "Nava'i" was forced to move away from his homeland in Herat.

Ali Sher Nava'i and Hossein baigreh-Ye timuri:

A new stage in the life of Ali Sher Nava'i began when Husayn bayqarah timuri became the ruler of Khorasan in 1469 Ad, where Nava'i participated very actively in the political life of Khorasan, when his old friend, the new ruler Husayn bayqarah appointed him to the post of bearer of State seals "mehrdrar", and in 1472 appointed him minister, and through his post Nava'i provided great assistance to the men of culture, literature and intellectuals of the country.

During the Eighties of the fifteenth century, Sher Nava'i built at his own expense many schools in Herat and many other regions of the country, in addition to the construction of forty "places to stop travelers", seventeen mosques, ten shelters for the residence of Sufis "Khanqah", nine baths, Nine Bridges, in addition, he did many acts of charity and public benefit⁽¹⁾, and all these positive activities carried out by "Sher Nava'i" for the benefit of his people did not satisfy."

As a result of those conspiracies that were made against Sher Nava'i, Huseyn bayqarah relieved him of his posts and sent him as governor to asterabad in 1487, and he stayed there for two years, but then Huseyn bayqarah allowed him to return to Herat, and offered him a government position, but Sher Nava'i refused, and regardless of his refusal, Huseyn bayqarah granted him the position of confidant of Hazrat Sultan "my confidant my ban Soltani", and through this position "Sher Nava'i" enjoyed the right to participate in all the state.

He was one of the main contributors to the architecture of Herat, which became, in the words of Rene Grosset " the Florence of what was really called the Timurid Renaissance"(2)

Moreover, he was a promoter and patron of scholarship and arts and letters, a musician, a composer, a calligrapher, a painter and sculptor, and such a celebrated writer that Bernard Lewis, a renowned historian of the Islamic world, called him "the Chaucer of the Turks(3)

A new stage in the poet's life:

Ali-Sher Navai-led an ascetic lifestyle, never married, had concubines or children⁽⁴⁾.

With the assumption of his new position, a new stage began in the life of the poet Sher Nava'i, and he was more interested in Creative Works, and during that stage he wrote his most important works, and he lived and created during his last years under the Timurid rule during the period from 1370 to 1506 ad, and therefore his works were distinguished by the social spirit, and saturated with the problems faced by his time.

}}: CS1 maint: location cite encyclopedia2002.{ {-, 1987Tashkent18. -"Alisher Navoi".Complete Works in 20 Volumes. Vol. 1 ¹⁾ missing publisher (link).

²⁾ Subtelny, Maria Eva (November 1988). "Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids".International Journal of Middle East Studies. 20 (4): 479–505. doi:10.1017/s0020743800053861. S2CID162411014.

³⁾ Hoberman, Barry (January–February 1985). "Chaucer of the Turks".Saudi Aramco World: 24–27.

⁴⁾ Subtelny 1993, p. 92.

Literary works:

The Nava'i legacy was diverse in terms of themes and styles. His works have served the development of Uzbek literature from the 15th century to the present day. His works are considered a material for study and a source of inspiration through the centuries.⁽¹⁾

During the years from 1490 to 1501, Nava'i wrote his emotional, social, philosophical and scientific works

Nava'i worked in Arabic and Persian and left us more than thirty books from the age of sixty⁽²⁾.

The number of verses of the poet Nava'i reaches about 500,000 thousand shutters. And no one has written like him in the Islamic East, but in the whole world

Zahreddin Babur in his time wrote about Nava'i the following lines: "Ali Sher was like no other. He wrote poems in Turkish to such an extent that no one could write as much or as well as him..."⁽³⁾ The historian Muhammad Mirza Haydar, who lived half a century after the death of Nava'i, wrote in his book (history of Rashidi) about him and said: "Ali Sher was a sincere Nava'i, there was no one who wrote more poetry and no better in Turkish than him. Nava'i was a specialist in this field, and his Turkish poems are no less famous than the poems of the Persian poet Abdul Rahman Jami"⁽⁴⁾.

Navai arranged his poems written at different periods in one Divan according to his vision of the stages of human life, he called it "Divan Ali Sher Navai"⁽⁵⁾ and gave its four parts special designations, the first was entitled Little grape " wonders of childhood " for the stage between 17 and 20 years, the second was entitled " Navadir al-Shabab ("youth anecdotes or jokes") " between 20 and 35 years, the third was entitled " Masterpieces of the Middle Ages ("masterpieces of the Middle Ages" between 35 and 45 years, and the last fourth was entitled " Surpluses of old age The benefits of old age" for after forty-five. He also arranged the poems within each part according to weights and rhymes

The predominance of ghazal poetry of all kinds over the rest of the objects is noted in the entire Divan, but it did not deviate from the traditions established by Hafiz Shirazi except in terms of freshness sometimes, or sharpness at other times when he attacks the pretenders of piety and science and the sorcerers of mysticism. He is more inclined to the stanzas than to the poem. The size of the divan amounted to about fifty thousand lines. At the beginning of 1484, navaei began organizing and finishing his romantic epic "Farhad and Shirin", based on the Iranian-Turkish traditional tale about the sculptor Farhad and Princess Shirin, which the poet Nizami was the first to formulate as part of his epic work. As for Navai, he gave the tale its literary independence for the first time after the Turks Qutb (1341) and Yusuf Sinan gharimani (1430), and also enriched the two characters with new moral, emotional and intellectual traits. The poet explained the purpose of his new quote in the introduction to the epic, which consisted of five thousand seven hundred and eighty verses on the weight of satire, until his quote became a new tale, different in terms of motives, actions, emotional and social attitudes, the overlap of kingdoms and times.

⁽¹⁾Valitova 1974, p. 194–195, A. M. Prokhorov, ed. (1997). "Navoi, Nizamiddin Mir Alisher". Great Encyclopedic Dictionary (in Russian) (2nd ed.). Saint Petersburg: Great Russian Encyclopedia. p. 777., Also: "Alisher Navoi". Writers Festival. Archived from the original on 16 October 2013. Retrieved 26 January 2012., Also: Maxim Isaev (7 July 2009). "Uzbekistan – The monuments of classical writers of oriental literature are removed in Samarqand". Ferghana News. Retrieved 26 January 2012.

⁽²⁾ The khotanese scientist nicknamed The Miraculous mentioned in his book (histories of musicians) that noai wrote 63 books

⁽³⁾ Zahreddin Babur

⁽⁴⁾ The historian Muhammad Mirza Haydar.

⁽⁵⁾ Robert McHenry, ed. (1993). "Navā'ī, (Mīr) 'Alī Shīr". Encyclopædia Britannica. Vol. 8 (15th ed.). Chicago: Encyclopædia Britannica, Inc. p. 563.

Nava'i tried his abilities in all the literary arts popular⁽¹⁾ at that time in the Islamic world, and proved that he had his own voice and style. It should be noted that he wrote more than 120 poems in Oriental literature on the subject of "Layla and Majnun" In 1498 (the story that tells the tragedy of Qais Ibn al-Malouh al-Amiri, nicknamed Majnun Layla (24 Ah 645-68 Ah 688), an Arabic ghazal poet from the people of Najd, lived during the period of the caliphate of Marwan Ibn al-Hakam, and Abd al-Malik ibn Marwan in the first century Hijri in the desert of Arabia. He was not mad, but he was nicknamed that because of his obsession in love with Leila al-Amiriya, with whom he grew up and adored, and her family refused to marry her to him, so he sang poems on his face and sang his virginal love, and moved between the Levant, Najd and Hijaz until he died in the Open alone).

The number of its verses has reached three thousand and five hundred verses of the muthnawi, in which he relied on the Arab poet Qais Ibn al-Mallah, but in the form of Nizami with her Sufi interpretation, who became a role model.

At the beginning of 1486, Navai included five of his poetic compositions in one book entitled "Khamsa", following the example of his pioneer and friend Jami in the "Sabaa"; the author of " Hayrat ul-Abror (Wonders of Good People)", a study in the thought of Sufism, then added " Farhad wa Shirin (Farhad and Shirin)", " Layli wa Majnun (Layli and Majnun)" and " Sab'ai Sayyor (Seven Travelers)" in astronomy and astrology, and concluded the Pentateuch with a striking and new quote to the biography of Alexander of Macedon entitled Saddi Iskandari "The Dam of Alexander", in which he followed in the footsteps of Nizami, and Ahmadi (1390 ad), surpassing them in form and content in terms of the intellectual treatment of Alexander's personality, and the relationship between philosophy and life, between theorizing and application, until Alexander became in his poetic novel a model of a wise and visionary ruler seeking human happiness, such as Sultan Baigra⁽²⁾

In terms of the social and literary significance of the "five" Nava'i enjoyed a high status in Central Asia, many copied the "five", and at the moment there are many copies of the "five" or some of her poems in Uzbekistan. The Abu Rayhan Biruni Institute of orientalism of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan today keeps in its manuscript vaults 166 manuscripts copied during the 15th and 20th centuries, which included all the "five" poems or some of their poems, of which 84 manuscripts included all the "five" poems. The wide circulation and abundance of copies of the "five" proves that it enjoyed a special place in the intellectual life of Central Asia.

"Khamsa ", written by Nava'i in Turkish, is considered the first work of this poetic style. He proved that it is possible to compose works of this magnitude in Turkish. In fact, Nava'i was trying to prove that it is possible to write works in shaghtai (the old Uzbek language), equal in value to the works of Persian and Tajik literature, which he actually proved with his " Khamsa "author.

In 1498, Navai finished organizing the poem "Lison ut-Tayr" the tongue of the bird", which he quoted from the Mantiq-ut Tayr. "logic of the bird" by Farid al-Din al-Attar, which left a deep impact on himself since his youth, so he returned to it at the age of Seventy, and began organizing about fifty verses daily, fearing that time would catch up with him. The story begins with the birds of the world realizing that they are far from their king and need to seek him. They begin the long and hard journey with many complaints, but a wise bird encourages them through admonishment and exemplary stories.

As for navaei's literary prose, it was distributed between the book " Muhakamat al-Lughatayn", in which he made a literary scientific comparison between Persian and Turkish, and the book "Magales Al

¹(Aftandil Erkinov (2015). "From Herat to Shiraz: the Unique Manuscript (876/1471) of 'Alī Shīr Nawā'ī's Poetry from Aq Qoyunlu Circle". *Littérature et Société en Asie centrale*: 47–49. {{cite journal}}: Cite journal requires |journal= (help).

²("Suyima G'aniyeva". Ziyonet (in Uzbek). Archived from the original on 16 January 2014. Retrieved 14 January 2014.

Nafaaes", a classification of the translations of many Turkish poets, with ample information about his biography and experience at court, and the book "Mayzan Al Awzaan", in which he laid down the rules for performances of Turkish poetry. The exact date of authorship of these three prose books is not known

Navoi's last work, the arbitrator of the two languages ("Muhakamat al-Lughatayn ") is a comparison of the Turkic language and the Persians and was completed in December 1499. He believed that the Turkish language was superior to Persian for literary purposes, and defended this belief in his work.⁽¹⁾ Navai has repeatedly emphasized his belief in the richness, accuracy and adaptability of Turkish vocabulary rather than Persian⁽²⁾. The trials served as The Last Testament of the author.

Sher Nava'i's production was not limited to poetry, but he wrote in the scales of Turkish poetry, so he wrote his book "Mayzan Al Awzaan ", as he wrote in the biography, where his book "Magales Al Nafaaes" is a rich historical source in the biographies of four hundred and fifty of the writers and poets of the Timurid era. Nava'i also wrote Epic works, including: "Hayrat ul-Abror (Wonders of Good People)", "Farhad wa Shirin (Farhad and Shirin)", "Layli wa Majnun (Layli and Majnun)", "Sab'ai Sayyor (Seven Travelers)", "Saddi Iskandari (Alexander's Wall)" about Alexander of Macedon.

The book "Hikmatli suzlar", i.e. "wise words", which is a wisdoms in the Turkish language written by Ali Shir Navai as the culmination of his literary works, as this wisdoms represents the experience of nations and the experiences of peoples in life, and the following:

Save your father's life with your life, and your head should be the price of your mistake on your mother, for they are the sun and Moon of your life, illuminating your path Day and night.

Generosity and kindness are the parents of loyalty and modesty.

A man without loyalty is a man without modesty, and a man without modesty is a man without Fidelity.

Science is growing little by little, as the river is formed drop by drop.

Leave the accompaniment of his words useless, and pay attention to your hearing to those who were of use.

If someone teaches you one letter, how to reward him even if you give him a thousand boxes of jewels will not fulfill his right.

A stone used to pave a road is more useful to people than a gem stored in a storeroom.

All people are mortal, and the happiest of them is the one who immortalizes his name with good deeds.

Good and evil do not combine, as if he put his legs in two boats, and drowning is his share.

Whoever humiliates himself to earn money, this money will not restore his self-esteem.

If you feel better, reduce your speech, and if you want health, reduce your food.

It is forbidden to describe a person as a human being, if his deed and heart are like a stone.

Who is to blame if the bat does not see the beauty of the sun, grass and trees?

The actions of the ignorant make the bad worse, and treat evil with the opposite.

A man is as dumb as a soul without a body.

Does a person remain a friend if he leaves you after his interest with you ends?

When Justice is the foundation of the King, goodness reigns throughout the country.

You'd better make a choice, if you want to consider yourself.

Minds do not work in one way, maybe one meaning came out in two different versions.

Even if you are the king of Kings, humility is for the poor.

An ignorant doctor is like an executioner, poison kills like a sharp sword.

⁽¹⁾ Subtelny 1993, p. 91.

⁽²⁾ Ali Shir Nava'i Muhakamat al-lughatain tr. & ed. Robert Devereaux (Leiden: Brill) 1966

Nava'i describes his point of view in Sufism in his book "Lison ut-Tayr ", following in the footsteps of Al-Attar in his book "Mantiq-ut Tayr. ", he also translated "Nafhat Al-Anas" by the Sufi poet Nour al-Din Abdul Rahman Jami from Persian to jaghta and called it the Nasaaem Al Mahaba.

"Nasaaem Al Mahaba" was the first published complete text of his mystical poetry, it contained information about 750 Sufi sheikhs

The book of Nava'i includes the "Al Arbaeen" mentioned his teacher Abdul Rahman Jami, who helped and guided him, and then mentioned the date of the latter's authorship of the " Al Arbaeen ", which is the year 1488, in which he gave people the best gift, where he read Sahih Imam Bukhari, and Sahih Imam Muslim, and selected forty hadiths from them, made them the basis for his message, which made it a message of reform and advice in education, and Ali Sher Nava'i gifted the book to the Sultan's friend "Hassan Baqra", and asked him to consider it and benefit from it, because he was known for serving religion, keeping the Sharia and respecting the words of the master of the apostles.

Abdul Rahman Jami has chosen short hadiths that call for strengthening the bonds of love and brotherhood among Muslims, and pushing them to cooperation, love, solidarity, honesty, chastity, and tolerance...As if he wanted these " Al Arbaeen " to be a reform educational message for people of his time, and perhaps he wanted to draw attention to some of the drugs that infect people, so that they would be wary of them.

The Sufi Prince Ali Sher Nava'i was a poet, linguist, philosopher, reformer, painter and a Sufi who loved science and scientists, whom the Sufi poet Abdul Rahman Al – Jami (817-898 Ah) brought together with a strong friendship, so they met on the love of science, poetry, asceticism and mysticism, and Nava'i gave a wonderful example to the true Sufi, who does not exaggerate and does not write, he was far from the heresies of some Sufis and Their he conceded

At the same time, in his poems, Nava'i addressed difficult humanitarian issues from a humanitarian point of view. He mentioned a. In his study "Sde iskandari" published in Tashkent in 1980, qayyumov stated that in his poems "SBE'i Sayari" and "SDE iskandari" in his work "five" he singled out the first place for issues related to the rulers. As is known, Nava'i was close to the Timurid court and tried to influence the ruler, his friend Husayn bayqarah. That is why, in the two aforementioned poems, Nava'i expressed thoughts addressed to Huseyn bayqarah, which included: that peace does not last, that the chair of the Royal government does not last; and that the ruler has duties towards his people... Among the traditions of writing poetic Pentateuch, Nava'i's style was distinguished in his poem "five" by a socio-political nature and individuality. Abdul Rahman Jamei (1414-1492), after reading the "five", gave it a high rating.

During his lifetime, Nava'i wrote a large number of lyrical poems. In 1498, he completed the work on his poetry collection, which included all his poems, and completed the work in four chambers that collected his poems under the name of "khazaaen El Maaney". The total number of verses of the poetic collection amounted to 50 thousand verses. Nava'i used 16 of the 21 poetic styles known in the literary styles of the Islamic East to write his poems.

Nava'i collected his poems written in Persian in collections he called "Diwani Vani", desiring to equal Persian poets. From reading the collection of poems that he wrote in the ghazal style in "Dewani Vani", which number up to 3150 pieces of poetry, it can be confirmed that Nava'i enjoyed an important position, even in terms of the number of his poetic verses. In addition, he collected his poems written in Persian in two poetic diwans, which he called "Setta Darwryei" and "Fusuli arba'a" (The Four Seasons)

With his poems, Ali-Shir Nava'i contributed to raising the level of Uzbek literature (shaghtai) to a higher level. His emotional poems included a variety of themes and styles that are much superior to the Uzbek literature written before him. And in his sentimental poems, like his poems, he expressed the importance of mystical matters in life and faith. And the first religious poems published by him were: "Roubaay" and "Munojot - Mounagaat."

In addition, Nava'i wrote books on historical topics, including *Tarixi muluki Ajam* "the history of the Kings of Ajam" and "the history of the prophets and sages" He collected it in his literary treatise *Divan "manshaat"* In the style of memoirs, he wrote: a description of the life of Abdul Rahman Jamei "the five chosen ones" (1494), "the case of said Hassan Ardashir", and "the case of Mahmoud Pahlavan" The author of *Mahbub ul-Qulub* "beloved of hearts" (1500) was the last work written by Nava'i, in which he presented his latest social and political views⁽¹⁾

Alisher Navoi's creativity is still of interest all over the world, this is evidenced by the works of the great poet translated into English, French, German and many other languages. A deep philosophy of his work, rich in metaphor, a variety of poetic images attract lovers of literature. In other words, the secret of the eternal fame of Navoi's works lies in their high artistic level.

His disciples:

The influence of Nava'i's style extended from the borders of China in the east, to the far west of the Ottoman Empire, and one of the most prominent who was influenced by Baber Shah, the grandson of Prince Timur, and the founder of the Mughal Empire in India, where his influence appears clearly in his book "*Baber Namah*", which is considered the first biography of a Muslim ruler, and the writer delves into various kinds of life fields, from nature, society, politics and economics,

Among the most prominent of those who were influenced by her in the eighteenth century was "Sufi Allah Yar", and among the most important was what was written "the thabaat Al agezeen", and the poet Mashrab, who was born in andjan in the middle of the seventeenth century, and in the nineteen century Mullah Musa sermi from East Turkestan, who authored the book "*The History of Umniah*" in which he wrote the history of East Turkestan from Nuh (PBUH) to the time of its last rulers in his ERA was Yakub Bey, and at the beginning of the twentieth century he was influenced by Abdul Rauf Fitrat, Haji Moin, Hamza hakimzada Niazi, Mahmud Khoja.

His death:

Ali Sher Nava'i died on the third of January in 1501, in the city of Herat at the age of sixty years, and although more than five hundred years have passed since his death, Nava'i is still alive in the hearts of poets and writers, as well as the Uyghur people, where they read his poems at wedding ceremonies, comedy and others.

Zahreddin Babur wrote in his time about Shir Nava'i: Ali Shir Nava'i had no equal, and he wrote poems in Turkish to such a degree that no one could write as much or as well as him.

The historian Mohammad Mirza Haidar, who lived half a century after the death of Sher Nava'i, wrote in his book "*history of Rashidi*": there was no one who wrote more poetry and no better in Turkish than him, as "Nava'i" was a specialist in this field, and his Turkish poems are no less famous than the poems of the Persian poet Abdul Rahman Jami.

The poet is a high peak in the literature and poetry of the Turkic peoples after Yusuf khasib, a philosopher who conquered the kingdom of poetry as mentioned by Sultan Huseyn bayqara. Its effects have spread terribly in almost all Uyghur cities, copied, investigated and commented. For example, his book (*Jahar Darwish*) was copied in full two months after the death of Ali Sher Nava'i in the Koga school.

More than one of the copies of Ali Sher-Nava'i's compositions used the surname Kashgari. The collection of Nava'i books (*Kuliyat*) was copied in 1824 by a Kashgari scholar. In the last century, only 700 manuscripts of Nava'i's works were discovered in the city of Yarkand. What is preserved in other cities is not limited. There are only 21 manuscript copies of his valuable book (*khusma*) in the Kashgar Museum. The 12 Uyghur manuscripts have selected in 39 of their texts texts of poetry and prose fiction... And the Uyghur people call the poet Nava'i Professor, Sheikh and Maulana. This indicates that Nava'i's compositions are better known to the Uyghurs than to other Turkic peoples

⁽¹⁾ Tawney, C. H. (1924). *The Ocean of Story*, volume 1. p. 118-n1.

This was felt by literary people and poets from other countries, such as the Kazakh poet zhugan, likhanov, the Russian scientist S. V. Malofmo, who visited the Uyghur homeland in the middle of the last century and came to the conclusion that the Uyghurs consider the poet Nava'i a very talented and respected poet, and they read his poems at wedding ceremonies, comedy (play) and others first-hand

Conclusion, even 500 years after the death of Nava'i, Nava'i is still alive in the hearts of Uyghur poets and writers

His status among the Soviets:

In December 1941, the entire Soviet Union celebrated Nava'i's five-hundredth anniversary⁽¹⁾. In Nazi-blockaded Leningrad, Armenian orientalist Joseph Orbeli led a festival dedicated to Nava'i. Nikolai Lebedev, a young specialist in Eastern literature who suffered from acute dystrophy and could no longer walk, devoted his life's last moments to reading Nava'i's poem Seven Travelers⁽²⁾

His status among the Uzbek:

Uzbekistan paid special attention to the world literature Nava'i .in the first year of independence in 1991, President Islam Karimov dedicated that year to be the year of Ali Sher Nava'i, where detailed studies were made about him, and his complete poetic works were published in twenty volumes on a large scale, and a majestic monument was built in the middle of a vast park known by his name. in year 2016, on the occasion of the 575th anniversary of the birth of Nava'i, a grand celebration was held in the presence of the president of the Republic in Nava'i Park in the center of the capital Tashkent, as well as many international conferences, dedicated to for his works.

On October 19, 2020, president of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev decided to dedicate February 5 of each year to celebrate the anniversary of Prince Ali Sher-Nava'i, and the administration of Tashkent University Department of Oriental Studies decided to organize that conference under the title "Alisher Nava'i's view from the point of view of the orientologists of the world", on February 5 and 6

In 2021, an international spiritual event dedicated to the 580th anniversary of Ali-Shir Nava'i was held at the House of Friendship in Nur-Sultan, Kazakhstan⁽³⁾

Uzbekistan paid special attention to the detailed study of the poet and the publication of his works.

Many places and institutions in Uzbekistan and other Central Asian countries are named after Alisher Navai⁽⁴⁾. Navoi district, the city of Navoi, the National Library of Uzbekistan⁽⁵⁾ named after Alisher Navoi, the Alisher Navoi opera and Ballet Theater, the Alisher Navoi station of the Tashkent Metro, the Navoi International Airport – all named after him.

Many of Navai's Ghazals are performed in twelve maqams, notably in the intro known as Muqaddima.

⁽⁶⁾ She also appears in popular Uzbek folk songs and in the works of many Uzbek singers, such as Shirali Gu raev. The works of Alisher Navai were also staged in the form of plays by Uzbek playwrights⁽⁷⁾.

⁽¹⁾ Grigol Ubiria (2015). Soviet Nation-Building in Central Asia: The Making of the Kazakh and Uzbek Nations. Routledge. p.232. ISBN 9781317504351.)

⁽²⁾ Harrison Salisbury (2003). The 900 Days: The Siege Of Leningrad. Da Capo Press. p. 430. ISBN 9780786730247

⁽³⁾ February 2021, Zhanna Shayakhmetova in Central Asia on 23 (23 February 2021). "Kazakh Capital Hosts a Poetry Event to Commemorate 580th Anniversary of Poet Alisher Navoi". The Astana Times. Retrieved 14 December 2021.{{cite web}}: CS1 maint: numeric names: authors list (link)

⁽⁴⁾ Allworth, Edward A. (1990). The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History. Hoover Institution Press. pp. 229–230. ISBN 978-0-8179-8732-9.

⁽⁵⁾ "About the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoiy". the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoiy. Archived from the original on 3 February 2013. Retrieved 14 March 2013.

⁽⁶⁾ Nathan Light. Intimate Heritage: Creating Uyghur Muqam Song in Xinjiang. Berlin. Lit Verlag, 2008.

⁽⁷⁾ Subtelny 1993, p. 92.

References:

Sources:

1. Subtelny, Maria Eva (1993). "Mīr 'Alī Shīr Nawā'ī". In C. E. Bosworth; E. Van Donzel; W. P. Heinrichs; Ch. Pellat (eds.). *The Encyclopedia of Islam*. Vol. VII. Leiden—New York: E. J. Brill.
2. Subtelny, Maria Eva (2011). "'Alī Shīr Nawā'ī". In Fleet, Kate; Krämer, Gudrun; Matringe, Denis; Nawas, John; Rowson, Everett (eds.). *Encyclopaedia of Islam* (3rd ed.). Brill Online. ISSN 1873-9830.
3. Valitova, A. A. (1974). "Alisher Navoi". In A. M. Prokhorov (ed.). *Great Soviet Encyclopedia*. Vol. XVII. Moscow: Soviet Encyclopedia.
4. Khwandamir (1979), Gandjei, T. (ed.), *Makarim al-akhlaq*, Leiden.
5. Babur (1905), Beveridge, A. S. (ed.), *The Baburnama*, Tashkent.
6. Semenov, A. A. (1940), *Materiali k bibliograficheskomy ukazatelyu pechatnykh proizvedeniy Alishera Navoi i literatury o nem*. (Materials for a Bibliography of the Published Works of Alī Shīr Navā'ī and the Secondary Literature on Him), Tashkent.
7. Levend, Agâh Sirri (1965–1968), *Ali Şîr Nevaî*, Ankara.
8. Aybek, M. T., ed. (1948), *Velikiy uzbekskiy poet. Sbornik statey* (The Great Uzbek Poet), Tashkent.
9. Erkinov, A. (1998), "The Perception of Works by Classical Authors in the 18th and 19th centuries Central Asia: The Example of the Xamsa of Ali Shir Nawa'ī", in Kemper, Michael; Frank, Allen (eds.), *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, vol. 2, Berlin, pp. 513–526.
10. Nemati Limai, Amir (2015), *Analysis of the Political Life of Amir Alishir Navai and Exploring His Cultural, Scientific, Social and Economic Works*, Tehran & Mashhad: MFA (Cire)& Ferdowsi University.
11. S. LEVEND, *Ali Shir Navai* (Ankara 1965)
12. J. ECKMANN, *Die Tschaghataische Literatur* (Wiesbaden 1964).
13. BOMBACI, *Ali Shir Navai- la letteratura turca* (Milano 1969).

Arabic Sources:

14. Nava'i (Ali Shir-) - Navoi (Alisher-) - Nabil El haffar
15. Dean of Turkish literature Uyghur writer Ali Shir noai (1441- 1501) - Dr.Abdulrahman Jamal Al-Kashgari
16. "Dean of Uzbek literature Alisher nowai" the Egyptian electronic page "pens and books" published on 20/2/2016 an article by Ahmed Abdo Tarabek
17. The mystic philosopher Ali Shir Nawai - Mahmoud Saad Diab
18. Who is Ali Sher Nawai- A study by A.Dr. Mohammed al-Bukhari
19. Ali Sher nawaei Written by: A.Dr. Mohammed al-Bukhari Research written by him in Tashkent: on Thursday 5/9/2013

External links:

20. A website about Alisher Nava'i
21. Alisher Nava'i on UzLib on-line library
22. Copy of Muhakamat al-Lughatain at Harvard
23. Mahbub ul-Qulub in Chaghatay
24. "Chaucer of the Turks" by Barry Hoberman
25. "Alisher Navoiy haqida" by Tafakkur
26. You can read the "selections of Ali Sher Nawai's systems". Published on 12/2/2015 at the link:
27. <http://bukharimailru.blogspot.com/2015/02/blog-post.html>

ROJA AL -SONIY IJODIDA AYOLLAR MAVZUSI

YULDASHEVA XILOLA

Dotsent, f.f.n. v.b., TDSHU

Annotatsiya: Maqola saudiyalik yozuvchi ayol Roja Al-Soniyning ijodida ayollar mavzusiga bag'ishlanadi. Uning asarlarida ayollarning jamiyatdagi mavqei, ularning shaxsiy va ijtimoiy hayotidagi muammolar, shuningdek, ayollarning o'z-o'zini anglashi va o'zligini topishi kabi mavzular ko'tarilgan asarlar tahlil qilingan. Roja Al-Soniy o'z asarlarida ayollarning turli qatlamlaridan va turli yosh guruhlaridan bo'lgan personajlari orqali, ularning ichki dunyosini, orzu-umidlarini, muammo va qiyinchiliklarini qanday tasvirlagani, ayollarning o'z hayotlari ustida hokimlikni qo'lga olish jarayonlarini, jamiyatdagi gender stereotiplariga qarshi kurashishlarini va o'zlikni ifoda etish yo'llarini yoritadi. Shuningdek, maqolada Roja Al-Soniyning ijodi ayollarning o'ziga xosligini, kuch va zaifliklarini aks ettiruvchi, ularning jamiyatdagi o'rini qayta ko'rib chiqishga undovchi asarlari tahlil qilingan.

Tayanch so'z va iboralar: Saudiya adabiyotida identitlik, ayol yozuvchilar, Er-Riyod qizlari, tenglik.

Аннотация: Статья посвящена теме женщин в творчестве саудовской писательницы Ражи Аль Сани. В её работах анализируются такие темы, как положение женщин в обществе, проблемы их личной и социальной жизни, а также самосознание и обретение женщинами идентичности. В статье рассматривается, как Ража Аль Сани через своих персонажей из разных слоёв общества и разных возрастных групп изображает их внутренний мир, мечты, проблемы и трудности, проливает свет на процессы, с помощью которых женщины берут контроль над своей жизнью, как они борются с гендерными стереотипами в обществе и выражают свою идентичность. Также в статье анализируется творчество Ражи Аль Сани, которое отражает самобытность, силу и уязвимость женщин, побуждая их пересмотреть своё место в обществе.

Ключевые слова и выражения: Идентичность в саудовской литературе, женщины-писатели, девушки Эр-Рияда, равенство.

Annotation: The article is devoted to the theme of women in the works of Saudi writer Raja Al Sani. Her works explore topics such as the status of women in society, the issues surrounding their personal and social lives, as well as self-awareness and the acquisition of identity by women. The article examines how Raja Al Sani, through her characters from different social classes and age groups, portrays their inner world, dreams, struggles, and challenges, shedding light on the processes through which women take control over their lives, how they combat gender stereotypes in society, and how they express their identity. The article also analyzes Raja Al Sani's work, which reflects the individuality, strength, and vulnerability of women, encouraging them to reassess their place in society.

Key words and phrases: Identity in Saudi literature, women writers, Riyadh girls, equality.

Har bir madaniyatda ayolga erkakdan pastroqda turadigan va unga batamom qaram bo'lgan shaxs sifatida qaralgan. Hamma jamiyatda ayolga ma'lum bir vazifalar — bola tug'ish va uy ishlarini bajarish vazifalari — topshirilgan. Erkak, o'z navbatida, oilani moddiy jihatdan ta'minlashi kerak bo'lgan va yagona boquvchi hisoblangan. Ammo asta-sekin demokratik davlatlar paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan ayollarning mavqei keskin o'zgarib, jamiyat hayotida muhimroq vazifalarni bajara boshlagan. Bundan tashqari, ayollar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan feministik harakatlar va boshqa jamoat tashkilotlarining paydo bo'lishi davlatlarni o'z siyosatini qayta ko'rib chiqishga va ularni himoya qilish masalasi bilan shug'ullanishga majbur qildi. Afsuski, erkak va ayollarning mavqeini tenglashtirish jarayoni keng tus olmadi, balki bunga kamchilik davlatlarda erishildi. Xotin-qizlarga nisbatan nazoratsiz zo'ravonlik, ularning iqtisodiy va siyosiy huquqlarini cheklash va boshqa salbiy holatlar hali ham mavjud. Natijada hozirgi jamiyatda ayollarning mavqei va roli muammosi global tus oldi. Sharqda, qolaversa boshqa joylarda ham ayollarga bo'lgan bunday munosabat ko'p asrlik an'ana va urf-odatlar bilan

mustahkamlangan. U xalq ogʻzaki ijodida, maqol va matallarda, turli obrazli iboralarda oʻz aksini topgan. Ayni vatqda, ayollar haqida koʻp gapirilgani ularning jamiyatdagi roli ulkanligidan dalolat beradi.

Aytish joizki, arablar ayollarning jamiyatdagi roli va oʻrniga katta eʼtibor berganlar. Bu mavzu tarixiy tajriba, anʼana va urf-odatlar, diniy qarashlarda oʻz aksini topgan. Agar ular arablar va umuman musulmonlar hayoti va ongining hamda mentalitetining asosida yotmaganida, shuningdek, axloqiy qarashlar majmui sifatida qabul qilinmaganida va jamiyat aʼzolarida tarbiyalanmaganida, bunday gʻoyalar asrlar davomida oʻzgarmay kelishi dargumon edi. Zero, arab yozuvchilarining asarlaridagi oddiy ayollar obrazlarida milliy identiklik, anʼana va urf-odatlar aks etgan boʻlib, ularning kundalik ongdagi oʻrni va rolini ifodalaydi. Odatda arab adabiyotida patriarxal model hukmronlik qilgan, yozuvchi ayollar esa juda kam uchragan. Ammo XX asrda feministik mavzularni koʻtargan ayol mualliflar paydo boʻldi. Masalan: misrlik Naval as-Saadaviy (“Nol nuqta yonidagi ayol”, “Qaynash nuqtasidagi ayol” romanlarida), Gʻada al-Sammon (“Men Shahrizodani oʻldirdim” (1982), “Bayrut kechalari” (2003), “Men senga bir voqeani aytib beraman” (1992) romanlarida), jazoirlik Assiya Jabbor (“Bezovta quchoq” va boshqa romanlarda) ayol goʻzalligi va oʻziga xosligi haqida, ayollarga nisbatan qoʻllanayotgan zulm haqida yozganlar.

Saudiyalik yozuvchi ayol Roja Al-Saniy 2010-yilda chop etilgan “Ar-Riyod qizlari” romanida ayollarning ahvolini keskin tanqid qilingani uchun janjalga sabab boʻldi. Unda ayollarga oid dolzarb mavzu — “sharqona” feminizm masalasiga toʻxtalib oʻtilgan. Muallif ayollarning erkaklar bilan teng huquqli emasligi, jamiyatda mavqei pastligi, oʻz imkoniyatlarini roʻyobga chiqara olmasligi, erkaklarga moliyaviy jihatdan qaramligi kabi muammolarni ochiq-oshkora koʻtardi. Adiba 50 ta elektron xatda toʻrt nafar dugonasining koʻrgan-kechirganlarini oddiy va tushunarli tilda tasvirlaydi. Ushbu oddiy syujetlarda hozirgi musulmon jamiyatlarining hayoti va urf-odatlari aks ettirilgan, sharq identikligi va arab oilalarining turmush qonunlari fosh qilingan. Romanda Saudiya Arabistoni ayollarining ahvoli masalasi dadil koʻtarilgani sababli katta shov-shuv va tanqidlarga sabab boʻldi. Syujet markaziga Saudiya jamiyatining qatʼiy patriarxal asoslari doirasida shaxsiy baxti va erkini topishga harakat qilayotgan Ar-riyodlik toʻrt qizning kechmishlari qoʻyilgan. Muallif qizlarning majburlab turmushga berilishi, ayollarning avtomobil haydashi taqiqlangani, paranji kiyishning majburiyligi, gender tengsizligi va zoʻravonlik masalalarini keskin koʻtargan.

Roman qahramonlari Hamro al-Kasmanjiy, Lamis Jiddaviy, Mishel al-Abdulrahmon hamda Sadim al-Xoraimli oʻqimishli qizlar boʻlib, dunyoni zabt etishga intiladilar. Ar-Riyoddagi oʻrta maktabda birgalikda oʻqigan bu qizlar oʻqishni tugatgach hayotda turli yoʻllarni tanlashadi. Hamroni erga berishadi, Lamis tibbiyot kollejiga oʻqishga kiradi, Mishel jurnalistikani oʻrganadi, Sadim menejer boʻlishni xohlaydi. Bu qizlardagi umumiy jihat ularning yoshi, dugona ekanliklari va baxtli boʻlishni istashlaridir, qolgan barcha jihatlari bilan ular bir-birlaridan mutlaqo farq qilishadi. Qahramonlarning oʻziga xos jihatlari taʼkidlash uchun muallif ularga atayin jarangdor familiya va ismlar beradi. Hozirjavob Lamis “moslashuvchan”, nozik hijoziy shevaga ega boʻlib, mamlakatning gʻarbiy darvozasi boʻlgan va koʻplab xorijliklar yashaydigan Jidda port shahridan kelgan. Uning ajdodlari Misrda yashagan. “Oy yuzli” Hamroning ajdodlari Nej viloyatidagi al-Qosim shaharchasidan kelishgan. “Tumanli” Sadimning ota-onasi Ar-Riyod yaqinidagi qoʻrgʻondan. Mishel Abdulrahmonning oilasi esa har qanday islom davlatidan boʻlishi mumkin. Shuning uchun, nasli nomaʼlum Mishel va “zodagon” Faysal al-Batranning nikohi oldindan muvaffaqiyatsizlikka mahkum edi. Hamroning “qaysar” Rashid at-Tanbal bilan oilaviy hayoti esa eri xotining rejalashtirilmagan homiladorligidan xabar topgach ajrashish bilan yakunlandi. Sadimning “molparast” Valida ash-Shariy bilan unashtirilishi yaxshilik bilan tugashi mumkin emasdi. Shunday qilib, muallif Saudiya Arabistoni Podshohligida insonga kelib

chiqishiga qarab baho berilishini ta'kidlaydi. "Saudiya Arabistonining jamiyati mevali kokteylga o'xshaydi — katta zarurat bo'lmasa, turli sinflar vakillari bir-birlari bilan aloqa qilishmaydi"¹.

Roman konservativ doiralarning qattiq tanqidiga sabab bo'ldi, ular muallifni Saudiya Arabistoniga tuhmat qilishda va g'arb qadriyatlarini targ'ib qilishda aybladilar. Biroq, liberallashtirish tarafdorlari orasida kitob himoyachilari ham bor edi.

2005-yilda Raja Al-Saniy o'zining "Ar-Riyod qizlari" romanini o'z vatanida nashr ettirishga urinib ko'rdi, biroq uddalay olmadi. Saudiya senzurasini arab ayolining tanlov erkinligi haqidagi kitobning paydo bo'lishini salbiy qarshi oldi. Ana shunda muallif o'z romanining boblarini Yahoo portalida chiqara boshladi, bu ish muvaffaqiyatga olib keldi va kitob liberal Livanda, so'ngra Yevropa va Amerikada nashr etildi. 2009-yilda esa roman Dublin adabiy mukofoti (Dublin Literary Award)ga nomzod bo'ldi.

Roja Al-Saniy romandagi to'rt qahramon orqali bugungi saudiyalik ayollar duch kelayotgan ko'plab hayotiy muammolarni ko'tarishga muvaffaq bo'ldi va bu muammolarni har tomonlama yoritishga harakat qildi. Ta'kidlash lozimki, arab-musulmon milliy identikligiga xos ota-onasining tanlovi bo'yicha nikohlanish, ish yoki oila, hayot yo'lini, turmush o'rtog'ini, kiyim-kechagini, yurish-turishini tanlash kabi muammolarga faqat Yaqin Sharq aholisi emas, balki butun dunyodagi aksariyat musulima ayollar ham duch kelmoqda. Roman qahramonlari bo'lgan qizlar ko'p sinovlarni, umidsizliklarni va yo'qotishlarni boshidan kechirib, faqat sevgi asosiga qurilgan nikoh baxtli bo'lishi mumkin, ayol o'z kasbini, bo'lajak erini, nima kiyishni va o'zini qanday tutishni tanlash huquqiga ega, degan xulosaga kelishadi. Ya'ni Yevropa va Amerikaning feministik shiorlari Saudiya Arabistoniga ham yetib bordi.

Roja Al-Saniy bilan bir qatorda uning vatandoshi Xani Naqshabandiy ham o'zining "Arab ayolining iqrori" romanida saudiyalik ayollarning ojiz ahvolini tasvirlab, saudiyalik erkaklarning nojoiz xatti-harakatlarini fosh qilgan. "Dubayda o'tgan bir tun" nomli boshqa bir romanida esa yozuvchi o'z uyini jasorat bilan tark etgan, chet elda ishlashni tanlagan va baxtini o'sha yerda topgan yosh arab ayolining o'sish bosqichlarini tasvirlagan.

Roja Al-Saniy Xani Naqshabandiyga ergashib, roman sahifalarida o'zgarishlardan qo'rqadigan o'ta rasmiyatchi arab jamiyatining manzarasini chizadi. Saudiya maqolida shunday deyilgan: "Arab qizining chodiri va qabridan boshqa narsasi yo'q"². Sharq erkagining hokimiyati esa cheksiz. U uylanish yoki ajralish, bir yoki bir nechta ayolni xotinlikka olish, qatl etish yoki kechirish huquqiga ega. Shunday qilib, ayolning shaxsiyati yo'qolib bormoqda. Mishel mardona tarzda shunday deydi: Saudiya jamiyatining tuzilishi "ikkiyuzlamachilik va ziddiyatlarga to'la; oxirgi chora — yo mavjud qoidalarga bo'ysunib, taqdirga tan berish, yoki chet mamlakatga ko'chib ketib, erkin yashash"³.

Biroq, Roja Al-Saniy romanining qahramonlari bu holatga chidashni xohlamaydilar. Ular sharq ayollarining dadil orzularini ifoda etib, quyidagilarga intiladilar:

- chodir, niqob va hijobni yechish, yuzlarini ochish;
- mashina haydash imkoniga ega bo'lish;
- mehnat qilish, ish haqi olish hamda o'zi va oilasini boqish huquqiga ega bo'lish;
- otasi yoki erining maxsus ruxsatisiz sayohat qilish imkoniga ega bo'lish.

Arab ayollari bunday dadil g'oyalarini qizlar davralarida bildirish bilan cheklanmay, ularni hayotga joriy etadilar. Shunday qilib, muallif roman sahifalari orqali Saudiya jamiyatini isloh qilishdek qiyin vazifani zimmasiga oladi. Yozuvchi o'z romanida saudiyalik ayollarning otalari tomonidan e'tiborsiz qolishi, akalari tomonidan tahqirlanishi, erlari tomonidan haqoratlanishi kabi muammolarni ko'rsatib

¹ رجاء الصانع، بنات الرياض، دار الساقى في بيروت 2021م، ص 50
² الغزالي محمد «حقيقة القومية العربية وأسطورة البعث العربي». القاهرة: دار نهضة مصر للطباعة والنشر والتوزيع. 1998م. ص 31.
³ رجاء الصانع، بنات الرياض، دار الساقى في بيروت 2021م، ص 33.

o'tgan. Ajralish esa — zaif jins vakillari uchun moddiy va ma'naviy jarohat. Saudiya Arabistonida hamon jamoat joylarida (maktablar, muzeylar, masjidlarda) jinslarni ajratish amal qiladi. Misol uchun, qizlarga faqat ayol o'qituvchilar dars berishi mumkin. Roman qahramoni Mishel eng erkin dugonasining so'zlari orqali saudiyalik erkaklarga o'z hukmini shunday e'lon qiladi: "Ular g'ayratsiz va zaif. Ular eskirgan urf-odat va qadimiy an'analarning quli... Ular oilalar qo'lidagi malay"¹.

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, Saudiya jamiyatining ilg'or qismi bir joyda qotib qolmagan. Roja Al-Saniy o'z qahramonlari timsolida Saudiya Arabistonining ayollari — taqdirga tan berish tamg'asi bosilgan "qora libosdagi ayollar", degan qolipni buzadi. Kitobning muqaddimasida muallif kitobxonlarga maslahat beradi: birinchidan, o'z tanlovingizni o'zingiz qiling; ikkinchidan, qo'rquvlaringizni yenging va o'tmish sharpalarini bartaraf eting, uchinchidan, erkinlikdan qo'rqmang va kelajak taqdiringizga dadil yuzlaning².

O'z yurtida qoralanishini bilsa-da, har holda hamyurtlarining diliga kirib borishga uringan yosh adibaning jasorati insonni hayratga soladi. Roja Al-Saniyning kitobi an'anaga qarshi chiqdi. "Ar-Riyod qizlari" romanining muallifi kitob sahifalarida Saudiya jamiyati haqidagi afsonalarni tarqatib yubordi, Arab Sharqidan maxfiylik pardasini olib tashladi, arablar qattiq sir tutadigan oila binosining eshiklarini sal ochdi. Muallif to'rt nafar yosh juvon taqdiri misolida Saudiya jamiyatini milliy identifikatsiyasini va bu jamiyat modernizatsiya qilinishi zarurligini ko'rsatib berdi. Al-Saniyning aytishicha, Saudiya jamiyati dunyoga ochilishi, patriarxal qarashlar soyasidan chiqib, taraqqiyotga yuz tutishi kerak.

So'nggi yillarda Saudiya Arabistoni Podshohligining hukumati mamlakatni modernizatsiya qilish uchun nafaqat infratuzilmani g'arb namunasi bo'yicha yangilash, balki fuqarolarni liberallashtirishni ham o'z ichiga olgan ulkan loyihani amalga oshirmoqda. Qirollik taxti vorisi valiahd shahzoda Muhammad ibn Salmon al-Saud o'z hamfikrlari jamoasi bilan birgalikda murosasizlikdan xoli bag'rikeng islom diniga qaytishga chaqiruvchi "Vision 2030" (Nigoh 2030) nomli dasturini ishlab chiqdi. Shubhasiz, Raja Al-Saniy o'zining shov-shuvli kitobi bilan jamoatchilik noroziligiga sabab bo'lib, hukumatni ushbu loyihani amalga oshirishga undagan. G'arb kitobxonlari nafaqat internetdan foydalanadigan va chet tillarida so'zlashadigan, balki Yevropa va Amerika davlatlari bilan qo'shma loyihalar yaratayotgan yangi avlod arab ayollarining hayoti haqida qiziq ma'lumotlar olmoqda. Zero, Roja Al-Saniyning romani tufayli Sharq va G'arb madaniyatlari o'rtasidagi muloqot davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мухаммад Кутб. Ислам ва-ал-маръа. Шабухат хавла-л-ислам. Қоҳира, 1954. —103-104-б.
2. Шарқ халқлари адабиёти тарихи 2. Араб адабиёти. Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2016 йил. 308 бет.
3. رجاء الصانع، بنات الرياض، دار الساقى في بيروت 2021م، 3 ص.
4. الغزالي محمد «حقيقة القومية العربية وأسطورة البعث العربي». القاهرة: دار نهضة مصر للطباعة والنشر والتوزيع. 1998م. 31 ص.

¹ رجاء الصانع، بنات الرياض، دار الساقى في بيروت 2021م، 12 ص.

² رجاء الصانع، بنات الرياض، دار الساقى في بيروت 2021م، 3 ص.

MAXDUM VOSILIY FONDI VA UNDAGI “XAMSA”NING QO‘LYOZMA NUSXASI

MAHMUD HASANIY

Tarix fanlari doktori, O‘zR FA Sharqshunoslik institutining yetakchi ilmiy xodimi

Qisqacha bayoni: Maqolada Andijdon viloyati Marhamat tumanidagi Maxdum Vosiliy fondida saqlanayotgan Alisher Navoiyning “Xamsa”si haqida ma’lumot beriladi. Mazkur nusxa Buxoro xoni Amir Haydar davrida Ohugir nomli tumanda ko‘chirilgan. Qo‘lyozma xattotlik san’ati bilan ko‘chirilgan bo‘lib unda Navqimmatigaoiyning “Tarixi muluki ajam” nomli risolasi ham mavjud. “Xamsa”ning bu nusxasi ham Navoiy “Xamsa”sining nusxalari va kitobat tarixini o‘rganishda o‘z o‘rniga ega.

Tayanch so‘z va iboralar: Marhamat, Vosiliy fondi, “Xamsa”, Amir Haydar, kotiblar, xattotlik, Ohugir tumani.

Mulla Hasanjon Maxdum ibn Mulla Muhammad Ibrohim (Maxdum Vosiliy, 1898-1979) 1920 yildan 1926 yilgacha Buxorodagi Mirarab madrasasida tahsil olgan. So‘ng o‘z vatani Marhamatga qaytib ijodiy faoliyat olib borgan. Turli tazyiqlar ostida yashashiga qaramay, o‘zidan turli sohaga oid 44 ta asar yozib qoldirgan. Hozirda u haqda ikkita magistrlik dissertatsiyasi yoqlangan. G‘azallar devoni nashr etilgan. U yashagan hovlida Ma’naviy Meros Markazi ishlab turibdi. Markazda mingga yaqin arab, fors va turkiy tillardagi asarlar saqlanmoqda. Vosiliy ayni paytda valiyulloh edi, uning karomatlari haqida kitob nashr qilingan.

Vosiliy nomidagi Markazda 41-ashyo raqami ostida Alisher Navoiyning Buxoro amiri Amir Haydarning (hukmdorlik yillari 1800-1826-yillar) davrida ko‘chirilgan “Xamsa” asari nusxasi saqlanmoqda. Bu “Xamsa” dastlab Toshkent viloyatining Oqqo‘rg‘on tumanida yashovchi bir kishining qo‘lida otasi tomonidan avaylab saqlangan, keyinchalik uni Markazga tuhfa qilgan. Xattotlik uslubi bilan ko‘chirilgan bu nusxananing avvalida Navoiyning “Tarixi muluki ajam” asari ham ilova qilingan.

Qo‘lyozmadagi sarlavhalar qizil siyohda, matni esa qora tushda ko‘chirilgan. “Xamsa”ning o‘lchovi 36/23 sm.dan iborat. 296 varaq (580 bet). Ko‘chirish yili hijriy 1229 (milodiy 1813-y.). Qo‘qon qog‘oziga yozilgan, Muqovasi qalin kartondan. Muqovada kotibning nomi “Amali Abdurrashid Qodiriy” (Abdurrashid Qodiriyning ishi) deb ko‘rsatilgan. Kotibning nomi tagida hijriy 1274 (milodiy 1857) yil sanasini ko‘rish mumkin. Bundan ma’lum bo‘ladki, “Xamsa” qayta muqovalangan.

Mazkur Xamsa ikkita kotibning qo‘li bilan ko‘chirilgan. Odatda katta hajmdagi asarlardan nusxa olishda podsho yoki hokimlar o‘z davridagi kotiblarga taqsim qilib bergan. Kotiblardan biri o‘zini Mulla Qo‘ldosh deb ko‘rsatadi. “Hayrat ul-abror” dostoni Mulla Qo‘ldoshning qo‘li bilan ko‘chirilgan bo‘lib, uning o‘zi bu haqda shunday deydi:

Yozdi avroqg‘a xati beanjom,

Mulla Qo‘ldosh xasta zahroshom.

“Farhod va Shirin” dostoni oxirida “In kitob dar tumani Ohugir ba itmom rasid” (Bu kitob Ohugir tumanida tamomiga yetdi) degan ma’lumot bor. Ammo, kotib o‘z nomini ko‘rsatmagan. Xatiga

qaraganda, bu dostonni ham Mulla Qo'ldosh ko'chirganga o'xshaydi. Shundan so'ng kotib Navoiyning 10 ta g'azali va bitta muxammasini ilova qilgan.

“Layli va Majnun” dostoni Mirzo Sayyid Ma'sum tomonidan ko'chirilgan bo'lib, buni quyidagi baytdan bilish mumkin:

Yozdi avroqg'a xati beanjom,
Mirzo Ma'sum xasta zahroshom.

Kotib bu yerda boshqa biror ma'ulmot keltirmagan. Ammo, “Sab'ai sayyor” dostoni oxirida Mirzo Ma'sum kerakli ma'lumotlarni ilova qilgan. Ma'lum bo'lishicha, kotib yaxshigina shoir bo'lgan. Navoiyning fazilatlari va Xamsa haqida 60 misradan iborat she'r yozgan. Ko'chirish qaysi davrda yuz berganini quyidagicha bayon qiladi:

Bo'ldi bu nusxai sharif tamom,
Yavmi yakshanba erdi bul itmom.
Sana ming ikki yuz yigirma to'qquz,
Rajab oyining axiyrida bu kunuz.

Bu baytlardan doston 1229 hijriy (milodiy 1813) yili, rajab oyining oxirida, yakshanba kunida kitobat qilingani ma'lum bo'ladi. Kotib o'zi yashagan davr haqida ham ma'lumot keltirib, quyidagicha yozadi:

Asri sulton Amir Haydar shoh,
Erdi ul vaqt bir yo'l ogoh.
Erdi sulton bo adolatu dod,
Kim, Buxor viloyatig'a imod.

Ko'rinib turganidek, “Xamsa” Buxoro amiri Amir Haydar davrida ko'chirilgan ekan. Amir Haydarning hukmdorlik yillari 1800-1826-yillarga to'g'ri keladi. U Amir Shohmurodning (hukmronlik yillari 1785 - 1800) o'g'li bo'lib, uning otasi davrida Buxoro bir muncha tinch va har tomonlama rivojlanish bo'lsa-da, biroq Amir Haydar davrida urushlar va qo'zg'olonlar ko'p bo'lgan. Bu kotibning hayotiga ham ta'sir qilmay qolmagan. Shuning uchun u yozadi:

Qoriyo, agar ko'runsa sahvi qalam,
Afu nishi birla ko'torg'il ham.
Xotirim asru besarishta erdi,
Jigari qon, bag'ri pora erdi.

Oxirgi “Saddi Iskandariy” dostoni oxirida kotibning nomi keltirilmagan, ammo “Xamsa” 1229 (1813) yili ko'chirilgani qayd etilgan.

Yozilganlardan shunday xulosa qilish mumkinki, “Xamsa” Amir Haydar yoki uning saroyi kitobdorlari tomonidan ko'chirtirilgan bo'lib, zamonadagi alg'ov-dalg'ovlar sababli mukammal badiiy ziynatlarga ega bo'lmagan. Har bir dostonning avvalida unvonga joy qoldirilgan bo'lsa-da, biroq naqsh ishlanmay qolgan. Shunday bo'lsa-da, mazkur “Xamsa” o'tmish madaniy hayotini va kitobat san'atini o'rganishda o'z qadru qimmatiga ega.

AJDODLARDAN KELGAN O'GITLAR
 (PAHLAVIY TILIDAGI O'GITNOMALAR. RUS TILIDAN TARJIMA)

TO'XLIYEV BOQIJON

Professor, filologiya fanlari doktori, TDSHU

Bundan rosa bir yuz yigirma besh yil oldin (1897-1913yillar) Bombeyda Jomasp Asan tomonidan o'zining xususiy qaramog'ida bo'lgan qo'lyozmalarning bir qismi nashr etiladi. Uning kolofoni¹ (qo'lyozmaning 16-17-sahifalari)da dastlab Denpanax tomonidan yozilgan matnning Rustam Mehrubon, keyinchalik esa (uning chevarasi) Mehrubon Kayxusrav tomonidan ko'chirilgani qayd etilgan. Boshqa bir qo'lyozmada esa ularning ko'chirilgan payti (Yazdigird erasing 324-yili – eramizning 956-yili) ham ko'rsatilgan. Mutaxassislar boshqa ma'lumotlarga tayanib turib bu raqamning 624 (1255) tarzida o'qilishi maqsadga muvofiq ekanligini isbotlashgan².

Ma'lum bo'lishicha kitobga Chaxil degan kishi buyurtma bergan. Shu yerda Chaxilning ajdodlarini yodga olish kunlari sanab ko'rsatilgan. Yakunlovchi kolofon unchalik mukammal bo'lmagan sanskrit tilida yozilgan bo'lib, bu kitobni Mehrubon yozgan. Uni mahalliy forsiylar Erondan Hindistonga maxsus taklif etishadi. Kitob marhum Chaxilning o'g'li Sangan uchun 690-yilda (bunga e'tibor bering) yozilgan. Kitobda qo'lyozmaning dastlab otashparastlik saroylaridagi diniy xodimlar tomonidan amalga oshirilgani ko'rsatib o'tilgan. Bularga tayanib turib kitobning diniy marosim xodimlarining oilaviy mulklari sifatida ajdodlardan avlodlarga o'tib kelgan, deb tasavvur etish mumkin.

Matnlarning barchasi “Xudo nomi bilan” degan so'zlar bilan boshlanadi hamda asosan “sog'-salomatlik bo'lsin” degan tilak bilan tugaydi.

Qo'lyozma sahifalaridagi matnlarning (ularning umumiy soni qirqta) hajmi har xil: ular bir necha gaplardan boshlab bir necha sahifalargacha ko'rinishda saqlanib qolgan. Kolofonlardagi yozuvlarning pahlaviy, sanskrit hamda yangi forsiy tillarda yozilgani uning saqlanish tadrijini ham ko'rsatib turadi.

Qo'lyozmadagi matnlarga alohida-alohida sarlavhalar qo'yilgan emas. Bu ishni noshir amalga oshirgan hamda ularni “Andarzlar” deb nomlagan.

Aslida o'git va pandlarga tayanadigan alohida janrlar jahon adabiyotida, xususan, Sharqda juda qadim tarixga ega. O.M.Chunakovaning ta'kidlashicha, “pandnoma janri Yaqin Sharqda juda qadimdan ma'lum edi. “Donishmandlik adabiyoti” deb nom olgan o'gitlar, pandlar, hikmatli so'zlar va maqollar Misrdan Mesopotamiyagacha bo'lgan hududlarga yoyilgan edi. Bizgacha yetib kelgan ko'plab obidalar bu haqdagi ma'lumotlarni saqlab qolgan”³.

¹ Kolofon (yunoncha. Κολοφώνες, “yakun” yoki “oxirgi qator” ma'nolarini bildiradi) – qo'lyozma kitoblardagi eng oxirgi sahifadagi matn bo'lib, unda mazkur asarning muallifi, yozilish joyi va vaqti singari muhim ma'lumotlar mujassamlashgan bo'ladi. Devoriy tasviriy san'at namunalarini, qadimgi xitoy o'rama asarlaridagi shunday ma'lumotlar ham kolofon deb yuritilgan. Hozirgi kitoblarda bu vazifalarni ularning boshi yoki oxiridagi chiqish ma'lumotlari ado etadi.

² Изведат дороги и пути праведных. Пехлевийские назидательны́х тексты. Введение, транскрипция текстов, перевод, комментарий и глоссарий О.М.Чунаковой. – М. Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991.

³ Ko'rsatilgan kitob, 11-bet.

Ular andarzlar deyilgan va aslida, qadimiy Avestoning o'ziga xos aks-sadolaridir. Endilikda "Avesto"day muhtasham obidaning yaratilganiga 3000-yil bo'ldi. U Markaziy Osiyo xalqlarining mushtarak obidasidir.

"Avesto"da aks etgan ijtimoiy hayot bugun bizning zamondoshlarimizdan vaqt ayirmasiga ko'ra ancha olisda. Bu o'sha davr hodislarining talqin etilishi, tushunilishida o'z kuchini ko'rsatib turadi.

Zero, bugun bizning olamni idrok etishimiz, dunyoqarashimiz, badiiy-ilmiy tafakkurimiz o'ziga xos rivojlanish yo'lini bosib o'tgan. Hodisalar ko'pincha dastlabki nuqtasidan oxirgi manzilga yetganida keskin farqlanib ketishi mumkin. Ammo bosh mohiyat, asosiy hodisa o'zining tub ma'nosini hamisha saqlaydi.

"Avesto" boshidan ko'p sarguzashtlarni kechirdi. Garchi asl "Avesto" qadimgi sanskrit tilida yozilgan bo'lsa ham, turli bosqin va qutqular uning parokanda bo'lishiga olib keldi. Ammo turli tillarga qilingan tarjimalar asarning keyingi avlodlarga nisbatan to'laroq yetib kelishi uchun qo'shimcha omil bo'ldi. Ana shunday omillardan biri sifatida pahlaviy tilidagi andarzlar maydonga chiqqan.

Andarz – o'gitnoma demakdir. "Avesto"dan keyingi davrlarda buyuk obida aqidalarini keng xalq ommasiga targ'ib qilish, tashviq etish, asosiy g'oya va tushunchalarni izohlash zarurati bor edi. Bu yo'nalishda "Avesto" hikmatlaridan foydalanish asosiy o'rin tutgan. Jumladan, andarz-o'gitnomalar ham shu xilda yuzaga kelgan. Ularda faqat diniy aqidalar emas, ko'proq dunyoviy muammolarga e'tibor tortiladi. Masalan, zardushtiylik dini aqidalari targ'ibi uchun shunday hikmatlar keltirilgan:

«Diniy marosimlarga rioya qilish ezgulikdir.

Har ikki olamga shubhalanmay qarash yaxshidir».

Andarzlarda moddiy hayot emas, balki ma'naviy hayotning muhimligi alohida ta'kidlanadi:

Ey o'limga mahkum tana, Ruh haqida o'yla!

Ezgu ishlar qiling! Axir tana emas ruh, moddiy emas, ma'naviy dunyo mangudir.

"Avesto"da bo'lgani kabi pahlaviy yodnomalarida ham onalar, ayollar, qizlar, bolalarga alohida e'tibor berilgan. *"Yaxshi ayol bilan umr o'tkazish – baxt"*, deb ta'kidlanadi unda.

Boshqa bir o'gitnomada esa o'qiymiz:

«Ota-onani ranjitma. Aka-ukalar, qarindosh-urug'lar va yaqinlar bilan ahil bo'l, ular bilan doimiy aloqa o'rnat, ularning ayollariga himoyachi bo'l".

Yana:

"Bu dunyoda uylan va o'z farzandlaringni yarat, ularga jonkuyar bo'l hamda bu yo'lda og'ishma".

Andarzlarda ota-ona ko'nglini ranjitish eng katta gunohlar qatorida sanalgan:

"O'zingiz sharmandayi sharmisor bo'lmasligingiz, ruhingiz gunohkor bo'lib qolmasligi uchun ota-ona va ustozlarni xafa qilishdan qattiq tiyiling".

Yomon ishlardan tiyilishga undovchi omillar orasida oila va urug', obro'si alohida o'rin tutadi:

"O'z oilangiz, urug'ingiz shonu shavkati uchun jirkanch yolg'onchilarga o'xshab yovuz fikr, yovuz so'z va yovuz amallar urug'ini ekmang".

Ota-onasi bo'lgan kishilar baxtli insonlardir. Shuning uchun ham ularning qadriga yetish, ularni boshda tutish kerak. Anosharruvon (Anushirvon) Adribod Mehraspondon o'g'li o'gitlarida bu haqda shunday deyiladi:

"Ota-onangni hurmat qil, ularga nisbatan tovozeli va kamtar bo'l, chunki ota-onasi bo'lgan kishi sherga o'xshaydi: o'rmonda hech kimdan qo'rqmaydi, ota-onasi bo'lmagan kishi esa bevaga

o'xshaydi: undan hamma narsani tortib olishadi, u esa hech narsa qilolmaydi. Istagan kishi uni xo'rlaydi".

Andarzlilar inson mehnatiga, ayniqsa, halol va tadbirkorlik bilan qilinadigan mehnatga, faqat shu mehnat egasigagina emas, butun jamiyatga naf keltiradigan mehnatga alohida urg'u beradi:

Yerga ishlov ber va ekin ek,

Hayvonlarni tegishli tarzda parvarish qil.

Ularda haqiqat, to'g'rilik, rostgo'ylik ulug'lanadi, aksincha, ezgulik, yolg'onchilik qattiq qoralanadi: *El boshchiligi uchun rostgo'y odamni tanla. Hech kimni aldama, toki o'zing ham qattiq aziyat chekmagaysan.*

Halimlik, odob doirasida harakat qilish, nazokatli bo'lish andarzlarning asosiy o'gitlaridir:

"Biror narsani qilish yoki aytish istagi tug'ilsa, nazokat bilan ta'zim qil, chunki ta'zim tufayli bel sinmaydi, nazokatli iltimosdan esa og'iz makruh bo'lmaydi".

Andarzlilar bolog'at yoshini 15 deb ko'rsatadi. "Dastlabki ustozlarning tanlangan o'gitlari" deyilgan andarzda bu borada shunday deyiladi:

"15 yoshga kirgan har bir kishi quyidagilarni bilishi lozim: Mening o'zim kimman? Kimga mansubman? Qayerdan keldim va qayerga qaytaman? Mening bu dunyodagi burchim nimada va u dunyoda meni qanday ajr kutadi? Men ruhiyat olamidani paydo bo'ldimmi yoki shu dunyodanmi? Men Hurmuzga mansubmanmi yoki Axrimanga, xudolargami? Solihlarga yoki osiylarga? Men insonmanmi yoki dev? Dinda nechta yo'l bor? Mening yo'lim qaysi? Menga nima foyda, nima zarar keltiradi? Mening do'stim kim, dushmanim-chi? Bosh sabab bittami yoki ikkitami?"

Kimdan ezgulik chiqadi, kimdan yomonlik, kimdan yorug'lik keladi, kimdan zulmat? Kimdan xushbo'yliklar taraladi, kimdan badbo'yliklar, kimdan adolat yuzaga keladi, kimdan zulm? Kimdan mehr-shafqat yog'iladi, kimdan qahru-g'azab?"

Agar qo'yilayotgan savollar mohiyatiga e'tibor berilsa, 15 yoshli bolaga nisbatan talablar salmog'ining naqadar jiddiy ekanligini his etish mumkin bo'ladi.

Qiyos uchun bir misol keltiraylik. Ayni savollarning bir qismi Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari qahramonlaridan birining tilida ham uchraydi:

Nima u tiriglik, nimadir o'lim?

Qayerdan kelarman, qayonga yo'lim?

Ta'kidlash lozimki, bu savol Oyto'ldining nihoyatda qarigan chog'i – vafoti arafasi bilan bog'liq.

Ota-onalar farzandlar tarbiyasigagina emas, ularning butun xatti-harakatlari uchun ham ma'suldir.

Ota-onalar farzand 15 yoshga kirguniga qadar bu ishlarga va ezguliklarga o'rgatib borishi lozim. Bola bularning ayrimlarini o'zlashtirgach, uning qilgan har bir ezgu ishi va harakati ota va ona ishi va harakati bo'ladi. Agar bularni o'zlashtirmasa va voyaga yetganda gunoh qilsa, bular ota va ona gardaniga yoziladi.

Bugina emas, farzand tarbiyasi bilan tegishli tarzda shug'ullanmagan odam ezgulik doirasiga kira olmaydi:

Munosib turmush o'rtog'ini izlash, farzandlarni tarbiyalash va boshqa majburiyatlarni ado etishga kirishing. Agar shunday bo'lsa, o'liklar tiriladigan paytgacha Yovuz ruh va yomonlik Hurmuz yaratgan narsalardan ajralmaydi.

Anashag Ravon (Anushirvon) Abdurbod Maxrazpandan o'g'lining o'gitlarida bolalarni va umr yo'ldoshini tegishli ma'lumot darajasiga ega bo'lishi oila boshlig'i zimmasidagi vazifalar qatorida sanaladi:

«O'zingni iztirob va og'ir g'am bosmasligi, keyin afsus chekmasliging uchun umr yo'ldoshing va bolalaringni ma'lumotsiz qoldirma.

Ma'lumki, "Avesto"da xalq ogzaki ijodiga xos bo'lgan tasvir usulining qadimiy shakllari ustuvor o'rin tutadi. Mana shulardan biri hodisalarni o'zaro zid qo'yib tasvirlashdir. Ularda yaxshilik va yomonlik, rostgo'ylik va yolg'onchilik, savob va gunoh bir-biriga qarama-qarshi qo'yiladi.

"Har kuni o'z hatti-harakatlaringni baholab bor: bugun men qanday foydali ish qildim, qanday yomon ish qildim, qanday savobu qanday gunoh qildim, ezgu yo'ldan qancha yurdim va noloyiq yo'ldan qancha yurdim, deb o'yla".

Savob va gunohlarning hisobi bo'lsin, zero, kimda gunohidan ko'ra savoblari ko'p bo'lsa, adolatli Srosh (arzlarni tinglash ma'budi) uning qo'lidan tutib jannatga yetaklaydi.

Kimda yaxshi ishlardan ko'ra gunohlari ko'p bo'lsa, Atzarsh dev (yomonlik timsoli) uning qo'lidan ushlab do'zaxga eltadi".

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Qadim tasavvurlar inson hatti-harakatlarini ikkiga ajratadi. Ularning bir qismi ezgulik, boshqasi yomonlik tarzida baholanadi. Jumladan, insonning doim sog'-salomat yurishi, farzandning axloq-odobli bo'lishi, o'z qadr-qimmatini asrash, yaxshi xislatlar mo'lligi singari hodisalar ezgulik deb baholanadi.

Ushbu kitobcha qadim pahlaviy adabiyotidagi andarz-o'gitlarning hozirgi o'zbek tiliga tarjimalaridan iborat. Tarjima rus tili asosida amalga oshirilgan. O'rni-o'rni bilan matndagi ayrim noaniqliklarni bartaraf etish uchun asl matnga ham murojaat etildi.

Ushbu yodgorliklar qadim va muhtasham obida "Avesto" asaridan ilhomlanib bunyodga kelgan. Ulardagi bosh mohiyat ham "Avesto" aqidalarini targ'ib qilishdan iborat.

Ushbu aqida va g'oyalarning katta qismi hozirgi avlod, xususan yoshlarimiz uchun ma'naviy ozuqa bo'ladi, ularning qadimiy obidalar, ular vositasida esa o'tmishda yashab o'tgan buyuk ajdodlarimizning umrguzaronligi, dunyoqarashi, o'y va orzulari haqidagi tasavvurlarini oydinlashtirishga, ulardagi ma'naviy olamning boyishiga ijobiy ta'sir o'tkazadi, deb umid qilamiz.

**Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti ilmiy
jurnallari tomonidan ilmiy maqolalarga qo'yiladigan talablar**

Nashrga original, ilgari nashr qilinmagan maqolalar va jurnal mavzusiga mos keladigan materiallar qabul qilinadi. Maqolada sharqshunoslik bilan bog'liq adabiyotshunoslik, tilshunoslik, falsafa, tarix, iqtisodiyot kabi fan sohalarining dolzarb masalalari va ilmiy yangiliklari yoritilishi lozim. Original maqolaning hajmi (annotatsiya, kalit so'z va so'z birikmalari hamda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati bundan mustasno) 1 interval oraliqda 10–12 bet, matni Microsoft Word, A4 formatida, Times New Roman shriftining 14 kattaligida, kog'ozga chiqarilgan va elektron variantlarda kamida 2 ta taqriz (ichki va tashqi) bilan nashriyotga topshiriladi. Matnning ikki yonidan qoldiriladigan o'lcham – 2 sm, xat boshi (abzas) – 1,25 sm.

Maqolaning tuzilishi quyidagicha tavsifa etiladi:

Maqola va boshqa materiallar sarlavhasi qisqa, mazmunga muvofiq va 12 so'zdan oshmasligi kerak.

Muallifning to'liq ismi quyidagi tartibda qayd etilishi kerak: ismi, otasining ismi, familiyasi, ikki yoki undan ortiq mualliflar bo'lsa, vergul bilan ajratiladi.

Muallif(lar)ning ish joyi quyidagi tartibda taqdim etilishi kerak: bo'lim (kafedra), muassasa (institut), shahar va mamlakat.

Ketidan muallifning telefon raqami, faks raqami, elektron pochta manzili keltirilgan bo'lishi kerak.

Maqolaning sarlavhasi, muallif(lar) haqidagi ma'lumotlar lotin alifbosi (transliteratsiya)da beriladi.

Annotatsiya va kalit so'zlar:

Annotatsiya – ilmiy xarakterdagi maqola hajmidan tashqari berilgan ingliz, rus va o'zbek tillaridagi qisqacha bayon.

Annotatsiyada maqolaning asosiy jihatlarini bayon etishda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- tadqiqotning asosiy ma'lumotlarini qamrab olishi va ishda mavjud bo'lmagan faktlar bo'lmashligi lozim;
- maqolaning tuzilishi Annotatsiyada takrorlanadi: kirish, maqsad va vazifa, usullar, natija/muhokama, xulosa/mulohaza;

- natijalar aniq va lo'nda bo'lib, uzviylikda beriladi;

- Annotatsiyada maqola sarlavhasi takrorlanmaydi, keraksiz izohlar, "kirish jumalari" (muallif maqolada shuni nazarda tutadiki...) bo'lmashligi lozim;

- Annotatsiyada iqtibos keltirilmaydi;

- Annotatsiya matnining hajmi 250–300 so'zdan iborat bo'lishi lozim.

Annotatsiya ostida "Kalit so'z va so'z birikmalari" (8–10 ta) yozuvi joylashtiriladi. **Kalit so'zlar** maqolaning asosiy mazmunini ifodalab, asosan, sohaga doir muhim tushunchalardan tashkil topgan bo'lishi lozim.

Kirish: Maqolada tadqiqotning maqsadi va maqola yozilish vaqtida ilmiy muammoning holati aks etishi kerak.

Maqsad va vazifa:

Maqolaning mazmun-mohiyati maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda tizimli ravishda ochib beriladi.

Usullar: Tadqiqot usullari batafsil tavsiflangan bo'lishi lozim.

Natijalar va mulohaza:

Natijalar va mulohazalar kengaytirilgan shaklda taqdim etilishi kerak (jadvallar va tasvirlar yordamida), shuningdek, ilgari nashr etilgan natijalarning qiyosiy tahlili va talqini beriladi.

Xulosa: Kirish qismida qo'yilgan savollarga javoblar, xulosalar aniq ko'rsatilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlarning berilish tartibi:

Adabiyotlar ro'yxati lotin alifbosiga transliteratsiya qilinadi. Ro'yxatga kiritilgan adabiyotlar so'nggi 25 yil ichida nashr qilingan bo'lib, ularning soni 30 tadan oshmasligi kerak.

Sahifa tagida beriladigan snoskalarda jurnal maqolalarining berilishi:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomicheskaya optimizatsiya dizaina gidrorazryva plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry, 2008, no.11, pp. 54-57.

Elektron jurnalidagi maqolalarning berilishi:

Kontorovich A.E., Korzhubaev A.G., Eder L.V. [Forecast of global energy supply: Techniques, quantitative assessments, and practical conclusions]. Mineral'nye resursy Rossii. Ekonomika i upravlenie, 2006, no. 5. (In Russ.) Available at: <http://www.vipstd.ru/gim/content/view/90/278/>. (accessed 22.05.2012)

Digital Identifier of an Object (DOI) tizimidagi jurallardagi maqolalarning berilishi:

Zhang Z., Zhu D. Experimental research on the localized electrochemical micro-machining. Russian Journal of Electrochemistry, 2008, vol. 44, no. 8, pp. 926-930. doi: 10.1134/S1023193508080077

Davriy ilmiy to'plamlarning berilishi:

Astakhov M.V., Tagantsev T.V. [Experimental study of the strength of joints "steelcomposite"]. Trudy MGUTU «Matematicheskoe modelirovanie slozhnykh tekhnicheskikh sistem» [Proc. of the Bauman MSTU "Mathematical Modeling of Complex Technical Systems"], 2006, no. 593, pp. 125-130. (In Russian)

Konferensiya materiallarining berilishi:

Usmanov T.S., Gusmanov A.A., Mullagalin I.Z., Muhametshina R.Ju., Chervyakova A.N., Sveshnikov A.V. [Features of the design of field development with the use of hydraulic fracturing]. Tru158 dy 6 Mezhdunarodnogo Simpoziuma "Novye resursoberegayushchie tekhnologii nedropol'zovaniya i povysheniya neftegazootdachi" [Proc. 6th Int. Symp. "New energy saving subsoil technologies and the increasing of the oil and gas impact"]. Moscow, 2007, pp. 267-272. (In Russian).

Kitoblar (monografiya, to'plam)larning berilishi:

Kashnikov Y.A., Ashikhmin S.G. Mekhanika Gornyx Porod Pri Razrabotke Mestorozhdeniy Uglevodorodnogo Syr'ya (Rock Mechanics In The Development Of Hydrocarbon Deposits) Moscow, OOO "Nedra-Biznestsentr" Publ., 2007. 486 p.

Tarjima kitoblarning berilishi:

Timoshenko S.P., Young D.H., Weaver W. Vibration problems in engineering. 4th ed. New York, Wiley, 1974. 521 p. (Russ. ed.: Timoshenko S.P., Iang D.Kh., Uiver U. Kolebaniia v inzhenerenom dele. Moscow, Mashinostroenie Publ., 1985. 472 p.).

Internet-resurslarning berilishi:

Kondrat'ev V.B. Global'naya farmatsevticheskaya promyshlennost' [The global pharmaceutical industry]. Available at: http://perspektivy.info/rus/ekob/globalnaja_farmatsevticheskaja_promyshlennost_2011-07-18.html. (accessed 23.06.2013)

Dissertatsiya va avtoreferatning berilishi:

Semenov V.I. Matematicheskoe modelirovanie plazmy v sisteme kompaktnyi tor. Diss. dokt. fiz.-mat. Nauk [Mathematical modeling of the plasma in the compact torus. Dr. phys. and math. sci. diss.]. Moscow, 2003. 272 p.

Patentning berilishi:

Palkin M.V. e.a. Sposob orientirovaniia po krenu letatel'nogo apparatas opticheskoi golovkoi samonavedeniia [The way to orient on the role of aircraft with optical homing head]. PatentRF, no. 2280590, 2006.

Jadvallar

Har bir jadval 2 intervalda alohida sahifaga joylashtiriladi. Jadvallar fotosurat sifatida topshirilmaydi. Jadvallar raqamlanadi va maxsus nomlanadi. Jadvaldagi har bir ustun qisqa nomga ega bo'lishi kerak (qisqartmalardan foydalanish mumkin). Har bir jadval matnda izohlanadi.

Qisqartmalar va belgilar

Maqola matnida faqat standart qisqartmalardan foydalaniladi. Maqolaning sarlavhasida qisqartma berilmaydi. Annotatsiyada umumiste'molda bo'lmagan qisqartma va shartli belgilar kamdan-kam hollarda keltiriladi, ularning izohi annotatsiyaning dastlabki qo'llanilgan o'rnida, albatta, berilishi joiz.